

સહધર્મચારિણી

સૌં ધનગૌરીને

ગજનીમે મણિ ચંદ્ર સુરગમે મણિ સુરેન્દ્ર,
 દિનમણિ સૂર્ય ગૌરી જાકિ જોન છાઈ હૈ.
 વિવેકમણિ વશિષ્ઠ ઓ' વિદ્યામણિ વેદવ્યાસ,
 કવિમણિ જ્યદેવ, જો કૃષ્ણકીર્તિ ગાઈ હૈ
 જકતમણિ ઈશ - '૩ નિરકતમણિ મહાદેવ,
 ભકતમણિ નરસિંહ, જો પ્રેમભક્તિ ગાઈ હૈ
 વજ્રમણિ ચિતામણિ પારસમણિ કદાવે,
 મેરે લખવેમે મણિ મણિ નમૂનાઈ હૈ

[આ કવિત સ ૧૮૫૧ની સાલમા મણિલાલના શિષ્ય કવિ ગૌરીશ
 ગાવિદજી મહેતા વીરપુરવાળાએ મણિલાલને નડિયાદમા રૂબરૂ સંભળાવ્યું હતું]

यदा ध्याये तत्ते स्मितयुतमुखः स्निग्धनयने
 सुधाकल्यास्तास्ति परमहितकाम्योदितकथा ।
 तथा प्रौढां शैलीं हृदयगतभावैकप्रतिमाम्
 तदा कंचिच्छाति जडतनुवियुक्तस्तव भजे ॥

[શ્રી કલ્કીજી દેવશશી ના જાનરિયાના અગ્રગટ પદરેખામાથી]

નિવેદન

મણિલાલ નભુભાઈ આપણી સાક્ષરપેઢીના ધુરંધર વિદ્વાન, વિચારક અને લેખક હતા. ચાલીસ વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યમાં તેમણે ગુજરાતી ભાષા અને પ્રજાની એવી અપ્રતિમ સેવા બજાવેલી છે કે તેનાથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેઓ કાયમનું સ્થાન પામ્યા છે.

તેમની અક્ષરપ્રવૃત્તિની સાથે ધર્મ, શૃદ્ધ, રાજ્ય, સમાજ, શિક્ષણ અને સાહિત્ય એમ જીવનનાં સર્વ મુખ્ય ક્ષેત્રોને આવરી લેતી, ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમિયાન પ્રવર્તેલી, ગુજરાતની—અને અમુક અંશે સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતની—સંસ્કારપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. એમ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ બંને ક્ષેત્રોમાં મણિલાલનું કાર્ય સ્મરણીય છે.

તેમના એ કાર્યની વિસ્તૃત સમાલોચના આપતું એક પુસ્તક “મણિલાલ નભુભાઈ : સાહિત્યસાધના” દોઢ-એ વર્ષ પહેલાં મેં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેના અનુસંધાનમાં આ જીવનચરિત્ર રજૂ થતાં, મણિલાલ વિશે મેં લખેલ મહાનિબંધ પૂરેપૂરો પ્રગટ થઈ જાય છે.

કેટલાક સાહિત્યકારો એવા હોય છે, જેમના જીવનમાં સાહિત્યથી વિશેષ કંઈ હોતું નથી. ગુજરાતમાં ઘણા લેખકો એવા થયા છે, જેમના જીવનમાં તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી કોઈ બાબત ભાગ્યે જ રસ. આપે તેવી જોવા મળે છે. પરંતુ નર્મદ, કલાપી અને મણિલાલ જેવા થોડાક એવા પણ લેખકો આપણે ત્યાં થયા છે, જેમના જીવનમાં

લોકોની જિજ્ઞાસાને સતત ઉત્તેજ્યા કરે એવા વિવિધ રંગોની અદ્ભુત
મિનાવટ થયેલી જોવા મળે છે

અઘાપિ પર્યંત પ્રગટ થયેલાં ગુજરાતી લેખકોનાં જીવનચરિત્રોમાં
મણિનાનનું જીવન જુદી જ ભાત પાડે તેવું છે. આવીસ વર્ષના તેના દૂધ પટ
ઉપર, પરંપરાનિરોધી ભાતની એવી વિચિત્ર મેળવણીથી ગુજરાતના આ સમર્થ
'જ્ઞાનરીર'ના જીવનનું ચિત્રિત થયું છે કે જોનાર જે ધડી વિચારમાં પડી
જાય કે આ સાચું કે તે સાચું ! મણિલાલે પોતે જ આ વસ્તુનો ઈશારો,
પોતાને વીતેના વીતકોની રાજનીતીમાં નોંધ કરતાં, એક ઢેકાણું કર્યો છે.
તેઓ કહે છે

“ પ્રકાશ-તિમિર સુખ દુઃખ, આનંદ-કષેપ, સસાર બધી વિરોધી વૃત્તિ-
ઓનું કોઈક વિલક્ષણ મિશ્રણ છે ! પણ તે આખા મિશ્રણના પ્રત્યેક રંગને
પૂર્વે કંઈ જાણી આ શરીર ઉપર જ બતાવવો એવો ભાવિતો નિશ્ચય ન હોય ! ”

[તા ૩૧-૭-૧૮૯૩ની નોંધ]

મણિનાનનું જાહેર તેમજ આંતરિક જીવન અનેક પ્રકારના સધ-
યોંથી ભરપૂર હતું તેને કારણે તેમના જીવનની કથા જોઈતી રસદાયક
બની છે તેટલી જ ચરિત્રલેખકને મૂજવણમાં મૂખી દે તેની પણ નીવડી
છે તેમના વૃત્તિવનણે અને આચરણને તે તે વખતની તેમની મન-
સ્થિતિના અનુસંધામાં જોઈને, સંજ્ઞા તેવું તેવું નિદાન કરવાનો જે તે
સ્થાને પ્રયત્ન કર્યો છે

આમ કમળી વખતે, મણિનાનનાં વિધાનો ટાકતાં, અઘસ કોચ
ગખો નથી આ સામગ્રીનો ધણો ભાગ આમ પ્રમાણુ આપવા સારું
રાકવો પડ્યો છે, કેમ કે આ પ્રમાણો પણ અહીં જ સૌપ્રથમ રજૂ થાય
છે તેમાં મણિનાનના અપ્રગટ આત્મવૃત્તાંતનો મુખ્ય આધાર લીધો છે

જે માણસ ગુજરાતમાં એક મોટું ધાર્મિક અને સારકારિક
આદેશન પ્રવર્તીવનાર હોય, જેણે સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન અને ભારતીય
સંસ્કૃતિના ચિત્રક-વિનરક તરીકે પરદેશમાં પણ ખ્યાતિ મેળવી હતી,

જેણે પોતાનો કોઈ આગવો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો નહોતો તે જ્યાં મોટા અનુયાયીવર્ગને કેવળ પોતાના લખાણોથી જ આકર્ષ્યો હતો, તે માણસના જીવનમાં નૈતિક પરિણામ અને લઘુતા હતા એમ ખ્યાલવતા લોકોનો તેને વિશેનો પૂજ્યભાવ કે પ્રશંસાનો ભાવ તૂટી તો નહીં પડે ને ?—એવી દહેશન, આવા પ્રસિદ્ધ પુરુષોના જીવનને જાહેરમાં મૂકતી વખતે, તેના તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવના ચરિત્રલેખકને સાધારણ રીતે રહે છે. મને પણ એવી જીતિ આરંભમાં નહોતી થઈ એમ નહીં. આથી તો આ ચરિત્ર પ્રગટ કરવું કે નહીં તેની ચર્ચા મારા કેટલાક મિત્રો અને મુખ્યમીઓ સાથે કરી હતી. પણ છેવટે મને લાગ્યું કે આમાંના અમુક પ્રસંગો વાંચતાં કેટલાકને આધાત લાગવાનો સંભવ છે જ્યાં ખીછ દૃષ્ટિએ આ ચરિત્ર પ્રગટ કરવા જેવું તો છે.

પહેલું તો એ કે, લગભગ અર્ધી સદીથી, મણિલાલના જીવન વિશે છૂટક અને અધૂરી માહિતી પ્રગટ થયેલી છે, તેના પરથી તેમ ધણું-ખરું કિંવદન્તીથી, મણિલાલને વિશે ઘણી ગેરસમજૂત પ્રવર્તે છે. મણિલાલનું પ્રમાણભૂત અને સુસંકલિત ચરિત્ર રજૂ થાય તો આ સ્થિતિનો અંત આવે.

ખીચું એ કે, મનુષ્યનું મન કેવું અકળ છે અને તેનાં પડ કેવાં અટપટાં હોય છે તે સમજવામાં મણિલાલનું દૃષ્ટાંત અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.

મણિલાલની કવિતા પર મહત્વનો પ્રકાશ પાડે તેની કેટલીક હકીકતો તેમના આત્મચરિત્રમાંથી સાંપડે છે. તેવી જ રીતે અમુક સાહિત્યિક વિવાદો, ખ્યાલો ઇત્યાદિ વિશે તેમજ કેટલાક સાહિત્યકારો વિશે પણ મહત્વની હકીકતો તેમાંથી મળી રહે છે. તે દૃષ્ટિએ પણ આ ચરિત્રનું પ્રકાશન જરૂરનું લાગ્યું.

વળી, તત્કાલીન સમાજની ધાર્મિક અને સામાજિક, ઉપરાંત આર્થિક, નૈનિક અને ઢેળવણીવિષયક પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક દર્શન

કરાવે તેવી કીમતી સામગ્રી પણ તેમાં પડેલી છે.

આ ચરિત્ર વાંચનારને મણિલાલના જીવનમાં આચાર અને વિચારની વચ્ચે મોટું અંતર જોવા મળશે. પણ, મને ખાતરી છે, કે તેની સાથે સાથે, વિષમ કૌટુંબિક વાતાવરણમાં રહીને, અસહ્ય શારીરિક વ્યાધિઓની સામે લડતાં લડતાં, અતુલ આત્મચરિત્ર (અથવા તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો, અદ્વૈતનિષ્ઠ) અને અસાધારણ સુદ્ધિમજ પડે તેમણે જે ઇષ્ટ જીવનકાર્ય સાધી બતાવ્યું તે પુરુષાર્થનો અહીં જે ઇન્દ્રિયસ આપ્યો છે તે એટલો તો ભવ્ય અને ગ્રેરક છે કે તેના તેજસ્વમાં ચરિત્રનાયકની મર્યાદાઓ સહેજે ટૂંકી જશે, એટલું જ નહીં, વાચકની નજરમાં તે દશાંગુલ જીવે ચડતા જણાશે. ઉપરના સર્વ કારણો હોવા છતાં, આ વસ્તુની મારા મનમાં ખાતરી ન હોત તો આ ચરિત્રલેખીના હાથમાં મૂકવાનું સાદસ કદાચ હું ન કરત.

આ પુસ્તકને મારા સ્નેહી અને મુરખી પ્રો. અનંતરાય રાવળ-નો પ્રવેશક સાંપડ્યો છે તેને હું મારું સહભાગ્ય સમજું છું. તેમણે અનેક રોકાણો હોવા છતાં, સમય કાઢીને, છપાયેલું લખાણ વાંચી જઈને, ચરિત્રવિષયક યથાર્થ દ્રષ્ટિનિંદુ રેજૂ કર્યો પ્રવેશક લખી આપ્યો છે તે બદલ તેમનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

આ કાર્યને અંગે મને જે અનેક સ્નેહીઓ અને મુરખીઓની મદદ મળી છે તેમાં સૌપ્રથમ સ્મરણ સદગત મુરખી પ્રો. રામનારાયણ પાઠકનું થાય છે. તેમણે મમતા અને સહાયનાથી ચર્ચા-વિચારણા કરીને, આ કાર્યને અંગે મને જે સમર્થ માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તેનો આભાર માનવા મારી પાસે શબ્દો નથી. તેઓ આજે આ પ્રકાશન જોવા હયાત નથી તેનું મને અત્યંત દુઃખ છે. એ જ રીતે પત્ર કે મુલાકાત દ્વારા ટેલેવીઝ મહત્વની માહિતી પૂરી પાડનાર પંડિત કૃષ્ણચંદ લાલન, દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી, પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર અને ઈવિચિત્રકાર કૃષ્ણચંદભાઈ શાહ પણ આજે હયાત નથી.

તે સર્વનું કૃતજ્ઞાવાવે અડી ઝમરણ કરુ છુ

મહિનાલના પોન શ્રી રમણનાન ઓ દિવેદીએ તથા તેમનાં પૌત્રી શ્રીમતી પિઘામૌરી ચીમનનાન દિવેદીએ તેમના ટુકુંબ વિશે મહત્વની હકીકત પૂરી પાડીને આ કાર્યમાં બિનદંથી મદદ કરી છે, તે બદલ હુ તેમનો જોટનો બિનકાર માનુ તેમ્નો ઓઢો છે શ્રી અબ્બાનાલ આ પુગણી શ્રી હિમતનાન ગણેશજી અન્નગિયા, શ્રી ભૂચુરાય અન્નગિયા, શ્રી ધુપ્રસાદ પ્રદનાદજી રાવળ અને ડો. લક્ષ્મીપ્રસાદ ગિરધરનાન ત્રિવેદીએ પણ પનયા મુનાકાત દ્વારા જાણવાબેગ માહિતી પૂરી પાડીને મને આભારી કરો છે

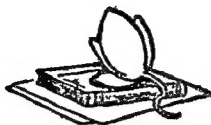
મહિનાનની અપ્રગટ આત્મકથાની હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કરવા દેના બદલ સરગન શ્રી ધુનભાઈ ધુન તથા તેમના વારસોનો આ પ્રસંગે ઉપકાર માનુ છુ

હેવો, આ પુસ્તકના મુદ્રણમાં અગત રસ લઈને કામ પાર બિનાનાગ માગ એડીઓ શ્રી યાત્રાભાઈ દેસાઈ અને શ્રી રતિભાઈ દેસાઈને પણ કેમ ભૂતી શકાય ? તેમનો ઉપકાર માનવાનો ઉપચાર નહીં કરુ પણ પુસ્તકની મુદ્રિ તૈયાર કરી આપના બદલ ભાઈશ્રી ઓ ચદ્રશકર ભનો અને મુદ્રણ-પ્રકાશનની વ્યવસ્થામાં સરળતા કરી આપવા બદલ ગૂર્જર અથગત કાર્યાલયના માનિકો શ્રી રાજુભાઈ તથા શ્રી ગોવિંદભાઈનો તેમજ ચન્દ્રિકા પ્રિન્ટરીના વ્યવસ્થાપક શ્રી બળનતગય ઓઝાનો આભાર ન માનુ તો નયુશો કહેનાઉ

સાહિત્યરસિક વર્ગને આ પુસ્તક ગમશે તો મારો શ્રમ સાર્થક થયો ગણીશ

તા ૧૪, ઓક્ટોબર ૧૯૫૭

અમદાવાદ

પ્રવેશક

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય ખોઈ બેરેલી આપણી પ્રજા પાસે એની પુનઃપ્રાપ્તિ માટેની અનુકૂળતા, ઝખના, તાકાત કે સંગઠિતતા હતી નહિ બીજી બાજુ, લોકો વર્ણગત વ્યવસાયમાં સુખે રોટલો રળી લેતા એટલે આજના ‘જીવનવિગ્રહ’ ને ‘જીવનચાતના’ જેવા શબ્દો ધડાવા-મોલાવા-સભળાવાનો અવકાશ જ જોમો થયો હતો નહિ એ સંજોગોમાં પ્રજા પોતાના અંતરમાં જીવનનું સાદું-ચ પોતની સમજણ મુજબના ધર્મપાલનમાં જ માને એ વ્યાભાષિક હતું આ કારણે, એ કાળમાં પ્રજા કાંઈ અપ્રાકૃત સસારીઓ અને સતોની જ બનેલી નહિ હોય, આજે દેખાતા સામાજિક દૂષણો તેમજ વ્યક્તિગત નિર્જનતાઓ—તે સમયના જીવનના સદર્ભમાં વ્યક્ત થઈ શકે તેવા— નહિ હોય એમ નહિ, પણ તે કાળના સાહિત્યમાં તો પ્રજાની ધર્મભાવના જ વિશેષે કરીને પ્રગટ થઈ છે પશ્ચિમ, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઐદિક જીવનમાં કોઈ ક્ષેત્રમાં સ્મરણીય કાર્ય બાળવી નામના મેળવી ગયેન સસારીઓના જીવનચરિત્રો લખાયેલાં મળતા નથી જે મળે છે તે જૈનેશ્વરે હાથે લખાયેલાં નીર્ધાર કરેલાં, અને વિમળશાહ વસ્તુ-પાલ તેજપાન જેવા ધર્મવીર શ્રાવકોનાં, અને જૈનેશ્વરેશ્વરે હાથે લખાયેલાં મુવ પ્રહલાદ સુદામાં આદિ જેવા પુરાણપ્રયાત લક્તોના અને નરસિંહ મહેતા જેવા પ્રજામાયી જ પેદા થયેલા નજીકના ભૂતકાળના સતોનાં.

એમાં પણ ચરિત્રનાયકના શુદ્ધ માનવી તરીકેના આલેખન પર લક્ષ
 ઝાંધું રહ્યું છે. ચમત્કારાદિ અને તાજાન્ય અદ્ભુત રસમાં લોકોની
 બાલકશાની રુચિ ધણી અને ભક્તિભાવભર્યું વક્તવ્ય વિશેષ, તેનું એ
 પરિણામ. અને રાગઓની ભાટચારણકૃત પ્રશસ્તિઓનાં કવિતો ને
 ગ્રંથોને તો શુદ્ધ ચરિત્રગ્રંથો કહેવાય એવું ક્યાં હતું ?

વિશિષ્ટ સંસારી માનવીનું એની વિશિષ્ટતા સાથે પણ શુદ્ધ માનવી
 તરીકેનું ચરિત્રાલેખન તો આપણે ત્યાં આરંભાયું, અગ્રેજો ને તેમની
 ભાષાના સાહિત્યના તથા તેની દ્વારા પશ્ચિમની ભૌતિક દષ્ટિ ને રસવાળી
 પ્રવૃત્તિધર્મી સંસ્કૃતિના આપણને યથેચ્છા સંપર્ક અને તેણે નિપજ્ઞવેદ્યા
 દષ્ટિ-વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ-પરિવર્તન પછી આપણા સાહિત્યમાં ઈદિહનને રસ
 અભિવ્યક્ત થવા લાગ્યો, ત્યારે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઠંડુંક તેજસ્વી
 કાર્ય કરી જનાર વ્યક્તિવિશેષોનાં ચરિત્ર આપણે ત્યાં સમભાવપૂર્વક
 લખાવા લાગ્યાં તેને પૂર્ણ સો વર્ષ તો હજી હવે થશે. આ ગાળામાં
 આપણને મળેલી ચરિત્રનિબંધોના નાયકોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો તેમાં
 ઈશ્વરશ્રીકારો, સમાજસુધારકો, વ્યાપાર-ઉદ્યોગ-વીરો, સાહિત્યકારો,
 સંતમહાત્માઓ, દેશસેવકો, રાજાઓ, દીવાનો, વૈજ્ઞાનિકો, એમ ઠીક
 વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. એમાં સુખદ આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે આપણી
 ગણનાપાત્ર અને સાહિત્યમાં ખપે એવી ચરિત્રકૃતિઓના નાયકો સાહિ-
 ત્યકારો છે ! નર્મદ, દલપતરામ, નવલરામ, નંદશંકર, ભોળાનાથ, ગોવ-
 ધનરામ, કલ્યાણીનાં જીવનચરિત્રો એ બતાવે છે. આત્મકથા પણ એ જ
 વાત કહે છે. આત્મકથા ખીજ ન લખે કે ખીજઓએ નથી લખી
 એમ નથી, પણ સાહિત્યકાર પાસે કલમની બક્ષિસ રહી તેને જોરે, એ
 સંવેદનશીલ જીવ રહ્યો તેને કારણે પોતાનાં ધડનર મંથન અભિગ્રાહ
 જીવનદષ્ટિ વગેરેને જોવાની જીવનઘટનાઓના સંદર્ભમાં અવલોકવાની
 એનામાં રકુરુની આભાવિક એવી વૃત્તિથી પ્રેરાઈને, અથવા ખીજું
 લખવામાંથી નાને પડે કે યાકે ને ખીજે કોઈ વિષય ન સૂઝે ત્યારે
 આત્મકથાનું લખવા તરફ એ વળે એ સમજ સકાય તેમ છે. નર્મદ,

નારાયણ હેમચંદ્ર, મણિનાથ, કવાપી, મુનશી, ધનમુખ્યાય, રમણનાથ, ધૂમ્રેતુ, ચંદ્રનદન મહેતા જેના સાહિત્યકારોના આત્મકથાલેખનના પ્રયાસ જાણીતા છે વિશિષ્ટ હેતુથી લખાયેલ 'સ્મરણયાત્રા' અને 'મત્યના પ્રયોગો'માં પણ પહેલી કૃતિના લેખકના સાહિત્યપરપણા વિશે તો ઠાઈને રાક્ષા જ ન હોય, અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને સફળાગી બનાવનાર ખીજી કૃતિના કર્તાને ખીજુ કંઈ નહિ તો એ કૃતિ તો સાહિત્યકાર તરીકે જરૂર જૂઠું કરે છે

પાછળના પૃથેમાં આવેખાતી મણિનાથ નબુભાઈ દિવેદીની જીવન-કથા પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારોના જીવનચરિત્રોમાં એકનો મૂલ્યવાન ઉમેરો કરે છે મણિનાથ પંડિતનુગના એક તેજની સિતારા શિષ્ટ પ્રનાદી એજન્સી ગદ્યના ધડાયા, સુચિતિન દદગધ નિમધોના સમર્થ લેખક સરકૂન તથા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના પહેલા ગણનાપાત્ર ગિષ્ટ નાટક 'કાન્તા ના લેખક, ભનભૂતિના 'ઉત્તમગમચંદ્રિ'ને 'માનનીમાધવ'ના પહેલા અનુવાદક, પ્રેમના દર્દને મસ્તીને વેદાતી અને સૂફીની અદાથી ગાતા સફળ ગઝલકાર અને પદકવિ, એક કાળે ગુજરાતના પ્રિય સામયિક બનેલ 'પ્રિયવદા' અને 'સુન્દર્શન'ના ભાવનાશાળી દૃષ્ટિમંત તત્ત્વી, ટેટનાક સરકૂન પ્રધોના સપાદન અને વેદાનવિષયક લેખો-પુસ્તકો દ્વારા ભાગત બહાર પણ સન્કૃત તરીકે કૃતિ કમાનાર વિદ્વાન, અસારસુધારક અને અદ્વૈતવિરોધી ગમણભાઈના સરક્ષક અને અદ્વૈતનિષ્ઠ સમગ્ર પ્રતિસ્પર્ધી, અને સૌથી વિશેષ તો, કાળમળે ગુનેગારના પિજગમા ધકકનાયેના ભારતીય ધર્મ તરવટાન અને સન્કૃતિના મિશનરી ઉત્સાહ-ઉદ્દીગવાળા સમર્થ વળીન આમ જુદે જુદે રૂપે તેમના કાર્યથી શોભતા મણિનાથની ચરિનાર્હતા અવ્યયસ્પષ્ટ છે

પણ એમનું ચરિનાલેખન ચર્ચ શક્ય એમના અવસાન બાદ વર્ષો પછી, અને થયુ ત્યારે એમને બબ્બે ચરિત્રપ્રધો મળ્યા પહેલું મણિનાથચરિત્ર તે ઈ સ ૧૯૫૨ મા પ્રગટ થયેલુ શ્રી અબાવાલ પુરાણીનું મણિનાથના એ અભ્યાસીએ સ્વ. આચાર્ય આનંદચંદ્ર

મુન પામેના મહિનાનનિખિત આત્મવૃત્તાન્તના પ્રકાશનની જોરદાર
 માગણી કરેની સ્વ આનંદશક્તિ-મુવે-પોતાના ઔચિત્યવિવેકને અનુ-
 સરી મહિનાનના આત્મચરિત્રમાથી થોડું પ્રગટ કરી પત્રી તે પ્રગટ
 કેવું બધ જ મ્યું એના હપાયેનાં પ્રકરણો ઉપરાંત પોતે શ્રમથી અને
 અતપૂર્વક એથી કરેની મહિનાનચરિત્રસામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શ્રી
 પુગણીએ મહિનાવનુ જીવનચરિત્ર લખ્યું છે જે વેળા એ ચરિત્ર
 નખાવુ હતું તે વેળા શ્રી ધીરુભાઈ દાકર મહિનાલના જીવન અને
 લેખન પર પીએચ ડી પદવી માટે પોતાનો પ્રયત્ન (Thesis)
 તૈયાર કરી ન્હા હતા એ પદવી એમને અપાવનાર એ પ્રયત્નના
 ઉત્તરગર્ધના 'મહિનાન નભુભાઈ સાહિત્યસાધના' એ નામથી ગયે
 વર્ષ થયેના પ્રકાશન પત્રી એના પૂર્વાર્ધની 'મહિનાન નભુભાઈ-
 જીવનગ' એ નામથી આ પુસ્તકરૂપે થતી પ્રસિદ્ધિ શ્રી પુરાણીના
 મહિનાનચરિત્ર પત્રી વધાગતી કે મિનનરૂરી કરે એમ નથી આ
 બીજી મહિનાન-જીવનકથા શ્રી પુગણીનિખિત ચરિત્રની કેનીક વિગતો
 સુધારી આપનારી અને દર્શી રીતે તેની પૂરક નીવડે એવી છે એનું
 મુખ્ય મંત્ર એ છે કે શ્રી ધીરુભાઈને મહિનાન જેટલો આત્મ
 વૃત્તાન્ત લખી ગયા છે તે મધ્યે જ આનંદશક્તિ મુનના પુનઃ
 જન્મ ત્રો મુનભાઈ પામેલી વાચકોનો લાભ મળે છે, જેથી અબ
 લાન પુગણીને મળી શક્યો નથી ની ધીરુભાઈને શ્રી પુરાણી
 સપ્રીત કરેની ને વાપરેની મહિનાનચરિત્રસામગ્રીનો પણ લાભ મળે
 છે આ સિવાય મહિનાનના પત્રો, ફાઈલો, એમના વસિયતનામાની
 નકલ, વગેરે મેળવી તેનો ઉપયોગ કરી તેમજ મહિનાનનાં પૌત્ર-
 પૌત્રીની અને મહિનાનની પેઢીના અવશિષ્ટ વિદ્યમાન વૃદ્ધોની મુનાકાતો
 લઈ તથા બીજા કેટલાક પામેલી પત્રો લખી મેળવેની માહિતીનો
 નિનિયોગ કરી આજના સન્મેગોમા શક્ય તેમનું માહિતીપૂર્ણ અને
 પ્રમાણમૂલ જીવનચરિત્ર મહિનાનનું એમણે આપ્યું છે એ માટે એમણે
 લીધેના શ્રમની પરિશિષ્ટો ૧-૨ સાક્ષી પૂરે છે

જીવનચરિત્રકાર ચરિત્રનાયકનો ઇતિહાસકાર જ હોય છે. ઇતિ-
 હાસકારનાં જ ખાત અને શ્રમથી તેણે નાયકના ચરિત્રની બહુવિધ
 સામગ્રી સંગ્રાહ કરી પડે છે અને તેના જેવી જ વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રીય
 ચોક્કસાઈ અને તારતમ્યશુદ્ધિ તેના સુયોગિત સંકલન અને તેમાંથી
 ઉપસાવવાની નાયકના વ્યક્તિત્વની રેખાઓના આલેખનમાં દેખાડવી
 પડે છે. શ્રી. ધીરુભાઈએ ચરિત્રકારની આ અનિવાર્ય ગુણસંપત્તિ છાપ
 પાડે એટલા પ્રમાણમાં દેખાડી આપી છે. મણિલાલના જન્મ, ઉછેર,
 વિદ્યાભ્યાસ, લગ્ન, જીવનધ્યેયનિર્ણય, મુંબઈ-ભાવનગર-વડોદરાની
 નોકરી, મદવાડ, સતતવાહી લેખનપ્રવૃત્તિ, કલુષિત કુટુંબજીવન અને
 આશીસની વહેલી ઉમરે થયેલ અવસાન—આ સર્વનો વચમાં કશા
 ખાલી ગાળા વિનાનો સંગ્રહસ્ત્ર કડીબદ્ધ ઇતિહાસ મણિલાલનાં માતાપિતા,
 પત્ની, મિત્રો, મેવકો, પ્રશંસકો ને પ્રતિસ્પર્ધીઓ વિશે પણ પૂરતી માહિતી
 સાથે તે આપી શક્યા છે તે પોતે શ્રમ-ખત-પૂર્વક એકઠી કરેલી
 માહિતીને જોરે જ. મણિલાલના સ્વભાવ, શક્તિ-નિર્ગળતા અને ટેવો-
 કુટેવો સાથે એમના વ્યક્તિત્વનું એનાં જીવન-ધેરા ઉભય પાસાંવાળું
 ખરું ચિત્ર તે ઉપસાવી શક્યા છે તે પોતાની તારતમ્યશુદ્ધિથી.

એમ કરવામાં શ્રી. ધીરુભાઈ ચરિત્રલેખકમાં હોવા અનિવાર્ય રીતે
 આવશ્યક એવા જે બીજા બે ગુણો, સમભાવ અને તાટસ્થ્ય (તાટસ્થ્યને
 સલ્પનિષ્ઠા કહો તો સલ્પનિષ્ઠા), તેની પોતાની પાસેની મૂડીની પણ સ્વારી
 પ્રતીતિ આપણને કરાવે છે. મણિલાલનાં શુદ્ધિર્વલ્લભ, ભાવનાશીલના,
 વેદાનનિષ્ઠા, ઉત્કટ સ્વદેશ-સ્વસંસ્કૃતિ-પ્રેમ, સ્વમાનશાલિના અને તજ-
 જન્ય પ્રતિકારક લડાયકતા, માતાપિતા પત્ની વ્યાધિ અને પ્રતિસ્પર્ધી-
 ઓએ જીભી કરેલી એમના જીવનની મહાન કરણતા, અને એ કરણતા
 છતાં જાણે એ બધું બૂલી જઈ તેની વચ્ચે પોતાના આંતર સત્ત્વને
 અને નિર્ણિત જીવનધ્યેયને બળે રક્ષી રહી અલ્પ આયુમાં અવિરામ
 લેખનપ્રવૃત્તિ તથા ઉચ્ચતર જીવનની સાધનાનો પ્રયાસ કર્યો જવામાં
 વ્યક્ત થતી એમની મહત્તા—આ સર્વને આ મણિલાલ-ચરિત્રમાં

સમુચિત ઉદાવ ચરિત્રનાયક પ્રત્યેના આદરને અને આગળ કહ્યો તેવા સમભાવને લીધે જ તે આપી શક્યા છે. આ સમભાવ મણિલાલે સંસ્કાર અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતને કરેલ વિશિષ્ટ પ્રદાનની કદરખૂને જન્માવ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. આ સમભાવે શ્રી. ધીરુભાઈને મણિલાલની નિર્જળતાને તેના કરણ જીવનસંઘર્ષમાં સહાયતાથી સમજવા-સમજાવવા તથા કેટલાક પ્રમાણમાં સ્થૂંચે દેશવાની ઠાસિસ કરવા પ્રેર્યા છે.

પણ આ સમભાવ શ્રી. ધીરુભાઈની સત્યનિષ્ઠા કે વિવેકબુદ્ધિ કે તટસ્થતાની આડે આવ્યો નથી. મણિલાલની ગણતરીબાહ્ય અને ચારિત્ર્ય-સ્પષ્ટતાને ધારવાનો પ્રયાસ ન કરનાં એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ એમણે કર્યો છે જ. પેલા ભક્ત શિષ્યયુગલ સાથેના સંબંધની વાતમાં મણિલાલના આત્મવૃત્તાન્તમાંના ઉદ્ગારમાં કળાની આત્મપ્રતારણાની તે ધટતી ઝડતી લે જ છે. પ્રેમ દ્વારા વેદાંતોદ્દિષ્ટ અમેદ સાધવાની પ્રમાણિક પણે ભ્રમક સમજ કે રૂપાળા ખુલાસા તો વાસ્તવમાં તો મણિલાલની પ્રબળ વિપયવૃત્તિ જ વિહરી રહી હતી એ પણ સ્પષ્ટ કહેતાં એ અચકાયા નથી તે એમની સત્યનિષ્ઠાને લીધે. મણિલાલની જીવનકથાને અંતે ‘જાંચો પર્વત, જાંડી ખીણો’ એ ઉચિત-શીર્ષક પ્રકરણમાં મણિલાલના જીવનનું, એમનાં ભાવના ને વ્યવહાર (બીજા સપ્તકમાં, વિચાર અને આચાર) વચ્ચેના વિસ્તવાદ કે અંતરને લક્ષ્ય કરી, જે તારતમ્ય એમણે કાઢ્યું છે તેમાં પણ એમની સત્યનિષ્ઠા કામ કરે છે.

મણિલાલ ને એમની સાહિત્યસેવાનું અધ્યયન કરતાં એમના જીવનના આલેખક બનવું પડ્યું તો એમાં ચરિત્રકારનું કાર્ય આમ સંતોષકારક રીતે બજાવતા શ્રી. ધીરુભાઈએ આ જીવનકથાને કલાકૃતિનો આભાસ આપવાના ચાળા કર્યા નથી એ જોઈ શકાશે જીવનચરિત્રને કદપન, ચિન્તાત્મક લખાવટ અને વાર્તાકલા તથા કથારેક નાટ્યકલાનો ઉપયોગ કરીને નવલકથાનો રસ આપે એવી રસાત્મક કલાકૃતિઓ બનાવવાના પ્રયાસ પશ્ચિમમાં લિટન સ્ટ્રેચિ, આન્દ્ર મોર્વા, ઓમલ લુડવિગ

જેવાને હાથે યથા છે આમાં જીવનચરિત્રની ઇતિહાસ જેવી ગાંઠ કે વિસ્તાનની ટ્રાટિમાંથી કવાની ટ્રાટિમાં બદલી યવાનો અને ચરિત્રનાયકની બાહ્યાભ્યન્તર ખરી સજ્જત માનવ્યપૂર્ણ જીવી એમાં વાર્તા કે નાટકની અદાથી ઉપસાવવાનો લાલ મળે છે ખરો. બધાને કાંઈ જોડવેય મળતા નથી હોતા કે જેથી એમના જીવનના ખરા પ્રયત્નો ને તે વેળાના એમના લાક્ષણિક ઉદ્દેશ જળનાર્ષ ગ્લા હોય ચન્નિલેખકોને ચન્નિત્રને સ્વાત્મક બતાવના માટે આવા પ્રયત્નો ને ચન્નિત્રનાયકના લાક્ષણિક ઉદ્દેશ કલ્પનાથી ભિન્ના કરવા પડતા હોય છે. આ દાગણથી ખીજે પદ્મે, એમાં કલ્પના અને વાનાકનાનો, એક સારી વસ્તુનો, અતિયોગ સર્જ જતા ચન્નિત્રનાયકનું જીવનચરિત્ર હિતિ હ જાણ થી, સત્યથી, કથારેક આધુ આધુ જાય એ ગેમ્યાલ પણ મૂકવો જોઈએ. આ ચન્નિત્રના લેખક એ લાલ હાનિ ઉભયથી દૂર ગ્લા છે. પીએચ. ડી પદ્મી માટેના પ્રયત્નોને ગભીર શાસ્ત્રીય નિરૂપણવાળો મણિલાલ-જીવનપન્થિય જ બપતો હતો એમાં કવાયાજીને બહુ ધ્યાન ન હતું. આપણને એક અધિકારી અભ્યાસીને હાથે આપણા સાહિત્યના એક અક્ષરેકે અમર પડિન અને સાહિત્યક્રાંતી પૂરી પ્રભાવશ્રુત અને એનો એક જીવનખૂણો અધારો રડી ન જાય એવી કડીમદ્દ જીવનકથા મળે છે એ જ જાતે મોટી વાન છે.

મણિલાલની આ જીવનકથાના વાચનને અન્તે વાચકોના અનુભાવ કે પ્રત્યાવાન કેના હશે? મણિલાલનો જિજ્ઞાસો અક્ષરેકે 'તો એના સ્વત્વમળે અક્ષર રહેવાનો, પણ એમનો ક્ષરરેક જો વિલય પામ્યો છે તો એમના ક્ષરજીવનને તેના કેટલાક અર્થલાઘ્ય અથો, પ્રાકૃતતા, પાર્થિવતા કે નિર્ગળતા માથે આવા ચરિત્ર દ્વાન સ્મરણમળ જાંટી પુનર્જિવિ કરી પ્રજા આગળ મૂકવામાં કાંઈ સાર નથી, એવો અભિપ્રાય ધણા વિચારશીલ અને પ્રજાના બાહ્યાન્તર સ્વાધ્યની દ્વિકર રાખનારા વાચકોનો યવાનો એમાં સંશ્ક નથી. માનવીના ઉત્તમ અંશે જ ભલે જીવે, એના ભુવાર્ષ જવા લાયક અને કાળખળે ભુલાઈ ગયેલા

ચારિત્ર્યાગે લયે કાયમ માટે ભુનાર્થ જતા, એ અભિપ્રાયને પક્ષે ધણું
કઠી શકાય તેમ છે આચાર્ય આનંદશંકર ક્રુવ જેવા વિવેકશીલ
પ્રાસ પુરપે પોતાની પામે હતુ તે મણિનાનના આત્મચરિત્રને જૂઠુંમા
મૂકવામા અવદવ અનુભવી, પૃ ૭

‘આપણે સર્વે મનુષ્યો છીએ, મનુષ્યતાની સ્વાભાવિક નબળાઈઓથી
ભરેલા છીએ, એમા કોઈમા એક પ્રમા અધિક તો મોટામા બીજો, પણ સર્વિ-
તાના તેજમા આપણા દોષો મૂકી દેવાથી સર્વનુ અવમર્ષણ થઈ જાય છે’*
એ સમજથી, તેમ એને પ્રસિદ્ધ કરવાના એમને ધના રહેના આગ્રહને
વશ બની,

‘માધીજીની આત્મકથાના યુગમા યુગવર્ગ સત્ય કહેવા અને દુષ્ટ
સત્ય પણ-હાજારમા અસત્ય મળતા વચો પસંદ કરે તેમ આ આત્મકથાના
મહાન લેખક સર્વ પ્રકારના દોષના કદા શત હતા એ જોતા પણ આ
આત્મકથાનુ પ્રકાશન હવે મને અનુચિત લાગતુ નથી’*

એ ખુનાસા સાથે એ ‘વસત’ માસિકમાં કહેડે કહેડે પ્રગટ થવા
માંડી પણ મણિનાનજીનના અમુક ગાળા મુધી પહોંચ્યા બાદ તેમણે
તેનુ પ્રકાશન સદતર અટકાવી જ દીધુ, તેને આવા વાચકો અકાલા
નહિ સમજે આવો વર્ગ મણિનાનની જીવનકથાના લેખન-પ્રકાશનને
ઈષ્ટ કે ઉચિત ન માને તો તે સ્વાભાવિક લેખાય

એથી ઊંનકુ, ઘણા વાચક એમ પણ કહેનાના કે માનનચિત્ત
અને માનનવૃત્તના સાચા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અનત કાળમા યોગ્ય
ગયેલુ કોઈ પણ માનનીનુ જીવન, જેવુ હોય તેનુ, અનુગામીઓ માટે
કામનુ જ છે આ દૃષ્ટિએ ત્રિચાગનારને મણિનાનનુ જીવન પરમાત્માના
અદ્ભુત સર્જન માનનીના અભ્યાસ માટે ઘણી મહત્વની સામગ્રી પૂરી
પાડે એનુ લાગવાનુ માનની કેવો ‘તેજ-અધાનુ પૂલજી’ કે, તે
મનોમય અને પ્રાણમય બેઉ જુના જુના ગ્તર કે શ્રમિકા પર કેવો એ
મેક સાથે મેગ ન ખાય એ રીતે જીવતો હોય છે, તેનો દેવભાગ જમકનો

● ‘સાહિત્યત્રિયા’, (બીજી આવૃત્તિ) ૫ ૫૧૨

હોય તે જ વખતે તેનો પશુભાગ પણ દેવો જોર કરતો હોય છે, તેનામાં
 મહત્તા અને પ્રાકૃતતાનો દેવો એન્ડ નિવાસ હોય છે, તેના પગ કાદવમા
 હોય તોયે તેનું મસ્તક કેવું તારાઓને આગવા મથતું હોય છે,
 'What a piece of work is man !' એ શેક્ષ્પિયરી ઉદ્ગાર
 મોમાંથી સખેદપણે અને ભગવાનની લીના પ્રત્યેના આશ્ચર્યભાવથી કહાવે
 એવું જીવન મણિનાનું છે એમાય, 'અરેરે, જાનના તો જાઉં છું
 સૌંદર્યને, પણ જનાય છે શરીર' એ કવિ ન્હાનાનાની ઉક્તિનું જ
 ભાષ્યાત્મક મૂર્તિ દર્શન જનતું પ્રમગ કામવૃત્તિમા સરી પડેન અદ્વૈત-
 અમે હૈંતુક પ્રણયારાધન એ જ મણિનાના જીવનનો એકમાત્ર અનિવાર્ય
 અંશ છે નાકી તો અસરકારી સ્વાર્થ માતપિના, આગના જનની
 વેગી જેની પત્ની, અતિ પ્રિયમ લક્ષ્મણ, પેરી એમાત્ર નિર્બળનાની
 અત્યંત આકરી શિક્ષા જેવો શરીરને વળગેતો અતે પ્રણવ તક નીવડેલો
 કુદૃષ્ટ વ્યાધિ, વિરોધીઓનો પજવણી આ જીવું કેવું વિધિયોજિત
 કાવતરા જેવું તેમને નકચું ! આ વિચારીએ છીએ સારે 'more
 sinned against than sinning' જેવો રિયતિ મણિનાની
 નથી લાગતી ? બીજો કોઈ જીવ તો આનાથી ભાંગી પડે અને સસાર
 ને અસાર માની શયક થે મૂડા વાકે જીવનરતો ભાગ ખેંચી કાઢે પણ
 નિર્ભીએ એમને ભેગા આપેન આ બધી પ્રતિકૂળતાઓ ને વિષમતાઓ
 જાણે અસ્તિત્વ જ ન ધરાવતી હોય તેમ, એનાથી અભિમૂન થયા વગર,
 પોતાની અદ્વૈતનિષ્ઠાને અને તત્ત્વોસ્થ વૈદ્ય અને શ્રદ્ધાને બળે તેમજ
 એમણે અન્યત્ર કહ્યું છે તેમ એમની ધર્મવાસના, યોગાભ્યાસ અને
 નિગદેહની જનમૃતિને પ્રભાવે, એમની વચ્ચે ટકી રહી, જનતાને તેના
 કલ્યાણને માર્ગે વાળનાનો ભાવનાગ્રેસ્તિ સત્પુરુષાર્થ અને જાતી તેટની
 સાહિત્યસેવા આયુષ્યનું છેલ્લું શુદ્ધ નિયોનાઈ ગયું ત્યાં લગી પોતાની
 શુદ્ધિ અને કનમ પામે તેમણે કરાવે જ રાખ્યા, એ મણિનાના આત્મ
 સંનનું અને એમની મહત્તાનું માનપ્રેરક નિદર્શન નથી ? એમની આ
 મહત્તાનું એમની જીવનકથામાંથી ઉપસી આવતું ચિત્ર જ એના લેખન-

પ્રકાશનનો થોડો જવાબ કે બચાવ નથી? આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ અને પ્રકૃતિગત મર્યાદા વચ્ચે એ સૌ સામે મૂઝતાં મૂઝતાં પોતાના જીવન-ધ્યેયને વફાદાર રહી અનંદિત પુરુષાર્થ કરનારની જીવનલીલા અન્યને પ્રેરક-બોધક કેમ ન નીવડે? આ દૃષ્ટિથી વિચારનારા સૌ મણિલાલની જીવનકથાની પ્રસિદ્ધિને ઈષ્ટ મણી આવકારવાનાય.

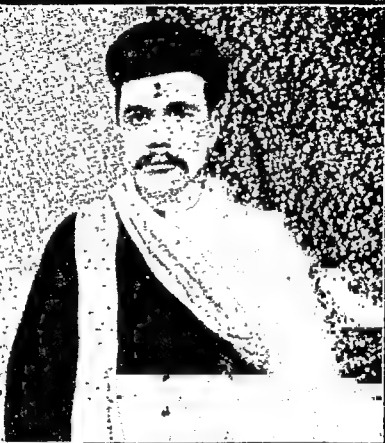
હું મારું વજન આ પીઞ્ઞ પ્રકારના વાચકોના વલણના પરલામાં મૂકું છું અને આ મણિલાલચરિત્રને સત્કારું છું. વિવેકી વાચકોને એ ઉપરની રીતે પુરુષાર્થ-પ્રબોધક નીવડી, જીવનઝળમાં ચારિત્ર્ય માટેના ભય-ખડકોથી ચેતાવનાર દીવાદાંડી બની, તેમને આત્મપરીક્ષક, નમ્ર અને સાવધ બનવા પ્રેરવાની સેવા ખમવશે. અવિવેકી વાચકોને પોતાની નિર્જળતા કે વિકારો માટે બચાવ આશ્વાસન કે ટેકા શોધવા અને એને સ્વાભાવિક અનુબંધસહજ અને તેથી ક્ષમ્ય જ નહિ, લહેરથી ચાલવા દેવા જેવાં માનવા પ્રેરશે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી. મણિલાલની જીવનકથા એવો સંદેશ આપતી જ નથી. આપણે ઈચ્છીએ કે આ પુસ્તકને આગવી કક્ષાના નીરક્ષીરદર્શી વિવેકી વાચકો મળી રહે !

૧૨-૧૧-૧૯૫૭
અમદાવાદ

અનંતરાય મ. રાયગ

અનુક્રમણિકા

<p>૧ ક્રાંતિ અને સક્રાંતિ ૩</p> <p>૨ જન્મ ને કુટુંબ ૧૩</p> <p>૩ અભ્યાસ અને ઉછેર ૧૭</p> <p>૪ મિત્રમંડળ ૨૨</p> <p>૫ લક્ષ ૩૩</p> <p>૬ કૌતુહલ-જનન ૨૬</p> <p>૭ સુધારાનો પવન ૪૪</p> <p>૮ કાળોત્તરો નામ ૫૦</p> <p>૯ ધ્યેયનુ ચિતરન ૫૫</p> <p>૧૦ શિક્ષણ-અધિકારી ૬૨</p> <p>૧૧ ઉત્કર્ષકાળ ૬૭</p> <p>૧૨ પ્રેમગ્ધાનોની શોધમા ૮૪</p> <p>૧૩ આત્મજીવન ૯૩</p> <p>૧૪ તન અને મનના વ્યાધિ ૧૦૧</p> <p>૧૫ નર્મદના કાર્યના ઉત્તરાધિકારી ૧૧૩</p> <p>૧૬ મૈત્રીનું લોહચુબક ૧૨૪</p> <p>૧૭ જે પ્રેમપ્રસંગો ૧૩૧</p> <p>૧૮ પાશ્વેશી સ્થિતિનો છેડો ૧૩૮</p> <p>૧૯ નિવૃત્તિમા પ્રવૃત્તિ ૧૪૧</p> <p>૨૦ ક્રાંતિનો મધ્યાહ્ન બહુ- વિધ સમ્કારપ્રવૃત્તિ ૧૪૮</p> <p>૨૧ ખૂતનો આરોપ ૧૭૦</p> <p>૨૨ 'નવા સબધોનો સમય રસમીનો' — ૧૭૫</p>	<p>૨૩ પ્રતિપક્ષીએ. ૧૮૦</p> <p>૨૪ પ્રેમનો વિવક્ષણ ઉપદ્રા ૧૮૪</p> <p>૨૫ લક્ષનાટકનો કુટુંબ અત ૧૮૯</p> <p>૨૬ સ્વાર્થલક્ષ સર્ગા ૧૯૬</p> <p>૨૭ ચોરીનો મુક્દમો ૨૦૩</p> <p>૨૮ નોકરી કે કાનગની કોટડી? ૨૦૯</p> <p>૨૯ અધ્યાત્મ-આનદનો પ્રસંગ ૨૧૭</p> <p>૩૦ ક્રાંત ઉપર પ્રભાવ ૨૨૩</p> <p>૩૧ કલાપીને માર્ગદર્શન ૨૩૩</p> <p>૩૨ સ્વાર્થમય પ્રેમસમુદય ૨૩૮</p> <p>૩૩ બાગાશ કરની વિદાય ૨૪૪</p> <p>૩૪ ક્રાંતના ત્રણ પત્રો ૨૫૮</p> <p>૩૫ કલાપીની ગુરુભક્તિ ૨૫૩</p> <p>૨૬ હેલ્થ દિનમે ૨૬૧</p> <p>૩૭ ઉચો પર્વત, ઊંડી ખીણ ૨૬૭</p> <p>પરિશિષ્ટ-૧ : અનિસામયી ૨૭૫</p> <p>પરિશિષ્ટ-૨ મણિવાવ નબુલાર્ધનુ વસિયતનામુ ૨૯૬</p> <p>પરિશિષ્ટ-૩ જનનરેખા ૩૦૬</p> <p style="text-align: right;">સચિ ૩૧૪</p> <p style="text-align: right;">શુદ્ધિ ૩૨૮</p>
---	---

શ્રી મણિલાલ નળુભાઈ દિવેદી

જન્મ :

તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૮

અવસાન :

તા. ૧ ડિસેમ્બર ૧૮૯૮

[૧]

ક્રાંતિ અને સંક્રાંતિ

ધૃણા લેખકો એવા હોય છે, જે કેવળ પોતાના જમાનાનાં સંતાનરૂપ હોય છે; કેટલાક લેખકો એવા હોય છે, જે પોતાના જમાનાનાં બળોને ક્રીડતાં ક્રીડતાં પોતાના જમાનાને ઘડે છે; અને થોડાક એવા પણ હોય છે, જેમનું સાહિત્ય એક નહીં પણ અનેક જમાનાનું ઘસતર કરીને ચિરંજીવ બને છે. શ્રી. મણિલાલ નમુબાઈ દિવેદી આ ત્રીજી કોટીના લેખક હતા. સાહિત્યકારથી વિશેષ તો તેમણે પોતાના લેખનકાર્ય વડે પ્રગતિ રચયર્થ અને રચસંસ્કારનું જ્ઞાન કરાવનાર સક્રિય લોકનાયક તરીકે જવાબદારી બજાવી હતી. વસ્તુતઃ તેમની સાદારતા પુસ્તકોમાં પરિબલ રહેવાને બદલે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ફરી વળતા સાંસ્કારિક આંદોલનરૂપે ગુજરાતભરમાં પ્રસરી ગઈ હતી.

તેમના આ મહાન પુરુષાર્થનો રોમાંચક ઇતિહાસ આપતી તેમના જીવનની કિતાબ ઉઘાડીએ તો પહેલાં, તેમના જીવનકાર્યને મધ્યાર્થ સમજ્યા સારુ, તેમના જન્મસમયના ગુજરાતના જીવનનું બિડતું અવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

મણિલાલના જન્મસમયનું ગુજરાત એટલે આજથી સોએક વર્ષ પહેલાંનું, રાજકીય ક્રાંતિ અને સામાજિક સંક્રાંતિમાંથી પસાર થતું ગુજરાત.

એ વખતે ભારતમાં પગદડો જમાની બેઠેન પરચેની સત્તા પ્રત્યે રાજકીય લઘુમતી બેઠેનો સત્તાચીની કાલિનો અગ્રિ દોષનાઈ ગયો હતો. પણ તેની થોડીક અગારભરમ અહીં તહીં વાતાવરણમાં બેઠી ગઈ હતી એ રાજકીય વિદોહનો વાહક તાત્કાલે થયો, મહિલાવાદનો જન્મ થયો તે વર્ષમાં (૧૮૫૮), તેમના નતન નવિયાત્મા છૂપા વેરો આ થો હતો અને સુપ્રસિદ્ધ દેસાઈ વિદ્યાગીદાસને ત્યાં મહેમાન તરીકે રહ્યો હતો. વિદ્યા સ્થિતિમાં મુઝાયેન વિદ્યારીદાસને મારે, ઇસ્લામ ગ્રામ, તેને મંદ દુશ્મનુ તો શક્ય નોંધતું પણ તેની અનુભવે તેમણે પોતાના પુત્ર અને પૌત્રને અનુક્રમે નાનાસાહેબ અને તાત્કાલેમના ઉપનામ આપ્યા હતા આ નાનાસાહેબ મહિલાવાદના જિંદગીભરના મિત્ર હતા.

એ જ વર્ષમાં ભારતના ગજવનહીનહતી લગભગ ૬૦૦ ઇન્ડિયા-પની પામેથી ક્રિસ્ટિયન પાર્લામેન્ટે પોતાને તંત્ર લીધી અને મહા-ગણી વિક્ટોરિયાએ હિંદી પ્રજા જોગ દરેરો બહાર પાડીને ક્રિસ્ટિયન વચ્ચે હિંદીઓ તરફ દાખલેન કૂચ નર્તન બદલ જાહેરમાં દિનગીરી વ્યવસ્થા કરી હિંદીઓને શાંતિ, સનામતી, સુખરચ્યા અને આત્મ-શાસનનું વચન આપ્યું.

પુરુષો પરાજય પામેની તથા વાના સમયની અધાધૂધી ને અન્યવસ્થાથી નામી ગયેની હિંદી પ્રજાએ ધણે વામે સમયે જીવનની સપાળી પર નિશ્વાસ, વ્યવસ્થા, શાંતિ અને સનામતી ગ્રહણ કરી, એમને હાઈ, સતોષ અને ઉપદારના ભાન સહિત અગ્રેજી રાજ્ય-અમલને ગ્રામ્યો, અને પ્રજાના મુખ્યત્વે તત્કાલીન ઈન્ડિયાએ તેના કૃતજ્ઞતાને જાહેરમાં પ્રશંસાગીત ગાયા.

દાદાભાઈ નવરોજજી અને લોડમાન્ય દિગ્ગજની માફક મહિલાવાદની મારકિર્દી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના ઉપકાળ દરમ્યાન આરભાઈ હતી હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની ગ્રામ્યના ચર્ચ તે જ વર્ષે (૧૮૮૫) મહિલાને 'ત્રિપલદા' માસિક શરૂ કર્યું હતું મહિલાવાદ પોતે કોંગ્રેસના

સન્ય હતા એટલું જ નહીં. ખેડ જિલ્લા કોમિશનના રોકેટરી તરીકે પણ તેમણે ડામ ક્યું હતું. 'બ્રિટિશ-મિલ્લે દેશમાં શાંતિ સ્થાપી જેને તેના કાર્યથી દેશી રાજ્યો પણ કંઈક જુગમ કરતાં અટકે છે,' એમ કહેવા સાથે તેઓ ફરિયાદ કરે છે કે 'તેની કુશળતાએ બહુ મોટી કિંમત ભરતો પડે છે અને નિશ્ચીકરણના કામદારી પ્રમાણે નિયંત્રિતતા આવી એ બહુ મોટી હાનિ મર્ષ છે.' લોકમાન્ય દિગ્ગજ રાજકોટના આરોપસર પકડવામાં આવ્યા ત્યારે મળિયાને એક રામાની પત્રકાર અને દેશમક્ત નાગરિક તરીકે વિરોધ પ્રસિંહિત કર્યો હતો. આમ ગોવર્ધનરામ, રમણભાઈ કે આનંદશંકરના કરતાં મળિયાનાં રાજકીય મંતવ્યો ઉદ્ધામ હતાં.

યુનિવર્સિટીની સ્થાપના તે સત્તાવાનની સામનો બીજો ક્રાંતિકારક બનાવ છે. નર્મદ-નંદનરામ-નંદશંકરની પેઢીને અંગ્રેજ અધિપતિ પામે લાલુવાની અને અંગ્રેજ અધિપતિના સંસર્ગમાં રહી કામ કરવાની તક સાંપડી હતી. અંગ્રેજ સાલિત્યના પરિચીનતાથી નર્મદો ગદ્ય-પદ્ય ઉભય ક્ષેત્રે અનેક નવાં પ્રયાનો કરવાની પ્રેરણા મળી હતી. નંદનરામ જેવાને નવીન વિવેચનપ્રણાલી સ્થાપવાની અનુકૂળતા મળી હતી અને નંદશંકર જેવાને રંગ સાદેગની સુગમતાથી અંગ્રેજ 'રેખા-સ' જેવી અતિશયિક નવાક્રમનાં મંડાલ કરવાનું મન મારી આવ્યું હતું. દાદોબા પાંડુરંગના સંસર્ગથી દુર્ગારામ મોદિયાંશ્રીએ બાંધકારબસના સંસર્ગથી વ્યવસાયને, પોતે અંગ્રેજ નદી' ભણ્યા પાંડ્યા હતાં, અંગ્રેજ સાલિત્યના પરોક્ષ સંસ્કાર ગ્રીષ્મા હતા.

પછી આવી મળિયાત, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, આનંદશંકર વગેરેની પેઢી. તેમના વખતમાં યુનિવર્સિટીએ અંગ્રેજીની સાથે સંસ્કૃત અને કાવ્યની ભાષાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણનાં મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું. પિટર્સન અને એમ. એમ. વિલસન જેવા વિદ્વાનો અને બીમાચાર્જ સ્પષ્ટીકર જેવા દેશી માત્રીનાં કોળાં,

સરકૃત સીખના આ નવીન પરિસ્થિતિનો લાલ મહિલાન અને
 ગોવર્ધનરામની પેઢીએ ચારી પેઢે લીધો હતો મહિલાન, ગોવર્ધનરામ
 અને આનંદશંકરનું સંસ્કૃતિચિતન, નગમિતગમના લાસાશાન્ન
 પ્રિય યાખ્યાનો મહિલાન બાળાશઁ અને દેનાપીનો ગઝનો,
 કેશનનાન દુરના સરકૃત ગ્રંથોના લાસતગ-અપાદન દુ'શ્વનાન ઝવેરીના
 ફારમી-અરમી અ નધી સગોધનનેખા અને મહિલાન ગોવર્ધનરામ
 તથા બગનતરાય નકોગ જેનાનું ગદ્યખાનું અગ્રેષ્ઠ ઉપાન સંસ્કૃત
 અને ફારમી લાસાસાહિત્યની ગુન્ગતી આદિત્રી કીનેરી અનેકવિત્ર
 અસર બનારી આપે છે આમ ઓગગીઅમી મદીના ઉત્તરાધ દગ-
 મ્યાન, અગ્રેષ્ઠ ગળાશીએ ગુન્ગતી સાહિત્ય અને સાહિત્ય ગેના
 ધનરમા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેમ પ્રખ્યાત મધ્યમ વર્ગમા
 ઉચ્ચા દોહાની મારી નોખરી માટે ખ્યાએશ નગી હતી એટલે
 પાદરીઓના પ્રયત્ન ઉપરાત ખાનગી સારમોથી પણ મેરઢે શાગાઓ અને
 ગેનેને નીમગતી જતાં હતી જતા પ્રખ્યાત મોટા રંગ ઉચ્ચ શિક્ષણનું
 મૂલ સમજવે નહોતો, અને જે સમજતો હતો તેને આર્થિક-અગત્ય
 નહોતી મહિલાનના પિતાના માફ-ધણા માયાપ પોતાના અતાતને
 ભણના મુમર્દ જેટલે પણ મો નરા રાજી નહોતા પછી અમ્યામાર્થે
 પરદેશ મો નનાની નો વાત જ રી રી?

અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણની આપણા પ્ર નજ્જન પગ પડેની અમગનું
 મહિલાને વિસ્તૃત પૃથક્કરણ થું છે તેમા સ્ત્રીસન્માનની ભાવના,
 સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ અને ગાજકીય રસાત્યનો વિચાર એ ત્રણ
 બામતોને તેમણે અગ્રેષ્ઠ ગળાશીથી ચયેના મુખ્ય લાભ ગણાવ્યા
 છે પણ મહિલાનનો જન્મ થયો તે પહેલાથી શિક્ષણને મદાને
 પ્રિયતી પાદરીઓએ ગાગપ્રવૃત્તિ શરૂ રી દીવી હતી તે હિંદુ
 મમાજ અને સંસ્કૃતિને માગ ભવનન નીનડી આ નખતે હિંદુ
 ધર્મની ગિયતિ અપ્રાગતિ હતી એ પરિસ્થિતિનો નાલ લઈને
 પાદરીઓએ હિંદુ ધર્મ તથા સમાજના જિંદોને શોધી કેળવાયેના

નવજવાનો સમગ્ર ખુલાસા કરવા માંડ્યાં. ધર્મને નામે થતાં અનાચાર, હેતરપિંડી અને પ્રતિબંધોથી કંટાળેલો જુવાન વર્ગ ઝડપથી નવા વિચારો ગ્રહણ કરવા લાગ્યો, એટલું જ નહીં, ખ્રિસ્તીધર્મ તરફ આકર્ષાયો પણ ખરો. ખીજી તરફ, નીચલા યરના લોકોની હિંદુ સમાજે ઉપેક્ષા કરી હતી તે કારણે, તેમજ આર્થિક સંક્રાંતિને લીધે, હરિજન જેવી દુભાયેલી કામે તો, પાદરીઓએ ખનાવેલ લોભલાલચને વશ થઈને, ઉધાડે હોગે, ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરવા માંડ્યો. ૧૮૫૨ની આખરે ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટવેલા હિંદીઓની સંખ્યા એક લાખથી વધુ હતી.

પાદરીશાઈ કેળવણીએ બંગાળમાં જેટલું વર્ચસ્વ જમાવ્યું હતું તેટલું ગુજરાતમાં તે જમાવી શકી નહોતી. ખીજા પ્રાંતોની તુલનાએ ગુજરાત પ્રાંત ખ્રિસ્તી વટાળ-પ્રવૃત્તિનો પણ ઓછો ભોગ ખન્યો હતો. તેમ છતાં ગુજરાતનો જુવાન કેળવણીનો વર્ગ, અમુક હરેલ શુદ્ધિના વિચારવંત દેશહિનૈયીઓને સચિંત કરી મૂકે તેટલા પ્રમાણમાં, પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોથી રંગાવા લાગ્યો હતો તે ચોક્કસ.

ઓગણીસમી સદીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ ઉપરુકત કારણે શીર્ષ થવા લાગ્યો ત્યારે તેના રક્ષણ-સાધન અર્થે ગુજરાતમાં બે પ્રકારનાં સારકારિક આંદોલનો ઉદ્ભવ્યાં હતાં : (૧) ઉચ્છેદાત્મક, (૨) સંરક્ષણાત્મક. પહેલા પ્રકારમાં દુર્ગારામ, નર્મદ, કરસનદાસ, મલીપતરામ આદિ મુધારકોની પ્રવૃત્તિ આવે; ત્યારે બીજામાં રામીનારાયણ સપ્રદાય, પ્રાર્થના સમાજ, આર્થ સમાજ અને યિયોસો-દિક્ષ મોસામટી જેવી સંસ્થાઓનાં કાર્યનો તથા મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામ જેવાનાં લખાણોનો સમાવેશ થાય.

સ્વામીનારાયણે જૂના વૈશ્વક ધર્મમાંથી વિજ્ઞાસિત નાગી નામીને નીતિશુદ્ધિનો મહિમા સમજાવ્યો અને સમાજના નીચલા યરોની નૈતિક મુધારણા કરીને હિંદુ ધર્મના આત્મસાધક બન

હિંદુ સમાજની અત્યેક મેરા ઢરી હતી રામીનારાયણ વર્મના સ્થાપક શ્રી મહાત્મા ગાંધીના અસાન અગાઉ બે વર્ષ (૧૮૭૮) બગાળમા રાજ રામમોહનરાયે હિંદુ સમાજથી જુદા પડીને એશ્વરની ઉપાસનાનું ઉદ્દેશ્ય રાખી 'બ્રાહ્મ સમાજ'ની સ્થાપના કરી હતી, જેનો મેંડો હિંદુઓને ખિંતી થતા અટકાયા હતા તેના પાયાપે પડેના મુમર્શિમા (૧૮૬૭) અને પછી અમદાવાદમા (૧૮૭૧) 'આથના સમાજ'ની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં શુદ્ધરામમા દુગાગમ મહેતાજીએ 'માતૃધર્મ' સમાજ દ્વારા ઉચ્ચનીચના બેદ, કરજિયાન વૈવચ, બૂનપ્રેન-જાદુમનગ આદિના વહેમ, અધર્મદ્વા અત મુનિપૂન જેની રૂઢિઓ અને માન્યતાઓ સામે પોતાને મુજી તેની સતત, શુદ્ધિઅમાપિત વિચારચેલી પ્રચલિત રૂવાનો પુરુષાર્થ કર્યો હતો.

દુગારમે શુદ્ધરામમા પદનપડેનો મુધાગનો પોઠાર ઉમરને 'આપા પ્રાતને ઘણા મુગની ભગનિદ્રામાથી આનવ્યો અને તે બાનુ બાનુ જોના લાગ્યો' નર્મદે લાગ્યો અને વેળો દ્વારા સસારમુધાગનો ઉપદેશ કરીને તેમજ અનેક મુધારાઓને અમનમા મુખીને, આ બાનુ બાનુ જોના અમાજને સપૂર્ણપણે જાગૃત કર્યો જે આત્મારામ પાકુરગને ત્યાં, તેમ પ્રચલિત, શુદ્ધરામનું પહેલુ, દિનાગી નામની બ્રાહ્મણ નિધનાનું ગણપત નામના બ્રાહ્મણ સાથે, મુનનમ (૧૮૬૦) થયું ૧૮૬૨મા મુખાઈની વગિષ્ઠ અદાનમા 'મહારાજ લાયમન કેસ' ચા ચો—જેમા 'સત્યપ્રકાશ'ના તરી કરસનદાસ મૂળજીએ વૈધ્યવોના જાદુનાથજી મહાગજ સામે જામર બાય બીડીને અપૂર્વ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

પરંતુ એ બધી ઉચ્છેદ પ્રવૃત્તિઓ હતી પરસન્ધારના ધસમસતા પૂર સામે ટકી રહેના સારુ કેવળ અજ્ઞાતમક મુધારાની નીતિ પ્રજાને લાગ્યે જ પરંતુ બગ કે પ્રેરણા આપી શકે તને માટે

ધર્મગાની આર્ય તા છે ઉદ્દેશ નીતિરાગા મમાન્સુરાગેએ
ધર્મ-તત્ત્વ-રોધનને મુ મદત્ત આપેતુ ની, એટલે કેળવાયેને
શુદ્ધિશાળી વર્ગ વ્રજા મૂની સકે તેતુ કથ તેમની પાસેથી મળી શમ્યુ
નહી આ સભેગેમા કેટલા- નિચાગત તિશિતોએ ન્ધર્મનું સાચુ
સ્વરૂપ રોધનાના મુદ્દેશથી પ્રેગર્જને મુ મર્ધ-અમનામા ગ્યનાત્મક
શુભાગપ્રતિનો આગ ભ્યો

શુદ્ધિધર્મક મમામા તત્ત્વચર્ચા કરાની બધી હોરાથી નર્મદે
તેને મારે એક જુદી 'તત્ત્વગોચર મમા' (૧૮૦૦) ગ્યાપી હતી
પડી બ્રાહ્મ મમાન્ના અગ્રણી કેનચ્છ એનની પ્રેગભાથી ન મર્ધના
ડો ગમકૃષ્ણ! બાન્ના, નાગપ! વદારગ્ગ, ન્યાપમર્તિ ગનડે રંગે
વિદ્વાનોએ 'પ્રાર્થના નમાગ' (૧૮૬૭) ગ્યાપી અમનામા એ નાતે
ભોગાનાથ આગભાઈ 'ધમ મમા' (૧૮૫૮) ચનાન્ના હતા તેમના
તથા મહીપતરાગ નીન્ના પ્રવ નથી ત્યા પગુ પ્રાર્થના મમાન્ (૧૮૭૧)
ગ્યપાઈ મર્નિની મદાય વિા ગેકેશ્વની આચા નિશ્ચી ભક્તિ
હરી તે આ સનાન્નો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો મમામુવાગ્લા પ
તેની પ્રતિતિનુ એક અગ હતુ દર નિરારે પ્રાર્થનામદિગ્મા એશ્વની
પ્રાર્થના કે ભગ્નો મરાના મોગા પાવે તેને માર ખાસ 'પ્રાર્થનામાગા'
ગ્યહી હતી ગુજરાતના મામદ મામડે સમાગ્નો પ્રચાર કરના સાગુ
અગ્યા તગ્ધી 'મિગનનો' કાર્થ પશુ ચોન્નેતુ હતુ પરતુ અગ્રેજી
ચોના અને રીતમાનથી પાશ્રાત્ય સગ્ગેગની જપ પાના તેના
ધનુખગ કાર્થર્તા યોકેમા ભેષ્એ તેવો નિશ્ચામ જગાડી શક્યા
નહી મણિનાન અને ગાગાશ કરે પદર નર્નની ઉમરે નિચાદમા
પ્રાર્થના સમાગ ન્યાપી હતી, પશુ તેમના માગાપના આગ્રધી તેમને
એ અગ્યા બધ ની પડી હતી ગમલુભાઈ અને નરસિહરાવ દાગ
ચયેન ધર્મ-તત્ત્વની ચર્ચા-પર્યેપણુ પૂરતી તેની સાહિત્યક્ષેત્રે અમગ
ચર્ધ, પપુ ગુજરાતની સામાન્ય હિન્દુ જનના પર તો પ્રાર્થના
અમાગની ધાર્મિક પ્રતિતિનો કાર્ધ ચિરગ્યાથી પ્રમાન પડ્યો ન

પાછળથી મણિલાલને ધર્મ અને સમાજની વિચારણામાં પ્રાર્થના સમાજના અગ્રણી રમણભાઈ સાથે લાંબા વિવાદમાં જિતવું પડ્યું હતું.

૧૮૭૫માં પ્રાર્થના સમાજના કરતાં વધુ બળશાળી ધર્મસંગ્રાહી આર્ય સમાજની સ્થાપના થઈ. તેના આપક ગ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ હિંદુ ધર્મમાંથી મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરીને વેદધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રવર્તાવી. હિંદુઓનું સંગઠન કરીને તેમણે ગુરુકુળો ગ્રામ્યાં અને શુદ્ધી-કરણ તથા અંતઃજોદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ પણ આરંભી.

કેળવણીમાં ધર્મ, શરીરવિકાસ તથા હૃન્નરજ્ઞાનને મહત્ત્વ આપવાની દિમાયન અરાંચીન યુગમાં સૌથી પ્રથમ ગ્વામી દયાનંદે કરી છે. દન્યાવિદ્યાવયો, ત્રિધવાગૃહો અને અનાથાશ્રમો સ્થાપીને એ દિશામાં પણ આર્ય સમાજે સક્રિય સેવા બજાવી છે. આર્ય સમાજનું મુખ્ય ક્ષેત્ર પંજાબ હતું. તેમ છતાં એકંદરે, આ સચેતન પ્રવૃત્તિએ ગુજરાત ખાતે પણ હિંદુ ધર્મના પુનરુત્થાનને પોતે ટૂંકી દીકરી જાગૃતિ આણી હતી એમ કહી શકાય. મણિલાલ કહે છે તેમ, 'એણે જ આપણને પાશ્ચાત્ય અધિકારની નિંદામાંથી જાગ્રત કરી પૂર્વાભિમુખ કર્યા છે.'^૧

આર્ય સમાજની ગ્થાપના પછી એકઠે વર્ષમાં જ નર્મદની ઉચ્છેદક મુધારાપ્રવૃત્તિનાં વળતાં પાણી શરૂ થાય છે. એને મુધારક વર્ગમાં સ્વાર્થ, સંકેત, અસત્ય, અમર્યાદા, બીરુતા, હત્યાદિદોષ દેખાય છે અને સાત વર્ષના નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિના મંથનને અંતે પ્રાચીન આર્ય ધર્મના નિવૃત્તિમાર્ગ ઉપર તેની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય છે. આથી સને ૧૮૭૭ના અરસામાં, પોતે અગાઉ ઉપદેશેલ મુધારાઓનો ખુલ્લો વિરોધ કરીને તેણે નવીન નીતિ જાહેર કરી કે "સ્વધર્મનું સંરક્ષણ ને ન્યાયશુદ્ધિનું પાત્રન-આત્મશુદ્ધિનું માહાત્મ્ય અને જ્ઞાનશુદ્ધિનું ઔદાર્ય એ અમારું મન છે."^૨

૧ 'સુસ્મરણ શ્લોક', પૃ. ૬૨.

૨ 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક, તા. ૭-૧૧-૧૯૧૫

અરામર આ જ અરસામા (૧૮૭૮) ભારતમાં પશ્ચિમના સસ્કાર-પ્રવાહને અટકાવનારી નાની શિનારૂપે 'ચિયોસોફી' નામે એક બીજી પ્રતિષ્ઠિત પશુ શરૂ થઈ હતી તેના ગ્રાપ્સોર્ક ડર્બલ એન્ટ્રેપ્ટ અને મેડમ બ્લેવેટ્ટેન્કી સ્વામી દયાનંદની પ્રતિભાથી અનર્જનિ આર્થિક ધર્મવિદ્યા ભણી આકર્ષાયા હતા આ સગ્રાએ હિંદુ ધર્મના યોગ તથા અધ્યાત્મવિદ્યાના રહસ્યોને સ્ફુટ કરી બતાવીને જીવનનર્ગને સ્વધર્માભિમુખ કરનામા મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે મહિનાના આ અધ્યાત્મ મંળના જિહ્વીભર બબ્બ રજા હતા અને તેની પ્રતિષ્ઠિતિ વિશે તેઓ 'સુદર્શન'મા નિયમિત લખતા હતા એ અગ્રમામા 'મહાકાન' માસિક દ્વારા યોગવિદ્યાની ચમત્કારિક વાતોનું ગદ્ય સમજાવીને તેમજ યોગના પ્રયોગો કરીને શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યે તેમજ તેમના શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગે પશુ આ દિશામા નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું હતું

ઈ સ ૧૮૮૧મા સુધારાના મેનાની નર્મદે 'સુધારાએ ભુદ્ધિ-આચલ્ય, પૃથ્વશક્તિ અને સાત્ત્વપ્રતિષ્ઠિ દેખાડ્યા છે' એટલું તેને કંભે પક્ષે નોંધીને સુધારાનું વિસર્જન કર્યું તે જ વર્ષમા આર્થિક સમાજ અને ચિયોસોફીન મોસાયડી પરમ્પરા મતભેદને કારણે જુદા પડ્યા પ્રાચીન હિંદુ ધર્મકર્મ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા ગણતો થઈ ગયેલો નર્મદ હવે સનાતની હત્યના ઉદ્દગાર કાઢે છે

"નિરૂપિત ધર્મ વિરમમા વેદોક્ત સનાતન ધર્મ છે તે જ તો પાળવો, સુધારાનો કે સમાજવાદનો નહિ, નહિ ને નહિ" "સ્વર્ગ શું છે તે જાણવા વિના વગર ત્રિચારે પાકુ ચેતુ એ રહ્યાપણ છે ? સ્વધર્મ પ્રથમ જાણવો, સમાજ-વાદા જે નથી જાણતા તેને શું કરવા પૂછવું ? કાના પૂછવું આચાર્યોને શરૂને કે બ્રાહ્મણોને ?" ૪

સનાતન વેદોક્ત ધર્મને એકનિષ્ઠાથી વગેરો નર્મદ આ રીતે

૩ 'ધર્મવિદ્યા' (ત્રીજી આવૃત્તિ), પૃ ૩૭

૪ 'ધર્મવિદ્યા', પૃ ૭

અનર્થશક્તિ મનની યોગ્યતા જાણે મર્યાદા પણ મ્યાપે છે. ગુણગતી રક્ષામતવાદીઓમા નમદ પડેનો આવે છે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ પણ શ્રદ્ધા દદ થતા લોકોમા ‘સતગુણ વર્ગ’નો પ્રચાર કરાવતી તેનામા હિંદુ મહત્વાધારી જાણે છે. તદ્વત્સાર સક્રિય પ્રવૃત્તિ પણ તેના શરૂ સ્વભાવને છાગે તેના લેખા લખીને અને વ્યાખ્યાનો આપીને તે તત્કાલ શરૂ કરી દે. પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ મહોરે અને પગિપદ ફળ આપે તે પહેલા તેને દિવ્યધામથી તે, આરે છે.

નર્મદ લાણુ હા ના દોન, તોપણ આ નર્મ સદ્ગુણાધી પાગ પાડી શકત કે ન એ શક્ય છે. તેનામા નિષ્ઠતા અને ગંડો ધર્માનુભવ પ્રવૃત્તિ હતા નહીં આ પ્રાચીન યાગ્યના તેના ઉત્તરાધિ પગી મણિલાલમા હતી.

નર્મદે મુધારાનુ નિસર્ગન યુદ્ધ ત્યારે (૧૮૮૬) મણિલાલ મુમુક્ષુમા સરમરી ગુજરાતી નિશાળોના ઉચ્ચગી એન્ડુકશનન ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરતા હતા. જગતના આ જ અરમામા, તેઓ ‘કેનેલમા રહેવાથી આનેનુ નારિત પણ તજીને પહેલાની પેરે મધ્યાં વહનનો ક્રમ આનુ કરે છે અને પૂર્વ-પશ્ચિમના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનની તુલનાને અતે પ્રાચીન આર્ય ધર્મ તથા શાક્ય વેગત પર શ્રદ્ધા મુદ્દા વગતુન એ જ વખતે તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિનો આરભ થાય હ નર્મદને મણિલાલમા પોતાનો સમાનધર્મી પ્રતિત થાય છે.

જુનાન મણિલાલને મરણપથાગીએ પડેનો નર્મદ પોતે ઉપાડેનુ આર્ય ધર્મરક્ષણનુ નર્મ નિશ્વાસપૂર્વક મોપે છે. આપણે હવે પગીના પ્રશ્નોમા જોઈશું તેમ, નમદના આદર્શો અવૂરા રહેના કામ મણિલાલ ભાર ગૌરવ અને આમર્થ્યપૂર્વક પૂરા કરે છે. આમ ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતના ધર્મ-તત્ત્વચિંતનની નિમિત્ત-શૃષ્ટિમા મણિલાલની યા તેના પુરોગામી સાથે અહીં અત્યંત રસભાવિક ક્રમમા સંધાઈ જાય.

[૨]

જન્મ ને કુટુંબ

શ્રી મણિલાલનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૧૪ના ભાદરવા વદ ચોથ, ઈ. સ. ૧૮૫૮ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૨૬મી તારીખે^૧ પ્રાતઃકાળે નડિયાદમાં થયો હતો. નડિયાદમાં જ તેમનું ઘર અને તેમનું મોસાળ હતું. મણિલાલનો જન્મ મોસાળમાં થયો હતો.

મણિલાલના દાદા ભાઈલાલ દવે નડિયાદની સાડોદરા જ્ઞાતિમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ ગયા. સાડોદરા નાગર જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ અને ગૃહસ્થ એવા વિભાગો છે. મણિલાલનું કુટુંબ બ્રાહ્મણ વર્ગમાં હતું. નડિયાદમાં એ વખતે ગૃહસ્થ નાગર અને બ્રાહ્મણ નાગર વચ્ચે સતત સંઘર્ષ ચાલ્યા કરતો હતો. બંને વચ્ચે દુન્યાની લેવડદેવડનો રિવાજ અમુક અંશે ખરો, પણ બ્રાહ્મણ વર્ગ ક્રિયાકાંડી હોવાને કારણે તેઓ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોને હલકા ગણતા.

મણિલાલ પોતાના આત્મજ્ઞતાંત્રમાં આ ગૃહસ્થ નાગરોની ટીકા કરતાં કહે છે :

“અમે બ્રાહ્મણો ફક્ત અમારી જ્ઞાતિના ગૃહસ્થની જ દક્ષણા લઈ કર્મ કરાવીએ. પણ નડિયાદના ગૃહસ્થો તો કડિયા, કુંભાર, કણ્ણી વગેરેનું ગોરપદું અઘાપિ કરે છે.”^૨

૧. જુઓ ‘મણિલાલ નયુભાઈની આત્મકથા’, ‘વસંત’ ૧૧^{મું} ૨૯, અંક ૪, પૃ. ૧૨૪ અસલ આત્મજ્ઞતાંત્ર ભેટે મેળવી જોતાં આ તારીખ સાચી છે.

૨ ‘વસંત’ : ૨૯-૪-૧૨૪.

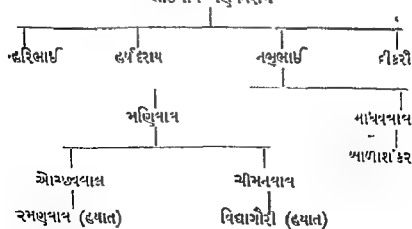
મણિલાલના કુટુંબે તેમના પિતામહના સમયથી જ ગોરપદાનો ધંધો, યજ્ઞમાનતાં એક કે બે અને તે પણ સહિયારાં ઘર રહ્યાં હોવાથી, લગભગ છોડી દીધો હતો. એમની મુખ્ય વૃત્તિ નોકરી કે વેપાર હતી.

મણિલાલના દાદા ભાઈલાલ દેવે નડિયાદમાં ફોજદાર હતા નાતની અંદર ખરચ-ખૂટણમાં તેમણે પહેલો નખર મેળવ્યો હતો. તેમની જ્ઞાતિમાં મરણોત્તર ક્રિયા નિમિત્તે ભોજનપ્રસંગે આદોદ કરનાળી વગેરે યજ્ઞોએથી બ્રાહ્મણોને તેજવી દેવેકને ચાર-પાંચ રૂપિયા દક્ષિણા આપનાનો રિવાજ તેમના દાદાથી શરૂ થયાનું મણિલાલ નોંધે છે. દૂકામાં જ્ઞાતિમર્યાદા પાળનાર સનાતની તરીકે ભાઈલાલ દેવે નડિયાદમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા.

ભાઈલાલ દેવેને ત્રણ દીકરા અને એક દીકરી એમ કુલ ચાર સંતાન હતાં. દીકરામાં હરિભાઈ, હર્ષદરાય ને સહુથી નાના નભુભાઈ હતા નભુભાઈ એ મણિલાલના પિતા.^૩

૩ ભાઈલાલ દેવેના હૃદયનું મણિલાલ પૂર્વ વંશ-વૃક્ષ નીચે પ્રમાણે છે:

ભાઈલાલ ગણપતરામ

ભાઈવાય દેવે ગુજરી ગયા પછી ત્રણે પુત્રો લુપ્ત થયા. આમાં ધર, રોકડ, ધણેણાં, વાસણફૂસણ અને ઉપરાણી મળીને કુલ દમથી અગિયાર હજાર રૂપિયાની મિત્રકત નજીમાઈને લાગ આવી હતી. આ ઉપરથી કહી શકાય કે મણિવાયના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ એકંદરે સારી હતી.

મણિવાયના પિતા નજીમાઈએ કહી નોકરી કરી નહોતી. તેમણે વ્યાજવટાનો ધંધો કર્યો હતો. પૈસા ખીજી પામેથી થોડા વ્યાજે બાવી, વધારે વ્યાજે ખીજીને ધીરના હતા. આ ઉપરાંત, એકાદ બે યજમાનના ઘરનું ગોરપદું પણ સંભાળી લેતા.

નજીમાઈના પ્રથમ પત્ની નિમંતાન મૃત્યુ પામ્યાં, એટલે તેઓએ ખીજી વાર લગ્ન કર્યાં હતાં. ખીજી વારનાં પત્ની નિરધાર મણિવાયનાં માતૃશ્રી થાય. મણિવાય કહે છે, કે તેમનાં સાવકી મા અમાયે સારાં નહોતાં, ને લવિષ્યમાં એનાં સારકી માનાં ખટેનની દીકરી (મામીની દીકરી) સાથે તેમનાં પનારાં પડ્યાં હતાં.* તેમને એક નાના ભાઈ હતા. તેમનું નામ આધવવાય. મણિવાયને બે પુત્રો થયા હતા : ઓચ્છવવાય અને ચીમનવાય, જે વીમ-આવીમ વર્ણની જુવાન વયમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા ઓચ્છવવાયના દીકરા રમણવાય અને ચીમનવાયની દીકરી વિદ્યામહેન હાથ હયાલ છે.

નજીમાઈની પાડોશમાં શ્રી ગિરધરવાય ત્રિવેદી કરીને એક ભાઈ રહેતા હતા. તેઓ પણ સાંકોદરા નાગર હતા, ને નંડિયાદની કોર્ટમાં નાગર હતા. ગિરધરવાયને નજીમાઈ સાથે સારો સંબંધ હતો. વળી નજીમાઈ ગિરધરવાયના વેવાઈના ગોર હતા. ગિરધરવાય ન્યોતિય વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. બાળક મણિવાયની કુંડળી જોઈ તેમણે નજીમાઈને કહ્યું :

૪. 'વસત', ૨૬-૪-૧૨૩, ૧૨૪.

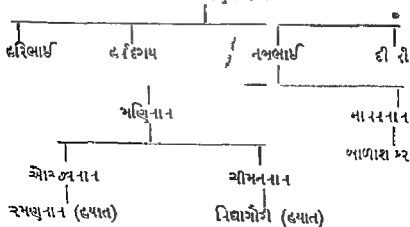
મણિનાનના કુટુંબે તેમના પિતામહના સમયથી જ ગોગપદનો ધંધો, યજ્ઞમાનના એક કે મે અને તે પણ સહિયારા ઘર રહ્યા હોવાથી, લગભગ છોડી દીધો હતો એમની મુખ્ય વૃત્તિ નોનીરી કે વેપાર હતી.

મણિનાનના દાદા ભાઈનાન દેવે નાંચાદમ્મા ફેશનદાર હતા. નાતની અદર ખરચ-ખૂટલુમા તેમણે પહેનો નગર મેળ રો હતો. તેમની જ્ઞાતિમાં મરણોત્તર ક્રિયા નિમિત્તે મોજનપ્રસંગે આદોન રનાગો વગેરે સ્થગોએથી આહ્વાનોને તેની દરમિયાન ચાર-પાંચ રૂપિયા દક્ષિણા આપનાનો રિવાજ તેમના દાદાથી શરૂ થયાનું મણિનાન મોઢે છે દ્વારમાં જ્ઞાતિમર્ષદા પાળનાર સનાતની તરીકે ભાઈનાન દેવે નાંચાદમ્મા પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા.

ભાઈનાન દેવેને નણુ દીધરા અને એ દીધરી એમ બે ચાર સતાન હતા. દી રામા દરિભાઈ, દર્દીદરાને સહુની નાના નભુભાઈ હતા. નભુભાઈ એ મણિનાનના પિતા કે

૩ ભાઈનાન દેવના કુટુંબનું મણિનાન પૂરતું વરા જનનીયે પ્રમાણે છે.

ભાઈનાન ગણપતરામ

[૩]

અભ્યાસ અને ઉછેર

આશરે ચાર વર્ષની ઉંમરે, મહિલાશને દ્વાશંકર પંડ્યાની ગામડી નિશાળે મૂકવામાં આવ્યા. સાત વર્ષની વયે તેમને ઉપનયન સંસ્કાર થયો. સાધારણ આંક અને વાચન સિવાય ગામડી નિશાળમાં તેઓ ખાસ કંઈ ભણી શક્યા નહિ. હિસાબ ગણવા પ્રત્યે તેમને એટલો કંટાળો આવતો કે ગણિતના સમયમાં ગેરહાજર રહેવાનું મન થતું.

આ વખતે તેમના શિક્ષણની દેખરેખ રાખે એવું કોઈ નહોતું. તેમના પિતાને નવી કેળવણીની ઉપયોગિતા વિશે બિલકુલ સમજ ન હતી. દીકરાને થોડુંક પાંચતાંજખતાં આવડે એટલે કોઈને ત્યાં મુનીમ તરીકે થોડો વખત રાખીને, તેને પોતાના ધંધામાં દાખલ કરી દેવા એવી ટૅંક નમુલાઈની ગણતરી હતી.

આથી તો ગુજરાતી પાંચ ધોરણ પૂરાં કરીને અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થવાનું આવ્યું, ત્યારે કિશોર મહિલાશને પિતા પાસેથી અભ્યાસ આગળ વધારવાની રજા મહાપરાણે—‘રડી કંકણીને’—મેળવવી પડી. અંગ્રેજી પહેલાં ધોરણમાં અભ્યાસનું રગશિયું ગાડું જેમ તેમ આવ્યું, પણ બીજા ધોરણમાં ઝવેરલાલ લાલુભાઈ નામના તેમની જ્ઞાતિના શિક્ષકે મહિલાશ તરફ મમત્વ દાખવીને તેમને યોગ્ય દોરવણી આપી, જેને પરિણામે તેઓ બીજા ધોરણમાં પહેલે નંબરે પાસ થયા. તેમને ઈનામ મળ્યું.

✓ “આ છોકરો તમારા કુળમાં કુળદીપક નીવડશે.”

પિતાએ કહ્યું: ‘ગૌરપદ્મ’ કરતા બાહ્યજુને ઘેર વળી કુળદીપક કેવા?’

મહિલાલનો ઉછેર, પ્રારંભનાં તેર-ચૌદ વર્ષ સુધી મોટા ભાગે મોસાળમાં જ થયો હતો. મોસાળ પક્ષની આર્થિક ગિયતિ સારી હતી. વળી મામા-મામીને ત્યાં કોઈ સંતાન નહોતું, એટલે, દિશોર વય લગભગ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી મહિલાલનું લાલન-પાલન મોસાળમાં જ થયું.

બાળ મહિલાલ બહુ હાડકોઃ સાથે બિઝ્યા. સહુ તેમને ‘હાથમાં ને હાથમાં રાખતાં’ હતાં.

શાક-દૂધ લેવા ન જાય, શ્રાદ્ધ-સંવત્સરી નિમિત્તે કાઈને ત્યાં ભોજન-દક્ષિણાર્થે પણ ન જાય અને તેમને ઉપયોગી જણાતા નામાને તો હાથ પણ ન લગાડેઃ આ બધાં કારણોથી ચિદાઈને નમ્રભાઈએ મણિલાલને અભ્યાસ અટકાવવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ સદ્ભાગ્યે શિક્ષકો વચ્ચે પડ્યા એટલે મેટ્રિક્યુલેશન પર્વે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની અનુમતિ મણિલાલને મળી. તોપણ પોતાનું ભાવિ અનિશ્ચિત છે એમ સમજીને તેમણે સરદારી નોકરી માટે ઉપયોગી 'ફર્સ્ટ ક્લાસ પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ' લઈ રાખ્યું.

સાતમા ધોરણમાં મણિલાલને તેમના મુખ્ય શિક્ષક દોરામજી એક્સજી ગીમીએ ઉત્તમ માર્ગદર્શન આપ્યું. તેમને મણિલાલ પ્રત્યે ઘણી મમતા હતી. ગીમી સાહેબની સૂચનાથી મણિલાલે ઘણાં અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચ્યાં. ટોડકૃત 'સ્કુલ્સ ગાઈડ'ને તેમણે પોતાનું પ્રિય પાઠ્યપુસ્તક બનાવ્યું. જીમીશ્રામ માસ્તરના આગ્રહને વશ થઈને તેમણે મેટ્રિકમાં સંસ્કૃત ઐતિહાસિક વિષય લીધો હતો.

• મણિલાલ તથા તેમના સહાધ્યાયી જીનકાલ હરિલાલ પંડ્યા ઈ. સ. ૧૮૭૫માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠા. પરંતુ, પાછળથી દેશ-વિદેશમાં સંસ્કૃતના ઉત્તમ પંડિત તરીકે ખ્યાતિ પામનાર મણિલાલ અને 'હાઈબરી' જેવા કંઈન સંસ્કૃત મંથને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર શ્રી જીનકાલ પંડ્યા સંસ્કૃતના જ વિષયમાં નાપાસ થવાથી મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં નિષ્ફળ ગયા!

પછીને વર્ષે ૧૮૭૬માં ગીમી હેડમાસ્તર અને જીમીશ્રામ માસ્તર બદલાઈ ગયા. વળી બે માસ સુધી મણિલાલે પણ સખન મંદવાડ ભોગવ્યો. આમ જનાં, સન્નિધ શિક્ષકોએ તેમનામાં પૂરેલા ઉત્સાહ અને કર્નવ્ય-નિષ્ઠાના અંકુર મણિલાલમાં સ્વતઃ જ એવા ખીલી ઊડ્યા કે 'લઘુકૌમુદી' અને 'અમરકોશ' રાત્રે બે વાગ્યે બેસીને ગોખીને તેમણે પાઠ્ય કર્યા.

મહિલાનની અભ્યાસ-પ્રગતિથી ખુશ થઈને મુખ્ય શિક્ષકે તેમને ત્રીજી ધોરણ કુદનીને યોગ્યતા મૂક્યા આથી રાજી થનાને બદલે વિદ્યાર્થી મહિલાન નિગમ થયા ! બીજે દિવસે વર્ગ-શિક્ષક દ્વારા મુખ્ય શિક્ષક પાસે જઈને તેમણે વિનવટી કરી

“ મને ઉતારી પાડો ”

મુખ્ય શિક્ષકે નવાઈ પામીને નહું “ તુ નિશ્ચિત છોકરો છે અને તને એમ મગજ ભાગે તો જા ”

અગ્રેજી ત્રીજી ધોરણમાં મહિલાનનો અભ્યાસ સારો ચાલ્યો પણ યોગ્ય ધોરણની અંદર મગફળ, ગણિત અને ભૂમિતિ એ વિષયો પર તેમને એવો કટાંગો ઊપજ્યા વાગ્યો કે એમાંથી કાઢીને આરજ થાય કે પોતે મહાર જતા આમ જતા, બીજા વિષયો સારા આવડતા હતા એટલે જ્યાં ધોરણ મુધી વર્ગમાં તેમનો ન ગર ખામ જોતરો નહિ.

જ્યાં ધોરણમાં ગઈ તેમનો ‘રાય જાનનાર’ શિક્ષક ઝમીન રામ દેવનરામ મગી ગયા ઝમીનરામને મગફળનો ઘણો શોખ મહિલાનના પિનાઈ દાદા રનિશ કર શાસ્ત્રી પાસે તેઓ ‘મિદ્ધાત કૌમુદી’નો અભ્યાસ કરના જતા સરકૃત વ્યાકરણના નિયમો ગોખ્યાનો મહિલાનને પ્રતાળો હતો તે દાગના સારુ જીનીનગમ ખાસતર તેમને રનિશ કર શાસ્ત્રી પાસે ‘વધુકૌમુદી’ શીખના વર્ષ જવા લાગ્યા દૂકા સુત રૂપે મગફળ વ્યાકરણ શીખનામાં તેમને રસ પડ્યો ને ‘જાણે તેની મદદથી ભૂમિતિમાં પણ રસ પડ્યો’

આ અગસામાં મહિલાનના પિતાએ અભ્યાસ બંધ કરનાવું વાર-વાર કહેતા માગ્યું. મહિલાન તેમના કહ્યા મુજબ દેવપૂજા ન કરે,

શાક-દૂધ લેવા ન જાય, શાદ-સંવત્સરી નિમિત્તે ડાઈને ત્યાં બોજન-દક્ષિણાર્થે પણ ન જાય અને તેમને ઉપયોગી જણાતા નામાને તો હાથ પણ ન લગાડેઃ આ બધાં કારણોથી ચિડાઈને નમુલાઈએ મહિલાજનો અભ્યાસ અટકાવવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ સદ્લાગ્યે શિક્ષકો વચ્ચે પડ્યા એટલે મેટ્રિક્યુલેશન પર્યંત અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની અનુમતિ મહિલાજને મળી. તોપણ પોતાનું ભાવિ અનિશ્ચિત છે એમ સમજીને તેમણે સરકારી નોકરી માટે ઉપયોગી 'ફર્સ્ટ ક્લાસ પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ' લઈ રાખ્યું.

સાતમા ધોરણમાં મહિલાજને તેમના મુખ્ય શિક્ષક દોરાજી એકદંત્ર ગીમીએ ઉત્તમ માર્ગદર્શન આપ્યું. તેમને મહિલાજ પ્રત્યે ધાર્મી મમતા હતી. ગીમી સાહેબની મૂલ્યાંકની મહિલાજે ધણું અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચ્યાં. રોડકૂત 'રુડ્ડન્સ ગાર્ડ'ને તેમણે પોતાનું પ્રિય પાઠ્યપુસ્તક બનાવ્યું. જીમીરામ માસ્તરના આગ્રહને વશ થઈને તેમણે મેટ્રિકમાં સંસ્કૃત ઐચ્છિક વિષય લીધો હતો.

• મહિલાજ તથા તેમના સહાધ્યાયી જીનજાજ હરિજાજ પંડ્યા ઈ. સ. ૧૮૭૫માં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠા. પરંતુ, પોજીથી દેશ-વિદેશમાં સંસ્કૃતના ઉત્તમ પંડિત તરીકે ખ્યાતિ પામનાર મહિલાજ અને 'હાઈબરી' જેવા કંડિન સંસ્કૃત ગ્રંથને મુજરાતીમાં ઉનારનાર શ્રી જીનજાજ પંડ્યા સંસ્કૃતના જ વિષયમાં નાપાસ થવાથી મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં નિષ્ફળ ગયા !

પછીને વર્ષે ૧૮૭૬માં ગીમી હેડમાસ્તર અને જીમીરામ માસ્તર બદલાઈ ગયા. વળી બે માસ સુધી મહિલાજે પણ સખત મંદવાડ બોગવ્યો. આમ જતાં, સન્નિહ શિક્ષકોએ તેમનામાં પૂરેજા ઉત્સાહ અને કર્તવ્ય-નિષ્ઠાના અંકુર મહિલાજમાં સ્વતઃ જ એવા ખીલી ઉઠ્યા કે 'લઘુકૌમુદી' અને 'અમરકોશ' રાત્રે બે વાગ્યે બેસીને ગોખીને તેમણે પાઠાં કર્યાં.

આમ, જાતમહેનતથી અભ્યાસ કરીને, મહિલાલ ૧૯૭૬ની એપ્રિલની પરીક્ષામાં આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે પાસ થયા. તે જ વર્ષે સર થયેલી, યુનિવર્સિટીની માસિક રૂપિયા વીસની કહાનદાસ મંદારામ શિષ્યવૃત્તિ તેમને મળ્યાની સરકારી ગેઝેટમાં જાહેરાત થઈ.

કોલેજમાં દાખલ થયા સારું મહિલાલને મુંબઈ જવું પડે તેમ હતું. પરંતુ, આગળ જોયું તેમ, તેમના પિતાને લાલુચરની કિંમત નહોતી. કોલેજનો ખર્ચ ઉપાડ્યા જેટલું દ્રવ્ય તો હતું, પણ શિક્ષણ પાછળ ખર્ચ કરવાની વૃત્તિ ઓછી હતી. વળી, એકના એક દોકરાને મુંબઈ જેટલે દૂર મોકલતાં માખાપને વિમાસણ થાય તે પણ દેખાતું છે. આથી નબુલાઈની ઇચ્છા મહિલાલને વતનમાં જ રાઈ દેકાણે નોકરી અપાવવાની હતી. બીજી બાજુ મહિલાલને આગળ અભ્યાસ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી.

આખરે, ઉપર્યુક્ત શિષ્યવૃત્તિની શરત મુજબ પછીને વર્ષે મહિલાલ પૂનાની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં દાખલ થાય એવી કબૂલત લઈને પિતાએ તેમને મુંબઈ જવાની રજા આપી. ગણિતનો વિષય જોઈ એ તેટલો પાકો નહિ હોવાથી મહિલાલનું વક્ષણ એન્જિનિયરિંગ તરફ તો નહોતું, પણ એલિફન્ટા કોલેજમાં બીજી રૂપિયા દસની શિષ્યવૃત્તિઓ પણ આપે છે એ સાંભળીને તે મુંબઈ જઈને એલિફન્ટા કોલેજમાં દાખલ થયા.

ધાર્યા મુજબ ત્યાં તેમને માસિક રૂપિયા દસની જાતવૃત્તિ મળી. બાકીનો ખર્ચ પિતાએ આપવાની હા પાડી. વળી યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે પાસ થવાને કારણે માસિક રૂ. ૧૫૫ની પ્રાગમતજી જાતવૃત્તિ ઉપર પણ તેમનો હક હતો. પરંતુ કહાનદાસ શિષ્યવૃત્તિ તેમને અગાઉ મળેલી હોવાથી આ બીજી જાતવૃત્તિ મળી શકી નહિ. આમ ઈ. સ. ૧૯૭૭ના આરંભમાં, અઠાર વર્ષની ઉંમરે, મહિલાલે કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૭૫થી મહિલાશિક્ષા ત્રિકાલ સંધ્યા કરતા. ઈંડા પાણીએ તારા-રનાન કરી પ્રાતઃસંધ્યાવંદન બાદ ગાયત્રી જાપીને તેઓ હંમેશાં શિવલિંગનું પૂજન કરતા. આમ કર્યા પિતા ભોજન નહિ કરવું, એવો તેમનો નિયમ હતો. વળી મધ્યાહ્નસંધ્યા કરવાનું પણ તેઓ ચૂકના નહિ. આવા ચુસ્ત ધાર્મિક આચારનું પાલન અમુક જાણે નમ્રભાષિની આગ્રહને, અને ઘણે અંશે હજીશ્રી માસ્તરે પાડેલા સંસ્કારને આભારી હતું. મહિલાશિક્ષા મેટ્રિક પાસ થયા ત્યાં લગી આ ક્રમ અવિરત ચાલુ રહ્યો હતો.

લેખન-વાચન-વિવેચનાદિનો સાહિત્યશોખ પણ મહિલાશિક્ષાને આ અવસરમાં લાભ્યો હતો. તેમાં 'શિક્ષાશતક' નામનો કાવ્યસંગ્રહ વિદ્યાર્થી મહિલાએ જ્ઞાતે કરીને પ્રગટ કર્યાની સેમજ આજ્ઞાપ્રાપ્તિ મિત્રમંડળના સહયોગથી 'પ્રાર્થના સમાજ', 'સ્વમુદાયક મંડળ' તથા 'સાહોદરા શાંતિ મુખેચ્છક સભા' જેવાં મંડળો તેમણે સ્થાપ્યાની હકીકત ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે; કેમકે કવિ, વિવેચક અને જાહેર કાર્ય-કર્તા તરીકેની મહિલાશિક્ષાની ખીલેલી કારકિર્દીનાં બીજ આ નાની અને સુદૃઢ ગણાતી પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલાં છે.

[૪]

મિત્રમંડળ

મણિલાલને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અનેક પ્રકારની વ્યક્તિઓ જોડે મિત્રતા બંધાઈ હતી. મિત્રતા ઉભય પ્રકારની હતી, અને તે દારણે તેની સારી અને ખાટી બસરો તેમના જીવન પર જોવાય છે.

બાળાશંકર જેવા રોહીના સંસર્ગથી નાનાપણથી જ મંડળી મેળવવા તરફ અને કાવ્યાદિ સાહિત્ય-રચના તરફ મણિલાલનું ચિત્ત આકર્ષાયું, જ્યારે તોફાની અને કુછંદી છોકરાઓની સોબતને દારણે તેમનું માનસ અનેક વિકૃત્તિઓનું ઘર બની ગયું.

આ જોઈ, પરસ્પર લિનન પ્રકારના રંગ મણિલાલના માનસ પર કેવી રીતે ચડ્યા તે જોઈએ.

અત્મવૃત્તાંતમાં તેઓ પોતાના પ્રથમ અને નિકટના ગાદ રોહી તરીકે બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કંચારિયાને ગણાવે છે.^૧ પરંતુ બાળાશંકર નડિયાદમાં રચાયેલી શક્તિ નહોતા એટલે મણિલાલને, ત્રીજન-ચોથા ધોરણમાં હતા ત્યારથી, ‘બીજન કામચલાઉ રોહીઓ’ પણ થયા હતા. તેમાં નડિયાદના તેમની જ જ્ઞાતિના માણેકલાલ રણુ-છોડલાલ, ત્રિકમલાલ ઘાનતરામ, અંબાલાલ ઝવેરલાલ, મોહનલાલ વજુભાઈ, હરિલાલ ગણાભાઈ અને લક્ષ્મીલાલ અંબેલાલનાં નામ તેમણે

ખાસ ગણાવ્યા છે ૨ આમાના છે ના એ જોડે તો પોતે મોસાળમાં રહેતા હતા ત્યારનો જૂનો પરિચય હતો.

મણિનાનના આ સહાધ્યાયીઓ 'તોફાનમાં ડુબી, ભણવે ધણા જ પડત, અને મારામારી કરનારાના તથા કેમળ કુઝદી હતા' એ આ છોડરાઓએ 'પચ્ચાન' નામની મળી કાઢી હતી એનો ઉદ્દેશ લોકો જોડે મારામારી કરની તથા 'અદર અદર ગદ્યતથી પૈસા ખાઈ જઈ' તોફાન કરનાનો હતો. બગતી વધના આ નિરોરોને આસપાસમાં કોઈ સન્માર્ગે દોરનાર નહોતું બિન, તે નખતે એમની આસપાસ અમુક અનાચારી માણસો પણ હતા કે જે બાળકોને અન્યે માર્ગે લઈ જતા હતા ૪

મણિનાનના કુઝદી મિત્રોને આના માણસોનો ભય એવે લાગ્યો. મણિનાનને આના નિષયગામી કૃત્યોમાં પ્રીતિ થઈ ન હતી, બ કે તિરંગકા હોતો. જવેરનાન માસ્તરના શુભ પ્રવાસથી તેમણે ધ્યાન અભ્યાસમાં પડેનાયું હતું તેથી, તેમજ માયાપની સખત તકેદારીને કારણે, તેઓ આ સામતીઓ જોડે વધુ નખત રમી શક્યા નહિ.

ભણનામાં પાળી પડેના મિત્રોએ મણિનાન નિશે મ દો પ્રચાર કરનાં માણસો અને તેમને અને કુટેવોમાં ઉતારનાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ મણિનાન 'મને કોઈ કુટેવ લાગી શકી નહિ કે મારા અભ્યાસમાં નિમ આબુ નહિ' એમ કહે છે તેમ જા આ દુર્ઘમનોથી તેઓ સાન અરબુટ ગદી શક્યા નહિ આ આગ્રાન વર્ગની કુસોનતે

૨ 'વસત' મા પ્રકર ચરેતી મણિનાનની આત્મવિધામાં આ નામો તથા તે અંગે આનની તોફાનોની હકીકત છાપેતી નથી શ્રી પુત્રાગી ખા પોતાના અદિનેખમાં આ હકીકત મૂકી શક્યા નથી મણિનાનના અગ્રગ આત્મવૃત્તાતના પૃ ૭ ઉપર આ હકીકત મળે છે

૩ 'વસત' ૨૮-૪-૧૫ ૧૨૬

૪ અપ્રમદ આ ૩, ૬ ૭

તેમની 'જ્ઞાન મનોવૃત્તિઓને, કૃતિયાની બે-ત્રણ ઊંડરીઓ તરફ કુદૃષ્ટિ કરવાની હદ મુઠી,'^૫ ઉંડરી મુઠી હતી.

કુઠદી મિત્રોના સસર્જે તેમના રસભાવમા કામુકતાનું ખીજ નાખ્યું એમ કહી શકાય સદ્ભાવે, મણિલાલ જૂઠા ધોગલુમા આવ્યા, તે વખતે અદર અદર વેગ ચરાને લીધે 'પચવાય' મળ્યા વિખેગર્ભ ગર્ભ એટલે તેમનો તેની સાથેનો મળધ નહિવત યર્ષ ગયો.^૬

મણિલાલ કુઠદી મિત્રોના પાસમાથી મુક્ત થયા તે વખતે તેમના પૂર્વગ્નેહી બાળાશ કર નડિયાદ આવી રહ્યા હતા બન્ને સમયપગ્દ હતા, પરંતુ બહુમામા બાળાશ કર મણિલાલથી એક વર્ષ પાછા હતા.

બાળાશ કર ઉપરાત, મણિલાલના હાઈસ્કૂલના મહાધ્યાયીઓમા નાનામાટેમ (હૈં ગોપાળાસ દેમાઈ), જ્ઞાનલાલ હરિલાલ પડ્યા, કેશવલાલ ગગારાકર, ચતુરભાઈ શકરભાઈ, મોમાલાલ ઝવેરલાલ, મોહનલાલ પરસાદરાય અને દોગમજી હતા આ મળ્યામાથી છેલ્લાને બાદ કરતા સવળા વિદ્યાર્થીઓમા દૈક ઉચ્ચગામી પ્રવૃત્તિઓ કરવાની મહત્વાદાક્ષા હતી.

એ જમાનો મંડળા મેળનીને બાપણો કરાને અને લેખો લખવાનો હતો. બાળાશ કરને સરત તરફ ફરતા કેઈએ કવિતા ગ્યારાનો છંદ લગાડ્યો હતો એ જદ તેમણે મણિલાલને તથા અન્ય નડિયાદી મિત્રોને લગાડ્યો < મણિલાલ આ વિશે આત્મવૃત્તાંતમાં નીચે પ્રમાણે

૫ અપ્રમદ આ ૧, ૫ ૧૭

૬ 'પસત' : ૨-૪-૧૨૫, ૧૨૬

૭ શ્રીજીબલાલ પુતલુએ આ દોગમજીના નામનો મણિલાલના અભ્યાસ પર ઉત્તમ છાપ પાડનાર તેમની શાળાના મુખ્ય શિક્ષક દોગમજી એકલજી ગીનીના નામ સાથે ગોળવો કરીને આ છોકરાને સરવજીથી 'કોલમજી કોમી' તરીકે બે-ત્રણ ટાણે બોળાવ્યો છે (જુઓ 'મ ન દિ તુ છ ચ,' પૃ. ૧૮-૨૫)

૮ 'પસત' : ૨૬-૪-૧૨૬

નોંધ 'કરે છે:

"હું, આળાશંકર ને મોહનલાલ કાવ્યનાં પુસ્તકો સાથે જ વાંચતા, સમજતા અને કાવ્ય ટાંટીઆ મેળવીને રચના. અમારી મુખ્ય ગમ્મત ધણાં વર્ષ લગી એ રહી કે નવરા પડીએ કે કવિતા (પારખી કે પોતાની) બોલવી તે એમ કે એક બોલનારનો હૃદયો અક્ષર આવે તે અક્ષરથી શરૂ થતી જ બીજાએ બોલવી. દક્ષપતરામ, નર્મદાશંકર-માં ક્યો કવિ સારો એ તકરારમાં અમને એમ જ લાગતું કે દક્ષપતરામ સારો ને તેનાં જ પુસ્તકોનો અમે અભ્યાસ કરતા, જોકે નર્મદ દયારામ વગેરેને વિસારતા નહિ; તેમ કાલિદાસનાં નાટકના તરજૂમા પણ સકપૂર્વક વાંચતા."૬.

મણિલાલ, આળાશંકર તથા તેમના ઉપર્યુક્ત મિત્રોએ મળીને 'સ્વસુધારક' નામની મંડળી કાઢી હતી. આળાશંકરને ઘેર તેમના અભ્યાસ-ખંડમાં આ મંડળીના સભ્યો એકઠા થઈને કવિતા વાંચતા અને ભાષણો આપતા હતા. પછી ૧૮૭૩-૭૪ ના અરસામાં, ગાયનના શોખથી પ્રેરાઈને મણિલાલે 'પ્રાર્થના સમાજ'ની સ્થાપના કરી. 'પ્રાર્થના સમાજ'ના સભ્યો ધણા થયા હતા. એની બેઠક મણિલાલના ઘરમાં મળતી. એમાં પ્રાર્થના સમાજની ચોપડીઓ સાથે મણિલાલ તથા આળાશંકરની કવિતા પણ વંચાતી-ગવાતી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૪-૭૫માં આ મિત્રમંડળને, માઆપના આગ્રહને વશ થઈ, 'પ્રાર્થના સમાજ' બંધ કરવી પડી. પણ તેને સ્થાને મણિલાલે એ જ મિત્રોની સહાયથી 'સાકોદરા જ્ઞાતિ શુભેચ્છક સભા' સ્થાપી. તેની સાથે 'સ્વસુધારક મંડળી' પણ ચલાવી. એક મકાન લીધું, બેસવાનો સામાન બેગો કર્યો અને એક નાનું સરખું પુસ્તકાલય પણ બનાવ્યું. પરંતુ આ સભા દ્વારા આ બાલ સુધારકો જાતે સંધ્યા ભણાવે તેનો નિયમિત ક્રમ અપનાવવા, કે પરજાતિનું નહિ

જમનાનો ડગાન કરના ઉપરાત પ્રિયો દાઈ કરી શકતા નહિ ૧૦

આ બે-નણ વર્તના ગાળામા મહિલાન તથા બાળાશરને પ્રિતા રચનાનો તથા સમજવાનો સારો અનુભવ મળ્યો દર ગવિનારે ગાળાશર પ્રિ દનપતંગમ પામે પ્રિતાનો અભ્યાસ કરના અમદાનાદ જતા રના તેમણે નીધ પ્રિતાનો, દિદી રચનાનો તથા ગાનતવાદનનો સારો અભ્યાસ થયો, પરંતુ તેથી શાળાના અભ્યાસમા એ પાછળ પડી ગયા હતા મહિલાને પોતે દનપતંગમ મદતિએ ગયેની રાત્ર કૃતિઓનો મગ્દ શિરાશન નામે, રચના તથા પ્રમિદ્ધ રચનાર એ- વિદ્યાર્થી એમ લખીને ઈ મ ૧૮૭ મા પ્રગટ થયો હતો.

આ પુસ્તક- પ્રિયો 'આતુ બાનન જોના, જો મહેનત કરે તો, સારો નીરડે તેતુ આ મગ્દ જણાવે છે —એવો વિદ્વાનોનો અભિ પ્રાય થયો હતો ૧૧ મહિલાને રચેદના આરેશમા આની જઈને પોતાની આ પ્રથમ મગ્દ-પ્રમાદી પોતાના પ્રિય મિત્ર બાળાશરને અર્પણ કરી હતી

આ નખને મહિલાન અને બાળાશર ગની મૈત્રી 'વણામા ધગ્ગી દદ થઈ હતી' બેઉને એ બીજા વિના આતુ નહિ બન્ને એ પ્રીતના માગાપને દીધરા અમાન થઈ ગયા રના મન્નેના ધગ વચ્ચે પણ બ્યારા-પદે અતિ નિ દનો મગ્દ મધાર્થી શૂ થો હતો બાળાશરે ઉતાર રચેદબાનનાથી પ્રેરાઈને પોતાની પત્ની મહિલાશરને મિત્ર મહિલાનનું આગળાપુ ગયુ, એમનું જ નહિ, મેઉની વાત ચીનમા એને દાખન થીને મહિલાન પ્રત્યે 'પૂર્ણ પ્રેમ અને વિશ્વાસ'

૧૦ 'વસત ૨ ૮ ૧૦

૧૧ જુઓ વસત' ૨૦ ૪-૧૩૦ આ અભિપ્રાય મહિલાને આ પ્રમાણે આ ૨ મા નો રો છે પા વસત એ રત કથા વિદ્વાનોનો હતો તે જ ની રાખતુ નથી

પ્રગટ કર્યો ૧૨

આપણે આગળ જણાવ્યું તેમ, માન્યતા નધારી મોખતને કારણે, મણિનાવની વૃત્તિઓ ઘણી વાર થોડું નિમિત્ત મળતા હિરણ્યન ચર્ચ જતી આ કુચરમરોએ બાનાશ કર સાથેની તેમની દઃ મૈત્રીમા ખનેન પાડી

૨૧ બાનાશ કરના પત્ની અત્યંત રૂપનાન અને ગમ્મની હતા. મણિનાન સાથે પોતાના પતિને ગાઢ મૈત્રી હોનાથી તેઓ તેમની સાથે છૂટથી હસતા-ગમ્મન કરતા મણિનાન પણ ગસિદ ચાતુરીની વાર્તામા પાઠ ન પાતા

બાનાશ કર અને મણિનાનની મિત્રમંજીમા દોગડગી કરીને પારસી નિધાર્યાં હતા એ મણિનાનને ત્યા પડ્યો-પાથર્યો રહેતો પણ અતરથી મણિનાન-બાનાશ કરની મૈત્રીનો દ્વેષ કરતો હતો, અને બને વચ્ચે ઢનહ જગાનનાની તદ હમેશા શોધતો રહેતો

એક વાર એણે મણિનાનને ફસાવ્યા તેમની પામે એ- પ્રેમપત્ર બાનાશ કરના પત્ની પર નખા ગો આ પર બાનાશ કરના હાથમા આવ્યો મૈત્રીની અમેઘ દીનાનમા લખ્યર ચીરો પડ્યો પેનો પાગમી બાનાશ કર સાથે મળી ગયો, ને તેમનો દિનોગ્નન દોરન મની ગયો મણિનાન પોતાની ગાયરીમા લખે છે, કે આ કાનતરુ પેના પાગમીનુ જ લાગે છે આ બનાન ઈ સ ૧૮૭૬મા બન્યો ૧૩

૧૭ 'વચન' ૨-૮-૧૭૭

૧૩ મણિનાન મનિશ્ચિત સ્મૃતિને આનારે આ બનાવ ૧૮૭૬ના અત-લાગમા બન્યાનુ મ્હે છે શ્રી પુગલી એ પ્રમગ ૧૮૭૫ના અતલાગમા બન્યો હોવાનુ અનુમાન કરે છે આના ગમર્થનમા તેઓ બાનાશ કરને મણિનાન પર તા ૧૫ ૧-૧૮૭૬ના રોજ લખેનો પર મળીને મ્હે છે કે એ પરમાના 'હુ તારો જ છુ માગ બરા એવા વિચાર જતા હા છે ગારી બામનમા મ્ઈ પણ તરેહનો શક તખ નહી હુ તારો-હમર વાર તારો ૩

આ પ્રસંગથી માળાશરુ મન હિયુ થઈ જાત તે તદ્દન
સ્વાભાવિક છે મહિલાને દિગ્ગીની કાશ્વ પૂજા બાળાશરુ
તેમને લખ્યું

વચનો પુન સપાતી મૈરીનુ સૂચન કરે છે જેને જે બનાવ 'ઉપ ની આખર
બન્યા હોવા જોઈએ (જુઓ મ ગ સા મૈમુની જુલઈ ૧૮૪૦)

શ્રી પુગણીનુ આ અનુમાન હપર્યુમ્ન બનાવની આસપાસની વિતિ
જોતા થયાર્થ બાગુ નથી તેના મ બા દુકા નીચે મુજબ છે

(૧) મહિલાન બ બનાવના અનુરક્ષમા કહે છે ઈશ્વરે દેખી દાઝવાના
કષ્ટથી તો મન મટ્ટિ પુનેશનમા પસાર શ્રી મુન્ત કર્યા રમ પછી હુ મુબર્ક
બને આને અર્થ એમ મમ તથ કે જે બા બનાવ બન્યા પછી તરત
મેટ્ટિ પામ થઈન મહિલાન પોને/મા ગયા ગળે અને ૥ મેનાબગને
માગે 'દેખી દાઝવાના પ્રસંગ બધ થયા મહિલાન ૧૮૬૧ની ૥ બધે
મેટ્ટિકમા પાસ થાને જુજા આગળમા મુબર્ક પોણેમા જોવા થયા હતા
આથી ત ત બનાવ જ ના તતમાગમા બના હોવો જોઈએ

(૨) મહિલાને એન કાબરમા ૧૮૭૫મા પ્રગટ થયા તેમજો
સ્નેહના આવેશમા બાનાગકરન તે અર્પણ થ્યા છે જે હરો બનાવ ઉપની
આખર બને હાય તો એકવાર બધ તૂટી ગયા પછી મહિલાન બાનાગક ને
પુસ્ત અપાડુ ક વા તૈયા થાય તે મલકિત નથી થાયે પ્રાયશ્ચિત્ત તીકે
તેમજો એમ કુ હોય તો આ જ મા એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ હોય ૧ । તેમ
ચયુ નથી એન મહે મનાથ કે કપનો બનાવ શિશસાતક પ્રગ થયા
બાક બના હોવો જોઈએ

(૩) જે ઉપની આખરે એ બનાવ બન્યા હોય તો 'જના આખા વર્ષ
દરમાન મહિલાન પોતે નરિયામા હતા તેના પ્રત્યાધાતો વર્ણુઆ વિના ગદે
નહિ ને દેખી દાઝવાનુ કર સહન કરુ પડે તે જુદુ'

(૪) '૧૮૭૬મા બાળાશરુ સારો જે હુ થઈ' એમ અપ્રગ આ
૨ ના પુ ૨૪૧ પર લખ્યું છે

(૫) શ્રી પુગણીને દોના તા ૧૫-૧-૧૮૭૬ના પત્રમાના વચનો
આગત એમ મ્હી સમય કે એ સબ્દો સામાન્યત બાળાશરુ મહિલાન

“ મુના ચે રનિકલ લાગ નમુન રહે ।

તુન જેસે મિત્રો ન નાશક વહાત હૈ । ” ૧૩

મણિયાન સમન્ત્યા નહિ : તેમણે ખુલાસો માગ્યો. બાળાશંકરે બંની વાન કહી. મણિયાણે મુનો કબૂલ કર્યો અને સ્વ. હાશિત સમન્તવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બાળાશંકરને ૨૧ તે વાત ઝિનરી નહિ. ખતાં ઉદાર દિયથી બાળાશંકરે મણિયાને મારી બસી. પણ હવે ઉભરનો મૈત્રીસમય નહીં રાક્યો નહિ. જે દોરાખણનો મણિયાને નિરસાર થયો તે જ બાળાશંકરનો પરમપ્રિય યર્ધ રહ્યો. એટલું જ નહિ, મોહનનાન તથા ચતુરભાઈ પણ કવિના શીખવાના નિમિત્તે બાળાશંકર સાથે લાયા. આમ, સમસ્ત મિત્રમંડળમાંથી મણિયાન વિખૂટા પડી ગયા આ વખતની પોતાની મન રિયનિ સમગ્રવતાં મણિયાન કહે છે :

“ ગેહીઓથી દૂર ચર્ધ મનમા મૂજાતા એકલા રસુ એ પીગા વિકટ છે. તેમા પણ આપણા પ્રતિરુપીને આપણી જ જગો પર જોવો, જે એમ જોયેનો કે મારે બાળાશંકરના પ્રધાન થવું છે તેને જ જોવો એ મહાવેધક છે. ” ૧૪

પ્રત્યેની પોતાની એકનિષ્ઠ મૈત્રીની પ્રતીતિ ઝાવવા વાપર્યા હોય. પામાના ઉદ્ધારામયઉદ્ધારો ભૂતકાળની વિસાદની બાધાનું લેશમાન સૂચન કરતા નથી આથી એ પત્ર ઉપનો બનાવ બન્યા પહેલાનો હોવો જોઈએ.

(૬) એ પત્ર નરિયાદથી મણિયાને બહારમામ લખાશે. જે એમને કા તો મણિયાન ૧૮૭૬ના આરબગા બહારમામ ગયા હોય અને ત્યા તેમને બાળાશંકરે નરિયાદથી લખ્યો હોય એમ માનવું રહ્યું, અથવા તો પાની તારીખ બખતી વખતે સાંચ લખવામા બૂલ કરી હોય : ૧૮૭૭ને બદલે ૧૮૭૬ લખી હોય એમ બન્યું હોય આમ, વિવિધ કારણોસર, મણિયાણે આ બનાવ અંગે કરેનો સમયનિર્દેશ સાચો લાગે છે

૧૪ જુઓ ‘વસત’ ૨૬-૮-૧૩૧

૧૫ જુઓ ‘વસત’ ૨૬-૪-૧૩૧

આ ઉદ્દગારે મહિલાયના હૃદયમાં રહેલી રોદ-બૂખનું નિર્દશન કરે છે, તો તેના કારણકે ઉપયોગ બનાવ મહિલાયના ઉચ્ચ-અથ બનતા જતા વિવાસી સ્વાભાવ પર પ્રકાશ પાડે છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રસંગ પૂરો પ્રગટ નહિ થયાને કારણે તેને અગે અમુક ગેરસમજૂત બીમી થઈ છે. શ્રી અમાવાન પુગાળી પૂઠી નિગતોને અભાવે અનુમાન કરે કે કે દોરામજી ગીમી (૧) નામના વિદ્યાર્થીના કારણને લીધે મહિલાય અને બાળાશ કરતુ મન બિચુ થયુ હતું તે અમુક અરો વાગ્તનિહ છે પણ આગળ જતા તેઓ 'તેના કારણમા મહિલાય-બાળાશ કરની પ્રકૃતિની ખામી પણ જણાવે છે' એવુ વિધાન કરે છે, ૧૬ તે સ્વાર્થ નથી પ્રસ્તુત બનાવ અગે મહિલાય બાળાશ કરની પ્રકૃતિનો વાક દાઢતા નથી એ તો ઉપર તેમના જ સંદેશા વર્ણવેય પ્રસંગ પગથી અષ્ટ છે મહિલાયે 'બાળાશ કર પ્રકૃતિનો ઉદાર, પ્રેમી ને નિષ્વાસ દિવનો માણસ છે' એમ કહ્યુ છે ૧૭ તે બાળાશ કરની પ્રશંસારૂપે છે વળી પોતાના વિધાનના સ્મર્યનરૂપે નહિ તો સદ્-ભામા પણ, બાળાશ કરના ભાણેજ સ્વ. નર્મદાશંકર મહેતાનો 'બાળાશ કરમા વૈભવી ૧૮' વૃત્તિઓ દાખવ ચલા પામી હતી અને આ છંદને લીધે મને લાગે છે કે મહિલાયે મહાબાધી ધીમે ધીમે ખસી જના માંડ્યુ '—એ અતિ સંકલ્પદ અભિપ્રાય શ્રી પુરાણીએ દાક્યો છે તે આદી અપ્રસ્તુત છે, એટલુ જ નહિ, પ્રસ્તુત બનાવના અનુવક્ષમા બાળાશ કરને અન્યાય કરે છે.

બાળાશ કરમા પણ મહિલાયના જેની વિચારી વૃત્તિઓ હતી અને તેના પરિણામકે છેક ૧૮૭૫-૭૬થી તેઓ ગુપ્ત રાગના ભોગ

૧૬ જુઓ 'ભર્ગિ' અને નવરચના' માર્ચ, ૪૫-૭૧૭.

૧૭ જુઓ 'વમત' ૨૬-૬-૧૨૭

૧૮ 'વૈભવી' શબ્દઅહીં 'વિચારી'ના અર્થમા છે એમ સદ્ભક્ત જોતા લાગે છે

અન્યા હતા. ૧૯ છતાં ઉપર્યુક્ત પ્રસંગે મૈત્રી તૂટવાની સંધર્ષી જ્ઞાત્યદારી મણિલાલની અને દોરાજીની હતી એમ હરકોઈ નિષ્પક્ષપાતી નિરીક્ષકને લાગ્યા વિના નહિ રહે.

મેટ્રિક પાસ થઈને મણિલાલ ૧૮૭૭ના આરંભમાં આગળ અભ્યાસ સારુ મુંબઈ ગયા. પછી તેમણે બાળાશંકરનો રનેદ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા ફેટલાં વળખાં માર્યાં હતાં અને મસ્ત કવિ બાલે તેને અપનાવવા કેવું ઉમદા વક્તવ્ય દાખવ્યું હતું તે, પછીનાં ત્રણેક વર્ષ દરમ્યાન બેઉ વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહાર પરથી સમજી શકાય છે. મણિલાલે બાળાશંકર પર લખેલા પત્રો સચવાયા નથી, પણ બાળાશંકરે મણિલાલ પર લખેલા ફેટલાક પત્રો શ્રી પુરાણીએ પ્રગટ કર્યાં છે. તેમાં આ સમયવરક તરુણ કવિ-મિત્રોના કામળ મૈત્રીસંબંધના આજીવેશ રંગ જોવા મળે છે. આગળ ઉલ્લેખેલ તા. ૧૫-૧-૧૮૭૬ના પત્રમાં મણિલાલ પ્રત્યે રનેદ પ્રગટ કરતાં ઉત્કટ વાણીમાં બાળાશંકર નીચે પ્રમાણે સંપેદા લખી મોકલે છે :

“જો યહ સીત નમ ન તુહિવર, તોરુર લેકે અર્ધમેં વિદારો,
જો યહ નેન ન દેગત પ્રેમને (તોલો), તોં મનીદાર છુરીમે નિગરો;
જો યહ ચિત્ત રડે ન તુહી, તુંહીં, તુહીં પુનિ (તો) હુતમુકે પ્રજારો
ચાલ ફરે નમુલાલ કે શાલ, વુસી હે તિહારો તિહારો તિહારો.” ૨૦

પછી મૈત્રી તૂટવાને કારણે થયેલા ઉદ્વેગના પડધા અને તેને ઉદાર, પ્રેમાળ હૃદયે શમાવના સમાધાનના મુર છેક ૧૮૭૬ પર્યંત ચાલુ રહે છે. તા. ૨૮-૬-૭૮ના પત્રમાં બાળાશંકર પ્રેમાર્દ કાવ્યવચનો વડે

૧૯. મ. ચ. સા. ‘કૌમુદી,’ જુલાઈ ૧૯૩૦

૨૦. જુઓ મ. ચ. સા. ‘કૌમુદી,’ જુલાઈ ૧૯૩૦. અહીં શ્રી પુરાણીએ મણિલાલ અને બાળાશંકરની ઉંમર ૧૬ વર્ષ આપી છે તે સ્પષ્ટ છે. બન્નેની જન્મસાધ ૧૮૫૮ દેવાથી એ વખતે બન્નેની ઉંમર ૧૮ વર્ષ હોવી જોઈ એ

મણિનાનને પુન સત્કારે છે અને તેના મનનું સમાધાન કરવા નીચે પ્રમાણે લખે છે

“હું કંઈ એવો પુરૂષ નથી કે પાશુ મુખ યાદ ન આવે .. મારા કલ્યા પ્રમાણે સરગો વહેમ હતો તથા તે જ કરો વેરી બહાર-વટા કરતો હતો તેનો હવે પ્રેમાળટ્ટિથી નાશ થયો, એ સવરૂ નને માલમ પડ્યું તથા તે પ્રમાણે હવેથી નહિ થાય તેમ તારો હૃદ નિશ્ચય જોઈ હું પૂર્ણ ખુશી માનું છું” ૨૧

આમ, આ માળમિનોએ પરસ્પર પ્રેમ અને વિશ્વાસપુર્ણ મૈત્રીસબંધ પુન બાંધવાના અનેક પ્રયત્ન કર્યા હતા પણ જોઈ પ્રસંગોપાત્ત હળતામળતા અને એકબીજાના રિકાસમા રામતા પણ હતા પરંતુ મન અને મોતી કદી સાખ્યા મધાતા નથી ! ગંગતી જુવાનીનો જૂનો અનિશ્ચેત્ર મૈત્રીસબંધ પુન ન સધાયો તે ન જ સધાયો

[૫]

લગ્ન

મણિલાલ જનારે અગ્રેજી ચોથા ધોગણુમા ૯મા તારે, તેર
ચૌં રાંની રો, મણિનાનુ લન તેમના જ ગામના અબાનાન
ગરિગની પત્ની ફની ઉર્ફે મહાનદની જોડે થયુ હતુ

મણિનાનના બાળપણનો જમાનો બાગનઅ અને કન્યાનિક્ષયનો
હતો ના ૧૦ નામન બ્રાહ્મણની સ્ત્રીમા કન્યાની અજ રહેતી એને
કન્યાના મામાપ દમપદર હજાર રૂપિયા વર્ષને કન્યા આપના, એમ
મણિનાન આ ૫ મા નોધે છે ૧ મણિનાન લગ્ન, જે તેમના જીવનનુ
અતિ કુણુ પ્રવરણુ મની રહ્યુ હતુ, તેની નિષ્ફળતાના મગમા બાળ
લગ્ન અને કન્યાનિક્ષયની આમાનિદ્દિ રૂદિ ઉપરાત વલગનીન મમાની
સડેની સ્થિતિ પણ હતી તે તેમના લગ્નના મલેગો જોરાથી મપદ
સમજાય તેમ છે એ પોતે પણ પોતાના લગ્નને જીવનના નર્ અનિ
જોના મૂળરૂપ માને છે આથી તેમના લગ્નનો સન્નેગ તેમજ તેમજ
લગ્નજીવન તેમના માનસનજીને સમજવા સારુ નમમા લેવા ખામ
જરૂરી છે

લગ્ન સમયે મહાનદમીની ઉમર માત્ર નાગ નર્ની હતી મણિ-
લાલના પિતાનુ અગાનાન પામે મે-અદી હજાર રૂપિયાન વાલુ

૧ જુઓ 'વચ્ચત' ૨૯ ૪ ૧૨૦.

હતુ, તેથી એની કન્યા મગે તો એના પૈમા આપના પડે એની નભુભાઈની ગણતરી હતી, પણ મહિલાના લગ્નની પાળા આ આર્થિક ગણતરી ક્રમથી વધુ હાનિકર ગણાય તતુ કામ્યુ 'કમદેવના બગે સાથેનુ કાનરુ' હતુ આ જ મા આખા પ્રયત્નનુ બચાવ આપના તેઓ કહે છે

“ માગ નમ બીજે જ મ્યત્રે નિમાણુ થયેના હતા જેદેચરનાય નામના માણુમની દીકરી ઉમ પળુ મને મળી તે સ્ત્રી ક્રમતા જરા મોટી, રૂપે સારી ને ઉપગત લગ્નની તથા માનુ દુળની એટલે સુશીન હતી તના પગ મને નાઈક ગ્રાભારિ- બાન પણ હતો પણ માગ થનાર સાગને જે આ છોકરી ન મગે તો પછી પગણુનાની આશા ન હતી અધૂગમા ધૂડુ એમ થયુ કે મારી થનાર ફાઈલિ, જે ગડેની હતી, તેને આ જેદેચરનાન જોડે ગુપ્ત સમ્બધ હતો તેણે તેને મારી સાથેનુ પોતાની દીકરીનુ લગ્ન મુનતરી રાખવા ફરજ પાડી એમ બતાવીને કે અમે અમારી દીકરીનુ લગ્ન ધણા વખતથી એ કુનીન વગ સાથે ધારેનુ છે, ત્યા તમે ઉપર પડશો તો અમે તમારો સમ્બધ તજીનુ ને જોડે જેદેચરનાન, પોતાની છોકરીને પરણ્યા પછી જે-આગ વર્ષમા, આપવાન કવો પડ્યો તેથી, છેક પસ્તાઈને નિગમી બની ગયો, તોપણ ચોરીમા તો આ મને મનગમતી છોકરીના મગફેરા ક્રમળ મૂર્ખ તથા કુલદી લક્ષ્મીનાન સાથે ફગાયા. અમે પણ લક્ષ્મીનાનની બહેનને જ પગળ્યા એક તો સારી કન્યા ખોઈ અને આ પરિણામે નડાની નીચડી તે લાગ્યા તેમા રૂ. ૫૦૦૦૦ રાખ્યા કન્યાના બાપને આપવા પડ્યા ”

આગળ ચાલતા પોતાના શ્વસુર કુટુંબનો પરિચય આપતા મહિલાલ કહે છે તે તત્કાલીન નડિયાદી સમાજ પર પણ પ્રભાવ પાડે છે

“મારા સાળાની ચાલ વગેરેનું વર્ણન આવી ગયું છે. તેમાં એટલું જ ઉમેરું બસ છે કે તે કેવળ નિરક્ષર છે અને દારૂ પીવે તથા ગાંજો પીવે ને ચોરી કરવે કુશળ છે. મારો સસરા ભલો માણસ છે પણ અફીણી. ને દારૂડીયો છે ને ઘરમાં જરા પણ ઊપજ નથી. સાસુ ચોર * * * તથા ઘણા ખરાબ સ્વભાવની છે. દારૂ તો સર્વે ઘેરા-છોકરાંના વાપરવામાં ખરો જરૂ. x x x x x આવા સહવાસમાં ઉછરેલી છોકરી મારે ગળે બંધાઈ.”

ચાર વર્ષની છોકરી પરણીને સાસરે આવે ત્યારે તેના તરફ તેના પતિને તત્કાળ અણગમો ઉત્પન્ન થાય એવું ન જ બને. મણિલાલ તેનાં માતાપિતા, ભાઈ વગેરેને જાણતા હતા. મણિલાલને તેમના તરફ તિરસ્કાર હતો. વખત વીતતાં જેમ જેમ પત્નીનો અનુભવ થતો ગયો તેમ તેમ તેમના મનમાં ‘નીચા કુળના અધમ સંસ્કારોનું પ્રાબલ્ય’ સમજાતું ગયું અને ‘લક્ષ સંબંધે ખાનદાન કુળ જોવાની રીતિનું મહત્ત્વ’ સમજાયું. મણિલાલ મેટ્રિક પાસ થયા ત્યાં સુધી તેમનાં પત્નીને સાસરે તેણી નહોતાં.

૩. નડિયાદના કેટલાક વૈદ્યાર્હ સાડોદરા નાગરોને પૂછતાં જાણવા મળે કે છેક ગયા દાયકા સુધી ત્યાં સાડોદરા નાગરોના જ્ઞાતિભોજન પ્રસન્ને દારૂ પીરસાતો ને સ્ત્રીઓ પણ દારૂનો છટકો ઉપયોગ કરતી.

૪. અગ્રગટ આં ૫૦ પૃ. ૧૧.

કૉલેજ જીવન

ડ. સ. ૧૮૭૭ની શરૂઆતમાં મહિનાન એલિફન્ટન 'નેજમા' દાખલ થવા સારું મનાઈ આ મા 'નેજમા' છાત્રાલયમાં પ્રવેશ મેળવીને ત્રણ વર્ષ^૧ તેઓ લાજ રહ્યા હતા પિતા પાસેથી આગળ જગ્યા સારું મહામુસ્લિમીએ જા લઈને હોમે હોસે 'નેજમા' દાખલ થયેન વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન અભ્યાસ પર કેન્દ્રિત થાય તે દેખીતું છે તેમણે આ વિદ્યાર્થીને મેટ્રિકમાં બીજે નબરે પાસ થવાથી મોટેની કીર્તિ 'નેજમા' દ્વારા રાખવાની ધગશ હતી ત્રણ સનાત પરીક્ષામાં બીજે નબરે પાસ ન થવાન તેો શિષ્યવૃત્તિ મળતી બધે થાય અને પિતા તરફથી મળતી ૧૫-૨૦ રૂપિયાની મદદ પણ અટકી પડે એ લાન પણ માટે લેખતો હતો એટલે દરરોજ લગભગ ૧૩-૧૪ રૂના વાચવાનો મહિનાને નિયમ કર્યો હતો બાકીના સમયમાંથી ૭-૮ રૂના જીવવાનો અને ૩-૪ રૂના જમના-રમનામાં ગાળવાનો ક્રમ હતો સમયપત્રક બનાવીને નિયમિતપણે કામ કરવાની ટેન મહિનાને 'નેજમા' ત્રણ વર્ષ દરમિયાન ચીનપૂર્વે જાતની હતી આને પરિણામે તેમનો અભ્યાસ વિરાળ અને ગંડો બન્યો

૧ એ જમાનામાં બી એ થવા માટે આજની માફક માન્ય શાળા પરીક્ષા પછી ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ નહોતો, પણ ત્રણ વર્ષમાં બી એ થવાનું હતું એ વખતે એફ ઈ એ (ફર્સ્ટ એન્જામિનેશન ઈન આર્ટ્સ) ફર્સ્ટ બી એ અને સેકન્ડ બી એ એમ ત્રણ વર્ગો હતા દરરોજ વર્ગ નહોતો ત્રણ વર્ષની પરીક્ષા યુનિવર્સિટી જેની હતી

સૌથી પ્રથમ મણિનાલે પહેલી સનાત પરીક્ષામાં ‘ત્રીંગે-ચોથે’ નબરે પામ ચર્ચિતે પ્રથમ વર્ષના અત લગી શિષ્યવૃત્તિનું નક્કી કરી લીધું સસ્કૃતનો અભ્યાસ ઘેર સારો કરેલો તેથી તેમાં એમને ખાસ મહેનત પડતી નહોતી સસ્કૃતમાંથી જવાબેનો સમય ગણિતને આપતા ગણિતમાં પોતે કાચા હોવા છતાં છેવટ લગી એ વિષયનું ‘કામ નબરે ગયું’ ૨

મણિનાલની અભ્યાસ-પદ્ધતિ વિશિષ્ટ હતી તેઓ કોઈ પણ વિષયને હસ્તામનકવત્ કર્યા વગર છોડતા નહિ અમુક વિષયનું જ્ઞાન થઈ એક પુસ્તકમાંથી ચાલતું જાણીને મેળવવાને મળે તે વિષયના ઘણા પુસ્તકો વાંચીને પાકું જ્ઞાન મેળવનાનો તેમનો નિયમ હતો આથી,

૨ પ્રાણવાય ક્ષાનદાસ જોષીપરા નાનના મણિનાલના સાહાચારી તા ૪ ૧૦ ૫૭ ના રોજ તેમના પર લખેલા પત્રમાં એક ધ એ પરીક્ષાનું સનાત પરિણામ જણાવે છે તે પરથી મણિનાલની તત્કાલીન અભ્યાસ પ્રગતિનો ચોક્કસ ખ્યાલ મળે તેમજ પાંચી અદર ચાર સહાચારીઓના પરિણામનીયે પ્રમાણે મૂક્યા છે

	ઉચ્ચરા	કૌતિક	(ગણિત ^૨)	સરદાર
જોષીપરા	૧૦૧	૩૦	૨૭	૨૪
ધુવ	૨૮ (ધણ કળીને)	૪૦	૧૮	૪૮
ધુવ	૨૬૧	૫૦	૩૨	૫૬
દિવેદી	૬૮૧	૫૦	૨૦	૫૦

(મ થ સા ૨ ‘કૌમુદી’ તુલાર્ધ ૧૯૩૦)

અગી શ્રી પુરાણીએ પત્ર લખનારનું નામ ‘પ્રાણવાય ક્ષાનદાસ’ મૂક્યું છે, તે સગતૂક છે મણિનાલે આ ૪ મા પ્રાણવાય ક્ષાનદાસ જોષીપરાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આ ૪ હશે એમ સદર્પે પરથી ચોક્કસ જાણ છે વળી, શ્રી પુરાણીએ ઉપર્યુક્ત સામગ્રીમાં મૂકેલી બીજા પત્રમાં પ્રાણવાય ક્ષાનદાસ લખ્યું છે જેટલે પત્ર લખનાર પ્રાણવાય ક્ષાનદાસ જોષીપરા ૪ હોવા જોઈએ.

ધુવ=૬ ધુવ દિવેદી=મ ન દિવેદી ધુવ કોણ તેની ચોક્કસ જાણ મળતી નથી

અન્ય વિદ્યાર્થીઓ કરતા તેમને ઘણું વધારે જ્ઞાન મળતું, તેમ માનત પણુ ધરૂં થતી જુદી અને તર્કશક્તિને ખીલવે તેના ઇતિહાસ અને રાજનીતિશાસ્ત્રને (Political economy) તેમણે ખી એ મા ઐતિહાસ વિષય તરીકે પસંદ કર્યો હતો તેનો લાભ જિલ્લાભર પોતાના લેખન-કાર્યમાં મળ્યાનો સનોપ તેમણે આત્મકથાતમા વ્યક્ત કર્યો છે

અનેક નિતો આવ્યા જ્યાં મહિલાયે ડોવેજ-કાળ દરમ્યાન ખૂમ ખત અને નિગપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો એક ઈ એ ની પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે પાસ થવાની તેમણે તૈયારી કરી હતી પણ સહાધ્યાયીઓના દ્વેષને લીધે ત્રીજે નંબરે પાસ થયા આમ છતાં, 'લોજિક' અને 'મોરલ ફિલોસોફી'ના વિષયમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થવાથી તેમને માસિદ રૂપિયા પદ્દતની શિષ્યવૃત્તિ મળી, તે ઈ ૧૮૭૬ સુધી આવી ખી એ ના પ્રથમ વર્ષને અતિ શિષ્યવૃત્તિ માટે થતી પરીક્ષા પસાર કરીને તેમણે ખીજ રૂપિયા વીસની શિષ્યવૃત્તિ પણ મેળવી હતી ખી એ ની પરીક્ષા સારું મહિલાયે ભારે મોગી તૈયારી કરી હતી

પરીક્ષા આપ્યા બાદ પોતાના પરિશ્રમના ઇષ્ટ ફળ નિતો તેમને એટની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી કે, ખી એ ના પરિણામ અંગે તાર કરવાનું એક મિત્રે પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે એને આ મતવખતો જવાબ આપેનો. 'પાસ તો હું થવાનો જ છું, પણ ક્યાસ લખી જણાવત્તે ને અંગ્રેજ કે ઇતિહાસ-રાજનીતિશાસ્ત્ર પેખી કોઈ એક વિષયમાં છનામ પણ મળશે' બન્નુ પણ એમ જ મિત્ર ઘેરથી કાગળ લખીને પરિણામ જોવા ગયા ને કાગળમાં આવી રાખેલી જગામાં 'ખીએ વર્ગ' ને 'ઇતિહાસ-રાજનીતિશાસ્ત્રમાં જેમ્સ ટેનર પારિતોષિક' એટની વિગતો પરિણામ જોયા બાદ પેનસિવથી પૂરી ૩ પ્રથમ વર્ગ માટે મહિલાવને

ત્રીસ ગુણ ખૂંટતા હતા, પણ આખી પરીક્ષામાં એ બીજે નબરે પાસ થયા હતા.

જેનેજના અધ્યાપકોમાં મણિલાલ જે રામકૃષ્ણ ભાગારકર અને પ્રિ વર્ડ્ઝનર્થની ઉત્તમ પ્રીતિ તેમ શિક્ષણપદ્ધતિનો લાભ પામ્યા હતા બી એ પાસ થયા પછી તેઓ પ્રિ વર્ડ્ઝનર્થની કૃપાથી એફિન્ડનકોલેજના માનાર્હ 'ફેલો' તરફ નિર્માયા બીજે વર્ષે તેમને પગાડ આપવાનું ક્યું હતું શ ૨૦૭ ની સિધ્ધત્તિ બીજા ચાર મહિના ચાને તેમ હતી એટલે બી એ નુ પગિણામ આપ્યા પછી તરત જ મણિલાલ મુમઈ આપ્યા અને ફેલોનું કામ કરના લાગ્યા ફેલો તરફ તેમને 'ટ્રિગોનોમેટ્રી' તથા 'યુકિનડ' શીખવવાના હતા આ વિષયો મણિલાલને ઘણા અપ્રિય હતા છતા ખૂબ મહેનત લઈને એ વિષયો શીખનાડીને તેમણે વિદ્યાર્થીઓની પ્રીતિ મેળવી હતી.

આ વખતે મણિલાલને કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનો વિચાર થયો, પણ અગાઉ ૧૮૭૭માં પોતે 'ન્યુરિસપ્રુડન્સ'ની પરીક્ષામાં નુપાસ થયેના વર્ગી પણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ પાછળ ખર્ચ કરવું પાનવે તેમ નહોતું એટલે તેમણે એ વિચાર માડી વાળ્યો ૪ એમ એ નો અભ્યાસ કરવાનું પણ એજ કારણે માડી વાળું તેમ જતાં તેમની અભ્યાસ-તૃષ્ણા એની તીવ્ર હતી કે એમ એ ની પરીક્ષામાં અવરો ગણાતા ઇતિહાસ અને ફિનમ્સની વિષયો પૂરેપૂરા વાચી જઈને જ્ઞાન મેળવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું તે પ્રમાણે તેમણે તે વિષયોના અધ્યાપકો પાસેથી અભ્યાસપાત્ર ગ્રંથોની યાદી મેળવીને પોતાના

૪ આ વાતના અનુસંધાનમાં મણિલાલની પ્રમાણિકતા જતાવતો એક પ્રસ. નોંધપાત્ર છે તેઓ કાયદાની પરીક્ષામાં બેઠા ત્યારે ઘણાખરા વિદ્યાર્થીગો ચોપડીઓ લેવાડી રાખીને જવાબ લખતા હતા, કેટલાક પડોશીના ઉત્તરપત્રમાં લેઈને લખતા હતા મણિલાલને પણ તેમના મિત્ર યુસુફઅલીએ કહ્યું, 'મારામાથી લેવાડી લે' પરંતુ તેમ કરવાની ના પાડીને મણિલાલ પરીક્ષામાંથી ભેડી ગયા હતા (જુઓ 'વસત' ૨ ૭ ૨૪૮)

ગોખના વિષયનો શ્રમ લઈને જોડે અભ્યાસ કર્યો. સાથે સાથે મસ્તૂત નાટકો અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ વચ્ચાતા જતા હતા. ઈ સ ૧૮૮૦ના એપ્રિલ મુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું.

ઉપના ગાળામાં મહિલાને કેવળ વિદ્યાર્થી તરીકે જોડે નબરે પાસ થઈને જ નહિ, પણ કાન્ય-વિવેચનાદિ પ્રવૃત્તિ વડે પણ પોતાના સહાધ્યાયી તેમજ અન્ય મિત્રમંડળ પર પ્રભાવ પાડ્યો હતો. એમ તેમના પર ૧૮૭૬થી ૧૮૭૮ના ગાળામાં બાળાશરર, કે હ દ્રુવ, હગન સાય હ પથા માણે નાન સામ્રનાય ક્યાદિ મિત્રોના આવેના પરો પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. મહિલાન અને બાળાશરર વિષમ સળે જોમાં છૂટા પડ્યા પછી પણ એન્જીનને પન નખીને પોતપોતાની લેખન-પ્રવૃત્તિથી વાકેફ રાખે છે. એટલું જ નહિ, તત્સમયે એન્જીનનો નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય પણ માગે છે. મહિલાની વિદ્વતાએ સમગ્ર મિત્રમંડળ પર દૃઢ હાથ પાડી હતી. જી શ્રી કે હ નુર મહિલાલના સહાધ્યાયી હતા તેમણે તો કરિતામાં જ પરો લખીને

પ આ આખો પત્રવ્યવહાર ‘મહિલાન વગ્નિની સાત્રી’ વિષયક લેખનામાં શ્રી પુરાણીએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. નરજ-મગચને કાગલો લઈ એમાંથી નમૂના દા. ન ગણતર અનતરણે જ મૂક્યા છે.

૧ જુઓ તા ૬-૩-૮ ના પત્રમાં બાળાશરરના નીચેના ઉદ્ઘારો “ તારા પત્રની કવિતાઓ ઘણી સારી હતી ને તે મને ઘણી પસંદ પડી છે. મે ‘ઉદ્ધવસ દેરા’ નામનું એક રાતક કરવા વિચાર ધાર્યો છે. તેમાંની પ્રથમની કવિતાઓ લખી મોકલી છે. તે જો નમે એમ હોય તો લખને ને ન નમે એવું હોય તો મિથ્યા કામ ન કર. હાં નિષ્પક્ષપાત વિચાર લખી જણાવજો ”

■ પ્રેમલાલ ગાંધી દેના વચર વારીખના (પણ ૧૮૭૮-૭૯ દરમિયાન લખેલા) પત્રમાંનું નીચેનું વાક્ય જુઓ. “ તારી વિદ્વતાએ મારા પર ઘણી જ અસર કરી છે.

પોતાના મિત્ર મણિલાલ પર પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનો વરસાદ વરસાઓ જણાય છે.^૮

મણિલાલ, બાબાશંકર અને કે. હ. દુવની કવિત્વશક્તિ આ માળામાં સારી પેઠે વિકસતી જતી હતી એમ આ પાઠ્યપુસ્તક પરથી પ્રતીત થયા વગર રહેતું નથી.

મણિલાલ દાખલ થયા તેજ વર્ષે નરસિંહરાવ પણ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. પણ નરસિંહરાવ એક વાર એફ. ઇ. એ. માં ને એક વાર બી. એ. માં નાપાસ થયા એટલે મણિલાલ તેમનાથી આગળ ચર્ચ ગયા હતા. મણિલાલ 'ફેવો' હતા ત્યારે નરસિંહરાવ બી. એ ના વર્ગમાં ભણતા હતા.^૯ કોલેજમાં નરસિંહરાવને મણિલાલ જોડે ખાસ મંત્રી તો નહોતી ચર્ચ, પણ એમની સાથે નરસિંહરાવને રોજ એકઠાં થતી. બન્ને વચ્ચે સાહિત્ય-ચર્ચા-વિનોદ સારી પેઠે ચાલતાં હતાં. એમનો એક પ્રસંગ નરસિંહરાવે 'સ્મરણમુકુર'માં નોંધ્યો છે, તે મણિલાલ કાવ્યસર્જનમાં હંફ અને ભાષા પર એ વખતે કેવું પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા તેનો છોતક યોગ્યથી અહીં ઉતાર્યો છે.

એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં એ વખતે સોરાબજી ખંભાતા નામનો એક પારસી વિદ્યાર્થી તેમની સાથે હતો. એને પોતાના અંગ્રેજીના જ્ઞાન વિશે બીજાં ક્ષાંકો હતા. અંગ્રેજીના પ્રોફેસર કક્કાભાઈની ખુશામત કર્યો કરતો હોવાથી તેને બધા વિદ્યાર્થીઓ સોરાબજી કક્કાભાઈ કહેતા. હિન્દુ ગુજરાતીનો એ ઉપદેશ કરતો. 'પૂઠ ગુજરાતી મીખવનાર'

૮. નમૂના તરીકે તા. ૨૩-૮-૧૯૬૬ ના પત્રમાં લખેલી ત્રીજી નોંધ પરથી જાણ્યો :

“નિઃસાબ નાટ્યો જે રાત્રિ અદર્શ દર રક્ત નયન નગરે.

નટપુરના નરમણિ તે! પ્રભાવ કેશવ તારો મુંજવ કવે?”

(મ. ગ. સા., 'ક્રીમી' : વર્ષ ૧૯૮૫)

૯. જુઓ 'સ્મરણ-મુકુર', પૃ. ૨૧૭.

એવા મથાળાવાળું એક ચોખાનિયું તેણે પ્રગટ કર્યું હતું. એણે મણિ-
લાલ અને નરસિંહરાવના મંડળ સમક્ષ નીચેની કવિતા મૂકી :

તૃતેલી દોસતી

હનો નહિ પેચાર તાહરે દરાખનો રસ,
જે જુનો થઈ પકરેછ સારાજનાં નિધાસ;
હતો તે બામદાદનો નીરો દિલકસ,
જે બપોરે પકરેછ સરકાને ખતાસ;
આજ સુધી હતો એવો મહુને વહેમ,
કે દોસતી છે એક મોહતી અચ્ચ વસંત;
પન રાખું એ ખ્યાલને હું વધૂ વાર કેમ ?
કારન કે એ વસંતનો આયો છે અંત.
સું જસે^{૧૦} છ હવે એક લમરા મિસ્તાલ
કોઈ નવા ખીસેલાં ગોલાળ આગલ !
રખે થાય તે કુલનો મ્હારા જેવો હાલ !
રખે તે ખી આખે બેવફાઈનાં ફલ !

—અને તેમની આગળ ખીડું મૂક્યું કે તમારી ‘વાનિયાસાઈ’
ગુજરાતીમાં આવી ઉમદા કવિતા ખતાવશે ? મણિલાલે ખીડું ઝંડ્યું
અને ‘તત્કાળ (કેં વખત લઈને)’ એજ વિચાર લાવ ઇત્યાદિ
દશોપનાર નીચેના શ્લોકો સંસ્કારી ગુજરાતી લાપામાં રચીને આપ્યા :

(શિખરિણી)

હતી ખીતિ તારી નહિ મરસ દ્રાક્ષારસ સમી,
જતે કાળે યાયે મધુસમ મિઠી તે થઈ જુની;
પ્રભાતે આણેલા અતિ મધુર નીરા સમી હતી,
બપોરે વંદી તે બગડિ જઈ ખાટી બહુ યતી;
(v. I) બપોરે ખાટી તે બગડિ સરકા જેવી બનતી.
હતો અધાપિ એ ગુજ મન વિશે બ્હેમ અદકો,

૧૦. મૂળમાં ‘સું જસે’ શબ્દો છે તે પાવસીગાઈ ગુજરાતીમાં બંધ બેસતા
નથી તેથી ‘સુ જસે’ એગ સુધારીને અહીં મૂક્યું છે. આ શિવાય મૂળની
બેટલી ઇત્યાદિમાં કરોઠ ફેરફાર કર્યો નથી.

હશે પ્રીતીકાન પ્રકુલ મુરબી કાલ સરખો,
 ન રાખુ એ આશા પણ પાડુ હવે મૂઝ મનમા
 નિહાળ્યો મે આજે અચળ-મુરલી અત પળમા
 જશે છાડાને તુ જમર સમ બીજ સ્થળ વિશે,
 કુવાળી છેડે શુ લપટ થઈ રે'શે કુલ વિશે,
 (૫ I) થશે પ્રીતે લીન પ્રકુનિત નવા પાટલ વિશે,
 રખે મારા જેવા સરસ કુનના હાન નિપટે !
 (૫ I) ઉદાસી/હરામી પ્રીતીના ફળ પણ હવે તે અનુભવે ! ૧૧

[૭]

સુધારાનો પવન

સુખ ૧ ॥ યા બા. મણિનાનનો તાગરનાન તથા ત્રિકાગસધ્યાનો
ક્રમ વૃથો હતો. 'નેજના છાત્રાનયનુ વાતાવરણ એવું હતું કે અમે
થિયુ પહેરીને જમના ખેસનાનુ તેમને માટે અસમ્ય હતું તેમ છતાં,
સનાતની આચારના આગ્રહી આ વિદ્યાર્થીએ બ્રાહ્મણે પ્રેરી રમોઈ
ખાવાનો, નાડીને ધોયેનુ ધોતિયુ પહેરી જમવાનો અને કોઈને
અડધા વગર નળેથી જ ખારોખાર પાળી ભરી ગળી 'તેજ દિવસ
આખો પીનાનો' નિયમ રાખ્યો હતો મદ્યપાન અને માસભક્ષણ
નહી કરાનો નિયમ પણ તેમને, 'નેજ-નારમ્દી' દગ્ધાન, માદંગી
વખતે દાક્તરની સલાહથી કેવળ ઔષધરૂપે કરેન મદ્યપ્રાપ્ત ૨
છીધેન પ્રાડીવર ઓઈન ચા ધીંગનો અપનાદ બાદ કરતા, છેવ' લગી
પાળ્યો હતો ૧

'નેજના તે વખતના વાતાવરણનો ખ્યાન આપતા મણિનાન
પોતાના સહાધ્યાયી છાત્રોની રીતિનીતિનો પરિચય આપે છે, તે સુખ
ધના ગુજરાતી હિંદુ શિક્ષિતો પર એ વખતે 'સુધારા'નો પવન ટેવા
જોરથી ફૂકતો હતો તેનું નિદર્શન કરે છે તેઓ નોંધે છે

'મારી સાથે તે વખત લગભગ ૪૦ ગુજરાતી રેગીડન્ટ સ્ટુડન્ટ
હતા, તે સર્વે મારાથી પાય પાય દસ દસ વર્ષે મોટા હતા કોલે

જમા ધર્મનું તો નામ જ ન મળે નાત જાત સર્વે માણસ એ સિવાય
બીજી સમજાત નહિ મુજરાતીઓમા પોતપોતાની પ્રકૃતિ મુજબ જુદી
જુદી મંડળીઓ હતી તે સર્વેમા થોડેવણે અશે દાર માસ વગેરેનું
ભાણ તથા રડીયાછના બહાર ચાલ્યા જતા જમવા ખાવામા કોઈ
છુપ પહેરીને જમે, તો કોઈ નાજા વિના જમે તો કોઈ ઝાડે ફરી
આરી જમીને નહાય વાણીઆ બાદલ પાસી મુસનમાન સર્વે
જાહેર છુપા પણ ભેગા બવજાર કરે ભાવનગરના એક બે નાગર
બહારનો દેખાત સાચનતા તથા અમદાવાદીઓ ભવના માયા બધુ
ધીમે રીમે મરતા ૨

એવા વાતાવરણમા માથે કોઈ દેખરેખ ગણનાર મુજબની ન
હાય ભરતુરાની હોય ઉચ્છવન મોતત હોય અને માખાપ તરફથી
નિદ્રોપાજ્ઞન નિમિત્તે જોઈએ તેનું દ્રવ મળવાનો સભન હોય
એવા સન્તેગોમા પોતાના મર્યામા મમ રહી બીજી રીતે કૃષિત ન
થાય તેના તો મહિનાન મહે છે તેમ કોઈ કોઈ હજારે એક બે
પ્રભુની કૃપાના પાત હોય તો ભાઈ તોએ પોતે પોતેજના કુઠડી
વાતાવરણથી અસ્પૃશ્ય રહી શક્યા નહોતા

પોતેજના આરભાળના તેમના બે મુખ્ય સાર્થીઓ તે તેમના
શાગીના જૂના સડાખાથી છબનનાન લગુભાઈ તથા વડોદરાના જમા-
દાર યુસુફચી યાકુમચી છબનનાન લગુભાઈ તેમની સાથેજ
ગહેતા હતા યુસુફચી મુસનમાન છતે બલિચારથી કે બસનથી
કેવળ વિમુખ વગર પરણેનો પણ નિનમિત્ત અને બલકાવે માયાળુ

૨ 'વસત ૨૮-૭ ૨૪૭

૩ સરખાનો હિતાપદશમાનો નીચેનો શ્લોક

ઔવન ધનમપતિ પ્રમુલમન્વિવિના ।

પ્રવેશ્યપ્યનર્યાય વિમુ ચત્તુશ્ચમ્ ? ॥

તથા ઉત્તર મનનો માણસ તો '૪ મણિનાન અને યુગુદ્ધની સાથે વાચીને સાથે પાસ ચલા હતા તેમનો આ મુસનમાન ગદરથ સાથેનો સખવ જિત્તીભર ટૂંકી રતો હતો છગનનાને એક ઈ એ મા નાપાસ થતા 'નેજ' ડોડી દીધી હતી તેમની પત્ની તુતમીદસ લક્ષ્મીદાસ મણિનાનની સાથે ગેરા આગ્યા હતા બી એ ના નીળ સત્રમા મણિનાનને શ્રીકેશન હર્ષદ તુત સાથે ચારી મિત્રતા બધાઈ હતી મણિનાન તેમનો પરિચય આપતા આત્મ ધામા મ્હે છે

તેઓ પોતે (= કે હ કુન) ધણા હોશિયાર તથા ચચગ ને જાણવે અગ્રેસર હતા મે તેને મારાથી થઈ તેની તનમનથી મદદ કરી પણ પરીકા તો એ બીચારા જુનાનની જગડી ને તેને મે અધનય અમદાનાદ પહોચા મે આ વખતથી તે ગદમ્થ મારો સારો મિત્ર થઈ રહ્યો છે ૫

કેશનનાન તુપ પણ માન્યપુષ્પથી મિત્ર મણિનાનને ઉમગાકાએ નવાજતા આ ઉપરાંત મેનેજમણ દરમ્યાન મણિનાનને બૂપતરાય દયાળજી છગનનાન હગિનાન પગ્યા માલોખનાત સામગ્રનાત દેસાઈ, પ્રાણનાન મ્હાનદાસ જોરીપરા ઝવેરનાન પટેલ અને મેઈ ભ આર એમ ૬ નો પણ સંગ થયો હતો

તેમના ટેટના મ્હાધ્યાનીઓ તોફાની અને કુલદી હતા આના સોબતીઓનો પોતાને કેવો અનિષ્ટ પાસ લાગેનો તેનો એકરાર તેઓ પોતે જ નીચેના સમ્બોમા મ્હે છે પેના મે મિત્રો ની સોબતની

૪ 'વસત' ૨૮ ૭ ૨૪૧

૫ 'વસત' ૨૯ ૭ ૨૪૬ અગ્રગટ આ ૧, ૫ ૨-

૬ આ તદ્દ આર એમ મણિનાનને તા ૧-૧૨ ૭ ના પત્રમા

" તમારા લઘુ મય અને તેની નાથે બીજી સગારની કવિતાઓ જે હયાતિમા છે અને હજુ છગનવામા આવી નથી તેનો સમ્બદ મરીને 'ત્રેમત્પાલા ભા ૧' એવા નામથી બહાર પાડવામા તમારા વરફથી રખ છે? ' - એમ પૂછે છે તે મોંવપાત્ર છે (મ ચ સા, 'કૌમુદી' જુલાઈ ૧૮૩૦)

અસર મેં લખેલી જ છે તેને તામે ચર્ચ આ (=ળી) ટર્મની આખરે મેં એક વેરવા આથે મારી છદ્મીમાં પ્રથમ વ્યભિચાર કયો '૭ પછી વેકેશનમાં ઘેર આવ્યા બાદ તેમને ચાદીના રોગ થયો એ વખતે સાધારણ ખસ જાળીને ઉપાય કરતાં ૧૫-૨૦ દિવસમાં એ રોગ માખૂમાં આ થો પણ ત્રીજા સપ્તામાં મનઈ ગયા બાદ તેમને હીચ્ચે મખત મધિરા થયો, તે ચાદીના પગિણામરૂપ છે એમ મેડી કન કોતેજમાં લખતા તેમના મિત્રોએ સમજાવ્યું અને દવા કરી મળ્યો, પણ એ વખતે કોઈ કુશળ દાકતરની સલાહ લેનાનું તેમને સમજ્યું નહિ

આ વખતે મેંની ખૂન પુન નહિ કરનાનો મહિનાન નિર્ણય કરે છે પણ બી એ ના ત્રીજા સપ્તામાં કુસગને તીથે એ નિર્ણય સિધિન પડે છે અને આગિત્ત-રખનનનો પ્રસંગ ફરી વાર ખનતા ચાની ફરી ઠમજે છે પણ આ નખને રોગનું રૂપ જાણીતું ટોનાથી પૂરે પૂરે ઉપાય કરવાથી તત્કાળ આગમ ચર્ચ જાન છે આ કુમોખનના ફળરૂપે તેમને જિહ્વીભરના લયર ગારીરિક વ્યાધિની ભેગ મળી

આમ આગે માગે દોતર્ધને હેરાન થતા જતા મહિનાનું ચિત્ત અવ્યાસ પર એમમ ગટેલું આ વાત મેંનેજમાં ચર્ચાતી એક ઈ એ ની પરીક્ષામાં મહિનાન પ્રથમ નખરે ખાસ ચર્ચ રા ૩૦ જુનું ધનામ છતી જશે એમ સૌને લાગતું હતું આથી મનાજ તોક્ષાની નિદાર્થાઓએ ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઈને તેમને પાછા પાગવાનું જાનતરું રચ્યું

એક દક્ષિણી છોકરાની જાને જવાનું હતું તેમાં મહિનાન તથા જાનનાન લવનુભાઈ ન ગના જનમાથી આવ્યા બાદ પ્રાણનાન વહા નદાસ જોવીપરાને જાનનાન સાથે જોવાજોની ચર્ચ તે પરથી મહિનાન તથા જાનનાનની નિર્મળતાને નિમિત્ત ખતાની તેમના પર સિધિન

આરિઅના આક્ષેપો મૂકીને, ગુજરાતી હેઠરાઓએ તેમને કોવેન્નમાથી કાઢી નખાવવાનો પેતરો રચ્યો આ મતનમની એક અગ્રણ પ્રિન્સિપાલ પગ મોઝવા મારુ વાઈ પણ ખરી પ્રાણનાવતી માફી માગવાની શરતે મહિનાને જતા મગાનુ કરેલામા આપ્યું પણ મહિનાન કચ્છા નહિ આખરે ખાપડે નામના 'કેના'ને વચ્ચે મળીને સમાધાન થયું તેમા છગનાને માફી માગી સમાધાન થતાજ પ્રાણનાવ મહિનાને મળે અને મહુ 'કેમ હવે શિક્ષક આવી ન્યો ને?' તાગ મનમા પવન ધણે લાગ્યો હતો તે જગ નમ પાડવા આ ક્યું હતું

તાર પડી ૧૦-૧૨ દિવસે એક ઈ એ ની પગીલા થઈ પણ ઉપના મનામને પરજો મહિનાનું ચિત્ર એક અનાડિયા મુખી વ્યવસ્થુ તેથી એ પરીલામા પ્રથમ ન આવી શક્યા । ૬

ખી એ ના પડેના સત્રમા મહિનાન પોતાના વડસાનુ ગુજરી જવાથી નિષાદ આવેના ત્યારે એમને બાળાગકની મુનાનાત થઈ હતી એ વખતે 'બાળાશ'ને ચિત્તમ થઈને ગાડપણની અદ્વર્યા હોય' એમ મહિનાને લાગ્યું ૧૦ બાળાશ ને મહિનાન સાથે મુમઈ જવાની તૈયારી બતાવી મહિનાને મિત્રભાવે તેને બરી રીતે મદદ કરવા વચન આપ્યું બાળાશ ૨ મગઈ ગયા તેમનો રોગ એક પ્રધારની માનસિક ઘેનજા (monomania) હતી પ્રેશનાન નામનો નડિપાદનો ગંદો મુમઈમા હતો તેની સમલ એ રોગ શખી જતો તેમણે મુમઈમા ગહેના મારુ મગન લાડે નામુ હતું મહિનાય પણ

૮ 'વસત' ૨ ૭ ૨૪, ૨૪૪

૧૦ આની પહેલા મોડનનાન પ્રસારને તા ૨૮-૨૯ ના પત્રમા બાળાગકની માનસિક અસ્વસ્થતા વિશે મહિનાને દસારો કર્યો હતો તે પરથી કરી સમજાવ મહિનાન નડિયા આગ્યા ત્યારે ગે પાતની તેમને ૧૮૫૦ હતી

તેમની જોડે રહેતા હતા અને બાળાશંકર ન બાણે એમ પોતાનું બોજન-ખર્ચ આપતા હતા.

એ માસ બાળાશંકર મુબઈ રહ્યા તેથી તેમની તબિયત સુધરી. આ સમય દરમ્યાન બાળાશંકરે મણિલાલની અવગણના કરીને તેમને પગપામાં બાકી રાખી નહોતી, છતાં પોતે તેના પ્રત્યે કરેલ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એ સંબંધ સડન કરી લીધું હતું એમ મણિલાલ આત્મજ્ઞતાંતમાં કહે છે.^{૧૧}

સત્ર પૂરું થવા આવ્યું, છતાં બાળાશંકર કેશવલાલને મૂકીને નડિયાદ જવા માગતા નહોતા. બીજી તરફ એમનાં માબાપ દરપાત કરતાં હતાં. આખરે મણિલાલ બાળાશંકરને સમજાવીને નડિયાદ લાવ્યા. પણ આથી બેઠોનો સંબંધ ફરીથી તૂટ્યો. મોહનલાલ તથા અનુરભાઈ પણ બાળાશંકરથી કંટાળીને મણિલાલ તરફ વળ્યા હતા. મણિલાલ સાથે તે બંનેનો સંબંધ છેવટ લગી ટકી રહ્યો હતો.

[૮]

કાળોતરો નાગ

કોલેજના અભ્યાસના ખર્ચ અંગે મણિલાલને પિતા પાસેથી થોડીધણી આર્થિક મદદ મળતી હતી. નબુલાઈ તે સ્વભાવ લોબી અને કેંક અંશે સ્વાર્થી હતો. તેનો અનુભવ મણિલાલને કોલેજ-કાળ દરમ્યાન થોડોક અને પછીથી વિશેષ થયો હોય તેમ તેમના પિતા પરના પત્રો તેમજ આત્મવૃત્તાંત વાંચતાં સમજાય છે.

મણિલાલ કોલેજમાં દાખલ થયા તે જ વર્ષે તેમના નાના ભાઈ માધવલાલનો જન્મ થયો હતો અને તેમનાં માતૃશ્રીએ ગંભીર બીમારી બોગવી હતી. આથી પહેલા વર્ષ દરમ્યાન તેમનું ‘મન’ ઘર તરફ પારંપાર ખેંચાતું હતું.

બી. એ. ના પ્રથમ સત્રના આરંભમાં, વડસામુના અવસાન નિમિત્તે, મણિલાલને મુખ્યથી નડિયાદ આવવું પડ્યું. તેમના લગ્ન પછી શ્વસુરગૃહે આ પહેલો જ વ્યાવહારિક પ્રસંગ હતો. આ. વ. માં એનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ કહે છે :

“હું આવ્યો પણ મારા સસરાએ રીવાજ મુજબ મને લાડના પૈસા પણ ન આપતાં ફક્ત રૂ. ૩-૩૦ ની પાઘડી બધાવી. મેં પાઘડી પાછી આપી તે પરથી મારાં સાસુસસરાએ ધણી ગાળો દીધી તથા હેરાન કર્યો એટલે બે દિવસમાં કંટાળીને હું પાછો જતો રહ્યો. આ વખતથી જ કાંઈક કંકાસનાં બીજ રોપાયાં.”

તેમના લગ્નજીવનના કલેશમય બનાવોની પરંપરાનો આરંભ આ પ્રસંગથી થાય છે. વ્યાવહારિક આપ-લેની બાબતમાં મણિલાલની દૃષ્ટિ જતું કરવાની નહિ, પણ ઝીણી ગણતરીવાળી હતી તે આ પ્રસંગ પરથી સમજાશે. બીજી બાજુ, તેમનાં સાસરિયાંની પામરતાનું પણ અહીં પ્રથમ દર્શન થાય છે.

પણ આના કરતાંયે વિશેષ અમંગલ અને આઘાતજનક શરૂઆત તેમનાં પત્ની સાથેના સૌપ્રથમ મિલનની છે, જેને લીધે તેમના સમગ્ર જીવન પર કરુણતાની ઘેરી જાય પથરાય છે. મણિલાલ બી. એ. ના છેલ્લા સત્રને અંતે, પરીક્ષા અગાઉ, નડિયાદ આવ્યા તે સમયે—એટલે કે ૧૮૭૬ના ઓક્ટોબરની આસપાસ—તેમનાં પત્નીને પહેલવહેલાં સાસરે તેઓ હતાં.

દશેરાનો દિવસ હતો. સર્માં-સંબંધીને જન્મવા નોતર્યાં હતાં. જન્મવાના કલાકેક અગાઉ મણિલાલ બારી પર બેઠા બેઠા કોઈ માણસની જોડે વાત કરતા હતા. તેવામાં બાજુ પરનાં લાકડાંમાંથી એક કાળો સાપ દોડતો તેમના પગ પાસે આવ્યો. સામે બેઠેલા માણસે ચેતવવાથી મણિલાલે પગ ઊંચા લઈ લીધા. એક-બે માણસ લાકડી વતી સાપને બહાર કાઢવા મથવા લાગ્યા પણ તે નીકળ્યો નહિ.

દરમિયાન મણિલાલ જન્મવા ગયા તેમણે ઠંસારનો કાળિયો વાળોને મોંમાં મૂકવા હાથ ઉપાડ્યો કે તરત પેલા લોકોએ ખૂબ પાડી: ‘મણિલાલ ! સાપ નીકળ્યો.’ કાળિયો નીચે મૂકી તે જોલા થયા અને સાપને પકડી નંખાવી દીધો.

આ બનાવથી પોતાને થયેલો આઘાત વર્ણવતાં છેક ૧૮૮૭ માં તેઓ કહે છે:

“આ બનાવથી મારું દીલ ખાટું થઈ ગયું ને ખરેખર તેજ દિવસથી મારી સ્ત્રી એવી તો દુઃખદાયક નીવડી કે એ થનાર વ્યથા-

માંથી મને મુક્ત કરવા શ્રીહરિએ મોકલેલો આ સર્પ મને ડાંગેો હોત તો બેહેતર હતું આ વાત મારા મનમાંથી વહેમરૂપ મનાઈ ધસાઈ ગઈ હોત પણ પાઝળના પરિણામે આ શકુનનો આવો જ અર્થ માગ મનમાં દઢ કર્યો છે ”૨

પછીના બે વર્ષ, દશેરાને જ દિવસે, મણિલાલને એવું જ અમંગલ દર્શન થયું એટલે એ વાત મનમાં વિશેષ દઢ થઈ ગઈ! બીજે વર્ષે દશેરાને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં જ તેમના પગ છાપરામાંથી સર્પ પથો ને કેવળ પ્રશુક્રપાથી જ એ બચી ગયા !

ત્રીજે વર્ષે દશેરાને દિવસે તેઓ મુખઈ હતા ત્યાં સર્પનો ભય ન હતો પણ સાગે સૌ જામવા બેઠા હતા ત્યારે એકદમ તેમના પાટવા નચેથી એક ગુજનો કાનખજૂરો નીકળ્યો! આ બનાવોના અનુવક્ષમાં મણિલાલના સમગ્ર લગ્નજીવનનો ખ્યાલ દુનનાગને મણિ લાલના ઉપર ટાકેલા ઉદ્દગારો અધુકત લાગશે નહિ.

તેમના આ કરુણ જીવન-નાટકનો પ્રથમ અંક કઈ ગીતે શરૂ થયો તે હવે જોઈએ પત્નીના પ્રથમ મિત્રનની છાપ વર્ણવતા મણિ-લાલ કહે છે

“અમારા પત્ની તો . આઘ્યા-પણ આઘ્યા તે જ રેજા અત રની શીશી લાવેલા મેં પુણ્ય કયાથી આણી તો કહે કે મારા ભાઈની બહાવી આણી છે આ પરથી જ મને બાઈશ્રીનામાં ચોરીના અંકુર જણાયાથી મનમાં ખેદ થયો. મને કોઈ ગીતે સતોષ કે આનંદ પેદા કરે તેવો ગુણ આ સ્ત્રીનામાં ન હતો.”

પત્નીની ચોરીને ખાવું, સાસરા-પિયેર વચ્ચે સાચા-જૂઠા કરવાં તેમ બીજા અનેક અરુચિજનક આદતો જોઈને મણિલાલને પ્રથમથી જ તેના તરફ અણમો ઉત્પન્ન થયો હતો તોપણ “એ અભણ છે ને

તેને લણ્ણાની કુશળ કરીશ' એમ માનીને તેના પર વિશેષ લક્ષ્ય નહિ આપતા તે વખતે તો તેઓ બી એ ની પરીક્ષાની તૈયારીમાં ગૂંથાયા ૪

પરંતુ પડીયે બન્ને વચ્ચે જરાય મેળ જામ્યો નહિ એ એક વીસ વર્ષના જુનાનની લાવનાઓ કે મનોરથો સમજે યા સતોષે એની આવડત કે સરખારિતા આ અગિયાર-માર ર્ષની બાળામાં નહોતી પત્ની અંગે થયેની નિરાશાના સદર્જનમાં મણિનાયે આ વૃ મા પોતાના જીવનની એક મુખ્ય શોધ વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે, જે તેમના સ્વભાવ પર પણ મહત્વનો પ્રકાશ પાડે છે

“મારી જીવગીની મુખ્ય શોધ કોઈ શુદ્ધ પ્રેમરચાન મેળવના તરફ હતી તેવું મ્હાન સ્ત્રી મળે ને તે વળી પોતાની પરબોરી હોય તો વળ એક એમ હું માનતો પણ વ્યર્થ! સ્ત્રીના અભાવે કોઈ પુરુષની સાથે ખરો પ્રેમ બંધાય તો તે પણ મને ઈષ્ટ હતો આજ કારણથી મિત્રોની વ્યવસ્થા વારવાર કર્યા જતો ને બને તેટલી રીતે મારા મિત્રો મારા પર એકપ્રેમ રાખે તેવો પ્રયત્ન આચરતો પ્રેમનું સ્વરૂપ હું એક પ્રકારનો આનંદમય તથા પોતાપણુ જૂની પારકામાં તન્મય થવાય એવો અભેદ માનતો માફ વય સમજવાળું થયા પડી હું કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓના સબંધમાં આ મોટોઈશિ, તે પણ આની શોધના ધરાદાથી વિવિનાસનાથી નહિ પણ સ્ત્રી પુરુષ ઉભય પક્ષે મને મારી ઈચ્છા મુજબ ફર મળ્યું નહિ ને એ પ્રેમ અતે વિરાગ રૂપે પરિણામ પામ્યો એ આગળ જણાશે આના પ્રેમના આવેશમાં જ તે પ્રેમનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે મેં મારા નવા મિત્ર મોહનનાલને ૧૮૮૦ માં ‘પ્રીતિ પ્રેમ વદ્ધુ જ્ય જ્ય જ્ય વાણી’ એ દિડી લખેથી ”૫

આ ઉપરથી સમજાશે કે મણિનાનની સ્નેહ-ભૂખ કેવી તીવ્ર

હતી ! મિત્રો અને વિરોધીઓ ઉભય પરત્વે તેમની આ લાગણી પ્રગટ થયેથી છે. બાળપણનાં તોકાનો, રિસામણાં-મનામણાં ઇત્યાદિ મહિલા-લના તીવ્ર વેદનશીલ માનસને માટે કેવળ ક્ષણિક, કે આગંતુક સંસ્કારરૂપ નહિ જનતા કાયમની અસર કરનાર બળતુ રથાન પામ્યાં હતાં.

શુદ્ધ પ્રેમસ્થાનની ગોઘ દરમ્યાન તેમણે બહોળું મિત્રમંડળ જમાવ્યું હતું. પરંતુ તેમના એ પુરુષાર્થમાં પ્રારબ્ધ ભણે કે પહેલેથી જ એટલું પ્રતિકૂળ કે ઘરમા, બહાર સર્વત્ર એમને નિષ્ફળતા જ મળ્યા કરી ! એટલું જ નહિ, તેને લીધે તેમના મનને પ્રેમને બદલે પ્રેમાભા-સવાળા વિકારના પકમા ખૂંપીને દૂષિત થવાનું અનિષ્ટ પરિણામ પણ ભોગવવું પડ્યું !

[૯]

ધ્યેયનું ચિંતવન

આપણે આગળ જોયું તેમ, ઐન્યુએટ થયા બાદ મણિલાલે ૧૮૮૦ના એપ્રિલ સુધી એલિફન્ટન કોલેજના માનાઈ ફેસો તરીકે કામ કર્યું હતું. એપ્રિલમાં સત્ર પૂરું થતાં તેઓ નડિયાદ આવ્યા. કમાવા અંગે તેમના પર પિતાનું દબાણ આ બધા વખત ચાલુ જ હતું. એટલે તરત જ તેમણે નોકરીની તપાસ શરૂ કરી.

સૌપ્રથમ અમદાવાદ જઈને તેઓ હિતર વિભાગના ઐન્યુકેરાનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. બ્રુવહરને મળ્યા. તેમણે મણિલાલને ઓક્ટોબરમાં રૂ. ૫૦-૬૦ ના દરમાયાની નોકરી આપવા કહ્યું. વચગાળાનો સમય-જૂનથી સપ્ટેમ્બરનો-કોલેજના બીજા સત્રનો હતો, તે 'ફેસો' તરીકે પૂરો કરીને પછી ઓક્ટોબરમાં નોકરીએ ચડવાનું તેમણે નક્કી કર્યું હતું. ઓક્ટોબરમાં ધારેલી નોકરી ન મળે તો જાન્યુઆરી, ૧૮૮૧ થી ફેસો તરીકે રૂ. ૬૦૭ તો મળવાના છે જ એમ ગણતરી કરીને, નવું સત્ર ખૂલતાં, મણિલાલ મુખર્જી ગયા.

આ વખતે તેઓ મુખર્જીમાં નડિયાદના સુપ્રસિદ્ધ સાદાર અને પોતાના મુરબ્બી શ્રી મનસુખરામ સ્વર્ણરામ ત્રિપાઠીને ત્યાં બિતયાં હતા. મનસુખરામે નોકરી મેળવવા માટેની મણિલાલની ઉત્સુકતા પારખીને, તેમને માટે ભાવનગરના તે વખતના નાયબ દીવાન વજલ-લાઈ ગગાલાઈને ત્યાં તેમના દીકરાઓને બજાવવા તથા સેક્રેટરી

તરીકે કામ ગ્વા માટેની રૂ ૭૫ ના માસિક પગારની નોકરીની વેતરણ કરી તે પ્રમાણે તેઓ મુળધર્મી લાવનગર જવા મારુ જૂનની આખરમારે નડિયાદ આગ્યા પણ દેશી રાજ્યમા—અને તે પણ માર્છ ગૃહસ્થની ખાનગી નોકરીમા—જવા તેમનું મન માન્યુ નહિ એટલે અમદાવાદ, એન્જીનેનરનું ઇન્સ્ટિટ્યુટને તેમણે ફરીથી એ મતનમુતુ લખ્યું કે એન્જીનેનરમા નોકરી આપનાવું, વચન આપતા હો તે લાવનગરની નોકરી ન સ્વીકારું આ બાબતે જો કિત્તું નહિ મળતા મણિલાલ લાવનગર જવા તૈયાર થયા પણ તેજ વખતે તેમને સમાચાર મળ્યા કે નડિયાદની હાઈસ્કૂલમા રૂ ૬૭ ના દરમાયાથી ત્રીજા મહત્વની શિક્ષક તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ છે એટલે લાવનગરની

૧ જુઓ 'વસત' ૨૦-૭-૨૪૮ આ બાબતનો હલ્લેખ તેમણે આ અરસામા લખેના પોતાના પિતા પરના જે પત્રોમા પણ કર્યો છે તે પૈકી તા ૧ જુલાઈ ૧૮૮૦ ના રોજ લખેલા પત્રનો નીચેનો ભાગ ધ્યાનપાન છે :

“લાવનગરના તમા સામસામી પત્રો છે તેમા એક દિવાનની પક્ષ છે, ને બીજી ગંગા જોશીની છે, ને ત્રીજી એક પાંડે છે મારે નોકરી ગંગા જોશીનો પક્ષના લેવાની છે તે નોકરી ખાનગી છે એન મનમુખ શમનુ કહેવું છે મનમુખ ખ એ નાણુસને ગોળખે છે આ પરમાણે છે એટલે જે ઘરો તે ખરૂં અમે કંઈ ભૂખે મરી જવાના નથી તમને કમાઈને બનશે તે આપીએ એવી અમારા પેટમા ધણા વખતથી હમિદ છે તે ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે ત્યારે ખર આપતા વાર લાગશે નહિ ” (મ ચ સા-૨, 'કીમુદી', જુલાઈ ૧૯૦૦)

અહીં મણિલાલે 'પક્ષ' શબ્દ 'પાખ'ના ગાયમા વાપરીને એ શબ્દની ('પાખ'ની) ડુનરાનીમા નારી બલિ છે તે 'પક્ષ'ને લગાડી છે

૨ 'વસત' ૨૮-૭-૨૪૮, આ ૪ મા મણિલાલે જૂનની આખરે નડિયાદ ગયાનું જણાવ્યું છે પણ તે એમનો સ્મૃતિદોષ જણાય છે તા ૧ જુલાઈ ૧૮૮૦ ના રોજ તેમણે ઉપર મુજબનો એક પત્ર મુળધર્મી પિતા પર લખ્યો હતો તે પરથી એમ કહી શકાય કે મણિલાલ વહેલામા વહેવા જુલાઈના પહેલા અઠવાડિયામા નડિયાદ આગ્યા હશે

જગતો અસ્વીકાર કરીને તા. ૩૧ જુલાઈ ૧૮૮૦ ના રોજ^૩ તેઓ, સગભગ ૨૨ વર્ષની વયે, શિક્ષકની નોકરીમાં પહેલવહેલા દાખલ થયા.

આ એક વર્ષ દરમ્યાન શિક્ષણકાર્યમાં પોતાને મજેલી સફળતાનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ રોજનીશીમાં લખે છે : ‘જે જે વિષય જેને જેને મેં ભણાવ્યો છે તે સર્વની મારા પર અનન્ય પ્રીતિ છે એમ મને અઘાપિ માણુમ છે.’^૪ પણ ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં તેમને શાળાની નોકરીથી સંતોષ થતો નથી. પગારમાં વૃદ્ધિ થરો કે નહિ તે સંશયમાં તેઓ આ વર્ષે મુનસફની પરીક્ષામાં બેસવાની તૈયારી કરે છે. પણ પછી કદી એ પરીક્ષામાં બેસવાનો પ્રયત્ન આવ્યો નહિ.

કોલેજના અધ્યાસકાળ દરમ્યાન મહિલાસનું મન, અમુક ધાર્મિક આચારો પાળવાનો નિયમ રાખવા છતાં, ‘ધણે અંશે નાસ્તિક’ થઈ ગયું હતું. એ વખતે ‘યુરોપિયન સુધારો, નીતિ, રીતિ, તથા ઈશ્વર મોક્ષ ઇત્યાદિકના વિરિધ તક’^૫ તેમના મનમાં ‘રમી રહ્યા હતા.’ ‘માણસના હૃદયનું મુખ્ય અને હેવટનું કર્તવ્ય એ જ છે કે આત્મામ વાતો વિશે નિર્ણય કરવો’ એમ તેમને પ્રતીત થયું હતું. છતાં એ વખતે પોતે તે વિશે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય તારવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો.

પણ હવે તેમને ચોક્કસ સમજાય છે કે ‘ધર્મ, નીતિ તથા સુધારાના તત્ત્વ વિશેનો નિર્ણય કર્યા વિના મારી છંદગી મુખમાં કે નિશ્ચિત માર્ગે જવાની નથી.’ આને માટે તેઓ પાશ્ચાત્ય સુધારકો તથા તત્ત્વચિંતકોનાં ઇતિહાસ તથા ફિલસૂફી વિશે ‘જે પુસ્તકો હાથમાં આવે તે’ વાંચવાનો નિયમ કરે છે. તે પ્રમાણે પશ્ચિમનાં ધર્મતત્ત્વ-જ્ઞાનના ધણા ગ્રંથોનું તેઓ ઊંડું અધ્યયન કરે છે, પણ ‘યુરોપિયન

૩. શ્રી પુરાણી તા. ૧૭ જુલાઈ ૧૮૮૦ આંતરે તે નિમલકના હુકમની તારીખ છે. (તેઓ જ. ન. દિ.નું અવસ્થાવિત્ત, પરિશિષ્ટ-૪, ૪.૧)

૪. ‘વસંત’ : ૨૬-૭-૨૫૦.

દ્વિસદ્દેશનાં લખાણથી 'તેમના મનનું સમાધાન થતું નથી. એટલે દ્વિસદ્દેશના સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનો તેઓ નિશ્ચય કરે છે. પ્રથમ તેમણે 'રામાયણ' 'ગીતા' વગેરેના કોઈ કોઈ ભાગ વાંચવા માંડ્યા. તેની સાથે અમુક સ્મૃતિઓ અને તે ઉપર પાશ્ચાત્ય પંડિતોનાં વિવેચનો વાંચવા શરૂ કર્યાં. આ અંગેનાં બધાં પુસ્તકો નડિયાદમાં મળતાં મુશ્કેલ હતાં. છતાં પ્રાપ્ય તેટલા સઘળા પુસ્તકો વાંચીને જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરવાનો પુરુષાર્થ નડિયાદનિવાસ દરમ્યાન તેમણે જારી રાખ્યો હતો. ૫

બી. એ થયા પછી તેમણે ભવભૂતિરચિત સંસ્કૃત નાટક 'માલતીમાધવ'નો ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો તે આ અરસામાં પૂરો છપાઈને બહાર પડે છે તેનાં મૂક વગેરે તપાસવામાં મણિલાલને તેમના મિત્ર જગન્નાથ હ. પંડ્યાએ મદદ કરી હતી. ૬ તેઓ આત્મકથામાં નોંધે છે કે છપામગીનું ખર્ચ ભરપાઈ થઈ રહે તેટલી કિંમતની 'માલતીમાધવ'ની નકલો એ વખતે ખરી હતી ૭

ખીજા મિત્રો પૈકી મોહનલાલ તથા ચતુરભાઈ આ ગાળામાં મણિલાલની વિશેષ નજીક આવ્યા ચતુરભાઈ તો મણિલાલના હાથ નીચે શાળામાં ભણતા હતા, છતાં ઉમર વચ્ચે સમકક્ષાનો મૈત્રી સબંધ રહ્યો હતો આ સિવાય, ખીજા બે વ્યક્તિઓ પણ આ વખતે મણિલાલના આશ્રમગુણમાં ભળી હતી એક તેમના ગામના વાણિયા સાકળચંદ મગનલાલ કે જેઓ 'સદ્ગૃહ્ય'ના વિશેષણથી તેમજ 'પ્રેમના બબા'ના ઉપનામથી મિત્રમગુણમાં જાણીતા હતા,^૯ અને ખીજા વ્યક્તિ તે મણિલાલની જ સાતિનો ૧૮-૨૦ વર્ષની વયે તે વખતે શાળામાં ભણતો મણિલાલનો વિદ્યાર્થી હોદાનાલ વજુભાઈ^{૧૦} બન્નેનો મણિલાલ સાથે વખત જતા ધનિષ્ઠ સબંધ બંધાયો હતો

મણિલાલ નડિયાદ આવીને રહ્યા ત્યાર પછી તેમના પત્ની ખીજા વાર સાસરે આવ્યા પણ ખીજે જ દિવસે તેમના સાસુ, જમાઈ તથા વેવાઈને ગાળો દઈ, કનિયો કરીને પોતાની પુત્રીને ઘેર પાછી લઈ ગયા મણિલાલ આનો ઉત્તેજ કરતા કહે છે 'તે દારૂ પીને આજેથી હોવાથી ન કહેનાય તેની ગાળો દઈ લઢાઈ કરી ગઈ'^{૧૧} સાસુના આ દુર્વર્તનથી મણિલાલનું મન સાસરિયા પરથી બિનડું બની ગયું તેમણે પત્નીને જાણમાં રાખી અને સાસરે જન્મનાખાવાનો બચ હાર છોડી દીધો બેતણું માસ આ પરિસ્થિતિ આવી તે દરમિયાન તેમને પત્નીની કાનતરા, ચોરી, ધૂપા સ દેશા ધત્તાદિ અનેક કુટુંબોનો અનુભવ થયો આ અરસામાં નજીકના કુટુંબોએ શરમાવ્યા એને તેમણે પુત્રધૂને પિતર જવા દીધી પણ મણિલાલના સાસરિયા પછી તો એને પોતાને ઘેર રાખી બેઠા અને તેના ગરણમાં મણિલાલના માતૃશ્રી તેમની પત્નીને મારે છે એની વાત વહેતી કરી^{૧૨}

૯ પ્રો. સાકળચંદ જેઠાવાન શાકની મુદ્દાકાતને આધારે

૧૦ 'વસત' ૨૯-૭-૨૫૧

૧૧ અગ્રજી આ ૫, ૫ ૩૧

૧૨ 'વસત' ૨૯-૭-૨૪૮

આ મ્હલમાં મણિલાલના માતૃશ્રીના ક્રોધી અભાવે પણ અમુક
 ભાગ ભજ્યો હશે તેમનું નામ નિર્ધાર હતું આજે પણ તેમના
 વશજે તેમજ વૃદ્ધ જ્ઞાતિજનો મ્હે છે કે નિર્ધાર ડોશીનો આખા
 કુટુંબ ઉપર સખત દામ હતો મણિલાલના પત્નીને તેમજ મણિલાલના
 પુત્ર ઓમજીવનાના પત્નીને ત્રાસ આપનામા તેમણે બાકી રાખી
 નહોતી સનારે ત્યજે જિંદગી અને રાત્રે બારે સૂવું એવો તેમના ધરતી
 વહુઓનો નિત્યક્રમ ડોશીએ ઘડી આપ્યો હતો એવા નવી આવેરી
 પૌત્રવધુએ દાળનું આધણુ ઓછું મૂક્યું હશે તેથી ડોશીને ડોશીને
 આધણનું જીકળતું પાણી વડું પર રેડેતું અને દાઢેરી સ્થિતિમાં એની
 પાસે દગણા દગા ના હતા ૧૩ નડિયાદમાં ખારી વાવ રોડ પર મણિ
 લાલનું એક જૂતું મઠાન છે તેના ડહેરામાં આજે પણ મણિલાલના
 માતૃશ્રીનું મોટું તૈનચિત્ર મૂકેલું છે તે ઉપરથી ડોશીના જાગૃત્તાન
 વ્યક્તિત્વ અને ડોક સ્વભાવનો ખ્યાલ આવે તેમ છે આત્મવૃત્તાતમાં
 મણિલાલે કેટલેક રથજે ધરક કાસને અજે માતૃશ્રીના સ્વભાવનો કરેલો
 હિનેખ પણ આનું સમર્થન કરે છે એમને મણિલાલના માતૃશ્રીના
 સ્વભાવનું આ વર્ણન સ્વીકારીએ (અને તેમ ન રવાનું ટાઈ કાંરણ
 નથી) તો સતત આની રહેના મુકકેશ માટે તેમને પણ જવામદાર
 ગણના જોડે

કુટુંબ-કેશની વચ્ચે પણ શિક્ષક મણિલાલના દિનમો જીવનનું
 ધ્યેય વિચારવામાં તેમજ અજ્ઞાસ અને લેખનની સિરિષ યોજનાઓ
 યડનામાં પસાર થતા હતા દરમિયાનમાં (૧૮૮૦ના નવેમ્બરમાં)
 તેમને એવો સખત તાવ લાગ્યો પચો કે જીવનાની પણ આશા ન
 રહી ત્રણ માસના ભારે મદનાડ પછી, ૧૮૮૧ના ફેબ્રુઆરીમાં, એ
 ફરી કામ પર ચલા

ખરાબર આ જ અરસામાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે મુમઈની

ગુજરાતી નિશાળોના ઉપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા ખાલી પડી છે એટલે એ જગ્યા સારુ તેમણે કેળવણી ખાતાના નિયામકને (Director of Public Instruction) અરજી કરી નિયામકની ભલામણથી એ જગ્યા પર માસિક રૂ. ૭૫ (+ ૨૫ ભથ્થુ)ના પગારથી મણિલાલની નિમણૂક થઈ ૧૮૮૧ના એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયામાં તેમણે નવા હોદ્દાનો હવાયો સંભાળ્યો ૧૪

---

૧૪ મણિલાલના ધરમાથી મળી આવેલ અગ્રગઠ પત્રવ્યવહારને આધારે મુંબઈ સરકારના ચીફ નોટેટરી તરફથી મણિલાલને મળેલા હુકમમાં તારીખ ૨૯ માર્ચ ૧૮૮૧ લખેલી છે તેની પર મણિલાલે હુકમ મળ્યા તારીખ ૧-૪-૮૧ નાખી છે તે ઉપરથી કદી સકાય કે તેમણે એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયામાં મુંબઈ જઈને નવી જગ્યા સંભાળી હોય એવું ની અંદર અનિશ્ચિત સ્મૃતિને કારણે 'તા. ૨૦ માર્ચ ૫૩' એમ નોંધ્યું છે (જુઓ 'વચંત' ૨૯-૭-૨૫૦)

[૧૦]

શિક્ષણ-અધિકારી

ઈ. સ. ૧૮૮૫માં સ્થાનિક સ્વરાજનો કાયદો પસાર થયો તે પહેલાં પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી સરકારને શિરે હતી. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના પ્રોફેસર વેલિંગ્ટન મુખર્જી ઇલાકાની પ્રાથમિક શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર હતા અને ગોકળદાસ કલ્હનદાસ પારેખ, વકીલાતના ધંધા ઉપરાંત, મુખર્જીની મુજરાતી શાળાઓના ડેપુટી એન્ડુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં ગોકળદાસ પારેખ કેળવણી ખાતામાંથી નિવૃત્ત થયા.^૧ એટલે તેમનું સ્થાન, આગળ દર્શાવ્યા મુજબ, ૧૮૮૧ના એપ્રિલથી મણિલાલે લીધું. એ વખતે ડેપુટી એન્ડુ. ઇન્સ્પેક્ટર પ્રાથમિક શાળા-કન્યાશાળાઓ તપાસે તે ઉપરાંત એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલમાં દરરોજ એકાદ બે કલાક શીખવે એવો શિરસો હતો. એટલે મણિલાલ એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલના ઉપકા બે વર્ગોમાં શીખવવા જતા હતા.^૧

મણિલાલ ડેપુટી એન્ડુ. ઇન્સ્પેક્ટર થયા ત્યારે મુખર્જીમાં પ્રાથમિક કેળવણીની અવદશા હતી. નોકરી ઉપર ચડતાં જ, તત્કાલીન શિક્ષણક્રમમાં અનેક સુધારાઓ કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. એટલે તે પ્રમાણે તેમણે પ્રયાસો પણ શરૂ કર્યા. પ્રાથમિક શિક્ષણક્રમમાં સૌથી

૧. તા. ૧૪-૬-૫૦ ના રોજ પંડિત લાલને લખેલા પત્રને આધારે. તેના સમર્પન મંત્રિ જુઓ 'સહયવક્તાની ચિત્રાવલીમાં' 'મું ગોકળદાસ કલ્હનદાસનો આપેલો પરિચય. તેનો ક્રમાંક ૩૭ છે.

આમ છતાં, મહિલાલે માગેલ તે સ્વરૂપમાં તેમને સરકાર તરફથી મદદ મળી નહિ. સ્ત્રી કેળવણી સંબંધે પોને દોરેલી મોજનાનુસાર શાળા નીકળે તો તેમણે તેમાં મફત કામ કરવાની તત્પરતા બતાવી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીશિક્ષણ સારું પચાસ-સાઠ હજાર રૂપિયાનું ફંડ છે એમ જાણ્યું થતાં તેમણે તે બાબત તપાસ કરી, તો સમગ્રનું કે અમુક પ્રકારની જ સ્ત્રીકેળવણી પાછળ એ રકમ ખર્ચવા સારું એવું ભડોળ સરકારને માપવામાં આવ્યું છે આથી મહિલાલ નિરાશ થયા. મુળદર્મમાં ગોદળદાસ કલાનદાસ વગેરેએ નવીન શિક્ષણયોજનાના પ્રયોગ માટે એક વર્ષનું ખર્ચ આપવા કબૂલ્યું, પણ તેટલામાં મહિલાલને મુળદર્મ છોડ્યું પડ્યું. તેમની ગેરદાગરીમાં એ કામ ચલાવવા કોઈ આગળ આવ્યું નહિ. આમ, આ સમયે તેમણે કેળવણી અને વિશેષતઃ સ્ત્રીકેળવણીમાં સુધારો કરવા સારું ધમશપર્વક નવા વિચારો મૂક્યા હતા; પણ તેનું કોઈ ચોક્કસ પરિણામ આવી શક્યું નહિ.

અધિકારી તરીકે મહિલાલે પોતાનાં માણસો ઉપર દૃઢ પ્રભાવ પાડ્યો હતો. ઉપરી તરીકે તેમની વિશિષ્ટતા એ હતી કે પોતે કડક હોવા છતાં તાબાનાં માણસો સાથે હળીમળીને રહી શક્યા હતા. આથી તેઓ શિક્ષકોનો રનેહ સારી પેઠે મેળવી શક્યા હતા. તેઓ કોઈ શિક્ષકની અપ્રમાણિકતા ચકાવી લેતા નહિ, એટલું જ નહિ, વખત આવ્યે પોતાની પ્રમાણિકતાનો ઉત્તમ દાખલો પણ એસાડતા. એક જૂનો મદેતાઈ વિદ્યાર્થીઓ પામેથી, નિયમ વિરુદ્ધ જઈને, પ્રવેશ-ફી લઈ ઉત્થાપત કરે છે એવી ફરિયાદ મહિલાલને કાને આવતાં તેમણે એને પકડ્યો. પકડયા બાદ પેલો માણસ કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. ત્રીસથી વધુ વર્ષ તેની નોકરી થઈ હોવાથી મહિલાલે તેને બરતરફ ન કર્યો, પણ માંદગીનો દાખલો રજૂ કરીને તેને પેન્શન લેવા કહ્યું. દરમ્યાનમાં પેલાએ તેમને એક હજાર રૂપિયા લાંચ આપવાનું કહેવડાવ્યું. એટલે તેમણે તે જ દિવસે તેની વિરુદ્ધ ઉપરી સત્તાધિકારી સમક્ષ નિવેદન કરીને તેને બરતરફ કરાવ્યો ! આમ કડક અને પ્રમાણિક

અમનદાર તરીકે શિક્ષકો ઉપર મહિનાની ૬૬ છાપ પડી હતી ૪

ઈ સ ૧૮૮૨ના આરભમાં મહિનાને 'પૂર્વદર્શન' નામની, ઈ સ ૧૭૬૧ સુધીના હિંદના ઇતિહાસની એ- નાની ચોપડી બંધોને સમજાય તેરી સૈનીમાં રચીને પ્રગટ થી હતી પોતાના અધિગમની શેઠમાં તથાઈને શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એ પુસ્તક ખરીદના સારુ અથોઅ દનાણુ ન કરે તે હેતુએ મહિનાને તેના પર કતો તરીકે પોતાનું નામ છપાન્યુ નહોતુ એનામાં કોઈ જમીનદાસ બાવમુકુદદાસ મહેતાએ^૫, એ જ નામ ગમી, વસ્તુમાં ચોડા પ્રકાર કરી બીજુ પુસ્તક પોતાના નામથી છપાન્યુ પોતાના અથનુ નામ લઈ લેવા બદન મહિનાને તેની સામે ફરિયાદ કરી પેનાએ તેમને પચાસ રૂપિયા નુકસાનીના આપીને સમાધાન કર્યું^૫ આ તમગરમાં 'પૂર્વદર્શન' ના કતો તરીકે તેમનું નામ બહાર પડ્યુ પણ પોતે અધિગરનો લાભ લઈ પોતાની જ ચોપડી ચનાવમે એવી રા ।

૪ તુઓ 'વસત' ૩૦-૧-૧૮

૫ મહિનાના ધરનાથી મળા આવેન નોકરી બીના પત્ર-અવહારના આ બાબતનુ લખાણ લેવા મે છે તે ઉપરથી અલી 'હમીવ' સ બાવમુકુદ દાસ નામ મૂક્યુ છે આણુ લખાણ નીચે મુજબ છે

‘મી. હમીવદાસ બાવમુકુદદાસ

“તમે મને વગર પુછવે માગ કળમમાં જે પુસ્તકનો હક છે તેનું જ નામ તમ રચેના ઇતિહાસ પર પાડી મને નુકસાન કરવાનું ક્યુ તે બ ૧૩ ૫૦ આપ્યા તે મને પહોંચ્યા છે અને જોકે તે મારા કમ નથી બુક છપાવવાનો હ- તમને આપતો નથી પણ તમે સરહુ ‘ભરતબડના પૂર્વદર્શન’ નું નામ તમારી બુક પર રાખ્યો તેથી મને હરકત નથી તા ૨૦-૧૨-૮૨ વિ મહિલાન

લખણ લખતથી હુ બધારડો છુ તા ૨૦ મીડીસેમ્બર ૧૮૮૨ ઈસવી

લા. હમીવદાસ બાવમુકુદદાસ મહેતા

(અપ્રગટ પત્ર-અવહારમાંથી)

લોકોમાં જીવી થતા ન પામે તેટલા સારુ મણિલાલે એ ફુતકની ખીજ આવૃત્તિ દર્શાવી નહિ આ હેતુકત લેખક મણિલાલની સ્વમાનવૃત્તિ અને અધિકારી મણિલાલની સિદ્ધાન્ત-નિયતિ નિર્દર્શન કરે છે

મણિલાલ ઉપરીઓ સાથે કેવું સ્વમાનભર્યું વર્તન રાખતા તે એમના કેળવણી ખાતાના નિયામક સાથેના અમુક પ્રમગો પરથી સમજાય છે એકવાર ઈઈ ની વિને વખાણ કરતા તેમણે 'labour-sickness' શબ્દ વાપરેલો તેનો અર્થ નિયામકે પૂછ્યો તેના જવાબમાં મણિલાલે તેમને 'વેસ્ટરના ઈરાના અમુક પાને જોઈ લેવું' એમ કહ્યું હતું

આ બનાવ પછી નિયામક તેમના પર 'ખફા રજા કરતો હતો' સત્ય તેમજ ન્યાય બામનોમા ઉપરી સાથે એકઠક લડી લેવાનું સ્વમાનભર્યું વલણ તેમણે છેવટ સુધી રાખ્યું હતું, નિયામક વિરુદ્ધ હોવા છતાં મણિલાલે પોતાના પગાર અંગે એવી સખત તકરાવ ઉઠાવી હતી કે ગુજરાતમાં રૂ. ૧૫૦)ના પગારની પહેલી ખાત્રી પડતી જગા તેમને આપવાનું કળવણી ખાતાને રનીકારવું પડ્યું હતું પણ તે ટ્રેસગ આવે તે પહેલાં તો તેમને જાવનગર જવાનું નક્કી થઈ ગયું

[૧૧]

ઉત્કર્ષકાળ

ધર્મ, નીતિ અને 'સુધારા'ના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો તે આ વખતે મહિનાના છઠ્ઠાનું મુખ્ય પ્રયોજન હતું અને અગે તેમણે આરબેયો ધર્મ, ઇતિહાસ ને ફિનસ્ટીનો અભ્યાસ, મુખર્ષિ આબ્યા બાદ, મિનિધ રીતે ચોક્કસરૂપે પશ્ચિત થયો હતો. મહિનાના સ્વાધ્યાયના આ વિકાસ-ક્રમ સાથે તેમની બહેન પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ સંજ્ઞાયેયો છે એટલે, અહીં બંનેનું એકબાથે નિરૂપણ કરવું આવશ્યક છે.

'મહિનાય મુખર્ષિઆબ્યા તે વખતે, પત્નીને કાગળે, તેમના માતૃશ્રીને નાતીલાઓ વગોવતા હતા આથી નાતીલાઓને સુસારવાના મન સૂખાથી તેમણે ૧૮૮૧ના ઓગસ્ટ કે સપ્ટેમ્બરમાં 'સાઠોદરા નાગરવધુ' નામની પત્રિકાનો પ્રથમ અંક છપાવીને નડિયાદની સાઠોદરા નાગર જ્ઞાતિમાં મફત વહેંચાઓ તેમાં મહિનાયે જ્ઞાતિજનોને 'આચારમાં, ધર્મમાં, ક્રિયામાં, નિયામમાં, જ્ઞાતિમાં ને રીતિમાં તમે બ્રહ્મ થયા છો' એમ કહીને માસિક દસ રૂપિયાની સરેરાશ આવકનાળો સાઠોદરા

૧ શ્રી પુરાણીએ રવેન મ ન દ્વિ ના છનનચસ્ત્રિમાં આ અંક આખો પ્રગ્ન ગ્રેવ છે જુઓ 'મ ન દ્વિ નુ છનનચસ્ત્રિ' (૧૯૫૧) પરિશિષ્ટ પમુ, પૃ ૧૯૨-૧૯૭ તેમાં છેલ્લે જ્ઞાતિસુધારણા અર્થે આર્થિક સહાન કે લખાણ હોમવાન હીરાવાન મારફતે 'માઠોદરા નાગર જ્ઞાતિ ગુરોવૃક્ક સભા' ને પહોંચાડવાની સૂચના મૂકી છે તે ધ્યાનપાત્ર છે.

જ્ઞાતિનો માણસ મરણોત્તરક્રિયા અને લગ્ન-વ્યવહારમાં સો રૂપિયા જેટલું સરેરાશ ખર્ચ કરીને ખુબાર થઈ જાય છે તેમ બતાવ્યું છે અને સખત શબ્દપ્રહાર દ્વારા તેમની અધોગતિનું લાન ઝરાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પત્રિકાના લખનાર તરીકે મણિલાલે પોતાનું નામ છુપાવવા ધગી મહેનત કરી, પણ તે જાહેર થઈ ગયું અને નાતનાળાએ તેમની જોડે દુશ્મનાવટ બાધી રે આના જતા તેમના પિતાને પણ બિચા ડોલ્ય તેમ પિતા-પુત્રના પત્ર-વ્યવહાર પૃથ્વી સમજાય છે તા ૨૪ માર્ચ ૧૮૮૧ના રોજ મણિલાલ પિતાના કપડાના પત્રનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે

‘ મારી મારફત એ મગમીયા છપાયા એ વાત તો સાચી ને મેં તે છપાવવામાં મદદ રી એનાથી જ કે મગ મનમાં મારા લાઈઓની સ્થિતિ બહુ બગે છે પણ આવો બદલો મળશે ત્યારે દિ ૨ નહિ આ કામમાંથી અનુ કૂળ મળ્યું તો ઈશ્વરેચ્છા નાત છે તે મોની છે આપણે તેના કલ્યાણ પ્રમાણે કરીશું તેના જ તામેદાર છું ’ ૩

આ ઉદ્દેશો પરથી સમજાશે કે ગમે તેની સામે નીડરપણે લડનાર માણસ નાત આગળ લાચાર બની જાય છે । પિતાનો કપકો અને જ્ઞાતિનો વિરોધ સહી લઈને સુધારો કરવાનો નિયામ મણિલાલ કરી શકતા નથી તેમ છતાં, સુધારાની સામે થનાર મણિલાલ નાતને સુધારવાના મતના હતા એ સ્પષ્ટ છે

મુ ઈમાં તેમનો અગત સ્વાધ્યાય મારી પેઠે આગળ વધ્યો હતો આ વખતે તેમણે ‘ગીતા’ અને તે પર લાખ-નીમદિ, તેમજ ‘બ્રહ્મસૂત્ર’, ‘શારીરક’ તથા ‘પચક્ષી’ વગેરે વેદાન્તના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત, તેમની નજીકમાં જ રહેતા ૪ એલ્ફિન્સ્ટન

૨ જુઓ ‘વસત’ ૩૦-૮-૩૦૫.

૩ જુઓ ‘મ ચ સા-૨’ ‘ક્રીમુદી’ જુન ૧૮-૦

૪ જુઓ ‘વસત’ ૩૦-૧-૧૮

કોલેજના વિદ્વાન શાસ્ત્રી ભીમાચાર્ય ઝળખીકર પાસે ‘સર્વદર્શનસંગ્રહ’
પણ વાચવા માલ્યો હતો આમ, પૂર્વ અને પશ્ચિમના ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના
મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા તેમને ‘હિંદુ ધર્મના નિયમોમાં
જ કાંઈ પણ તત્ત્વ છે’ એમ સમજાયુ આ અભ્યાસ દરમ્યાન
શાકર વેદાન્તના સિદ્ધાંતો તેમના મનમાં એટલા દૃઢ થઈ ગયા કે
‘સુધાના વગેરે તમામ બાગનોનો વિચાર’ આ વેદાન્તના પ્રકાશમાં
જ કરવાનો તેઓએ નિર્ણય કર્યો આમ, ત્રણ વર્ષના વાચન-મનનને
અંતે, ઈ સ ૧૮૮૨માં મણિનાનના વિચારોએ ‘હિંદુધર્મમય’ થઈને
તેમના હૃદયમાં ધ્યેય રૂપે કરી આપ્યું છેક ઈ સ ૧૮૮૭માં
આત્મહતાતની અદર આ બામનો નિર્દેશ કરતા તેઓ આત્મવિશ્વાસ
પૂર્વક નોંધે છે

“આ નિર્ણય થયા પછીના માંગ તમામ લખાણોમાં મે
આવા મારા વિચાર પ્રતિપાદન કરવાનો વારંવાર પ્રયત્ન કર્યો છે
ને ધણાએક વિચારવત માણસોના મન પણ દુ કેન્દ્રી શક્યો છું”^૫
આ ધ્યેયનિર્ણય મણિનાનના સમગ્ર જીવનમાંનું મુખ્ય આશય
બની છે

આમ, જીવનના મુખ્ય ધ્યેયનું ચિંતન ચાનતું હતું તે જ વખતે
શુદ્ધ સાહિત્યનું સર્જન પણ ચાનતું હતું પોતે મુગઈ આગ્રા ત્યારથી
(૧૮૮૧થી) ‘મન્તા’ નાટક લખના માણ્યું હતું તે ૧૮૮૨માં પૂરું
લખાઈને પ્રગટ થયું આ નાટકે મણિનાનને ગુજરાતી સાહિત્ય-
પ્રદેશમાં રીતસર પ્રવેશ કરાડીને, ‘ગુજરાત સાળાપત્ર’ના તત્રી
નનરામ લક્ષ્મીરામ પાસા, જેને તેઓ ગુજરાતના ‘પ્રથમ વર્ગના
લીકાકાર’ તરીકે માનતા હતા, તેમની દ્વારા ‘પ્રવિ’ તરીકે પ્રતિષ્ઠા
અપાની વળી આ જ અરસામાં તેમણે ‘મોહનનાન તથા ચતુરભાઈની
વારંવાર માગળી થના પરથી’ લખજીતિપ્રણીત ‘ઉત્તરરામચરિત’નું

ભાષાતર પણ સહ કર્યું હતું ‘એકાદ બે માસમા’ ઝડપથી આ નાટકનું ભાષાતર થોડે ઝી રીતે પૂરું કર્યું તેની આત્મચત્તાતમા કહેવી હકીકત તેમની લેખન-પદ્ધતિ પર પણ પ્રકાશ પાડે છે તેઓ કહે છે

“તું જે જે લખાણ કરતો તે એક જ વાર લખતો, અને ફરી નકલ કરનાનો ધગો કરાળો હોનાથી એક વાર લખીને તેમા જ કાઈ સુધારા કરનાના હોય તે રી જાપના મોકલતો એમ થનાથી મારા લખાણ ખોનાવાની અને બહુ ધાન્ની રહેતી, ને તેમ એક-બે વાર બન્યું પણ છે ને જેમ જેમ વધારે લખનાનું આવતું જાય છે તેમ તેમ લખીને ફરી વાચનાનો પણ અવકાશ મળતો નથી જાણેનાં મુશ્કેલી જોતા ફરી જોનાય છે તેમા આ ‘ઉત્તરરામચરિત’ માટેની ઉતાવળને લીધે તેને તો હું ભાષાતર બનાવતો જતો ને બનેનું ઉપાવતો જતો એમ ઝડ એકાદ બે માસમા તમામનો નીકાન આજ્યો ”

તેને અંગે થયેના વિવેચનોનો ઉલ્લેખ કરતા તેઓ કહે છે .

“ગ નનનરામે એ ભાષાન્તરની ઢમને એની રીતે વખાણી કે આજ સુધીમા ગુજરાતીમા થયેના સમૂહ ભાષાન્તરમા આ શ્રેષ્ઠ છે અને હવે કરનાર આમાના નિયમે આવે તો બહુ સાડ છે રા રા નરસિંહરાવ જોળાનાથ-મારા સહાયથીએ આ ભાષાતર પર બહુ નિદ્ધતાભરેનું વિવેચન કર્યું છે, તેમા તેમને જણાયેના ગુણદોષનું તેમણે વિવેચન કરેનું છે ને આખરે એટલે સુધી જણાવ્યું છે કે ભાષાતરમા ‘અર્ધકાઈ’ રચે જો તો મૂળ કવિ કરતા પણ વધારે ખુબી આવી છે ”

૧ હજો ‘વસત’ ૩૦ ૧-૩૦ મણિલાલના જ્ઞાનથી અયસ મડમાથી તેમણે ભાષાતર માટે ઉપરોક્તમા લીધેની સરફત નાટક ‘ઉત્તરરામચરિત’ની થત મળી આવી છે તેમા મૂળ સરફત શ્રોત્રી સામે જ તેમણે રૂઝ રાત્રી ભાષાતર-ટપકાવેલું માન્ય પડે છે, તે બતાવી આપે છે કે કૅટલી ઉતાવળથી એ કામ તેમણે કર્યું હતું

આ ગ્રંથના વેચાણમાથી તેમને સારી આવક થઈ હતી ૭

મણિનાનની સરનામ-સરક્ષક લેખન-પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ એ જ અરસામા ૧૮૮૨મા મુનઈના ગુજરાતી ટ્રેડ્યુએટોની મડગી "ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયન"ના તેઓ સભ્ય બન્યા ત્યારથી થયો ગણાય "ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયન"મા એક વાર પુનર્ગંનનો વિષય એક કનાક માટે ચર્ચવા સારુ ઉદયવામા આ ચો બનાએ એમ માનેલું કે ટ્રેડ્યુએટોની મડગી તો વિધવાપુનર્ગંની તરફેણમા જ હોય પરંતુ મણિનાન તેની વિરુદ્ધ પાયા એને ચર્ચા એક મના તે બંને એક માસ પર્વત ચાલી બંને પક્ષમાથી કોઈ હાર્યું નહિ તેથી વિનાદ કશા નિર્ણય નગર બધે ધરનામા આ ચો ચર્ચા દરમ્યાન બે ગૃહસ્થો પોતાના મતને મગતા ચલા હતા એમ તેઓ રોજનીશીમા નોંધે

૭ જુઓ 'વસત ૨૦ ૧ ૨૦

૮ આ રુજગી સોશિયલ યુનિયનના મૂળ આપમેળાના પુનાક તે મોતીનાન દલપતરામ નોલિસિંગ મહાગકર જીરપુરામ વગીવ ત્રિભુવનદાસ રણુદો'દાસ માવતી, મોતીનાન ત્રિભુવનદાસ સદાચાવા અને નગીનદાસ સમર્થ હતા પછીના સંસ્કરોમા હી બ કૃષ્ણનાન મોહનલાલ જવેરી, જમિયતરામ જીવાગન નોલિસિંગ વોરે હતા

એ સંસ્થાનું મૂળ સ્થાન બૂનેશ્વરને નાકે ફિરંગીના દેવળ પાસે હતું એના ધાણુખરા સંસ્કરો પા આસપાસમા જ રહેતા હતા પડી કાળમહેવી રસ્તા ઉપર તેને ફરવહ હાનમા સી પી ટેન્ક પર એ સંસ્થાની ઓફિસ છે

મણિનાન તે મંજના સભ્ય હતા ત્યારે સંસ્કરોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ 'એગા મગીને પાના રમવાની અને ખાઈ પીને મો / ધરવાની' હતી મહિને એકવાર 'ન્યાય' સતી ચર્ચા, વ્યાખ્યાન હત્યાદિનો મયકમ પાડુ હતો પરંતુ તે ગૌણ પ્રવૃત્તિ તરીકે આ ચારે પાડુ એનો ઉપયોગ રમતગમતની 'મન' તરીકે જ વાપરે છે

(આ ગ્રંથજેખકે તા ૧૭-૩-૧ ૫૦ ના રોજ હી બ કૃષ્ણના મોહનલાલ જવેરીની લીધેલી મુનાકાનને આધારે)

છે. આ પ્રસંગે પુનર્જન્ન વિશે ‘વિવિધ પાસાથી’ વિચાર કરવાનું બન્યું. આને આધારે પાછળથી ‘નારીત્રિપિંડા’ નામનો વિસ્તૃત લેખ તેમણે તૈયાર કર્યો હતો. એ લેખ બેત્રણ વર્ષ તેમની પાસે અપ્રગટ સ્થિતિમાં પડ્યો રહ્યો. પછી છેક ૧૮૮૪માં વિખ્યાત ફ્રેંચ તત્ત્વચિંતક ઓગ્યુસ્ટ કોંતનું ‘પોઝીટીવ પોઝીટી’ નામનું પુસ્તક વાંચવામાં આવતાં તેના સ્ત્રી સંબંધી વિચારો મણિલાલને પોતાના વિચારોની સાથે મળતા આવતા આવ્યું પડ્યાં. એટલે તેમણે એ લેખ એ જ વર્ષમાં ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકમાં આકૃષ્ટ પ્રગટ કર્યો. તેમાં પાછળથી પુનર્જન્નનો ભાગ હિમેરીને તેમણે ૧૮૮૫ના આશ્ટોમ્બર માસમાં એ લેખ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કર્યો. આમ, ગુજરાતી સૌશિવસ્ય યુનિયને મણિલાલને સમાજસુધાગના પ્રચલિત વહેણમાં તણાઈ જવાને બદલે તે વિશે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાંધીને તેને સૌથી પ્રથમ વ્યક્ત કરવાની તક આપી હતી એમ કહી શકાય.

એ અરમામાં કરસનદાસ નરોત્તમદાસ ભગોડિયા કરીને એક ગૃહસ્થ પણ ગુજરાતી મોશિવસ્ય યુનિયનમાં આવતા હતા. કરસનદાસ ‘મેસ્મેરિઝમ’ તથા ‘હિપ્નોટીઝમ’ બંને જાણતા હતા. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી એ વખતે જૂલેશ્વરમાં કરસનદાસના મકાનમાં રહેતા હતા. કિશોર વયના કૃષ્ણલાલ ઝવેરી પર કરસનદાસે ‘મેસ્મેરિઝમ’નો પ્રયોગ કર્યો હતો.^૯ એક વાર યુનિયનના સભ્યો સમક્ષ એક માણસને તેના ઉપર કેવળ હાથ ફેરવીને કરસનદાસે જોશુદ્ધ બનાવી દીધો! મણિલાલને શકઆતમાં આ વિદ્યા પર શ્રદ્ધા ન બેળી. તેમણે કરસનદાસને તેને વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. કરસનદાસે મણિલાલને ‘મેસ્મેરિઝમ’ વિશેનાં પુસ્તકો વાંચવા આપ્યાં અને એ વિદ્યા પણ તેમને શીખવી. આના અનુવક્ષમાં મણિલાલ કહે છે :

“આ વિદ્યાની અજમાયશનાં ખરાં પરિણામ જોવા માટે

અજમાવનારની યોગ્યતા કરતા પણ જેના પર અજમાવનાનું હોય તે વધારે યોગ્યતાવાળું હોયુ નેઈએ જીએ માતાનિઃ એવું બન્યું કે આની સર્વ યોગ્યતાયુક્ત મને તો મારા ચતુરભાઈજ માનુમ પડ્યા, ને મે તેમના પર પ્રયોગ ચલાવના માઝ્યા તેની પૂર્ણ બેશુદ્ધિ, તેણે કરેલી ગુપ્ત વાતો, તે ન જાણુનો હોય તેના લખેના કાગળીયાની ખીના પણ મહેરી, મુમીમા ધાવેની જણુસો ઝાળખરી, દૂર દેશના તેમજ ભવિષ્યના પણ જ્ઞાત કહેવા વગેરે વિરિધ ચમત્કાર મે મુમદમિ હજારો મિત્ર સમધીઓને મારેમારે બતાવ્યા છે, પડે તો ધણુ ખારીક અનનોખન કરી એ બામતોના ધણા નિર્ણય કર્યો છે "૧૦

એ વખતે મનસુખગમ ત્રિપાળીતે ત્યા આવેના નડિયાદના દેવાઈ હરિદાસ રિદારીદાસને આ ત્રિપામા અદ્ધા નડોતી તેમને મણિનાને 'તેમના ધગ સબધી તમામ વાત' મેસ્મેરિઝમ દ્વારા કહી બતાવી તેની તેઓ પણ એ વિદ્યામા માનના લાગ્યા મણિનાનના ભરિયા પરત્વે ચતુર ભાઈએ ૧૮૮૨ની આખરમા એમ મ્ત્યુ હતુ કે 'એ વર્ષ ને અમુક માસ વગેરે પછી ઉત્તર દિશામા કોઈ દેશી ગત્યમા શ ૨૦૦) ના પગારથી તારે જનાનુ છે' આ નાત મણિનાને પોતાના મિત્ર હરિનાન કિંમ્બાગમને હી રાખી હતી તે વખતે ભરિયામા ભાવન શરમા ગોનેજ ની ળશે અને મણિનાનને તના જવાનુ થશે એનો કોઈને અપ્નેમ ખ્યાન નહોતો એ વર્ષ બાદ જમારે એ પ્રમાણે બન્યુ ત્યારે હરિનાને મણિનાનને નખ્તુ 'એ મેસ્મેરિઝમની વિદ્યા હુ કોઈ વાર ખરી માનુ તો આ જ વાત માનુ છુ કે મે નર્વ આગમ કહેતી વાત આજે અનરેઅનર નીસડી આતી આ અરમામા મણિનાનના ભાવિ રિને પણ 'મેસ્મેરિઝમ'ના પ્રયોગ દરમ્યાન ચતુર ભાઈએ એના ઉદ્દારો મદેના કે 'I see a very bright future before you You will be a great and good

છે આ પ્રસંગે પુનર્જન નિશે 'નિનિધ પાસાધી' નિચાર કરાવતુ બન્યુ આને આધારે પાછળથી 'નારીપ્રતિષ્ઠા' નામનો નિમ્નૂત લેખ તેમણે તૈયાર કર્યો હતો એ લેખ બેઝણ વર્ષ તેમની પામે અત્ર ગટ રિથતિમા પડ્યો રહ્યો પત્રી છેક ૧૮૮૪મા નિખ્યાત કેચ તત્ત્વચિતક ઓગુસ્ત મેતલુ 'પોઝીટીવ પોઝીટીવ' નામનુ પુસ્તક વાચવામા આવતા તેના સ્ત્રી સજધી નિચારો મણિલાલને પોતાના નિચારોની સાથે મળતા આવતા માલમ પડ્યા એટલે તેમણે એ લેખ એજ વર્ષમા 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકમા આપે હપ્તે પ્રગટ કર્યો તેમા પાછળથી પુનર્જનનો ભાગ હિમેરીને તેમણે ૧૮૮૫ના ઓક્ટોબર માસમા એ લેખ પુસ્તકાલે પ્રસિદ્ધ કર્યો આમ, ગુજરાતી મોશિયન યુનિયને મણિલાલને સમાજસુધારાના પ્રચલિત વટણામા તણાઈગવાને બદલે તે નિશે રચત ન અભિપ્રાય બાધીને તેને સૌથી પ્રથમ વ્યક્ત કરવાની તક આપી હતી એમ કરી શકાય

એ અગામા કરસનદાસ નરોત્તમદાસ ભગોડિયા ડ્રીને એક ગૃહસ્થ પણ ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયનમા આવતા હતા કરસનદાસ 'મેરમેરિઝમ' તથા 'હિપ્નોગીઝમ' જાણતા હતા 'ત્રી કૃષ્ણનાન મોહનનાન ઝવેરી એ વખતે જૂનેશ્વરમા કન્મનદામના મનામા રહેતા હતા મિશોર વયના કૃષ્ણનાન ઝવેરી પર કરસનદાસે 'મેરમેરિઝમ'નો પ્રયોગ કર્યો હતો એ વાગ યુનિયનના અધ્યેક્ષ સમક્ષ એક માણસને તેના ઉપર કેવળ હાથ ફેરવીને કરસનદાસે બેશુદ્ધ બનાવી દીધો! મણિલાલને તરુઆતમા આ વિદ્યા પર શ્રદ્ધા ન બેળી તેમણે કરસનદાસને તેને વિરોધ અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા કરસનદાસે મણિલાલને 'મેરમેરિઝમ' નિશેના પુસ્તકો વાચના આપ્યા અને એ વિદ્યા પણ તેમને શીખવી આના અનુનક્ષમા મણિલાલ કહે છે

“આ વિદ્યાની અજમાયશના ખરા પરિણામ બેના માટે

તેમણે આ પ્રાણવિનિમયની વિદ્યા સાથે મસ્તિકાવિદ્યા (Phrenology) અનુસાર પણ કેટલાક પ્રયોગો કર્યા હતા.^{૧૨}

‘પ્રાણવિનિમય’ના અભ્યાસને અતે મણિલાલ પોતાને માટે નીચે મુજબ ત્રણ સિદ્ધાંતો નક્કી કરે છે :

“(૧) પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો કહે છે તેમ, જગત જડ માત્રનું બનેલું છે તે ખોટું છે. ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિનો સિદ્ધાંત જડવાદ નહિ, પણ ચૈતન્યવાદ પર મંજૂરો હોવો જોઈએ.....

“(૨) માણસનામાં જડથી અતિરિક્ત દ્રાઈ શક્તિ છે. ને તેને ખીલવવાનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ યોગશાસ્ત્ર તથા સમાધિ વગેરે છે. માણસની ‘ધમ્મજા’ અને ‘નિધય’ એ બે જ તેને ઈશ્વરતુલ્ય કરી મૂકવા સમર્થ છે.

“(૩) મોક્ષ પામવાની ધમ્મજા તે જ ધર્મ; ને મોક્ષ તે માણસના સનાતન જીવિતમાં પરમાર્તની પરાકાષ્ઠા : પણ જીવિતનો જડ ભાગ તપાસ્યાથી તે મળવાની નહિ, પણ તેનો ચૈતન્ય અંશ વિશેષે અવલોકાવો જોઈએ. માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો ને દર્શનોનો નિષ્કર્ષ તે જ મનન કરવા ને પાળવા યોગ્ય છે; પણ તે સંસારવ્યવસ્થા ધર્મવ્યવસ્થા લક્ષમાં રાખી રચાવો જોઈએ.”^{૧૩}

મણિલાલના ચિંતમાં ધણી વખતથી ઘૂંટાતા સિદ્ધાંતો આમ આ વખતે સ્થિર થઈને ચૈતન્યવાદ પર ઠરે છે. સાથે સાથે તેમને યોગશાસ્ત્ર શીખવાનો મોખ થાય છે. સમાધિ પર્વતના નિઝેથી પ્રાણવિનિમય દ્વારા સિદ્ધ કરવા સારુ તેમણે હવે એકાંતમાં ચતુરભાઈ ઉપર વારંવાર તે વિદ્યાની અગમ્યાયશ કરવા માંડી. પરંતુ પછી તે ચતુરભાઈને “‘મેઝમેરિઝમ’ ચક્ષવતાંની સાથે” વિવશાણુ અવસ્થાઓ થવા લાગી.

૧૨. ‘વસંત’ : ૩૦-૧-૨૧.

૧૩. ‘વસંત’ : ૩૦-૧-૨૨.

man Oh ! How I love you !' મણિનાના લાઈના લગ્ન પરત્વે તેમજ તેમના મિત્ર ગોપાળદાસની નો-રી વિશે પણ આવી આગાહીઓ કરનામા આની હતી જે બુધ્ધા સાચી ઠરી હતી ? ?

૧૧ મણિનાને આ ૪ મા આપેલી આ હકીકતોના સમર્થનમા ૫ લાવને પોતે પ્રથમ જોરેના પ્રાપ્તિનિમિષના પ્રયોગનું નીચેનું બયાન લખમા રાખના જેવું છે

' ત્રાણનિમિષના એક પ્રયોગની (પીકત લખવાની લાનનની વૃત્તિ થઈ ગાન છે મુળર્ધમા ચતુરખાના પગના કુભારવા મા પ્રો દ્વિવેદીનું નિનાસસ્થાન હતું એક રવિવારે નગરના ના રતીશ ચતુરભાઈ ઉપર આ પ્રયોગ અજમાવના છવીશ સભાવિન મુળર્ધના રહેવાડીઓને જે પ્રયોગ જોવાને મળ્યો તેમા લાનન પા એક તો સદ્ગત મી મુખને દ્વિવેદીએ કહ્યું કે તમન ગમે તે એક શબ્દ કાગળમા લખો તેમજ તે શબ્દ લખ્યો અને તે શબ્દ લખેલી પીડી જોડેના રમમા જઈને મી સહ એક પેગીમા મૂકી આવ્યા દરમ્યાન એક બીજો પ્રયોગ પણ થયો અને તે મે કે પ્રો દ્વિવેદીએ વિરેય ચતુરભાઈને જે મેસમેરાઈઝ થએલા હતા તેમને કહ્યું કે આ સામ્ર ખાત્રો વિધાયક મણિનાની આજ્ઞાથી વિરેય ચતુરભાઈ સામ્ર ખાત્રો હોય તેમ એ કોવસો ખાઈ ગયા એમને શ્રોતમુદગ હસી પડ્યો મો નહિ-લાને સમજતુ કે એમણે કોવસો નથી ખાત્રો, પરતુ મનસામા છપી રહેલી સામ્ર ખાત્રી છે અને કોવસાનો ભાગ તો એમના સ્થૂન ગરીમા ગયો અને સાકરનો ભાગ તેમના સિંગ કે સૂચ શરીરમા ગયો છે જ્યાં જે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય તે શબ્દનો પદાર્થ કોનસામાથી બહાર આવી વિવેચને આનંદ આપે છે

" ત્યાગ્વતી જે પ્રયોગ થયો તે ચતુરભાઈને કહ્યું કે તમે જોડેના રમમા નહો જોડે ચતુરભાઈ દીવાનખાનામા હતા હતા ઉત્તર આપ્યું કે હું જોડેના રમમા ગયો છું ત્યાંની પેગીના નહો ઉત્તર મળતુ કે હું ગયો છું તેમા રહેના કાગળો વાંચો તેમણે વાંચ્યું કે ' પરના ' એટલું ઉચ્ચાર્યા પછી stammering કરવા લાગ્યા અને ' તના એમા ત્ જરોળજ લખારેસો ન હોવાથી જરા વિવેચને stammering કરતુ પડ્યું

" ત્યાગ્વતી મણિનાન વિધેયની પૂઠે ગયા અને જેમ મણિના પોતાના હાથ ઠેચા નીચા કરે અને ગેસે ને ઠેચે તેમ વિરેયે કરના માડ્યું "

(તા ૧૪ ૮ ૧૮૫૦ ના રોજ ૫ લાવને અચરેખક પર લખેલા પત્રમાથી)

તેમજે આ પ્રાણવિનિમયની વિદ્યા સાથે મસ્તિષ્કવિદ્યા (Phrenology) અનુમાર પણ કેટલાક પ્રયોગો કર્યા હતા ૧૨

‘પ્રાણવિનિમય’ના અભ્યાસને અતે મહિનાય પોતાને માટે નીચે મુજબ પણ સિદ્ધિતા નહીં કરે છે

“(૧) પાશ્ચાત્ય રેસાનિકા કહે છે તેમ, જગત જડ માનવું બનેનું છે તે ખોટું છે ઝરિંનનો ઉદ્ધાનિનો મિદ્ધાત જડ સાદ નહિ, પણ ચિંતન્યવાદ પર મગયો તેવો નેઈએ

“(૨) માણસનામા જડથી અતિગિમ્ત કાઈ સક્તિ છે ને તેને ખીલનાનું પશ્ચિમ પ્રગિદ્ધ યોગસામ તથા સમાધિ વગેરે છે. માણસની ‘ધ્મ્મ’ અને ‘નિર્મલ’ એ બે જ તેને ધ્મ્મ-તુલ્ય કરી મુકના સમર્થ છે

“(૩) મોગ પામરાની ધ્મ્મ તે જ ધર્મ, ને મોગ તે માણસના અનાતન ઇરિતમા પરમાનદની પરામાગ પણ ઇવિતનો જડ ભાગ તપાગ્યાથી તે મળરાની નહિ પણ તેનો ચિંતન્ય અલ રિગો અલ લોભવો નેઈએ માટે દિદુ ધર્મશાસ્ત્રો ને દર્મનોનો નિર્ણય તે જ મનન કરના ને પાળવા ગોઝા છે, પણ તે સમાગ્યવરથા ધર્મવ્યવસ્થા લગમા ગપી રથાનો નેઈએ” ૧૭

મહિનાનના કિતમા પગા વખતથી ઘૂટતા મિદ્ધાનો આમ આ વખતે ધિર ધર્મને ચિંતન્યવાદ પર દરે છે આથે આથે તેમને મોગ સામ્મ દીખરાનો મોખ થાય કે સમાધિ પરાંતના નિર્મલો પ્રાણવિનિમય દ્વારા મિદ્ધ જગા સારુ તેમજે હરે એકાનમા અતુરભાઈ ઉપર વારવાર તે વિદ્યાની અભ્યાસ કરવા માટી પરતુ પટી તો અતુરભાઈને “‘મેરોરિઝમ’ અદ્વનતા હી સાથે” નિનદાય અરથાઓ થના લાગી

તે કાઈ જૂત, પ્રેત કે મહાત્મા સાથે વાતો કરીને પ્રત્યેના જવાબ દેવા લાગ્યા અને તેમ કરતા 'માનુ, નહિ માનુ, નહિ કુ' એમ બોલીને આગાઈ કરવા લાગ્યા અને ડેપુટે 'ઓ રે! મને ખાઈ જગો, હાથ, ટાપ, જગાડો' એમ જૂઓ પાડીને મણિલાલને મારી નાખના આનંદા હોય તેમ સામા ચના લાગ્યા! એક વાર મણિલાલે, ચતુર્ભાઈ પ્રયોગ દરમ્યાન જેની જોડે વાત કરતા જણાતા હતા તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપના કહેતા ચતુરભાઈ ચિદાર્થ ગયા વગી, તેમણે બખ્તરમાથી એક ફળી એની પામે મગાવનાની માગણી કરી, તેની કોથમા આવીને ચતુર્ભાઈએ બહુ તેજશન મચાવ્યું આ બનાવ પછી મણિલાલે 'મેસમેરિઝમ' નો પ્રયોગ બધ કર્યો અને તેના કાર્યકાળોની તપાસ સારું વિશેષ અભ્યાસનો આશ્રય લીધો તે પિછાની પૂરતી સમજણ મળ્યા પછી, તેમને ફરીથી તેના પ્રયોગો કરવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ પોતાનું 'શરીર કેનગ પાપમાલ થઈ જનાથી એ વાત બની નથી' એમ તેઓ આત્મવૃત્તાતમા નોંધે છે ૧૪ આ ઉપરથી કહી શકાય કે ઈસ ૧૮૮૨ પછી, ૧૮૮૭મા ઉપર્યુક્ત ઉદ્દગારો કાઢે છે ત્યાં વગી તો, તેમણે પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગો કર્યા નથી પાછળથી ઈસ ૧૮૮૫મા નિમિત્ત થઈને નડિયાદ આગ્યા બાદ તેમણે એ પ્રયોગો પુનઃ શરૂ કર્યા એમ કમિ-ચિન ૧૨ થી ફ્રનચાઈ ઝવેરભાઈ શાહ જેના તેમના સમગ્રનીનોના કહેના પગથી સમજાય છે

પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગોમા ગસ લેના સાથે મણિલાલ મેડમ બ્લેવેલ્સની તથા કર્નલ ઓટોલ્ટ સથાનિત 'થિયોસોફિસ્ટ મોસાસની' વિશે વિચાર કરના પ્રવૃત્ત થયા તેમણે ૧૮૮૨ સુધીના 'થિયોસોફિસ્ટ' પત્રના બધા અંકો વાંચી નાખ્યા પછી 'મેસમેરિઝમ' ના પ્રયોગમા પોતાને પડેલી મુશ્કેલી પગલે કર્નલ ઓટોલ્ટને તેમણે પત્ર લખ્યો તે 'થિયોસોફિસ્ટ' પત્રમા "Dabbling in Mesmerism" એવા

નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. મણિલાલને કર્નલ ઑલકોટ તરફથી ખુશામો પહોંચ્યો. પત્ની મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી પર મણિલાલે બીજો પત્ર લખ્યો. તેમાં એમણે પોતાના ધાર્મિક વિચારનો વિકાસક્રમ સમજાવીને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી જે મહાત્માઓ સાથે સક્ષમ સંપર્ક સાધી શક્યા હતા 'તેમાંના કોઈનો તેઓ પોતાને એવો બનાવે તો સંસાર છોડી જવાની તૈયારી' બતાવી હતી. આ પત્રનો થોડોક ભાગ 'થિયોસોફિસ્ટ' માં 'Saving of a Hindu Soul' એવા ગર્વભર્યા શીર્ષક નીચે છપાયો હતો. મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ તેમના પત્રનો સંતોષકારક જવાબ ન આપ્યો. કર્નલ ઑલકોટ મુંબઈ આવે ત્યારે તેમને મળવાનું સૂચન થતાં મણિલાલ તેમને મળ્યા. મણિલાલની પ્રાણુવિનિમય-વિદ્યામાં પ્રવીણતા જોઈને કર્નલ ખુશ થયા અને પોતાની પાસેથી તે વિશેના બે દુર્લભ ગ્રંથો તેમણે તેમને વાંચવા આપ્યા. 'થિયોસોફી' ના ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતો હતા :

“ (૧) માનુષ્યમાત્ર સમાન છે, માટે ભાઈ તુમ્હારા માનવા;

(૨) ધર્મમાત્રમાં સત્ય રહેલું છે તે નિર્ણય કરવો કેમ કે સર્વ

• ધર્મમાં કાંઈ ને કાંઈ સત્ય હોય છે;

(૩) આધ્યાત્મિક વિદ્યા યોગાદિક સર્વેનો શોધ કરવો. ”

થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સભ્ય બન્યા વગર મણિલાલે આ ત્રણે સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા હતા. કારણ, તેમના અવધાસની પણ આ ત્રણ મુખ્ય બાબતો હતી. સદ્ધર્મી શોધક એ મંડળમાં મળી રહેશે તે અપેક્ષાએ ઈ. સ. ૧૮૮૨ના ચોમાસામાં તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના સભ્ય બન્યા. ૧૫

અમુક યોગશક્તિવાળા સિદ્ધ લોકો તિબેટમાં વસે છે અને બ્લેવેટ્સ્કી, ઑલકોટ વગેરે સાથે તેમને સંબંધ છે અને તેઓ વિવિધ ચમત્કાર કરે છે એવી વાતો આ વખતે લોકોમાં પ્રચલિત હતી. ધણી

લોઝ આ મહાત્માઓને મળ્યા તેમજ ચમત્કારો જાણવાને ધરાદે થિરોમોદિન સોમાયનીમાં દાખલ થયા હતા મણિલાલે ચમત્કારથી આકર્ષાઈને આ સરથા આથે સગથે બાપ્પો ન હોતો તે તેમણે ૧૮૮૪ ના ઓગસ્ટમાં એ સમ્બાના ઉપક્રમથી આપેલ 'Logic of commonsense' નામના વ્યાખ્યાન પૃથ્વી સમજાવ છે મુગઈની થિરોમોદિન સોમાયની આ બાપણુ પસદ પડતા એ 'થિરોમોદિસ્ટ' પનમાં ૭પાયુ પણ હતુ એમાં તેમણે મુખ્ય વિદ્યા કે 'મહાત્મા'નો નિદેશ ર્યા વગર ક્યલ યુક્તિનાદથી અધ્યાત્મજ્ઞાન બને મુખ્યત્વે વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત સામિત કરાવેના પ્રયત્ન કર્યા હોતો મુગઈમાં એ વખતે તેમની પાડોશમાં રહેના આરેના મૂલતના તેમના મિત્ર ત્રિભો વનદાસ કન્યાણુદાસ મળજર એમ એ ને માટે અજ્ઞાસ કરતા હતા, તેમની સાથેની ચર્ચાને પરિણામે તેમના જન્નાદને તોડના સાદુ મણિલાલે આ લેખ લખ્યો હતો

મણિલાલના અધ્યાસને વિમૂક્ત કરનાર એક બીજો બનાવ પણ આ અરસામાં (૧૮૮૪માં) બન્યો હતો 'એવેરેટ'ના તત્ત્વી ગેક બહેરામજી મનમારીએ પ્રો મેક્ષમૂનગના 'દિમર્ગ' વ્યાખ્યાનો'નું પોતે ગુજરાતી ભાષાતર કર્યું હતુ, તે સુધગવના મણિલાલ પામે આનના હતા આ નિમિત્તથી તેમને બહેરામજી મનમારીનો પરિચય થયો મનમારીએ એ જ ભાષણોનું સંસ્કૃત ભાષાતર કરવાનું કામ મણિલાલને સોંપ્યું તે ભાગરકરે મનમારીને અન્ય બ્રમ્મિતુ નામ મૂલ્યવેનુ તેને પણ તેમણે ભાષાતર કરના અમુક ભાગ કાઢી આપ્યો મનમારીએ મણિલાલને બપો રૂપિયા આપવાનું દેરાન્યુ હતુ મણિલાલે કેવળ કીર્તિને ખાતર આ કાર્યને અગે સખત મહેનત કરવા માડી પોતે ભાષાતર કરીને શાસ્ત્રી જીમાચાર્યની પામે સુધરાની જતા આ કામ બદન શાસ્ત્રીને તેઓ માસિક ત્રીસ રૂપિયા આપતા હતા ભાષાતર પૂરુ થના બાદ, પુન તેમણે સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી રાજરામને તે તપાસના આપ્યું રાજરામ શાસ્ત્રીએ તેમનું કામ વખાણ્યું

પત્રી એ, તેમજ ખીખ્ખુ દરેનું લાપાતર પ્રે મેક્ષમૂલરને મોડ્યનામા આવ્યા પણ પ્રે મેક્ષમૂલરને બેમાથી એકે પસંદ પડ્યું નહિ એટલે મણિનાલને ધારણા મુજબ પૈસા કે કીર્તિનો લાભ ન થયો, બિનદુ શાસ્ત્રીને આપેન પૈસાનો પોતાને ખર્ચ થયો પણ આ પ્રયત્નથી તેમના 'જ્ઞાનમા સારો ઉમેરો થયો' ૧૬

આ પ્રસંગ પત્રી પણ તેમણે બીમાર્યાર્થ શાસ્ત્રી પાસે 'તર્ક-કોમ્પોઝીટ' દીપિકા સહિત, દરેક જગ્યાએ ક્યાંક વાચનાનો કામ રાખ્યો હતો શાસ્ત્રી મૂળની સાથે ખીખ્ખુ વગુડી ગીડાઓ વાચતા હતા તે પરથી મણિવાલે અગ્રેજીમાં ટિપ્પણો તૈયાર કર્યા બીમાર્યાર્થના કહેનાથી ડો પિયર્સને મણિવાલને બોનારીને એ ચથતુ સંશોધિત સપાદન, તેમણે દરેક ટિપ્પણો સહિત, 'બોમ્બે સંસ્કૃત સિરીઝ'માં પ્રસિદ્ધ કરવાની માગણી કરી મણિવાલની ઇચ્છા 'દક્ષણીઓએ રાખી બીધેના Bombay Series ના કીલ્લામાં' પ્રવેશ કરવાની હતી જ એટલે તેમણે સાનદ હા પાડી પત્રી તેમણે ઉત્સાહથી પુસ્તક તૈયાર કર્યું પણ પિયર્સનના સાથી ડો લાડારકરે યગવત વામુદેવ આદ્યેને એ કામ મોખેનું તેથી ડો પિયર્સનના પ્રયાસ હતા, મણિવાલનો શ્રમ તે વખતે તો નિષ્ફળ ગયો ૧૬

ઈ સ ૧૮૮૩-૮૫ના ગાળામાં તેમણે 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક કામ આગળ ઉત્તેજેન 'નારીપ્રતિદા' ઉપરાંત 'ચિંતોસોદી' નિશે, પડિતા રમાબાઈએ નિવાચત જઈ ખિન્તી ધર્મ સ્ત્રીઓ તે સંબંધે, તેમજ ગુજરાતી વાચનમાળા નિશે વિવિધ લેખો લખ્યા હતા એ જ અરસામાં 'રાસ્તગોક્તાર'ના તત્ત્વીએ તેમના ઓકળવણી રિપબ્લિક વિચારોની ટીકા કરી હતી, તેનો જવાબ પણ તેમણે 'રાસ્તગોક્તાર' માં એ વખતે આપ્યો હતો ૧૭

મણિલાલ મુળઈમાં હતા તે સમયે મુળઈની બુદ્ધિવર્ધક સભા નિષ્ક્રિય થઈ ગઈ હતી. મનઃસુખગમ ત્રિપાડીના આગ્રહથી તેમણે બુદ્ધિવર્ધક સભાનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું. એટલે સભાનું કામકાજ પુનઃ ખરાખર ચાલવા લાગ્યું. અહીં તેમને કવિ નર્મદાશંકરની ઓળખાણ થઈ. વળી આ સંસ્થા દ્વારા તેમને જાહેર વ્યાખ્યાન ઇત્યાદિથી લોકોમાં જાણીતા થવાનો પણ સારો અવકાશ મળ્યો. એક વાર એક સભામાં કવિ નર્મદાશંકરને અને કલ્યાણજી નારણજી નામના માણસને લડાઈ થઈ. તે દિવસથી વળી બુદ્ધિવર્ધક સભાનું કામકાજ મંદ પડ્યું, જે, મણિલાલના પ્રયાસ છતાં, પછી વેગ પકડી શક્યું નહિ. સભાની પૂંજી મણિલાલે સાચવી ગળેથી, તે મુળઈ છોડતી વખતે તેમણે (૧૮૮૫ના જાન્યુઆરીમાં) 'ગુજરાતી' પત્રના તંત્રી ઇચ્છારામ મુર્દારામ દેસાઈને મંત્રીપદે સ્થાપીને સોંપી. ૧૮

બુદ્ધિવર્ધક સભાને અંગે મણિલાલને નર્મદાશંકર કવિ ઉપરાંત ગોકળદાસ કલ્હાનદાસ, બીમભાઈ કિરપાગમ, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, ભાઈશંકર નાનાભાઈ વગેરે અગ્રણી ગુજરાતીઓનો પણ સંપર્ક થયો હતો. મનસુખરામ ત્રિપાડીને લીધે રણછોડભાઈ ઉદયરામનો તો એમને ગાઠ સંપર્ક હતો જ. આ સર્વ ગૃહસ્થો ગોકળદાસ તેજપાળ ધર્મખાતાની સમિતિમાં હતા. મણિલાલને તેમણે એ સમિતિમાં લીધા. પંજી થોડે વખતે તેમને વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં પણ લેવામાં આવ્યા. આ વખતે ધર્મખાતાના મંત્રી તરીકે નર્મદાશંકર કવિ કામ કરતા હતા. તેની એક સભાનો પ્રસંગ મણિલાલે આ. વ. માં નોંધ્યો છે તે તેમની કામ કરવાની ઓકસાઈ કેવી શ્રદ્ધેય હતી તેનું નિદર્શન કરતો હોઈ અત્ર ઉલ્લેખપાત્ર છે. ધર્મખાતાના મંત્રી કવિ

૧૮. બુદ્ધિવર્ધક સભા હાલમાં મુળઈની શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભા સાથે જોડાઈ ગઈ છે. તેનાં દફતર વગેરે ફાર્જસ સભામાં છે. ફાર્જસ સભામાં તપાસ કરતાં આ સમયનું બુદ્ધિવર્ધક સભાનું દફતર સચવાયેલું માલૂમ પડતું નથી. એટલે તેને વિશે આ સિવાય વિશેષ હકીકત જાણવા મળી શકતી નથી. -લેખક

નર્મદાશકર્તો પગાર રૂ. ૨૦૦) નો કરવાની દરખાસ્ત એ સભામાં આવવાની હતી પ્રમુખ કાશીનાથ તેવગ હતા. તેમણે આગવી કાર્ય-નોંધ (minute) વાંચી સંભળાવી તેમાં એક નોંધ રાખવાની બાબત લખેલી હતી તે વિશે વીરપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ નામના સભ્યે વાંધો લીધો કે એ વાત થઈ નથી અને મંત્રીએ કપોલકલ્પનાથી ગોઠવી દીધી છે. મંત્રી ઉપર ખોટી વાત ગોઠવી દીધાનો આક્ષેપ આવ્યો પ્રમુખે આ બાબત સૌને પૂછવા માંડ્યું તો બધાએ કાને હાથ દેવા માંડ્યા. મણિલાલ પ્રત્યેક સભામાં થયેલ કામકાજની નોંધ પોતાની 'નોટબુક'માં રાખના હતા. તેમણે 'નોટબુક'માં કરેલી આગવી સભાની નોંધ જોઈ, તો મંત્રીએ રજૂ કરેલી વાત પૂરેપૂરી યથાર્થ નીટળી. મણિલાલે પોતે કરેલી નોંધ પ્રમુખને બતાવી તેમણે કરેલી કાળજીભરી નોંધ પર બધા સભ્યોને પૂરો વિશ્વાસ હતો, એટલે સૌએ તે વાત તરત સ્વીકારી લીધી પગિણાએ, મંત્રી નર્મદાશંકર નિર્દોષ હતા, એટલું જ નહિ, તેમના પગારસ્વધારાની દરખાસ્ત પણ પસાર થઈ! ૯

* આ સમય દરમિયાન ઉપર કહેલ ગુજરાતીઓની મંડળીએ મુબઈ શહેરમાં ફરીને ૧૮૮૫માં દાખલ થનાર સ્થાનિક સ્વરાજના કાયદા વિશે લોકોને સમજૂતી આપનાર કામ કર્યું હતું, તેમાં મણિલાલનો પણ અમુક ફાળો હતો.

મણિલાલના આ ચાર વર્ષના મુબઈ-નિવાસ દરમિયાન તેમના ધર્મનિષ્ઠ નિર્ણયો નિશ્ચિત સ્વરૂપ પામ્યા હતા એટલું જ નહિ, આગળ જોયું તેમ, 'નારીપ્રતિષ્ઠ' જેવા લેખ દ્વારા અને પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગ વડે આર્યધર્મરક્ષણની દિશામાં તેમણે કાર્ય પણ આરંભી ચૂક્યું હતું આ કાર્યમાં શારીરિક બાધિ, કૌટુંબિક વિટંબણા અને સુધારકોનો સામનો એમ વિવિધ મુશ્કેલીઓ ત્રિદંડીભર

તેમની સામે રહ્યા કરી. પરંતુ તેમણે એ જાણતો સામનો કરવા માટે ધીમે ધીમે અપૂર્વ ધૈર્ય કળવ્યું હતું. ‘યદમાયિ ન તદ્ માયિ, માયિ ચેન્ન તદન્મયા—એમ માની જે કાળે જે પ્રાપ્ત થાય તેનો નિર્વાહ કરી આનંદ માનવાનો’ તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. ‘ધર્મ સંબંધી જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે જ મારું જીવન હતું,’ ‘મારું જ્ઞાન એ જ મારો જીવ, ને એ વડે હું આ લખવા સુધી જીવતો રહ્યો છું’ એમ મણિલાલ પોતાની તે વખતની માનસિઃ સિધ્ધિ સમજાવતાં કહે છે. ૨૦ ૧૮૮૨મા તેમણે સ્વીકારેલા ધર્મ સંબંધી નિશ્ચયો તેમની મધ્યમી પ્રગતિનું કેન્દ્ર બની રહે છે. આ વખતે પોતાના લક્ષ્યને અપ્પટ કરતા મણિલાલે કહ્યું છે ને તેમના સમગ્ર જીવનને ધરાબર લાગુ પડે છે. તેઓ કહે છે

“ધર્મ અને પ્રેમ એ મારાં મુખ્ય માનસિક ચિંતન હતાં ને તેની પાછળ હું ભગતો. મારા વિચારોની પરંપરામાં મેં પરિણામે પ્રેમ અને મોક્ષ (ધર્મ) એકરૂપ ગોઠવી કાઢ્યા હતા. તે પરમપ્રેમ-સર્વ જગત્ એક પ્રેમાધિષ્ઠાન—એ જ મોક્ષ એમ માનતો હતો. મારા આમ માન્યા પછીનાં અર્થાત્ ૧૮૮૨ પછીનાં લખાણ પણ એવા જ રંગથી ભરપૂર છે. હું શંકરવેદાન્તનો ભક્ત છતાં પ્રેમ બ્રહ્મ ઉભયનું મહાકંઠ્ય માનતો. આવા હેતુ મનમાં બરાબા. આણુસના જીવનરત્નો મુખ્ય ઉદ્દેશ મોક્ષ છે, અને તે જીવતરમાં ગમત મોજમજા પ્રેમાનુભવ તથા જિંવા પ્રકારના વાચન ને વિચારશ્રેણીમાં છે, તથા આનું આંતર-સુખ મળ્યા સાથે બાલ્યથી દિપકાર કરતા જવો એ પરમધર્મ છે. આનું મારા મનમાં બિતર્યું હતું.” ૨૧

શક્ય તેટલું હોદાના અખત્યારથી, લેખનપ્રગતિથી, તેમજ જાહેર

સરથાઓ સાથે સબધ બાવીને મણિવાયે આ ચાર વરસ દરમિયાન
પોતે ગ્રીડારેન છૂનધ્યેનરૂપ ધર્મવિચારને ફેનાવનાનો પ્રયત્ન આજી
દીધો હતો તેને પરિણામે, મુમુક્ષુભા તેમજ મુમુક્ષુબલ્લાડ, તેમનો
લેખક, ચિતક અને જાહેર કાર્યકર તરીકે પ્રતિગ બધાના
લાગી હતી આ દષ્ટિએ મણિનાના મુમુક્ષુનિરાસના આ ચાર
વર્ષને તેમનો ઉત્કર્ષકાળ કહીએ તો ખોટું નથી

[૧૨]

પ્રેમસ્થાનોની શોધમાં

મણિલાલ નોકરી નિમિત્તે મુબઈમાં રહ્યા તે દરમ્યાન તેમનું મિત્રમંડળ ઠીક પ્રમાણમાં વિસ્તર્યું હતું. નડિયાદમાંના જૂના મિત્રો મોહનલાલ પરસાદરાય તથા ચતુરભાઈ પટેલને તેમણે મુબઈ જોડાવીને પોતાના હાથ નીચે શિક્ષકની નોકરી અપાવી હતી. આ બંને જણ તેમની પાસે હમેશાં રહેતા હતા. તેમાં દલાભાઈ, હરકીશન, મોતીલાલ અને જગન્નાથનો ઉમેરો થયો. બેગા મળીને કવિતા ગાવી તે એમની મુખ્ય આનંદ-પ્રવૃત્તિ હતી. મહિનામાં એકાદ વાર મિજબાની થતી. આ પ્રકારનો આનંદ મુબઈમાંનાં ચાર વરસ દરમ્યાન તેમણે સારી ધેઠે લીધો હતો.

જૂના મિત્ર મોહનલાલ તથા ચતુરભાઈની ધરીલા કરવાના મણિલાલને આ ચાર વર્ષ દરમ્યાન અનેક પ્રસંગો આવ્યા હતા. બંને ‘વ્યવહારપણે ઠીક નીવડે તેવા હોવા છતાં,’ મિત્રસંબંધ માટે આવશ્યક ત્યાગવૃત્તિ તેમનામાં ઓછી હતી એમ મણિલાલની દ્રષ્ટિાદ છે. તેઓ કહે છે:

“માંદગી દરમ્યાન હું સુક કે તાવ આવીને તરફડતો હોઉં, પાસે કોઈ બીજું હોય નહિ—તોપણ આ બે ગૃહસ્થો એમના સ્વાર્થની વુઝ જોવી વાત (કોઈને ત્યાં લણાવવાનું રાખ્યું હોય ત્યાં જવાને) સંપાદન કરવા અને મૂકી ચાલ્યા જતા.”

આ વખતે મહિનાન પર પોતાની નિષ્ઠા અને નિસ્વાર્થવૃત્તિથી ઉચ્ચ છાપ પાડનાર મિત્ર હતા દનાભાઈ મોહનના તથા ચતુરભાઈની સાથે દનાભાઈ ગેરતા હોનાથી મહિનાને તેમની જોડે ઓળખાણ થઈ હતી મહિનાન માઠા હતા ત્યારે દનાભાઈએ તેમની મેરા એની નિષ્ઠા અને નિસ્વાર્થતાથી કરી હતી કે તેમને તે એ વખતે 'પ્રથમ પ્રિય' થઈ પડ્યા હતા ૧

આ સિવાય, મુખર્ષિમા નવા મિત્રો થયા તેમા પ્રથમ નામ નડિયાદના ગોપાનદાસ દેસાઈ ઉદે નાનાઆહે તુ છે ગોપાનદાસ આ વખતે મહિનાના વગ પામે ઘર રાખીને મુખર્ષિમા જણુના મારુ રહેતા હતા મહિનાનુ મન આરભમા તેમના તરફ વળ્યુ નહોતું પણ નાનાસાહેમે 'મહિનાન તુ મને તારા મિત્ર તરીકે માન' એમ કહીને તેમની જોડે મિત્રતા માધરા તત્પરતા બતાવ્યાથી મહિનાને તેમની જોડે મેત્રી-સબ્ધ બાધ્યો હતો એમ આત્મજ્ઞતાત પરથી સમજાય છે તેમનો નાનાસાહેબ આથેનો સબ્ધ ૧૮૬૦ વૃદ્ધિગત થઈને જિદ્દગીભર ટપી રહ્યો હતો

આ અગ્રસામા તેમને ખીન્ને સબ્ધ સનમુખરામ નગસઈદાસ નામના જણના ભાગવ આઠ્ઠણ સાથે થયો હતો તેઓ નયોવૃદ્ધ હતા અને પોનિસમા શિસ્તેદારી કરતા હતા સનમુખરામના મૃત્યુ પછી પણ તેમના કુટુંબ જોડે મહિનાનો સબ્ધ જળનાઈ ગયો હતો

આ વખતે ત્રીજો સબ્ધ તેમને પોર્ટ ટ્રસ્ટમા નોકરી કરતા

૧ દનાભાઈ મિશેનો મહિનાનો નીચેનો ઇતિપ્રાય આનુ સમર્થન કરે છે "તે માણસ વચનનો બેક હતો, બ્યવહારે ચોખો અને મદયાને માયુ આપે તેવો હતો મારા સખ્ત મદવાડમા જો તે ન હોત તો હું કોણ જાણે ખીજો વિજળામા પડ્યો હોત તે ઈશ્વર જાણે

(જુઓ 'વસત ૩૦ ૮ ૦૨, ૩૦૩)

અમદાવાદના વતની પ્રજાવ્યવસ્થા મનમુખરામ ચોડસી સાથે થયો હતો તે મૂળ વડોદરે નિશાળમાં કારકુન હતા, ત્યારે તેમણે મહિલાવાને મન્કાગી ૧મ અંગે એકાદ પત્ર લખેન તે યાદ લાગી તેઓ તેમને ‘ગુજરાતી સૌશિલન યુનિયન’માં મળ્યા ત્યાં પત્રી બનેતો સબધ ગાઢ થયો મહિલાના અને પ્રજાવ્યવસ્થા જાણના વ્યાસની રચા સાક્ષીના માધન પ્રગ સાથે જતા

ચોથો નવો સબધ તેમને બા અરસામાં મુતના શુપ્રસિદ્ધ ગન્જર ત્રિભુવનદાસ ચાણુદાસ બેડે થયો હતો ગન્જર પણ મમઈમાં તેમની પોશમાં ગેતા હતા મહિલાલ ગેવેજમાં ‘દેનો’ હતા ત્યારે ગન્જર તેમના હાથ નીચ લાણુતા હતા મહિલાલ નોકરી અર્થે મમઈ આવ્યા ત્યારે ગન્જર એમ એ નો અભ્યાસ કરતા હતા ગન્જર સાથે ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિશે તેમને ઘણી ચર્ચા થતી બી એ, બી એસમી થયેના ગન્જર પાયાત્વ વિજ્ઞાનને માનતા હોનાથી તેમનો શરૂઆતમાં નાસ્તિક તરીકે મહિલાલ પણ છાપ પાડી હતી પૂરની દિનસૂત્રી તેમને ગમે હિતારવા—જડાદની આમે તેમની સમલ ચેતનના ન્યાપના—મહિલાલે અથાગ ત્રમ વીધો હતો એને અંગે યુરોપીય વિજ્ઞાન સબધી દેનાક અંગ્રેજી પ્રથો વાચીને ‘લોન્ડિક ઓફ દોમન મેન્સ’ નામનું વ્યાખ્યાન મહિલાલે તંપાર કર્યું હતું વાચનમાંથી અંગેલુ ચોપાનિયુ પણ તેમનો ગન્જર સાથેની ચર્ચામાંથી જ લખ્યું હતું આમ જના બને વચ્ચે મનબેઠ હતો મહિલાલ તેમના વિચારમેદનો ઉ નેખ કગતા કહે છે

“તેના અને મારા અભિપ્રાય તો ધર્મમાં, સસારમાં, વ્યવહારમાં, લલનામાં જ્યાંમાં જરોમર ઉત્પન્ન જ હતા Theosophy અને વેદાન્ત જે મારા પ્રાણતુલ્ય મને હતા તેનો તેને તિરસ્કાર હતો વાગળી તન્ગનો ઉત્તર નથી અપાતો છતા પણ પોતાની વાત આવી ગમે છે એમ જોઈ મને તેના દુરામદનો તિરસ્કાર થવા લાગ્યો હતો !”

ખીજી બાજુ તેમના અમુક ચાગિન-રખવનોની વાત મનજરના બાણવામા આવતા મણિનાલ પ્રત્યે તેમને માન ઓછુ થઈ જાય છે, એટલુ જ નહિ, મણિવાવનો તેઓ 'તત્સબધે તિગ્ગર' પણ કરે છે. ગત્તુ એમ એ થઈને આરી જગાએ ગોપાયા તે પછી વળી મણિનાવ સાથે તેમની મિત્રતા પુનર્જનિત થઈ હતી આમ, આ બે મિત્રોનો સબધ અનેક વાર તટયો હતો અને બંબાથો પણ હતો, જે ઉભયની ભર્મિલ પ્રકૃતિનુ નિદર્શન કરે છે.

ખીજે એક અગત્યનો સબધ તેમને એ નિઃશ્વરાન પાદુરગ મહારે માથે થયો હતો. મણિવાન અને નિઃનગવ ધર્મનિપરક વિવિધ બામનોનો સાથે અબ્બાસ કગતા હતા ખાસ કરીને યોગાબ્બાસ પર તેમનુ લક્ષ જન્ડિત થયુ હોવાથી તેને અગે ધણુ યોગી-સન્યાસીઓને મળના આરુ દોડી જઈને બને ધણે વખત સાથે ગાળતા હતા.

નિઃનગવની માફક 'મર્મોબ્બાસ અગે લાનનગરના નાગર અનત રાય નાથજીનો પણ તેમને પરિચય થયો હતો. અનતરાય ચિયોઓફિરટ હતા. ગોપાળદાસ અનતરાયના મિત્ર હતા એટલે તેમની માફક મણિનાલ અનતરાયના સ પર્કમા આવ્યા હતા.

આ ઉપરાંત, કેગન હર્પંદ ધ્રુવ, મુસુફઅલી યાકુમઅલી, બૂપનરાય દયાળજી, જગનવાન હગિવાવ, જગનવાન લ'નુભાઈ, તુનસીદાસ લક્ષ્મીદાસ આદિ બદારગામ રહેતા મહાધ્યાયીઓ સાથે તેમનો અરહાર 'પરવત' ચાનુ હતો. વળી નડિયાદમા હોટાવાન તથા સાકળચદ તો હતા જ હોટાવાન રમમા નાના હોવાથી તેમના પગ મણિનાવનુ ખાસ વડા નહોતુ, પગતુ સાકળચદ 'પ્રેમનો પિયાર નીક અમનતા હતા' મણિવાનની કીર્તિ દેવાતી જોઈને સાકળચદ પણ આ રખતે 'નડિયાદમા પુજારાની મહેનત' કરતા હતા. મણિનાવ તથા

સાકળ્યદતો પરસ્પર મેદલાન દૃઢ હોવાથી બંને વચ્ચે અમિત્રેષ્ય સબધ ટકી રહ્યો હતો ‘ઉમરાય ઉમગ તગ’, ‘ભાતુ તથો નભમા’, ‘જિં જિં અમન સૂ’, ‘આનદરેન’ વગેરે કાવ્યો પ્રસ્તુત મિત્રસમધને અગે પોતે ગ્યા હતા એમ તેઓ મહે છેડે તે ખાસ નોધપાત્ર છે

આ અગ્સામા જૂના પૈકી મે મિત્ર સાથે પોતાનો સમધ તૂટ્યાતુ પણ તેઓ આત્મચ્છતાનમા નોધે છે એ હરિ હર્પદ ધ્રુવ આ સમયે અમદાવાદ રૂનમા સાર ડપિરાના દુઝાયાથી સિદ્ધ હતા, તેમને મહિલાલ સાથે સારો સબધ હતો મન સુખરામભાઈએ મહિલાલને કહેન તમારો કાઈ મિત્ર એનએન બી હોન અને કચ્છમા જ્યા ખુલી હોય તો કોને તેણે કચ્છમા એજન્સીમા નકોનાત કરી અને અમને (મન સુખગમને) ત્યાના અમાચાર આ ના મેદા, તેના મદ વામા કા ૪૦૦) નો પગાડ લેવો, ને કચ્છમા ચાલી અન્યરથા પતી ગયેથી એને માટે દરગામ્મા સાગે બદોગત્ત થગે મહિલાલને દગિનાનને આ લખકત જાણીને લખ્યુ ‘કાગ નેખમતુ છે, માટે ધ્યાનમા આને તો લેને નાગ સાથે કે’ આનો દગિનાન નુવે વણે અપમાનજનક જવાબ લખ્યો ‘તમે મને ફસાવી હેગન કરના માગો કે, પણ તો પ્રમાણિક ગાલો ને પડિન વગેરે છુ ને તમે તેથી ઉનગ ફાસિયા છે’ એની મતનમતુ નખાણુ હતુ હરિ હર્પદ નુનના જવામથી કોરના આવેશમા આની જઈને મહિલાલને પોતે પણ ‘એવુ જ પત્ર નખી વાળ્યુ!’ પરિણામે, મનેનો સમધ તગી ગયો ૪ બીને સબધ તૂટ્યો તે મગનનાન િમિયાશ કરજેઓ એન એમ એસ થઈને મમઈમા એ વખતે ‘દાકતાની દુકાન’ ચલાવતા હતા તેમની સાથેનો

મન સુખરામ સૂર્યગમ ત્રિપારીનો આગળ અનેક વાર ૬ વેળ
આવી ગયો છે તેઓ મણિનાલના મુરમ્મી હતા મણિવાવ પર તેમને
ધણી મમતા હતી મણિનાવની પિત્તાથી આકર્ષાઈને મન સુખરામે
તેમને વિવિધ પ્રસંગે સહાય કરીને ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમની મદદથી
તેમને અનેક રાગ-મહારાગઓ તરફથી પુસ્તકો તથા ડરવાનુ
કામ જિંદગી પર્યંત મળ્યા ક્યું હતું મન સુખગમને નીધે તેમને
રણુહોડભાઈ ઉત્તરરામ, જૂનાગઢના દીરાન બાપાવાવ નડિાદના દેસાઈ
હરિદાસ ત્રિહારીદાસ, દી બ મણિભાઈ જશભાઈ, ગ બ મોતીનાન
લાવભાઈ વગેરે ધણા સભાનિત અને નગદાર ગૃહસ્થોની ઓળખાણ
થઈ હતી

મુમઈ હોડાને વખતે મણિનાન મુમસિદ્ધ પ્રતાપશુ પડિત
ગદુવાનજીના સપન્ના આન્યા હતા પ્રસંગોપાત વિવિધ વાતની ચર્ચા
કરતા તેમને ગદુવાવજી પામેરી સારુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું ૫ ૫
ગદુવાવજીને મણિવાન પર અતુન પ્રેમ હતો મણિનાન તેમને મળ્યા
જતા, ત્યારે ‘આ યો મારો મણિ’ એમ કહીને પડિતજી તેમને બેગી
પડતા ! મણિનાવ ગદુવાનજી પાસેથી અષ્ટાન્ધાન શીખ્યા હતા, જેને નીધે
તેઓ એકસાથે અનેક મામ કરી ગ તા હતા એમ શ્રી કૃષ્ણદ શાહ
પોતે પ્રત્યક્ષ જોવાના પ્રમાણથી કહે છે ૬ મણિવાને ‘સરસ્વતીના
અવતારરૂપ’ પડિતજી પાસે રાતના બે બે વાગ્યા સુધી બેમીને
તેમની નિદાનો લાભ લેના પ્રવત્ન થઈ હતો, પણ પડિતજીની
‘અન્યન્યાને’ કારણે પોતે તેમનો પૂરો લાભ નહિ વઈ ગયાનો
વસન્તો રોજનીશીમા બનાયો છે ૭

આત્મવૃત્તાતમા તેમણે પોતાના અનેક જાઓ સાથે થયે-

૫ ‘વસત’ ૩૦-૮-૨૮, ૩૦૦

૬ શ્રી કૃષ્ણદ જ શાહની લીલેલી મુદ્રામતને આધારે

૭ ‘વસત’ ૩૦-૮-૨, ૩૦૦

સંબંધનો નિખાવમ એકગર કર્યો છે. આત્મદૃષ્ટાંત જ્ઞેતા લાગે છે કે આવી સ્ત્રીઓમાની કેટલીક તેમના પરિચિનોના કુટુંબની સ્ત્રીઓ હતી તેમાની એક કે જેની સાથે મણિલાલને સૌથી પ્રથમ મિત્રતા બંધાઈ હતી તેના પ્રેમસંબંધ વિશે તેમણે આત્મકથામાં વિસ્તારથી કહ્યું છે તેમને તે સ્ત્રી જોડે ઈસ ૧૮૮૩માં પ્રેમ બંધાયો. ‘અચાનક આ સ્ત્રી કાળજીમાં નાગી લાલ’ - એ કવિતા તેના મોહના પોતે વ્યાખ્યાન તેમણે જણાવ્યું. દિવસમાં બે-ત્રણ કલાક એની સાથે ન ગાળે તો નિરાત ન વળે એની દૃઢ આશ્ચર્ય મણિલાલને તેના તન્દુ હતી વચ્ચે જ્ઞાનના ઉભંગ આવતાં તેમન મન સ્થાનો તિગ્ગર કરતું આવા જ કોઈ પ્રસંગે તેમણે ‘ભગ્ન કર અકલ અચલ ગુરુ ધન્ડા’ એ કૃતિ ગ્રંથી હતી.”

તેમને એ બાઈ ઉપર અથાગ પ્રેમ હતો. તેમનો આ સંબંધ લોચના સારી પેઢે ગવાઈ ચૂક્યો હતો. મુબઈ છોડવાના છેલ્લા ત્રણ માસ દરમિયાન આ પ્રેમસંબંધ એટલો આનંદકર થઈ પડ્યો હતો કે પોતે દરરોજ દિવસે અગિયારથી ત્રણ વાગ્યા સુધી એ બાઈને ઘેર જ પડ્યા રહેતા હતા એમ આત્મકથામાં કહ્યું છે. આ પ્રેમાનુભવ વર્ણવતા તેઓ કહે છે

“ મને તો એમ જ લાસવા માંડ્યું હતું કે જે પ્રેમસ્થાનની અર્થાત્ જેની માગ પણ એકનિષ્ઠ ભક્તિ હોય એવા જીવની ગોધમાં હું હતો તેજ આ રૂપાળી પુતળી—માગ વિના ધૂળ નાંખીને ખાનારી, મને જ્ઞેત્ર આનંદમાં મગ કરાવનારી, માગ નામ મળીને પણ તે નામ દેવાવાળાને બે ઘડી ખોટી કરનારી, મીઠા મીઠા શબ્દોથી વાત કરનારી, ભરેલી ગળેલી, વાગવા પ્રેમનિનોદમાં આખમાં આસુ સાથે ‘મને નિત્ય આમ સહારો?’ એમ દીન વદને પુછનારી—માં મને મળી આવ્યું છે.”

આ પ્રેમસ્થાન પ્રાપ્ત થતા મણિલાલનું મન બહાર બીજાં સ્થાનો નહિ ગોપતા તેના પર જ ઘણુંખરુ કેન્દ્રિત થઈ ગયું લોક, સમાજ, મિત્રો સૌની લાજ મળીને ત્રણ માસ સુધી તે આ ‘મૂર્તિ’ નું મો જોઈને જ બેસી રહ્યાં. તેમને લાવનગર જવાનું પામે આવતાં તે સ્ત્રી કંપાત કરવા લાગી ‘તેણે ધીમે ધીમે પોતાનું અંગ અર્પવા માંડ્યું’ તેમણે ‘આખર સમય’ માટે આગ્રહ કર્યો પણ તે બાઈએ ના પાડી એટલામા બીજા બે ગઠગથોને તેને ઘેર પોતાના ‘જેવા જ કાઈકે સબધમાં મજા કરતા જોયા’ એટલે તેમને ‘એ સ્ત્રી પર તિન્દગર આવ્યો’ આ રહ્યા એમના શબ્દો.

“અરે! હું દુઝાયો! હવે પાછો તો સહજ ફર, પણ ગમેલી આખર વગેરે પાંચી કયા મળે? તેમ આટલો કાળ અનુભવેયો પ્રેમા નદના ના વિધવાનદજ-તે પણ કેમ નિસરે? એ બાઈને હપઝા દઈશ એ નિર્ણય કરીને ‘શા રસ પર મુવતાન’ એ કવિતા તેને લખીને સમજાવી તેણે તેની હમેશની રીતિ પ્રમાણે વળી મોગન શપથ વડે માફ દીધ ત્યાં વધુ ને તેના મુખની છબીનું ધ્યાન ધરતા અમે લાવનગર ગયા.” ૧૦

મણિલાલનો આ બાઈ સાથેનો પ્રેમસંબધ તેમના જીવનનો એક મહત્વનો બનાવ છે. તેમનું આ પ્રકારનું વર્તન નીતિની દૃષ્ટિએ ભાગ્યે જ બચાવને પાત્ર ગણાય અને અંગે વાચકની સહાનુભૂતિ માગતા પોતાના વર્તનના બચાવરૂપે તેઓ રોજનીશી લખતી વખતે નીચેના ઉદ્ગારો વાંઢે છે.

“પ્રિય વાચનાર! શું આ વાત જ નથી બતાવતી કે મનગમતી સ્ત્રી જો કાઈને પણ મળી હોય તો તે કદાપિ, લપટ, વ્યસિયારી, વ્યસની ન જ બને? અરે! તેના હૃદયમાં કાઈ અપ્રતિમ આનંદ આવે, તેની નજીબાત કાઈ વધુ લોહી આવે-કેમ કે કાઈ અરે પાડે જ

જીવ આપી રહું છે, ને હું તેને માટે આપી ગયો છું એ જ્ઞાન, એ જ્ઞાન કેવું છે? પરમાનંદ, પરમાનંદ ને પરમાનંદ! અસ્તુ, મનને અનુકૂળ નહિ, પણ મનને પ્રતિકૂળ તથા કેવળ વિદ્યસંતોષી સ્ત્રી મળવાને લીધે મારું પ્રેમભય દીવ સસારમાં એ ચાર અથવા આવા હીચકા ખાતુ માન્ય પડે તો એમાં હું કાંઈ દોષ દેખતો નથી, પણ વાચનાગતુ એમ ન માને તો દોષ માનીને પણ જડગ મને લખા કરશે જ. "૧૧ મહિલાવના આ ઉદ્દેશો તેમના જીવનની કુશલતાના મૂળતુ સૂચન કરે છે અને એમને આપણા શોધ દગતા દયા કે સહાનુભૂતિને પાત્ર દેગવે છે

વરમાં નિરાશા મળતા બહાર 'ગુહ્ય પ્રેમગદ્યાનની શોધ' કરના મથતા મહિલાએ ખરું જોતા પોતાની અત્મ એકમૂખને સંતોષવાનો આ રીતે નિદગીભર પ્રવલ્ન કથાં કથોં છે આને લીધે અનેક મિત્રો સાથે ખટગમ થવાના પણ પ્રયત્નો લેવા થયા હતા. સાચી મૈત્રી શોધના જતા શત્રુનટ લેખી થાય એવું પણ અમુક વખત મનતુ હતું આવે વખતે તેમનું દિન નિરાશ થઈને આત્મ શ્રીમ પાડી જમ્તુ હતું તેમ છતાં, તેમણે માની લીધેની પ્રેમવૃષ્ટિ નટી સંતોષાવાને કારણે, જાણનાના જળ જેવા રૂપ પ્રેમરથાનો પ્રત્યે તેમનું આકર્ષણ અવિરત રહ્યા જ કરતુ હતુ એમ ખાસ કરીને તેમણે બાવેના શ્રીમ મધોની પરીલા દગતા સમજાય છે

આંતરજીવન

મણિલાલનું આંતરજીવન અનેક પ્રકારની નિષ્પત્તાઓથી ભરેલું હતું. દુર્દેનું કોઈ પૂરંચોજિત કાવતરું હોય તેમ ગૃહકેસ, શારીરિક વ્યાધિ અને નિરોધીઓની મ્હાગતે તેમને ડેન્ટ લગી જ પરા દીધા નહોતા. તેમનું કુદમજીવન વખત જતા વધુ ને વધુ વિષમ થતું જતું હતું. મુનઈ આવ્યા પછી બેએક મહિને તેમના પત્ની મહાવક્ત્રીને તેમણે નડિયાદથી તેડાવ્યા. યોગ વખતમા જ મહાવક્ત્રીએ ધૂણના માડ્યું ! તા. ૨૮-૫-'૮૧ ના રોજ પિતાને આ બનાવની જાણ કરતા તેઓ વખે છે

“ નની વાત એ છે કે ક્રમ મે જ દિવસ શરીર ધખી આવ્યું. ને તેમથી ધૂણના માડ્યું ને જૂત આવ્યું વધારે દનગીરીની વાત. એ છે જે રા બહેચરમાઈની મરદમ દીકરી બેન તારાવક્ત્રીનું નામ. દેઈ પદર માણસ બેગા કરી તોફાન મચાવ્યું તારાવક્ત્રીનું નામ દે છે ને હજી પણ જૂત આનંદ એમ કહે છે

“ એ વાત અમે જોતી માનીએ છીએ કેમ કે એ તો ક્રમ ઘેર નાશી જવાનો જ ઉપાય હતો, એમ અમને પડોશીને પુજતા તેમના આગળ વાત કરેતી તે ઉપરથી સાળીત થયું છે એ જૂત તા. ૨૭ મીને રોજ આવેલું બપોરે તમે જ્યારે આવો ત્યારે રહેતું હોય તેના દિવસ રહી સર્વેને લોઈને જાણે ’ ૧

અહીં ઉદ્દેષેન તાગનદમી તે મણિલાલના વડા જેની સાથે થવાના હતા તે ન્યા તા ૭-૬-૧૮૮૧ના પત્રમાં તેઓ પિતાને શ્રુત ' વગેરે ઠાઈ તરફની કિ-૦ ચિતા કુળો નહિ ' એમ જણાવે છે પણ પત્રી થોડા વખતમાં જ કટાણીને તેઓ જતને પત્નીને નહિ યાદ મૂકી આવે છે આ અન્યાયા મણિલાલના પિતાએ તેમને ફરી લખ કરવાનો આગ્રહ થોડાં જ એમ પત્રીના પત્રમાંના તેમના ' મારે ફરી પગલું નહીં એવે નોક મને ગાડો મળ્યો તોય નુ ૧૨ ' એવા ઉદ્દગારો પરથી સમજાય છે

✓ વળી, થોડાં વખત બાદ મણિલાલના મસનાએ મદાનદમીને ફરીથી મુઝઈ માગ્યો પણ ત્યાં તેણે ' એકી ને તોફાન બહુ માગ્યું ' ' આ વેળે જ એ સ્ત્રીને માગ્યાંથી મુઝગે એમ જાની મેં જો પણ વાગ મખત માગ મારેનો ' એમ તેઓ આત્મહત્તાતમાં જણાવે છે ૩ પણ આ ઉપાય બંધ લાગતા તેમણે પત્રી પદી તેનો આશ્રય લીધો જણાવે નથી મદાનદમીની ઉંમર આ વખતે આશરે ૧૪ વર્ષની હતી તેનું વયજ સાસુ હોડીને પિયર જઈ ગહેવાનું રિગેન હતું તેના મામાપ તેના આ પ્રમાણના વર્તનને ઉત્તેજન આપતા હતા, ને ને સાસરેથી બેઠા આસતી તો ખુલીથી તેને રાખતા હતા એને ઠાઈ સતાન થાય તો સામરામાં ફરીને બેઠે એમ મણિલાલના માતુડી વગેરે વડીલોનું માનનું હતું ઈ સ ૧૮૮૨માં તેને ખુદ પ્રસન્નો ને પત્રી ફરીથી મુઝઈ આપી, પણ ' બાઈના વર્તનમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ ' ૩

મણિલાલની સાળીના વડા આ અગ્રસામાં થવાના હતા તા ૨૫-૩-૮૨ ના પત્રમાં તેઓ આને અંગે પિતાને વખે છે

“ પણ વાના વખતથી એ બામનનો મારો નિર્ણય થયેલો છે

૧. જુઓ ના ૧ સા- , કૌમુદી ' - ડિસે ૧૯૦૦

૨. અપ્રગત આત્મહત્તાત, પૃ. ૧૫

કે એ નાની છોડીતું લગન આવે ત્યારે ખરેખરું વિતાડ્યું. તે લાગ તમે ધૂળધાણી કરી નાખશો નહિ. ઘરોચું માંડું કશું આપવું નથી ને જવાની પણ રજા નથી.”^૪

તેમનાં સાસરિયાનું વર્તન એટલું નિરૂપિત હતું કે એનો સામનો કરવા માટે, એ વખતના નાતના વ્યવહારમાં, સામાન્ય માણસ આવી જાતનો બદલો વાળવા સહેજે ઉશ્કેરાય. પરંતુ મણિલાલ જેવી વ્યક્તિ વિશે વિચારતાં એમ લાગે છે કે એ આવા પ્રસંગે પોતાની ઉચ્ચ કક્ષા જાળવી શકતા નથી.

૧૮૮૨ના એપ્રિલ કે મેમાં મણિલાલની સાળીનું લગ્ન લેવાય છે, પણ તેમના પર સાસરાની કંઠાતરી સરખી આવતી નથી. તા. ૧૬-૪-૮૨ના પત્રમાં મહાલક્ષ્મી સાસરેથી વગર રજાએ પિયર જતી રહાનો ઉલ્લેખ છે. મણિલાલ આને અંગે પિતાને મૂક્યે છે કે ‘માત્ર અંબાલાલને એટલી જ ખબર અપાવવી કે હવે અમે કદી તેડનાર નથી.’ નબુભાઈ તેના ઉત્તરમાં મણિલાલને નડિયાદ આવવાનું લખે છે, પણ એ આવી શકતા નથી. પિતાનું વિવાહમાં વેવાઈને ત્યાં જવા સારું મન પડ્યું જણાતાં મણિલાલ તા. ૨૨-૪-૮૨ના રોજ લખે છે : “આપણને આપણાં સંબંધોને જમાડવાની તથા નજીવા રૂપેયા લેવાની ગરજ નથી...વેવાણું દેવું હશે તો તેઓ આગળ હિપર ઘણાં દેશે.”^૫ પિતાપુત્રે નક્કી કર્યા મુજબ એ પ્રસંગે અસહકાર તો દાખવ્યો. પણ છેવટે મણિલાલના સાસરાએ ધણી મહેનત કરી સમાધાન કર્યું અને વેવાઈ તથા જમાઈને મનાવ્યા.^૬

બહેનનું લગ્ન પત્ને મહાલક્ષ્મી પુનઃ સાસરે આવી. ૧૮૮૩ના મેમાં મણિલાલના નાના ભાઈ માધવલાલ ઉર્ફે સાંગાના જનોઈનો

૪. જુઓ મ. ચ. સા.-૩, ‘કૌમુદી’, જુલાઈ ૧૯૩૧.

૫. જુઓ મ. ચ. સા.-૩, ‘કૌમુદી’, જુલાઈ ૧૯૩૧.

૬. અપ્રગટ આ. જ., પૃ. ૬૫.

પ્રસંગ આવ્યો મણિલાલ મુમઈ હતા તે વખતે નડિયાદમાં તેમના ઘેરથી મહાલદમી પિયર નાગી ગઈ ‘પિયેર ત્રણેક દિવસ રહી મા સાથે લલીને અફીણ પહેર્યું’ હોવાનો તેણે દોગ આપ્યો એટલે મણિલાલના સાસુ એને સાસરે મૂકી ગયા સાસરે પણ તેણે અફીણ ખાધું હોય એવો દોગ માલો દાખાવેને જોવાની તપાસ કરતા એ વાત જોટી નીડળી

મણિલાલ ભાઈના જનોઈને પ્રસંગે નડિયાદ આવ્યા, ત્યારે આ વાત જાણતા તેમને ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો તેમણે પત્નીને કાઢી મૂકવા આગ્રહ કર્યો પણ ધેર જનોઈનો પ્રસંગ હોયથી કુટુંબીઓએ મહાલદમીને ‘જોગલમથી રખાની’ પ્રસંગ વીતે મણિલાલ મુમઈ ગયા પણ પત્નીને નડિયાદ મૂકતા ગયા તે પછી પણ તેના ‘અપવક્ષણો વર્તાતાં ગયા’ એમ તેઓ કહે છે ૭

મુમઈના ચાર વર્ષના વસનાટ દરમિયાન તેમના પત્ની બે-ત્રણ વાર અમુક સમય પૂરતા મુમઈ આવી ગયા હતા આ બધો વખત તેમનું મન પત્ની ઉપરથી ઉત્તરોત્તર જીતી ગયું વખત જતાં બન્ને વચ્ચેનો મળધ બિનકુચ બગડી ગયો આ સંબંધને ચિન્હિત કરવામાં અગાઉ દર્શાવેલ બીજા કારણો ઉપરાંત, મણિલાલ નોડરીને અગે મુમઈની કન્યાશાળાઓની જુનાન મહેનીઓના સપકમાં આવ્યા તે હકીકત પણ અમુક અંશે નિમિત્તરૂપ હતી એમ કહી શકાય.

મણિલાલના પત્ની સાથેના અણમતાવ પગલે તેમના માતૃશ્રીનો વાટ નીકળતો હતો તેઓ આ બામતમા માતાનો બચાવ કરતા કહે છે ‘તેનો પ્રવલ્ન તો નિરતર મારી સાથે મારી જો રહે તેની મુક્તિ તરફ જ હતો, પણ બાઈના વક્ષણથી જ જે થયું છે તે થયું છે.’ ૮ વળી બીજો પ્રસંગ તેઓ કહે છે ‘મારી બા એને સુધારવા ઘણો

શ્રમ કરતી; તે એનાં અપવક્ષણો મારાથી બનતી મેહેનતે છુપાવતી, પણ બાઈ પોતે જ તેનાં ત્યાં કાઈનો શો ઉપાય?'' પત્નીએ તેમજ સાસુરિયાંએ ચક્ષાવેલી જૂદી વાતોથી પોતાની મા વગોવાય છે એમ મણિલાલનું વક્તવ્ય છે. તેમ છતાં, તેમનાં માતૃશ્રીનો સ્વભાવ ધણો જ ક્રોધી હતો તેમ તેઓ સ્વીકારે છે. એના દષ્ટાંતરૂપ એક પ્રસંગ પણ તેમણે આપ્યો છે. નાના ભાઈને લણાવતાં મણિલાલે એક વાર માર માયો. તેથી માતાએ ક્યું : 'તારે તો એ મરી જાય એવી મરજી છે. પણ કાંઈ રસ્તામાં પડ્યો નથી' માતાનાં આ કુદચનોથી મણિલાલને બહુ માફ લાગ્યું. તેમને ભાઈ પર અનન્ય પ્રેમ હતો. 'પોતાની સર્વ સંપત્તિનો માસિક મનથી' તેમણે 'ભાઈને જ કદ્યો હતો.' છતાં માતા આવું બોલ્યાં તેથી તેમના મનમાં 'સંસાર માત્ર મિથ્યા છે, માથાપ પણ સ્વાર્થ સુધી જ છે' એમ વિચાર આવવા લાગ્યા.^{૧૦}

દરમિયાન પિતાની લોભી પ્રકૃતિનો તેમને દુઃખદ અનુભવ થાય છે. મણિલાલ કમાતા થયા ત્યારથી તેમનો પગાર પોતે લઈ લેવાનો નહોતો. આગ્રહ રાખતા હતા. તા. ૨૪-૬-'૮૧ના પત્રમાં તેઓ પિતાને લખે છે : 'મારાથી બને છે તેટલા રૂપેયા બચાવીને હું તમને મોકલું છું. મારે રૂપેયાનું શું કામ છે?'^{૧૧} તા. ૨૨-૮-'૮૨ના પત્રમાં પિતાની નાની-મોટી ફરિયાદોથી કંટાળીને તેઓ લખે છે :

"તમારો સ્વભાવ જ પડ્યો કે વચ્ચે કારભાર કરવો જોઈએ. અને એમ કરીને હાથે દુઃખ માનવું જોઈએ. વગર કારણે તમે લાંબા લાંબા રોદડાં રડ્યાના કાગળો લખો છો તે મને જરાયે પસંદ નથી. જોણે સુખનો લાભ લેવા ધાર્યો નથી તેને બીજું કોણ સુખ બેઠે

૯. અપ્રમટ આ. ૫, પૃ. ૬૫.

૧૦. એન, પૃ. ૬૫.

૧૧. મ. ચ. સા., 'કોમુદી', ડિસેમ્બર, ૧૯૩૦.

જેઠે આપી સકનાર છે? અહીં આ આવો જેમો ને આરામ લો તો અમે તમને ખસ કહેનાર નથી પણ તમને જ ઘરનો સ્વાદ છૂટતો નથી અમે તો એટલે મુઠી કહીએ છીએ કે ધગ આગળ રસોઈઓ રાખો ને ખાઓ પીઓ ઈશ્વર લાગે " ૧૨

વળી તા ૮-૯-૧૮૨૧ના પત્રમાં તેઓ લખે છે

" અત્રે તમને જે મોઝવામાં આવે છે તે ઉપગત એક પાઈ પણ રાખવામાં આવતી નથી, માટે જે વધારે અગત્ય હોય તો લખવું કે કોઈના લાગીને તમારી તરફ મોકલીએ જે ખચ થાય તે ઉપર અમારો ધ્યાન નથી " ૧૩

જે પિતા લણાવવામાં ગણ નહોતા અને જે પુત્રના અભ્યાસ પાછળ ખર્ચ કરવામાં અત્યંત સત્રાય રાખતા હતા તે, ઘરની સ્થિતિ સાગી હોવા છતાં, મહિનાઓ મુઠી પુત્રનો પગાડ લેનાનો આગ્રહ ગણે અને કમાતા દીકરાને જરૂર પૂરતું પણ ખરચરાની છૂટ ન આપે તે બતાવી આપે છે કે, મણિલાલને કેની નિયમ કૌટુંબિક પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું! તેઓ માગાપને રાજી રાખવાના હમેશા પ્રયત્ન કરતા હતા પિતાની ઇચ્છાનુસાર ચાંતિ વિરુદ્ધ લખાણ નહિ કરનાતું સીકારીને તેમણે શ્રદ્ધાસત્વનો આક્ષેપ વહોર્યો હતો તા ૧લી એપ્રિલ ૧૮૮૨થી તા ૧૩મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૪ સુધી તેમણે પોતાની કમાઈમાંથી બચાવીને નબુભાઈ ઉપર કુલ રૂ. ૧૩૬૮-૧૨-૬ મોકલ્યા હતા, ૧૪જે બતાવી આપે છે કે પિતાની માગણીને તેમણે સતત સતોષ્યા કરી હતી આમ, ઘરની અસાતિને કારણે, મણિલાલનું મન આ અરસામાં સતત વ્યગ્ર રહેતું હતું

બીજી તરફ શારીરિક વ્યાધિએ પણ તેમને આ વખતે સારી

૧૨ મ ચ સા, કૌમુદી, જુલાઈ ૧૮૮૧

૧૩. એનન, કૌમુદી, જુલાઈ ૧૮૩૧

૧૪ જુઓ શ્રી પુરાણીકૃત 'મ ન દિ નુ જ ચ ' ૫ ૧૯૦

પેઠે પગલા. સને ૧૮૮૨ના આરંભથી તેમને શરીરે ગાંઠ થવા લાગ્યા, જે પગ પર ધણા હતા. આમાંથી પગ પરના ત્રણ અને ડાબા હાથની વચ્ચેની આંગળી પાસેનો એક એમ ચાર ગાંઠ ફાટ્યા તેથી તેમની માંદગીએ અતિ ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ધણા દાકતર —વૈદોની દવા કરી પણ ફેર ન પડ્યો. આખરે પગ કાપી નાખવા સુધી વાત આવી! એટલામાં સદ્ભાગ્યે રસકપૂરની માત્રા એક વૈદ પાસેથી મળી. તેનાથી ૧૮૮૪ના આરંભમાં તેમને આરામ થયો. પછી શરીર સુધરતું ગયું. ૧૮૮૫ના આરંભમાં તેમણે મુંબઈ છોડ્યું તે વખતે એમની શરીરસંપત્તિ હતી તેવી પછી જિંદગીમાં કોઈ વાર થઈ નહોતી. ૧૫

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ભાવનગર રાજ્યના દીવાન સામળદાસ પરમાનંદદાસનું મૃત્યુ થયું. તેમનું નામ રાખવા સારુ ૧૮૮૫ના જાન્યુ-આરીમાં ભાવનગરમાં કોલેજ સ્થપાઈ. તેમાં સંસ્કૃત, ઇતિહાસ કે તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે મણિલાલને આવવા નિમંત્રણ મળ્યું. આ જગાનું નક્કી થયું તે પહેલાં (૧૮૮૪ના નવેમ્બર-ડિસેમ્બરમાં) વડોદરામાં કુળવણી ખાતાના સર્વોધિકારીના હોદ્દા માટે તેમણે શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડની મુલાકાત લીધી હતી. તેમણે દોરેલી પ્રાથમિક કુળવણીની યોજનાની ગાયકવાડ સરકાર પર સારી છાપ પડી હતી. ૧૬ પરંતુ તેમણે માગેલો પગાર ગાયકવાડને વધારે પડ્યો, તેથી ઉપરે મણિલાલે ભાવનગરની નોકરી સ્વીકારી. કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યા-પક તરીકે રૂપિયા બસોના માસિક પગારથી તેમની નિમણૂક થઈ હતી. મણિલાલ અગ્રેજી રાજ્યના નોકર હોવાથી ભાવનગર રાજ્યે

૧૫. 'વસંત' : ૩૧-૧-૬.

૧૬. મણિલાલના ઘરમાંથી મળી આવેલ પત્રોમાં ગાયકવાડ સરકારના ખાનગી મંત્રીએ મણિલાલ પર લખેલા તા. ૯ નવેં, ૧૦ નવેં, ૪ ડિસેં અને ૧૫ ડિસેં ૧૮૮૪ના ચાર પત્રો જોવા મળે છે તે આ હકીકતનું સર્ગર્થન કરે છે.

તેમની નોકરી હઠીની લીધી હતી. તેમનો પેનશનનો હક સરકારમાં કાયમ રહ્યો હતો. ૧૭

ઈ. સ. ૧૮૮૫ના જાન્યુઆરીની ૨૦મી તારીખ લગલગ મણિલાલ મુખર્જી બાવનગર જવા નીકળ્યા. આ વખતે તેમના હાથ નીચેના શિક્ષકોએ વિદાયમાનનો મોટો મેળાવડો ગોઠવીને તેમને મિજબાની આપી. તે પ્રસંગના સ્મરણ તરીકે સૌની બેગી છબી પાડવામાં આવી. મણિલાલને ભાવખીની વિદાય આપવા તથા ‘ફૂલનો વરસાદ વરસાવવા’ તેમના મિત્રો, સ્નેહીઓ, પ્રશંસકો અને તાબાનાં માણસોનું મોટું ટોળું સ્ટેશન પર એકઠું થયું હતું. મુખર્જી વિદાય લેતાં મણિલાલનું હૃદય પણ ભગઈ આવ્યું. ‘અરે ! આ મુખર્જી, મારો જીવ, મારો પ્રાણ, મારો જ્ઞાનનું, મિત્રોનું, કીર્તિનું, મારી અખંડ પ્રિયાનું સ્થાન તે જ તજવું ! એ વૃત્તિમાં હું કોઈ સાથે બોલ્યો નથી, આલ્યો નથી, દેવળ મુંજે મોઢે ગાડીમાં ચઢી ચાલતો થયો’—એવા ઉદ્દગારો તેઓ આત્મવૃત્તાંતમાં આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કાઢે છે.

મુખર્જી છોડતી વખતે મણિલાલની સાથે તેમનાં માતાપિતા પણ હતાં. સ્ટેશન ઉપર નબુલાઈના હાથમાં ખાંડ ભરેલી ખરણી હતી તે તેઓ ગાડીમાં ખેસવા ગયા કે તરત જ ફૂટી ગઈ. આ બનાવથી તેમને અમંગળ ભાવિનું સૂચન થાય છે ! પરંતુ અપશુકનના ખ્યાલથી થયેલ શોકને તત્કાળ દાબી દઈને પોતાના ‘સ્વસ્થાન મુજબ ચલમાવિ ઇ. માદ કરીને’ તેમણે બાવનગર ભણી પ્રવાણ કયું. ૧૮

૧૭. ‘વસંત’ : ૩૧-૧-૯.

૧૮. ‘વસંત’ : ૩૧-૧-૧૦.

[૧૪]

તન અને મનના વ્યાધિ

ઈ. સ. ૧૮૮૫ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજનું ઉદ્ઘાટન સુપ્રસિદ્ધ ફેસલગઢ દાદાભાઈ નવરોજીને હસ્તે થયું.

મહિલાયે શામળદાસ કોલેજના સંસ્કૃતના અધ્યાપકનો હોદ્દો તા ૨૨મી જાન્યુઆરીના રોજ સંભાળ્યો. એ વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે આર એચ ગનિયન નામના વિદેશી ગૃહસ્થની નિમણૂક થઈ હતી. ભાવનગર હાઈસ્કૂલના મુખ્ય શિક્ષક શ્રી જમ શેઠજી નવરોજીજી જીનરાણા શામળદાસ કોલેજના 'વાઈસ-પ્રિન્સિપાલ' તરીકે લેવાયા હતા.^૧

શ્રી ગનિયનનો ગેરહાજરીમાં શરૂઆતમાં થોડોક વખત પ્રો જીનરાણાએ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે કામ કર્યું હતું. જીનરાણા ધિયોસોફિસ્ટ હતા, એટલે મહિલાલ સાથે તેમને સારો સબધ હતો. મહિલાલની નિમણૂકમાં પ્રો જીનરાણાનો હાથ હતો એમ પ્રો બગવતરાય દોકોગુ અનુમાન છે.^૨ મહિલાલ આત્મવ્રતાતમા આને અંગે

૧ મુબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાના તા ૫-૧-૧૮૮૫ના પરિપત્ર નં ૨૪ ને અધિારે (અધિગટ પત્રવ્યવહારમાંથી.)

૨ તા ૧૫-૩ '૫૦ ના રોજ ગ્રાયડેખકે લીધેલી મુનાકાતને આધારે

અનતરાય નાથજી તથા નાનાસાહેબનો ઉત્તેજ કરે છે એ બંને ધિયોસોફિસ્ટ હતા. એટલે જીનવાળા મારફતે તેમણે મણિલાલની નિમ-
ણકે અગે પ્રયત્ન કર્યો હોય તે સભરિત છે

ગ્રે જીનવાળા ઉપરાત, મણિલાલની સાથે, તે વખતે, હાવનર
હાઈસ્કૂલના પ્રથમ મદદનીશ શિક્ષક બરજોગજી અરદેશર એની ઇતિ
હાસના અધ્યાપક તરીકે અને જમશેદજી મારનર ભૌતિક વિજ્ઞાનના
અધ્યાપક તરીકે નિમાયા હતા ફરદૂનજી મચેરજી દસ્તૂર—જેઓ પાછ
બધો મુમર્ઝ મુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રાર થયા હતા તે—એ વખતે શામળ
દાસ ગેલેજના મણિલાલના અધ્યાપક હતા મણિલાલને તેમની જોડે
ધોળા જ સારો સબધ હતો શામળદાસ ગેલેજના આ બધા અધ્યા-
પકોએ શરૂઆતના વર્ષોમાં પોતાના કાર્યની ઉત્તમ છાપ પાડી હતી ૫

એ જમાનામાં બી એ સુધીના ગ્રેજુએ-શિક્ષણના કુલ ત્રણ
વર્ષ હતા ગ્રીવિયસ, ફર્સ્ટ બી એ અને બી એ એ ત્રણ વર્ગની
પરીક્ષા મુનિવર્સિટી લેતી હતી પહેલે વર્ષે હાવનરમાં ગ્રીવિયસનો જ
વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો હતો મણિલાલને તેને અગે દરરોજ એક
કલાક મામ કરવાનું રહેતું આવજમાં કેટલાક વિરોધીઓએ તેમને
વિશે એની ગપ ઉઠાડેની કે ‘મણિલાલને પ્રોફેસર બનાવના પછુ કાઈ
આવડતુ નથી’ વિદ્યાર્થીઓમાં આવે લીધે ગેરસમજ જામી થનાથી
આરંભમાં મણિલાલને તેમની જોડે ‘પૂરું બનતુ નહિ’ પછુ છ
મહિનામાં તેમણે પોતાના કામથી વિદ્યાર્થીઓને ‘પરિપૂર્ણ સંતોષ’

૩ ‘વસત’ -૨ ૧-૯

૪ અપ્રમટ પત્રવ્યવહારને આધારે

૫ ૧૮૮૭માં મેટ્રિક પાસ થઈને શા કો મા દાખલ થવા આવનાર
ગાંધીજીના નીચેના ઉદ્દગારો આના સમર્થનમાં નોંધપાત્ર છે ‘તે કાગના
શામળદાસ કોનેજના અધ્યાપકો તો પહેલી પક્તિના ગણાતા’

(‘આત્મકથા’, ૧૬૧ આવૃત્તિ, પૃ ૫૫)

આપીને તેમનાં માન અને પ્રીતિ સંપાદન કર્યાં હતાં. વર્ષને અંતે પોતાના વિષયમાં અદારમાંથી બાર વિદ્યાર્થીઓ પાસ થતાં તેમણે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો.^૬

બીજે વર્ષે ફર્સ્ટ બી. એ. નો વર્ગ નીકળ્યો. એમાં જોડી દશાનું અધ્યાપન-કાર્ય કરવાનું હોવાથી તેમનો કાર્યોત્સાહ દ્વિગુણિત થયો. આખી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પ્રોફેસર મણિલાલ વિશે 'મમતા થઈ.' બીજે વર્ષે પ્રીવિયસમાં ત્રેવીસ તથા ફર્સ્ટ બી. એ.માં પાંચ વિદ્યાર્થી પાસ થયા. આ વખતે મણિલાલના શિક્ષણકાર્યની એટલી બધી પ્રશંસા થઈ કે 'એક ગણિતના પ્રોફેસર તથા સંસ્કૃતના પ્રોફેસર એ બે જ આખી કોલેજનું નાક છે' એમ બોલાવા લાગ્યું.^૭

૧૮૮૬ની પ્રીવિયસ, ફર્સ્ટ બી. એ. તથા બી. એ. ની પરીક્ષામાં મણિલાલ સંસ્કૃતના પરીક્ષક નિભાયા હતા. સંસ્કૃતમાં પરીક્ષક તરીકે નિમાનાર તેઓ પહેલા જ ગુજરાતી હતા. ગુજરાતી વિદ્વાનો પૈકી કોઈને મેટ્રિક્યુલેશન સિવાયની બીજી કોઈ પરીક્ષામાં આજ લગી પરીક્ષકપદ મળતું નહોતું, અને મેટ્રિક્યુલેશનમાં પણ ગુજરાતીમાં જ નિમણૂક થતી. મણિલાલની નિમણૂક દક્ષિણીઓએ જોનો મંજૂરો રાખ્યો હતો તેવા સંસ્કૃત વિષયમાં અને તે પણ હિન્દી પરીક્ષામાં થઈ તેથી ગુજરાનભરના વિદ્વાનોને આનંદ થયો. આમાં ડો. પિટર્સને પોતાને સહાય કરી હતી એમ તેઓ આ. વ. માં નોંધે છે.^૮

૧૮૮૬ની આખરમાં તેઓ લાવનગરમાં એક ચર્ચોબાધ્યાન ધર્યાદિ માટે રથપાચેલી 'કલ્પ'માં જોડાયા હતા, અને તેની મારફતે લાગતીવળગતી સંસ્થાઓ જોડે પત્રવ્યવહાર કરીને મુંબઈ

૬. 'વસંત' : ૩૧-૩-૯૮.

૭ એન : ૩૧-૩-૯૮.

૮. એન : ૩૧-૩-૧૦૧.

યુનિવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં ગુરુગતીને સ્થાન અપાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.^૮

આમ, એક તરફ પોતાને ઇંટ એવા શિક્ષણ-ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ કાર્ય કરીને તેઓ પ્રથમ પક્ષિના અધ્યાપક તરીકે નામના મેળવતા જતા હતા, ત્યારે બીજી તરફ, તેમના ઉપર શારીરિક વ્યાધિનું આક્રમણ ઉત્તરોત્તર પ્રબળ સ્વરૂપમાં થતું જતું હતું.

ભાનનગર આવ્યા તે પછી ત્રણ જ માસની અંદર તેમને નાકમાં ૧૬ બાઝવાનો નાધિ લાગુ પડ્યો પ્રખ્યાત દામ્તરો અને વૈદ્યોના ઉપચાર કરવા છતાં એ રોગ શમ્યો નહિ. ૧૮૮૬ના મે-જૂન દરમિયાન નાકની ન્યૂનો પડેલ ખરાઈ ગયો એટલે તેમનું નાક વચ્ચેથી બેસી ગયું.

આકટોગર-ડિસેમ્બર દરમિયાન નાકના ત્રણ ગળામાં ઊંઘાઈ અને ઓવાણ બંધ થયું રજાઓ પડતા તેઓ મુબઈ ગયા ત્યાં ઔષધોપચાર દ્વારા રોગ નરમ પડતા ૧૮૮૭ના જાન્યુઆરીમાં પુનઃ ભાવનગર આવ્યા ૧૦ પછી તરત જ રોગે એવો જાયસો ખાધો કે તેમને તા ૧૭ જાન્યુ ૧૮૮૭ના રોજથી ત્રણ મહિનાની રજા ઉપર ઊતરવું પડ્યું ૧૧ આ વખતે તેમની સ્થિતિ અત્યંત ગંભીર બની ગઈ ગળાનો કાંડો તૂટી પડ્યો અને તેની પાસેનો તાળવાનો થોડો ભાગ પણ ખરાઈ ગયો 'ન ખવાય કે ન ઓવાય' એવી

૮ એનન : ૩૧-૪-૧૦૧

૧૦ અપ્રેલ આ ૪ પૃ ૮૭-૬૩ ભાનનગર-નિવાસ વિશે આગળની શૈક્ષિક હકીકત 'વસત'માં પ્રજા કર્યા બાદ આચાર્ય આનંદરામને મણિલાલનું આત્મચરિત્ર લખત બંધ કર્યું હતું એટલે અહીંથી આગળ આવતી મણિલાલના જીવનની મોટા ભાગની હકીકતનો આધાર તેમનું અપ્રેલ આત્મચરિત્ર તરફ છે.

૧૧ અપ્રેલ પત્રવ્યવહારમાંના શ્રી કોના કામચલાઉ પ્રિન્સિપાલ બનવાના તા ૧૫-૧-૮૭ના પત્રને આધારે

રિયતિ થઈ દસ દિવસના ઉપવાસ થયા તાન લાગુ પડ્યો 'આખરની ઝિયતિ જાણીને' મિત્રો તેમને નડિયાદ લાગ્યા

નડિયાદથી મા અને લાઈને લઈને મણિવાન દાકતરી સારનાર સારુ મુમઈ ગયા ત્યા દાકતરોના ઉપચારથી '૬-૭ દિવસે જરા ખીચડી ખવાતી થઈ', પણ એક માસ ગાળના છતા મુમઈમાં તેથી વિશેષ આરામ થયો નહિ એટલે પાછા નડિયાદ આપ્યા નડિયાદમાં માર્ય આખર સુધી રહીને એમણે ચાણોદના વૈદની દવા કરી તેથી આરામ થયો, પણ ના મા ઝેડ બાઝવાનો બ્યાધિ ચાલુ રહ્યો હોનાથી બોલવાની મુશ્કેલી બની ગઈ

જીવનેશુ માદગીમાંથી જીભા થઈને મણિવાન તા ૧૬ એપ્રિલ ૧૮૮૭ના રોજ નોમ્મરી ઉપર હાજર થયા પણ, બોનવામાં ખામી રહી હતી તેને કારણે બનાનીને, ટ્રિ ગનિયને તેમને 'સતાવવા' શરૂ કર્યા તેમણે મણિલાલને જ્ઞ લેના સનાહ આપી પરંતુ મણિલાલે ના કહી 'અને જણાવ્યું કે મારા બોનવામાં સજ્જ ખામી છે ખરી, પણ તે મારા મમમાં અડચણરૂપ નથી નાના નાના વર્ગને તો હું મોઢેથી જ વાત કરી શકીશ, પણ એક જે મોઢોટો વર્ગ છે તેને વચાવીશ વગેરે ઉમેશનો પેડે કરાવીશ, પણ મારો અભિપ્રાય માન લખાવીશ અને છતા કાઈ પૂજવાનું રહેશે તો મુખથી સમજાવીશ'

પ્રિન્સિપાલને મણિવાનનો આ ખુનાસો ગળે બેઠ્યો નહિ તેમણે કોયેજનો નિયામક સમિતિ (Board of Management) તરફ મણિવાનની વિરુદ્ધ લખાણ કરી મોકલ્યું નિયામક સમિતિના અધ્યક્ષ લાનનગર રાજ્યના દીવાન વિદ્વન્દાસ શામળદાસ હતા તેમના ભાઈ લાનુભાઈ બેડ મણિવાનને સારો સબંધ હતો તેમણે લશ્મીભાઈ દ્વારા નિયામક સમિતિને પોતાનો ખુનાસો મોકલ્યો, ખીજી તરફ, ટ્રિ ગનિયનને સ્પષ્ટ સભાગાથું કે 'તમને રાજી ગમના ખાતર રજા લેની હોય તો લઉ' આથી પ્રિન્સિપાલે જરા ખિન્ન થઈને મણિ

લાલને ' પોતાની દરખાસ્ત મંજૂર કરવા બોર્ડની રજા માગવા રિપોર્ટ
 મોકલવાનો હુકમ કર્યો ' પણ મહિપાને ' પોતાના હૃદયની બદાર જે
 વાત નથી તેને અગે જાણની જરૂર મણી નહિ ' અને ' રિપોર્ટ ' ન
 કર્યો આમ, વિરોધ ઇલા મહિપાને ગોગ ઉપરી સાથે અટક
 પડી ગયો તેમણે ડોનેઝની નોશરી ટાડી દેવાનો વિચાર ર્યો અને
 મન મુખરામભાઈએ તેમને પ્રેરણા એજ્ય ઈન્સ્ટિટ્યુટની જગા આપ
 વાતુ ક્યુ હતુ તે બામત પ્રયાસ કર્યા તેમને લખ્યુ ૧૨

ઉપરી સાથે ઉપર પ્રમાણે રજા મળધી ત રાર ચાલતી હતી
 તે દ મ્યાન મહિપાનના જાણનામા આ યુ કે મુમઈમા અમુક દત્તવૈદ્ય
 ગળામા ફૂટિમ તાળનાની વ્યવસ્થા કરી પોતનાની હસ્ત દૂર કરી
 શકે છે આથી એ મુમઈ ગયા ત્યાં એક દત્તવૈદ્યને મળતા તેણે
 ખુશીથી ફૂટિમ તાળુ નાખી આપના કબૂલ્યુ તે મતનમતુ પ્રમાણ
 પદ પણ તેણે મહિપાને આપ્યુ

આ વખતે ત્રિ ગનિયન અને ત્રિ ફૂટનજ પણ મુમઈમા
 હતા ત્રિ ફૂટનજએ મહિપાન આ ત્રિ ગનિયન વચ્ચે સંબંધાન
 કરાવવાનો પ્રયત્ન ર્યો એનામા મહિપાન પણ દીવાન સાહેબના
 હુકમની એક નમન આની તેમા ' સાહેમે (= ત્રિન્સિપાને) માણમ
 ગમ્મવો નહિ મહિપાનના આવ્યા વિના અમે કાઈ કરી શકતા
 નથી '—એ મતનમતુ લખાણ હતુ મુમઈમા મહિપાને ' સાહેબને '
 ફૂટિમ તાળુની વ્યવસ્થા સારુ રજા લેવાની વાત કરી ત્યારે તેમણે
 એમને ભાવનગર આનીને અરજી કરવા ક્યુ મહિપાને ભાવનગર
 જઈને અરજી લખી અને તેમા દત્તવૈદ્યના ઉપચારનુ કાગલુ જણાવ્યુ
 આથી ત્રિન્સિપાન ફરીથી ક્રોધે ભરાયા દીવાન સાહેબના હુકમથી

૧૨ મધ્યમ આ જ પ ૬૫ મહિપાનના આત્મજીવનના પહેલો
 સળગ ખ અહી પૃ ૧ થાય છે હવે પછી ની દુખાવત તેમને છૂક નોધર્યે
 અમુક સમયના આતરે વિવિધ સ્થળોએ ગઈને લખી હતી

એમને અપમાન તો લાગ્યું હતું તેની બધી વગળા તેમણે મણિવાય પર દાવની મણિવાવને તેમણે ‘ ધજા અપમાનભરેલા શબ્દો ’ કહ્યા અને અરજીનું સ્વરૂપ બદલીને ‘ હું માદો છું માટે રજા આપો ’ એટલું જ લખના દગાણું કર્યું.

પ્રિન્સિપાલની ઇચ્છા મણિવાલ માદગી અંગે રજા માગે તો ‘ આ માણસ માદો જ છે, એના લખનાથી તમે મને માણસ લાનવાની ના કહી, પણ તે વાત ગેરનાજખી છે એ જુદો માણસ છે ’—એવો શેરો કરીને અરજી આગળ મોકલવાની હતી પણ મણિવાયે તેમના કહેના મુજબ ફેરફાર ન કર્યો, તેથી તેમણે મણિવાવનું અપમાન કર્યું.

પ્રિ ગનિયને કરેલ અપમાન અને દેરાનગતિ બદલ મણિવાયે નિયામક સમિતિને ફરિયાદ કરી સમિતિના મંત્રી શ્રી અપ્પલાલ માણેકવાય^{૧૩} મણિવાવને તથા પ્રિ ગનિયનને મળ્યા અને બંને વચ્ચે સમાધાન કરીને મણિવાવ પામે, ‘ દત્તેશ્વરના પ્રમાણપત્રને આધારે અર્ધા પગારે પાચ માસની^{૧૪} રજા જોઈએ છે ’—એ મતનમની અરજી લખાવી, અને શરત એ કરી કે પ્રિન્સિપાલે ‘ ફોર્વર્ડેડ ફોર કન્સીડરેશન ’ એટલા શબ્દો સિવાય એના પર બીજું કશું લખવું નહિ મણિવાયે પોતાને થયેલ અપમાન અંગે કરેલી અરજી પાછી ખેંચવાની ના પાડી, ‘ પણ સેક્રેટરીએ આગ્રહથી પાછી આપી ’ અને તેમની રૂમરૂ ‘ સાહેબને ઠપકો આપ્યો ’^{૧૫} આમ, પ્રિ

૧૩ અપ્રગત પત્રવ્યવહારને આધારે

૧૪ વસ્તુતઃ મણિવાયે છ માસની રજા ભાગવી હતી એમ તેઓ તા ૩-૧-૧૮૮૮ ના ટેન્ડર નોકરી હપ્ત ફરીથી હાજર થયાનો આ વૃત્તા હલ્લેખ કરે છે તે પછી તેમજ નોકરી અંગેના પત્રવ્યવહાર પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે

૧૫ આને અંગે નિયામક સમિતિના મંત્રી તથા પ્રિ ગનિયન વચ્ચે નીચેની મતવબની વાતચીત થયાનું મણિવાય આ વૃત્તા નોંધે છે તે, તેમણે

ગનિનન અને પ્રો મણિલાલ વચ્ચે સમાધાન થયું બન્ને બોલતા-ચાલતા થયા પણ ‘બન્નેને એક બીજા માટે હનકો અભિપ્રાય તો રહ્યો જ, અને મન કેવળ જુદા થઈ રહ્યા’ ૧૬

મણિલાલને રમ્મ મળી, પણ નવો માણસ આરતા વાર થઈ તેથી ૧૧ દિવસ તેમને કામ ઝડપે પડ્યું તે દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ તેમના વ્યાખ્યાનો બરાબર સમજતા હતા તેમના ‘જવાની પાતથી વિદ્યાર્થીઓ ઘણા દિનગીર થઈ ગયા’ ‘મણિલાલની પાસે ભણવાને બીજા કોઈથી સતોપ થવાનો નથી’ એમ વિદ્યાર્થીવર્ગ ખુબી રીતે બોલવા લાગ્યો ૧૭

મણિલાલે પોતાની વિદ્યાર્થીપ્રિયતા અગે આ મતલબની નોંધ કરેલી છે તે કોઈને આત્મપ્રશસ્તિરૂપ લાગવાનો સભર છે પણ તેમના

નિયામક સમિતિ પર પાડેલી ૧૫૫૦ પ્રશ્ન પાત્રી દોઈ બટી દતારી છે

“સેક્રેટરી Mr Gunion, you must know Mr Manilal was much insulted by you or he would not have a word against you He is an honest man, ‘above all tricks He is respected by all students and the whole town and he is a very good scholar in our Gujarat

“સાહેબ I know he is a great scholar and an honest man, but he must know he has a superior

“સેક્રેટરી He knows you are his superior, but you must regard your subordinates as your friends”

(અપ્રગટ આ ૪, પૃ ૮૮. તા ૧ જૂનથી તા. ૧૭ જુલાઈ સુધીની ના.)

૧૬ અપ્રગટ આ ૪, પૃ ૮૬-૮૮ : તા ૧ જૂનથી તા ૧૭ જુલાઈ સુધીની નોંધ

શિષ્યો પૈકી કેટલીક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓએ તેમની શિક્ષણપદ્ધતિનાં જાહેરમાં વખાણ કર્યો છે, એટલું જ નહિ, જિંદગીભર મહિલાશ્રવણ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવ્યો છે તે બતાવી આપે છે કે આત્મચરિત્રમાં આ વિગત એક હકીકતરૂપે નોંધાઈ છે.

આ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓમાંની કેટલીક તે સ્વ. પ્રો. બ. ક. દાકાર, સ્વ. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા અને સ્વ. જીવજ્ઞાણ લક્ષ્મીરામ દવે (જટિસ).^{૧૮} પ્રો. જગવંતરાય દાકાર પોતાને મહિલાશ્રવણ 'બેદડી રીતે શિષ્ય' ગણે છે : તેમને તેઓ પોતાના ચાર ગણગુરુઓ પૈકી એક ગણે છે; ઉપરાંત તેઓ સામળદાસ કોલેજમાં મહિલાશ્રવણ વર્ગમાં સંસ્કૃત ભણ્યા હતા. 'સંસ્કૃત વ્યાકરણ તો મને એમને લીધે જ આવડતું થયું એમ કહું તોપણ ચાહે' — એમ કહીને પ્રો. દાકાર, પોતે ૧૯૩૩માં નડિયાદમાં મહિલાશ્રવણ વિશે આપેલું વ્યાખ્યાન સંભારીને, મહિલાશ્રવણની અધ્યાપનપદ્ધતિનો ખ્યાલ આપતો પ્રસંગ નીચે મુજબ વર્ણવે છે :

“સામળદાસ કોલેજની એક ઇનામની હરીફાઈથી 'મહાકવિ કાલિદાસ અને તેની કૃતિઓ' ઉપર સંસ્કૃત નિબંધો માગવામાં આવેલા. તેમાં મેં વિચાર કર્યો કે મઘમાં તો આપણું વ્યાકરણજ્ઞાન લીટીએ લીટીએ ઝળકવાનું માટે લાવ પહોંજ અડાવિયે.....પાંચ પંદર અવતરણો ટાંકીને બસો કે અઢીસો શ્લોકનો નિબંધ મેંય તે વખતસર આપી દીધો. એ ઇનામ મળ્યું તો રા. રા. ભાઈ માનસંકર

૧૮. ઈ. સ. ૧૮૮૭ના ડિસેંબરમાં મેટ્રિક પાસ થઈને ૧૮૮૮ના જન્યુઆરીમાં ગાંધીજી સામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. તેઓ એક સત્ર — એટલે કે ૧૫ મી એપ્રિલ સુધી — સામળદાસ કોલેજમાં હતા તે વખતે મહિલાશ્રવણ પાછુંખડું માંદા રહેતા હતા, છતાં વર્ગ તો લેતા હતા જ. ગાંધીજીની 'આત્મકથા'માં મહિલાશ્રવણને લેખે જ નથી, છતાં વધુનો તે સમય તપાસતાં પ્રીવિયસમાં તેઓ મહિલાશ્રવણના શિષ્ય હશે એમ એકસ અનુમાન કરી શકાય.

પીતામરદાસને, પણ એ નિમિત્તે ગ્રેફેસર સાહેબે અત્યંત કૃપા કરીને મને પોતાને ત્યાં તેડ્યો, અને ત્યાં મારા લખાણમાના વ્યાકરણદોષ, ભાષાદોષ, અલ્પકારદોષ, વિચારદોષ, વગેરે વગેરે કેમ મુધરે તે બતાવના અને સમજાવવા પાછળ તેમણે તો ખાસા બે કલાક મારી માથે ગાળ્યા. આ એમનો માગ ઉપર ઉપકાર કદિ ના જૂનાય એવો હતો. આ બે કલાકના શિક્ષણ પછી જ સમૃદ્ધ વ્યાકરણ કંઈયે શીખતો થયો. ૧૮

મણિલાલ ભાવનગરથી છૂટા થઈને નડિયાદ આવ્યા એટલામા દત્તપ્રેમની સારનાર સારુ તેમના મિત્ર ગોપાળદાસે મુમર્દી મોનાવ્યા, એટલે તા ૧૭-૭-૧૮૮૭ના રોજ તેઓ નડિયાદથી મુમર્દીજવા બિપજા મુમર્દીમા સારવાર ચાની એટલે બધો વખત — ત્રણ માસ — એ ગોપાળદાસને ત્યાં રહ્યા હતા ચારસો રૂપિયા ખર્ચાને તેમણે ત્રિમતાનુ બનાવરાવ્યું તેથી બોલવાની મુરકેની દૂર થઈ ૧૮૮૭ના નવેબરમા તેઓ નડિયાદ આવ્યા અને ડિમેબરમા યુનિવર્સિટીની ત્રણે પરીક્ષામા પોતે પરીક્ષક હોવાથી પાછા મુમર્દી ગયા અને વળી એક માસ મિત્ર ગોપાળદાસને ત્યાં ગાળ્યો ૨૦ એટલામા રજા પૂરી થઈ એટલે તા ૩૭ જાન્યુઆરી ૧૮૮૮ના રોજ ભાવનગર આવીને નોકરી પર હાજર થયા ૨૧

ભાવનગરમા એકાદ માસ સારી રીતે કામ ચાલ્યું પણ નિત્યશત્રુ વ્યાધિએ તેમને વધુ વખત નિરાત લેના દીધી નહિ નાકમા જરા પ્રશ્ન રહેલું હતું તે માટે મુમર્દીમાથી શુભ નેશ કરની ગોળાઓ લીધી હતી તે ખાવા માડી, પણ કસો ફાયદો થયો નહિ બિયરો કંઈ બેસી ગયો, ને ગળામા બેડા પ્રશ્ન પડી ગયા તે પીડા કરવા લાગ્યા. પેલેજમા ધામ કરતા મહાશ્રમ પડવા લાગ્યો, બોલવામા

૧૮ 'વિવિધ વ્યાખ્યાનો', ગુરુ ૨, વિભાગ ૧, પૃ ૬૧-૬૨

૨૦ અગ્રગ આ ૪, પૃ ૬૮ તા ૨૬-૧-૮૮ની નોંધ.

૨૧ એજન, પૃ ૧૦૩ એ જ નોંધ

બહુ દુખ થતા માણુ ને ‘વિદ્યાર્થીઓને સમજવામા પણ કાઈકે મુસીબત થતા માડી’ અનપાન પણ ગણાની મુલ્કેનીને કાગણે લેનાય નવિ તેથી નમગાઈ વધતી આની

‘આજ મટે, માન મે આ ઉપાય, તે ઉપાય’ એમ જરતા એ માસ સુધી તેમણે દુખ વેળુ ત્યા એપ્રિન ડી પદ્મ તારીખ આની સત્ર પૂરુ થયુ દરમાન ત્રિન્સિપાને રાજનામુ આપવાનુ તેમના પર દખાણુ કર્યું તેમની તોફાની ક્રન સાત વર્ષની થઈ હતી બીજા પણ થાય તો પેનતાન મજે એની તેમની ધાગણા હતી આથી છ મહિનાની અર્ધે પગારે ‘સિન્’ રજા અગે લખાણુ કરીને તેઓ નડિયાદ ગા ૨૨ અડી મહિનાનની ભાનનગર મેનેજ ખાતેની માર્કિટીને અત આવે છે માદગીને મારણે તેઓ ફરીથી ત્યા નોમરી કરતા જઈ શમ્યા નથી ૧૮૮૮ના એપ્રિનમા તેમણે ભાનનગર છોડ્યુ ત્યાગ પડી રજા અગે ભાનનગર મેનેજના સત્તાવાળાઓ સાથે લામે પનન્યવહાર અને ટપાખી ચાલ્યા તે સિવાય તેમને તે મેનેજ સાથે કરોડ સબધ રહી નહોતો

અધ્યાપકની જનનત કાગકિટીને કુરિત જરી દેનાર ભયકર માદગીના અનુસધાનમા મહિનાન એ —એ અમતમારિડ બનાવો યાદ કરે છે એમ, મુખઈ છોડતી વખતે પિતાના હાથમાથી ખાડની બરણી પડીને ફૂગી ગઈ હતી તે અને બીજે માદગિયા ખોવાયાનો આ બીજે પ્રસંગ યાદ કરીને તેઓ શકુનનો મહિમા સમજાવે છે માદગીની સાથે માદગિયાની વાત સામળી લેતા તેઓ કહે છે

“મારી પાસે દોગચીટીના બે માદગિયા હતા બન્ને મારા શરીરરક્ષણુ તથા ઉન્નતિ માટેના હતા તેના કરનારાઓએ વગર માગ્યે ઉમગમા કરેના હતા ને તેના કલા મુજબ આજ સુધી બ યુ હતુ આમાનુ એક જે જુનુ હતુ તે એકવાર કદાપિ હાથ ન આવે તેમ

જોવાયુ છતા જડયુ હતું આ વખતે રેલવેની ગાડીમાં ભાવનગર જતા તે બન્ને જુન મદિનામાં જોવાયાં ને ભાવનગર પહોંચતા મને તે વાત માનુષ પડી આ બનાવ પત્રી મારુ નાક બેમી ગયુ ”૨૩

સાથે સાથે માદગીના કારણુએ પોતાની જન્મકુંડળીની વિગતો પણ તેઓ રજૂ કરે છે

“મારી જન્મકુંડળીમાં પણ ૨૨ વર્ષ શુકની દેના હતી તે બાવીશમે વર્ષે નોકરી અપાવતા મુઘી આનંદ મગની મઘી પત્રી સૂર્યની ૭ વર્ષ હતી તે પંમે નાભ કઠી ખર્ચાવનારી તથા મદારિષ્ટ ને શરીરને કષ્ટ કમનસારી હતી તેમાં છેના વર્ષમાં એટલે ૧૮૪૮ના જોડ મુધીમાં તો મારૂ મુધુ થરા જેઓ મદવાડ ચાર તેવો યોગ હતો એ બધાનો પણ મઘી ભાર ભજનાયો !”

આમ, માદગીના કારણુએ મણિલાલ ગ્રવહ્યા અને અપશુકનને ગણાવે છે પરંતુ ખરુ જોના જુનાતીની ઉચ્છૃષ્ટન ટેવને પરિણામે તેમને લાગુ પડેન રોગ પ્રભુત દુર્દશાનુ મુખ્ય કારણુ હતુ

આ આખા મદવાડ પેટે તેમને બે હબર ફિયાનુ ‘અર્થ’ થયુ હતુ ૨૪

[૧૫]

નર્મદના કાર્યના ઉત્તરાધિકારી

સસાનુ એક આશ્ચર્ય છે, કે વિદ્યાતા જેને લયકર દરદ આપે છે, એને એ દરદને જીરવનાની શક્તિ પણ આપે છે જીવમેષુ માદગીને વખતે મણિનાવ અદ્ભુત ધૈર્ય અને તિતિક્ષા દાખવી શક્યા હતા ‘આટલો વ્યાધિ છતાં મેં ‘અરે’ કે ‘ઉ’ મ્યું નથી’ અને ‘મારામાં તો કાઈક અનૌકિક ધીંગજ આપ્યું હતું ને કસાથી ડરતો ન હતો’—એમ તેઓ કહે છે તે એમની અવિરત સ્વાધ્યાય-પ્રવૃત્તિ જોતાં યથાર્થ લાગે છે ચારે બાજુ વિષમ સંજોગોની વચ્ચે પણ પોતે લેખન-વાચન-મનન ઉપરાંત લોકભગૃતિ સાધવાનું જાહેર સેનામર્થ રી શક્યા તે પોતાને ‘પરમ જ્ઞાનથી પેદા થયેલા વિશ્વાસ અને હીમતનું જ ફળ છે’^૧ એમ એમનું મતવ્ય છે આના અનુલક્ષ્યે વેદાંત ઉપરની પોતાની શ્રદ્ધાનો ઉત્કટપણે ઉત્તેજ કરતાં તેઓ કહે છે

“સસાર શરીર સર્વે બગ્યા હતા, રોહી પણ હીકરીક હતા છતાં જે પરમાનંદ મને છે તે કોઈને પણ આવી અવગ્યામા નહિ મળ્યો હોય મારી વાચન-લેખનની મેહેનત અતુલ ચાલતી એવી કે સારામાં સારી તદુગ્મતીવાળા માણસોમાંના પણ કોઈક જ કરતા હોય આ બધાનું મરણ મારી પ્રહ્લનિદા હતી, તથા તે તરફનો મારો

નિશ્ચય કેવળ વિરાગરૂપે પરિણામ પામી, નિરપેક્ષ મન કરાવી વાચન-લેખનમનન ને બને તો શુભ કર્મનો ઉલ્લેખ તેમાં જ મને રાષ્ટ્રી રાખતો Smile's Character વાચના Prof George Wilsonની શરીરસ્થિતિ તથા મનની અત્યુચ્ચ આધારી ને ઉત્સાહ પૂર્વક યમ અને વિરાગ જોઈ મને મારી સ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ આવ્યું, અને મારા જેવા પણ થઈ ગયા છે ને મારી પેઠે જ વર્ત્યા છે એમ જોઈ મને મારા આચારમાં દુઃખ છતાં પણ ધરો આગ્રહ વધ્યો ”૨

આમ, બ્રહ્મનિગ ઉપરાત સમાન કક્ષાના નિચારકનું દૃષ્ટાંત પણ મણિલાલને પોતાની ઇષ્ટ સમ્પ્રદાયપ્રવૃત્તિમાં ચિત્તને એકાગ્રપણે પરોવનાની પ્રેરણા આપે છે જો આમ ન હોત તો હાવનગર આવ્યા પછી ઉપરાઉપરી વ્યાધિના દુઃખમાં થતા છતાં તેઓ લેખનકાર્યમાં, અધ્યાપનમાં, અભ્યાસમાં અને પત્રકારત્વ જેવી જાહેરપ્રવૃત્તિમાં દિન પ્રતિદિન વિશેષ પ્રગતિ સાધી શક્યા ન હોત

મુખ્યમાં પુનઃ આરોગ્યે સધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ હાવનગરમાં પણ ચાલુ હતું

કોયેજમાં શીખવવા અંગે વાચકાનું હતું તે ઉપરાત મણિલાલે હાવનગરમાં શાસ્ત્રી જાનુશકરને અભ્યાસ વધારવા માટે ખાસ શેકયા હતા

તેઓ શરૂઆતમાં શાસ્ત્રીને ત્યાં ભણવા જતા, મિત્રોને પણ ત્યાં આનવાનું કહે અભ્યાસ આવતો હોય ત્યાં મિત્રો આવે એટલે એ મરકડી દૃષ્ટિમાં લેતી પડે એટલે શાસ્ત્રી અકળાતા પણ ખીલ જ દારે મણિલાલ હસતા હસતા શાસ્ત્રીએ શીખવેનું બધું બોલી દેતા એની તેમની ગ્રહણ-ધારણ-સંક્રિત હતી ૩

૨ અગ્રગટ આ ૧, ૫ ૮૧-૮૯ તા ૧૭-૭-૮૭ની નોંધ

૩ ડૉ. ગિરજાનંદન ત્રિવેદીની લેખકતા ૨-૧૦-૧૮૫૦ના રોજ લીધેલી મુદ્દામતને આધારે

તેમની પામે તેમણે ‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’, ‘પરિભાષેન્દુગ્રેખર’, ‘મહાભાષ્ય’ વગેરે વાંચ્યા હતા આ સિવાય ‘નૅકમ્સિદ્ધિ’, ‘અદ્વૈતસિદ્ધિ’ વગેરે વેદાન્તના ગ્રંથોનો પણ તેમણે આ અરસામાં અભ્યાસ કર્યો હતો ૪

મુખર્ષિ છોડતી વખતે ડૉ પિટર્સને તેમને ‘તર્કકૌમુદી’ નામનો ન્યાયગ્રંથ ‘બોમ્બે સસ્કૃત સિરિઝ’ માટે તૈયાર કરવા આપ્યો હતો, તે તેમણે ભારનગર આવ્યા બાદ થોડા વખતમાં જ તૈયાર કરીને મોકલાવ્યો પણ ડૉ પિટર્સનેથી એ ગ્રંથ બોવાઈ ગયો

ડૉ પિટર્સને તેને અંગે દિવગીરી દર્શાવીને મણિનાથ કહે તે બંદો આપનાનું જણાવતો પત્ર તેમના ઉપર લખ્યો મણિનાથે ઉત્તરમાં લખ્યું ‘તમે તમારી ફરજ માની જે કૃપા છે તે રાખો બાકી ગ્રંથની તો બીજી નકલ છે તે પરથી કુ ફરી લખી કહાડીશ’ પુસ્તક ફરીથી તૈયાર કરતા તેમને એમાં અનેક સુધારાવધારા કરવાની તક મળી ૧૮૮૬ની આખરમાં ‘બોમ્બે સસ્કૃત સિરિઝ’માં ‘તર્કકૌમુદી’ પ્રસિદ્ધ થઈ

મણિનાથે આ ગ્રંથ યુરોપ-અમેરિકાના અમુક સભાનિત વિદ્વાનોને મોકલ્યો હતો, તેમાં ‘રિચના ઓરીએન્ટલ જર્નલ’ના પ્રથમ અંકમાં પ્રો જેકોબીએ તેનું પ્રશંસાયુક્ત અવલોકન કર્યું હતું, ‘ઇન્ડિયન એન્સાઇક્લોપીડીયા’માં ડૉ કિલ્હોર્ને પણ વખાણ કર્યા હતા બીજા વિદ્વાનોના પણ તેમના પર એ વિશે અભિનંદન-પત્રો આવ્યા હતા આ સંબંધી મણિનાથને પોતાનો શ્રમ સફળ થયેનો લાગે છે અને કાર્યમાં નવો ઉત્સાહ આવે છે ૫

અગાઉ દર્શાવ્યા મુજબ ‘થિયોસોફિસ્ટ’ પત્રમાં પ્રગટ થયેન પોતાનું ‘લૅન્ગ્વેજ ઓફ ડોમનસેન્સ’ નામનું ભાષણ, સસ્કૃત

૪ ‘વચત’ ૩૧-૩-૮૮, ૮૮

૫ જુઓ ‘વચત’ ૩૧ ૩ ૮૮, ૮૯.

‘વાક્યમુધા’નું ભાષાતર અને તુકારામ તાત્પર્યે પ્રસિદ્ધ કરેલ ‘ભગવદ્ગીતા’ની પોતે લખી આપેલી પ્રત્યાવના : આ ત્રણ લખાણોમા શંકરાચાર્યપ્રણીત ‘અપરોક્ષાનુભૂતિ’ ગ્રંથનું ભાષાતર ઉમેરીને મણિલાલે ‘રાજયોગ’ નામનો અંગ્રેજી ગ્રંથ ૧૮૮૫માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો હિન્દુસ્તાન, યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનો પર તેમણે આ ગ્રંથ પણ મોટી આખો યુરોપ-અમેરિકાના વિદ્વાનોમા ‘રાજયોગ’ દ્વારા તેમની પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ, આને અંગે સુપ્રસિદ્ધ ડૉ. જીવરનો તેમને પરિચય થયો ‘ગુજગતી’ના તા. ૧૨-૫-૮૭ ના અંકમા તેમજ ‘થિયોસોફિસ્ટ’મા આ ગ્રંથના પ્રસાસાત્મક અવલોકનો છપાયા હતા ૬

આ અરસામા ‘લાઈટ ઓફ એશિયા’ના કવિ એડવિન આર્નોલ્ડ હિન્દુસ્તાનમા ફરતા ફરતા ભાવનગર આવ્યા હતા તેમની મણિલાલને મુનાકાત થઈ મણિલાલ વિશે પોતાની જાણ વર્ણવતા આગેનોડે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું ૭

“Nor does Poona or Bombay contain any Shastree, with clearer conclusions on Hindu theology and philosophy, better command of lucid language, or ideas more enlightened and profound, than Mr Manilal Nabhubhai Divedi, Professor of Sanskrit in the Samaldas College here

૬ જુઓ ‘વસત’ ૩૧-૩-૯૮

૭ એમ પ્રેમાય છે કે એડવિન આર્નોલ્ડે પૂના તથા મુમ્બાઈના મુખ્ય મુખ્ય હિંદુ પંડિતોને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે ‘તમારી ફિલસૂફી આટલી ઉચ્ચ હોવા છતાં તમારા પર મુકીબર લોકો ગત્ય કરે તેનું શું કારણ ?’ આ પ્રશ્નનો જવાબ મુજબ કે પૂનામા ન મળ્યો, અને છેવટે મણિલાલ પામેથી તેને મળ્યો તેથી આર્નોલ્ડે તેમને વિશે આ પ્રમાણે ઉદ્ઘાટ કાઢ્યા હતા (ડૉ. લક્ષ્મીપ્રસાદ ત્રિવેદીની લેખકે લીધેલી મુલાકાતને આધારે)

(Bhavnagar), whose book just published on the Raja-yoga ought to become widely known in Europe and to converse with whom has been a real privilege " ૮

‘રાજયોગ’થી મણિલાલને એક ખીન્ને લાલ પણ થયો ઈ સ ૧૮૮૬ની આખરે વિયેનામાં ‘ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસ’ ભરાવાની હતી એ ખુબર તેના એક મત્રી હતા આ ‘કોંગ્રેસ’માં સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ૫ લગનાનલાલ ઇંગ્લેન્ડે મોકલવાનું હતું હતું પણ કોઈ કારણસર ૫ લગનાનલાલે ના પાડી એટલે એ ખુબર સૌરાષ્ટ્રના પોનિટિકલ એજન્ટને તથા લાવનગરના નાયબ દીનાને મણિલાલને મોકલના પ્રમથ કરના સૂચ્યું

મણિલાલને પૂછતા તેમણે ‘ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસ’માં જવાની ખુશી બતાવી નાયબ દીનાને મણિલાલને પોનિટિકલ એજન્ટને મળવા, ‘તેના કહેવાથી જ’ લઈ ગયા

‘પોનિટિકલ એજન્ટ પૂછ્યું ‘આ જ મણિલાલ કેમ એઓને વિધાયત જનુ છે?’

મણિલાલે જવાબ આપ્યો ‘હા,’

ત્યારે કહે ‘હીક છે, એ બાબત વિચાર કરીશું’

સ્વમાની મણિલાલને પોનિટિકલ એજન્ટની વાતચીત અને રીતભાત ઉપેચાયુક્ત લાગી તેમણે પોનિટિકલ એજન્ટને કહ્યું

‘હું એ કામ માટે ઉમેદવાર નથી આપને જે મને મોકલવાની ઇચ્છા હોય ને મારા સિવાય ખીન્ને વધારે સારો કોઈ જનાર ન હોય તો હું જવા ખુશી છું’ તેમના આ શબ્દોની પોનિટિકલ એજન્ટ પર સારી છાપ નહિ પડી હોય

વળી, આ અરસામાં મુંબઈ સરકાર તરફથી જનર ડૉ. ભાંગર-કરને ભારત સરકારે ના પાડી. મુંબઈના ગવર્નરના મંત્રીએ સૌરાષ્ટ્રના પોસ્ટલિકલ એજન્ટ પર ડૉ. ભાંગરકર માટે ખાનગીમાં ભક્ષામણ કરી. મહિલાલને હિંદુ રીતરિવાજ પ્રમાણે વિદેશ જવાનું-રહેવાનું હતું એટલે તેમનું ખર્ચ દેખીતી રીતે જ વિશેષ આવે. ડૉ. ભાંગર-કરનો ખર્ચનો આંકડો નાનો હતો. એટલે આખરે ડૉ. ભાંગરકરને સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસમાં મોકલવાનું નક્કી થયું. આમ મહિલાલને ઉક્ત કોંગ્રેસમાં જવાનું ન જન્યું, 'પણ તેને માટે મળેલ નિમંત્રણથી મળતું માન મળી ચૂક્યું.' વળી, આગળ જોયું તેમ, આ અરસામાં જ તેમને લાયકર મંદવાડ હતો એટલે તેમને વિયેના જવાનું બધું રહ્યું તે સારું થયું એમ તેઓ તોંધે છે. ૯ પણ વિયેનામાં એમને સારા ડોક્ટરોની સારવારનો લાભ મળત એમ પણ કેમ ન બનત?—જોકે આવી જાનના તકોનું ઝાઝું મૂલ્ય નથી.

ભાવનગર આવ્યા પછી મહિલાલે પોતે અગાઉ મુંબઈમાં તૈયાર કરેલી સ્ત્રીકૃષ્ણવણીની યોજનાનો પુનર્વિચાર કર્યો. ભાવનગરમાં સ્ત્રીશિક્ષણની કોઈ નહર યોજના અમલમાં મૂકવાની શક્યતા તેમને એ વખતે દેખાઈ નહિ, પણ એક ધણું જ સસ્તું માસિક કાઢવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. તદ્દનુસાર, વાર્ષિક લવાજમ માત્ર એક જ રૂપિયો રાખીને, તેમણે 'ત્રિયંવદા' નામનું માસિક પત્ર ૧૮૮૫ના ઓગસ્ટથી શરૂ કર્યું^{૧૦}, જે ટૂંક સમયમાં જ ધણું લોકપ્રિય થયું હતું. તેમાં સ્ત્રીસંબંધી વિવિધ વિષયો ચર્ચવાનો મુખ્ય પ્રયત્ન રાખ્યો હતો. 'ત્રિયંવદા'માંથી મળનાર નફા કેવળ લોકહિતાર્થ

૯. જુઓ 'વર્ષત': ૩૧-૩-૧૦૦.

૧૦. 'ત્રિયંવદા' માસિકને વધાવનારી એક ગરબી પં. ગુરુલાલજીએ 'શુભર્ગિતાથી' રચી હતી તેની કેટલીક પકિતઓ સ્વ. નરસિંહગવે 'સ્મરણ-સુકર'માં મહિલાલનું સ્મૃતિ-ચિત્ર દોરતાં ઉતારી છે તે આહી ઉદ્ધૃત કરવી અસ્થાને નહિ ગણાય:

વાપરવે એની મહિનાવાની પ્રતિજ્ઞા હતી ઈ સ ૧૮૮૭માં 'ત્રિપંવદા'નું આર્થિક સરવૈયું ફાટતા તેઓ નોંધે છે 'હાલ તેને બે વર્ષ થવા આવ્યા છે, પણ તે મુદતમાં તો તેની વાચક વર્ગમાં અતિશય પ્રિયતા છતાં ૩૧ ૧૦૦૭ નો ટોટો ગયેલો છે' ૧૧

૧૮૮૬ના માર્ચ-એપ્રિલમાં 'એડવોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા' નામના અંગ્રેજ દૈનિક પત્રમાં મહિનાલે 'Universality' તખ્તનુસંધી ત્રણ લેખો લખ્યા હતા 'બે દેશ-મુધારણાના નિયમ સબધી અને એક રુકિમણીઆઈના કેસ સબધી' ઉપરાંત 'થિયો-સોફિસ્ટ' તથા 'સ્પેક્ટેટર'માં પણ લખાણ આનું હતું મહીપતરામે જૂળાણીઆતામાં પાંચપુસ્તક તરીકે 'કરણધેનો' તથા 'વનરાજ આનડો' પસદ કર્યો હતો તે અંગે મહીપતરામના પક્ષમાં કોઈ 'હિન્દુ' નામધારીએ 'સ્પેક્ટેટર'માં લેખ લખ્યો હતો તેના જવાબરૂપે એ જ પત્રમાં 'હિન્દુ'ની સહીથી મહિનાને મહીપતરામ વિરુદ્ધ સારી પેઠે લખ્યું આથી ૧૮૮૬ની આખરમાં મહિનાલ અને 'સ્પેક્ટેટર'નાં તત્ત્વી મનમારી વચ્ચે સારી પેઠે સંઘર્ષ જામ્યો વિધનાવિનાહ અંગે મનમારીએ સરકારને કાયદો કરવા વિનંતી કરી, ત્યારથી મહિલાલને તેમની સાથે મતબેદ પડ્યો હતો ૧૮૮૬ના માર્ચ-

“નૃપ હરતપિતાને શુદ્ધ શાકુન્તલ પશુડી,
અનસૂયા પ્રિયવદા બેથ સખીઓ ત્હા વણી
અનસૂયા રહે મનમોહ પ્રિયવદા મુખમાં,
તો મુનિજનજનમી નાગ સુમતિ મળે મુખમાં,
નરમહિ મહિનાન રસાળ સહદય ગાગ છે,
( ) મિત્ર એ ગહારા છે”

અહીં ખાતરી ગળેના શબ્દો વિસ્મૃતિને કાગળે નગસિદ્ધગવ મૂકી રાક્યા નથી ('સ્મશ્વમુકુર', પૃ ૨૨૦)

એપ્રિલથી ડિસેમ્બર સુધી બન્ને વચ્ચે 'સ્પેન્ડેટર' તથા 'એડવોકેટ
ઓફ ઈન્ડિયા' માં ત્રીન વાદ્યુદ્ધ જામ્યું

મલખારી તરફથી મણિલાલને વિરુદ્ધ પડ્યા બદલ ધમકી
આપવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. મુમઈનો એડ પારસી વકીલ એમ
બોલેયો કે "મણિલાલ સમજતા નથી જે સાહેબ લોકોને રાજ
રાખવા હોય તો તે આમ ન કરે" ઇત્યાદિ

મણિલાલે વાત લાવનારને કહ્યું "સાહેબ લોકોને ખુશ કરના
કે ગમે તેને ખુશ કરવો એ મારું કામ નથી, પારસીઓનું હોય તો
બલે હોય, મારે તો જે સત્ય હોય તે બોલવું એ મારી ફરજ
છે, પછી તેમા કોણ ખુશી કે નાખુશી થાય છે તેની મને દર
કાર નથી" ૧૨

આમ કોઈની શેઠમા તથાયા વગર પોતાને સત્ય લાગ્યું તેને
નમંદની માફક નિર્ભયપણે જનહિતાર્થ જાહેર કરવાની વૃત્તિ મણિલાલે
પણ સરકારસેવક તરીકે ધારણ કરી હતી તેને પરિણામે, આ
ચાર વર્ષ દરમિયાન બહુશ્રુત નિદાન ઉપરાંત સઘિન વિચારક તરીકે
પણ તેમની કીર્તિ ફેલાતી જતી હતી

મણિલાલની આ સરકાર-પ્રવૃત્તિને જીવનના છેલ્લા વર્ષો
દરમિયાન સ્વધર્મરક્ષણનું કાર્ય ઉપાડનાર નમંદ ઝીણી નજરે અતિ
રસપૂર્ણક નિહાળી રહ્યા હતા તેને આ અઢાવીસ વર્ષના તરુણ
વિચારકમા પોતાનો સમાનધર્મી પ્રતીત થાય છે વખત જતા, મણિ
લાલની નવીન સરકારરક્ષક વિચારશ્રેણી પર એને એટલી શ્રદ્ધા
એસે છે કે જિંદગીના છેલ્લા દિવસોમા (૧૮૮૬ના ફેબ્રુઆરીમા) તે
પોતાનું અધૂરું રહેલું કાર્ય પૂર્ણ ઉમળકાબેર મણિલાલને બોલે છે
આ પ્રસંગનું બયાન આપતા મણિલાલ કહે છે

“ જનિ નર્મદાચક્ર જે જુના જમાનામાં સુધારાના મહારથી તે આ વખતે બદનાઈને મારા જેનાજ વિચાર જણાવતા લખતા હતા અરે, મારી તેમની એટલી બધી એમતા હતી કે તેમણે તેમના મરવાના પ્રસંગે હું તેમને મળે તો તેનામાં મને જે શંકા કહેના તે પરથી જ તે એની બધી કે એમ મે જાણે તો તેમણે એની મતનમત કહ્યું કે ‘હવે આ—દેહનો અત આવે તો હીડ કે ધરના માણસ હેરાન થતા અડે, અમે તો હવે એકવા પગા, અમારા ભાતો, અમારા મિત્રો, અમારા સ્નેહીઓ અમને ખગડેલા, વહેમી દરાની વેગળા થયા પણ ખરી વાત હું હાન મુ હું તેજ છે એ મારું હૃદય જાણે છે જવાનીઆ સુધારાનાળા મારી ઉપર કરડી નજર રતા હશે પણ હું મુ હું કે તેમના જ મડનમાં એક જવાન ઉઝરે છે, જે પરિણામે મારા જ વિચારો તમારે ગળે ઉતારશે—એ માણસ તમે જ તમાગ અર્થ લખાણ મે વગપૂર્ક ગાળ્યા છે તમારી વાતો સાલગી છે, ને એમ જ માનુ છું કે તમે જે રસ્તે છો તેજ રસ્તે ચાલ્યા જાઓ એ જ ખરી વાત છે ’ મુજરાતમાં જુના કે નવા ખીજા કાઈ સુધારાને બગ મુ નહિ આવા સમયમાં મારી મેહેનતની અસર થાય પણ તે લોખને વિશ્વાસ હોય તો જ મારા લખવાની અસર થઈ એમ હું માનતો નથી પણ હાનનો જમાનો જુના સુધારાને મુકી માઈકે હિંદુ ધર્મની છાયા હોય એના સુધારા તરફ વળે કે એ તો હું ગપટ જોઈ શકુ છું આ કમમાં હજારમે હિસ્સે પણ મારાથી મદદ બને તો કરી એ આમદથી જ મુ મથ્યા કરે છું કેમ કે એમ ખરે ડપે થાય એમાં જ દેશનું મ માનુ છું ’ ૧૩

મહિનાના જનનનો આ એક મહાન પ્રસંગ છે તેમણે

૧૩ વસત ’ ૫૦ ૮-૩૦૧, ૩૦૨ આ ૪ મા મહિનાને ૨૫ પ્રસંગ મુળદેશની તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિની સાથે નેટ્યો છે, પણ માનકને તે અહીં આવે છે માટે એ પ્રસંગને અહીં લીધો છે

એ પ્રસંગે કાઢેના ઉદ્ધારો અથવાથ' કે અભિમાનમૂલક નથી, પણ 'હિન્દુ ધર્મની છાયા' રૂપ (અર્થાત્ હિન્દુ ધર્મને આશરીને મુવારો કરવો, નહીં કે એના મૂળ સિદ્ધાંતોને ઝાડીને) જનતા સુધાગને વિશેષ આગળ ધપાવવાની તેમની નેમને સ્પષ્ટ ઠરે છે નર્મદ પોતાની ઉત્તર વયમા જે સરલક સુધારો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેને તર્કશુદ્ધ અને તવરપર્શી પદ્ધતિએ શશોધીને સર્ગમ્પ કરવાનો પ્રયત્ન મણિલાલે નર્મદના જીવતાજ આરબી દીધો હતો વસ્તુતઃ એજ મણિલાલનું હજી જીવનકાર્ય હતું એ જીવનકાર્યને સિદ્ધ કરવાના પુરુષાર્થમા પ્રખુલ પ્રસંગ મણિલાલને પ્રોત્સાહન આપનારો નીનડે છે.

૧૮૮૭ના મે મહિનામા 'પ્રેમજીવન' નામનો નાનકડો કાવ્યસંગ્રહ તૈયાર થાય છે આ અરસામા તેઓ 'વિથેના ઓરીએન્ટન જર્નલ' માટે અદ્વૈત વિશે લેખ લખી મોકલે છે. પ્રખ્યાત અંગ્રેજ લેખક રમાઈનકૃત 'કેરેન્ડર' નામના ગ્રંથનો અનુવાદ તથા 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' ઉપર લાખ પછી તેમણે આજ અરસામા તૈયાર કરેલા વળી, આ વખતે તેઓ જે નીનડે ગ્રંથો લખવાનો સંકલ્પ કરે છે (૧) 'કાવ્યમયૂષ' એ નામથી સાહિત્યનો લઢલઢાથ અને (૨) 'પ્રચલિત સુધારાના કરતા આર્યધર્મની મહત્તા સમજાવના માટેનો' ગ્રંથ પહેલા ગ્રંથનો આરભ કરીને આ સમય દરમિયાન તેઓ એની જે પ્રભા (કાવ્યતા લઢલઢાથ અને શક્તિ વિશે) લખી પછી કાઢે છે પરંતુ પત્રીથી કદી એ ગ્રંથ તૈયાર થવાનો કે પ્રગટ થવાનો જીનેજ મળતો નથી ભાવનગર-નિવાસના છેલ્લા દિવસોમા વડોદરા રાજ્યના પ્રિધાધિકારી હરગોવિંદલાલ કાટાવાળાએ તેમને 'ગોરક્ષશતક' વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ભાષાંતર કરવા અંગે પુઝવ્યું હતું, પણ તેની કેટલીક શરતો મણિલાલને આજ નહોતી, એટલે એ વખતે તો તેમણે એ કામની ના પાડી ૧૪

ત્રણેક વર્ષના આ સમયપટ પર સમગ્ર દષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે એક તરફ ધર્મ-તત્ત્વચિંતન અને સાહિત્ય-સર્જનની પ્રવૃત્તિમાં પ્રગતિ સાધીને મણિલાલ ભાવનગર-નિવાસ દરમ્યાન ઉત્તમ ક્રાંતિ કર્ય્યા હતા, તો બીજી તરફ, હવે પછી જોઈશું તેમ, ગૃહજીવન અને પ્રેમ-સંબંધો પરત્વે ઉત્તરોત્તર વિશેષ હાર અને નિરાશાનો અનુભવ કરવો પડ્યો હતો. એકસાથે અનેક પરસ્પરવિરોધી રંગ ધારણ કરતું મણિલાલનું જીવન જય અને પરાજયનાં બે અંતિમ બિંદુઓ વચ્ચે ઝડપથી ઝાલાં ખાઈ રહ્યું હતું.

મૈત્રીનું લોહચુંબક

ભાવનગરમાં મણિવાવને એક બે પરિચિતો સિનાય દેઘનું આળખાણ નહોતું એટલે શરૂઆતમાં ત્યાં વાતાવરણ એમને 'નવી દુનિયા જેવું' લાગ્યું ભાવનગરના લોકો વિશે અભિપ્રાય આપનાં તેઓ હતાં છે.

“મારા અનુભવથી મને જણાયું કે એ દેશમાં ને ધણું કરી તમામ દેશી રાજ્યોમાં ‘પ્રેમ’ એ શબ્દનો વ્યવહાર જ નથી લોકો હયાના તદ્દન લુપ્ત હોય છે, ને ગરજ પડે ત્યાં સુધી ધણેક સ્નેહ બતાવે છે વિદ્યાનો પ્રચાર એ દેશમાં ધણો કમતી છે તેથી તે સંબંધી શુભપ્રાસંગિકતા પણ ત્યાં ક્યાંથી હોય? આ પ્રમાણે કેવળ પ્રેમ, કે શુભધી તો પાકો સ્નેહ બધાવાની આશા નહિ, પણ જેના હાથમાં કાઈ સત્તા હોય તેના ભયથી લોક તેનો સ્નેહ કરે અર્થાત્ તે સત્તા રહેતા સુધી બતાવે. ખરા ”

ટોચેજના કામ સિવાય મણિવાલે ભાવનગરમાં ભાગ્યે જ બહાર જવાનું રાખ્યું હતું એટલે ત્યાં તેમને કાઈ ખાસ મિત્ર-સંબંધ થયો નહોતો. છતાં ગામના લોકો વિદ્વાન પુરુષ તરીકે તેમને સારી પેઠે માન આપતા. તેમનું ઘર ધર્મવિષયક ચર્ચાવિવેચનનું મ્યાન યર્ષ પડ્યું હતું એટલે જિજ્ઞાસુ લોક વારંવાર ત્યાં મળતા.

ભાવનગરમાં મણિલાલને નડિયાદના અર્જુનલાલ ન્હાનાલાલ પંડિત, જેઓ તે વખતે રેલ્વેમાં નોકરી કરતા હતા તેમની જોડે સારો સંબંધ હતો. તેઓ ભાવનગર ગયા ત્યારે સરમાં અર્જુનલાલને ત્યાં બિનપાં હતા. એક વાર અર્જુનલાલ તથા મણિલાલ ફરવા જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં ભાવનગરના દીવાન વિઠ્ઠલભાઈની ગાડી ત્યાંથી પસાર થઈ દીવાને ગાડી બંધી રખાવી અને મણિલાલને નિર્દેશીને અર્જુનલાલને પૂછ્યું : 'આ કોણ છે?' અર્જુનલાલે મણિલાલનું ઓળખાણ કરાવ્યું. દીવાને અચ્ચો પામતાં કહ્યું : 'મહિનો દોઢ મહિનો થયા આવ્યા છે, છતાં પ્રેકેસર મને મળવા નથી આવ્યા!' ત્યારે મણિલાલે ઉત્તર આપ્યો : 'ચોખ્ખા ચોડવાનો અમે રિવાજ રાખ્યો નથી, જેને આવવું હોય તે અમારી મદદીએ આવે.' ૨

દીવાનના ભાઈ લક્ષ્મીભાઈ સાથે તેમને સારો પરિચય થયો હતો. ૧ આખા કારભારી મંડળમાં 'વિદ્યા, ગુણગ્રાહિતા ને હોશિયારી' તેમને લક્ષ્મીભાઈમાં પ્રતીત થઈ હતી. કોલેજના પ્રેકેસરોમાં તેમને જમશેદજી તથા ફરદૂનજી સાથે સારું બનતું. નાગર વર્ગમાં અનંતરાય નાયજી ઉપરાંત, સાકરલાલ સવાઈલાલ, દુલેરાય મહીપતરામ તથા કેશવરામ ફકીરભાઈ માસ્તર જોડે પણ તેમને પરિચય થયો હતો. એમાં દુલેરાય તથા કેશવરામ સાથે વખત જતાં ગાઢ સંબંધ બધાયો હતો. ૧૮૮૭ના ભયંકર મંદવાડ વખતે ભાવનગર ખાતેના આ સ્નેહીઓ અને પરિચિતોએ મણિલાલને એટલી સારી મદદ કરી હતી કે રાજનીતીમાં 'તેમણે તો મારે માટે સગાભાઈ કરતાં પણ વિશેષ શ્રમ ઉઠાવેલો છે' એમ કૃતજ્ઞ હૃદયે તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૩

જૂના મિત્રો વિશે તેઓ આ વખતે એટલા સદ્ભાવ કે પ્રશંસાપુર્ણ ઉદ્ગારો ભાગ્યે જ કાઢી શકે છે. તેમના ત્રણ પરમ મિત્રો

૨. ડૉ. લક્ષ્મીપ્રસાદ જિરધરલાલ ત્રિવેદીની મુલાકાતને આધારે.

૩. અપ્રગટ આ. ૧., પૃ. ૮૩.

મોહનનાથ, સાકળચંદ તથા ચતુરભાઈ સાથે તેમને દુનિયાની નજરે તો હતો તેવો ને તેવો જ દૃઢ સબંધ રહ્યો, પણ દુષ્ટને વખતે આ મિત્રોની કસોટી કરતા એમને તેમને વિશે 'શુદ્ધ, નિસ્વાર્થ મિત્રોનો અનુભવ અંધ પ્રમાણમાં જ ચાલે છે।' માદગીને વખતે આ ત્રણમાંથી કોઈ મિત્ર સહાયરૂપ થતો નથી એટલે તેઓ તેમના તરફ રોષ પ્રગટ કરે છે મોહનનાથ મુગઈ હતા તે વખતે મણિનાથ તેમની મદદની અપેક્ષાએ મુગઈ દસ કરાવના જાય છે ત્યારે મોહનનાથ નજીના ઘરણુસર મુગઈથી નડિયાદ આવતા રહે છે પોતે માલ હતા ત્યારે "સાકળચંદને બોનાવતા જરાબ મળ્યો કે 'શુનિસિપાનીમાં હમણા જ મેઝ્મર થયો છું તેમાં એમદ વાર એમી પદરે દિવસે આનીશ' ચતુરભાઈની 'અન્યવચ્ચા અને સ્વાર્થવૃત્તિ' પ્રત્યે પણ તેઓ કટાણો બનાવે છે, છતાં 'ચતુરભાઈનું દિન જરા બોળુ હતું તથા સ્વાત્માર્પણનો પણ નાઈકે અરા તેમનામાં હતો' એટલે મણિનાથનો તેમની સાથે 'વ્યાવહારિક' કરતા અમુક પ્રમાણમાં પ્રેમાશવાળો સબંધ રહ્યો ૪

મિત્રો વિશેના મણિનાથના આ અભિપ્રાયો પુન તેમની રેતેલ જૂખનું અને તેમના લાગગીરીના સ્વભાવનું સૂચન કરે છે વળી, પોતાને જે લાગ્યું તે મનમાં રાખી ચૂકવાને કે મિત્રને પાછળ ઠહેરાને બદલે તેઓ તડ અને ફડ હી દેવાની ટેવનાળા હતા કહ્યા પછી એનો ડખ તેમના મનમાં ઝાઝો વખત રહેતો નહિ બીજું જ કશું કોઈ વીસરીને સામા માણસને પ્રેમપૂર્વક અપનાવનાની ઉદારતા તેમના સ્વભાવમાં હતી મિત્રો પણ તેમનો આ સ્વભાવ જરાબર ઓળખી ગયા હતા એ બાળએટીનો મણિનાથ એક વાર તિરસ્કાર કર્યો તેને નિમિત્ત બનાવીને કોઈએ એને તેમનાથી જુદા પાડરાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેને કહ્યું હતું 'મણિનાથનો સ્વભાવ એને ખરી વાત લાગે તે પર ચિઠ્ઠાઈ જવાનો ભાવે હો, પણ એનું દિન એનું ઉદાર

છે કે એ વાત બીજે દિવસે એના મનમાં પણ રહેવાની નહિ-એના માટે જ એ માણસ પ્રીતિને પાત્ર છે ^૫ સ્વભાવની આ ઉદાગતાને કારણે જ મણિનાલ મિત્રો, કુટુંબીઓ અને ખુદ પત્ની સાથેના અનેક કડના અનુભવોને ગમી જઈને બધાને પુનઃ પુનઃ અપનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે બીજી તરફ અનેક મિત્રો અને મેઢીઓ પણ તેમના આ ગુણને કારણે લ નાકવડના જતા, જરૂરને વખતે તેમને મદદ કરવા તત્પર રહે છે

આના સબંધનું નિનકાણુ દષ્ટાંત ત્રો ત્રિભુવનદામ ગજજર સાથેની તેમની મેત્રીનું છે ૧૮૮૫ ૮૬ના વરસોમાં મણિનાન અને ગજજર વચ્ચે એની સગર્ષ ઘર્ષ કે એ વખતે તો બન્ને વચ્ચેનો સબંધ તદ્દન તૂટી ગયો આ પ્રસંગ એક તન્દ્ર મણિનાનની પ્રત્નિ પર પ્રકાશ પાડના ઉપરાંત મેત્રીની નિનકાણુ અભેદતાનું દષ્ટાંત પણ પૂરું પાડે છે

મણિનાલના આરિત-સ્ખનન વિશે અમુક ટકીત જાણતા ગજજરે તેમનો તિરસ્કાર કર્યોનો અગાઉ નિર્દેશ થઈ ગયો છે મણિનાલ ભાવનગર ગયા તે પછી ગજજરે તેમના પર આરિત-સ્ખનન અંગે ખુનાસા માગતા પયો લખ્યા મણિનાને નિખાનસ દિને ખુનાસા આપ્યા પણ તેથી બન્નેના મન પરસ્પર વિશેષ ઊંચા થઈ ગયા આમ છતાં, મણિનાન મુગર્ષ ગયા ત્યારે ગજજરે આગ્રહ કરીને તેમને પોતાને ઘેર ઉતાર્યા પણ પછી ગજજર પોતે મૂરત ચાલ્યા ગયા અને મણિનાનને તેમના ઘરમાં પોતાને ખર્ચે ખાવાની સામગ્રી મેજરીને રહેતું પડ્યું તે ઘણું અપમાનજનન લાગ્યું ઈ સ ૧૮૮૬માં મણિનાન બીજી વાર મુગર્ષ આયા ત્યારે બીજે ઊતરવાના હતા, પણ આ વખતે પણ ગજજર તેમને ખાસ આગ્રહ કરીને પોતાને લા રાખે છે અને ત્યાં 'વ્યવહારમાં, ખાવાપીવામાં, વાતચીતમાં,

હકાપણુમા'—મધી રીતે તેમનો અતિશય તિગ્ધાર કઠીને પોતે ફરી મૂગત આજ્ઞા જાય છે. મણિનાન પણ તગત જ ગજગરનુ મનન તજીને ખીજે રહેવા જાય છે અને ગજગરનો સબધ સદતઃ તોડી નાખનાનો તત્કાળ નિશ્ચય કરે છે. ગજગરનો મણિનાન સાથેનો સબધ જગડામા મનબે ઉપરાત મણિનાનપક્ષે શિયિન યાગિય અને તેના પરિણામરૂપે તેમના શરીરને વાગેન ફિગનો રોગ (Syphilis Teritary) મુખ્ય નગણુબૂન હતા એમ આત્મવૃત્તાત વાચતા સમજાય છે. ૬

આ ગિયતિ લાગે સમય ચાની નહિ ૧૮૮૭ના મહામદનાડ વખતે મણિનાન મુમ્મી ગના ત્યારે ગજગર તેમને મળ્યા અને તેમની ખાદી માગીને તૂંદી મેત્રી પુન આધવા સારુ અમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વળી એનામા મણિનાયે ગજગરે મેત્રી પોતાની નિદા પ્રિયે સાબાસુ હશે એટલે તગત ગજગરને લખી દીધું કે 'આવો ખરામ રીતિનો સબધ આપો આવશે નહિ' વળી ગજગરે કાઈ મિત્રને સમાધાન કરવા મોકલ્યા. મણિનાને તેને અપ્પ ઉતર આપ્યો કે 'તમારો નિદા કરવાનો સ્વભાવ બદલાશે નહિ ત્યાં લગી મેત્રી બધાવી અશક્ય છે. ૭ આમ છતાં, આપમે આગળ જોઈશું કે, ગજગર સાથે મણિનાનો મિત્ર તરીકે વ્યવહાર હેનટ લગી ચાલુ રહ્યો તેમની મારફત મણિનાને 'જ્ઞાનમજૂપા'નું લાપાતરાદિ ધણ કામ મળ્યું.

આ પ્રસંગ પરથી સમજારો કે સાચા પ્રેમસ્થાનને સતત ઝખતા મણિનાન જોડે એવાર જોણે મેત્રી બાધી તે તોડી શકતો નહિ, મેત્રી સબધ તૂટ્યા પછી તેને પુન સાધના સારુ એ સતત ઝખ્યા કરે એવું અદ્ભુત મણિનાનના વ્યક્તિત્વનું આશ્ચર્ય હતું એમ પણ માનવું પડે એમ છે. પ્રેમનો જૂખ્યો માણસ મેત્રીમાં વફાદારી દાખવે

છે તેટલી સામે પક્ષેથી અપેક્ષે પણ છે. તે નહિ મળતાં તેની લાગણી દુઃખાય છે. મિત્રો સાથેના વ્યવહારમાં આથી મણિલાલને છેક કિશોર-વયથી રિસામણાં-મનામણાં થયા કર્યાં છે. આથી તેમના માનસને સમજ્યા સારુ વિવિધ તબક્કે બદલાતા તેમના મૈત્રી-સંબંધો તપાસવાની જરૂર રહે છે.

બધા મિત્રોમાં અપવાદરૂપે ગણાય તેવો એકધારે સરળ સંબંધ તેમને જો કાઢીની જોડે ચાપુ રહ્યો હોય તો તે નાનાસાહેબ સાથે છે. મુબઈમાં તેમની સાથે થયેલો પરિચય હવે ગાદ મૈત્રીમાં પરિણમે છે. માંદગી પ્રસંગે મણિલાલ ૧૮૮૭માં ભાવનગરથી નડિયાદ આવ્યા ત્યારે તેમની લગભગ અબોલ અવસ્થા થઈ ગઈ હતી. તે વખતે નાના-સાહેબે તેમને સાચા મિત્ર તરીકે ઉત્તમ મદદ કરી હતી અને તેમને તથા તેમનાં માતૃશ્રીને સનન આશ્વાસન આપ્યા કર્યું હતું. વળી, મિત્રોને તેમણે મણિલાલને ધીરજ આપવા લખ્યું હતું. અમુક લોકો નિંદા કરતા હોવા છતાં, નાનાસાહેબે અડગ નિષ્ઠાપૂર્વક મણિલાલ સાથે મૈત્રી-સંબંધ જિંદગીભર જળવી રાખ્યો હતો.^૮

‘નડિયાદથી તેમના મિત્રમંડળમાં ભળેલો છોડુ આ સમયે મણિલાલના ધનિષ્ઠ સંપર્કમાં આવે છે. છોડુ બરાબર ભણતો નહિ એટલે તેના પિતાએ તેને ‘રસ્તે પાડવા’ મણિલાલને વિનંતી કરી. આથી તેમણે તેને ત્રણેક માસ ભાવનગર પોતાને ત્યાં રાખ્યો હતો. ‘એ ભણ્યો તો નહિ, પણ ભણવામાં લાલ છે’ એટલું તેમના સંગથી તે સમજ્યો. ૨૦-૨૧ વર્ષના છોડુનો મણિલાલ પર અધાગ પ્રેમ હતો. એ તેમને વારંવાર પૂછ્યો : ‘તમે મને આમ ને આમ ચાહશો ?’ મણિલાલ જવાબ આપતા : ‘તું અતંત્ર થયા પછી તારી જેવી શ્રદ્ધા હશે તે પ્રમાણે યશે.’ આમ છતાં ૧૮૮૭ના મે મહિનામાં એનામાં કાણ જાણે શા કારણથી ધણી સિધિવતા ને બેદરકારી જણાવા

૮. અપ્રમદ આ. ૫, ૫. ૬૬ ૧૦૧ : તા ૨૬-૧-૮૮ની નોંધ.

માડી—એમ મણિલાલ ક્રિયાદ કરે છે, અને ચોતે તેની સાથે ઉપર ઉપરનો સમંધ રાખે છે. ૧૮૮૮ના પ્રારભમાં છોટુએ નાદોદ તરફ નોકરી લીધી હતી.^{૧૦}

મણિલાલના ‘પગમ શુભેચ્છક અને હિતચિતક મુરબ્બી’ મનસુખરામભાઈએ આ ગાળામાં માદગી પ્રસંગે મુમઈમાં ઉત્તમ દાકતરી સાગવાગની વ્યવસ્થા કરીને કચ્છમાં નોકરીનો પ્રમંથ કરવાનું વચન આપીને અને પુસ્તકો છપાવવા તથા લખવા અંગે વિવિધ દેશી ગ્રંથો દ્વારા આર્થિક સહાય મેળવી આપીને તેમના પ્રત્યે પ્રેમ અને સદ્ભાવ બતાવી આપ્યો હતો.

૯ અપ્રેમ, આ ૩, પૃ ૮૭

૧૦ એન, પૃ ૧૦૨ તા ૨૬-૧-૮૮ની નોંધ

“હું મુબઈ ગયો, ને આ સ્ત્રીને મળ્યો તેનો પ્રેમ હતો તેવો અનન્ય હતો. પણ પેના બે મૃદુચ્છેની પણ તેની જ અભિરુચિ જણાતી હતી તે સિવાય વળા જે વાનની મારે ને તે સ્ત્રીને તકરાર હતી તેમા તો તે કેવળ હા જ પકડી રહી ! તે છેક મે તેને કહ્યું કે હું તને મુખી જઈગી તોપણ ન માન્યું એવું જ નહિ પણ તેણે એક દિવસ મને કહ્યું કે ‘આવતી કાલથી પરમોત્તમ માસ બેમે છે માટે હું મારા શરીરને અડના નહિ દઉં માટે આજનો દિવસ ગમત કરી લો’ આ સાબળી મને અતિશય તર્કવિતર્ક થયા મને વિચાર આવ્યો કે પ્રેમ અને તેમાં પણ આખર સબંધ ન થાય એટલો નિયમ ! પ્રેમ અને તે એક પર હોઈ બીજા બે પર પણ તેવો જ હોય ! ધિક્કાર પડે એ પ્રેમમા ને એ સબંધ તથા મારી એ ગાડાઈમા, એ x x x x x પરસોત્તમ મહિનામા ધર્મ પાળનાર છે તેથી અમુક વાત નહિ કરે, પણ હું ભણ્યોગણ્યો આઠાણ ધર્મ તેની પાછળ કુતરાની માફક બારે માસ ભસુ છું ! આ વિચાર આવવાથી મે તેની વાત મુકી દેના નિશ્ચય કર્યો, ને તેને આમાની કાઈક વાત જહી પણ એ ઉપરથી એણે તો પરસોત્તમ મહીનો દૂર કરી આખર સબંધ વિનાનો જે ‘સબંધ રાખતી હતી તે રાખવા માડ્યો, પણ મારૂં મન તેના પરથી દિનપ્રતિ દિન ઉઠી જવા લાગ્યું ને એ જ વખતે મે તેનો સબંધ તન માડી વાળ્યો. આ સ્ત્રીના સબંધમા તિરસ્કારમા જ ‘પ્રેમમા નેમ ધર્યો’ અને ‘આખ ભર્યો’ શું થાય હડીની આખ ભર્યો શું થાય’ એ કવિતા રચેલી છે”

આમ, મણિલાલના મુબઈ ખાતે બધાયેવા આ પ્રેમસબંધનો અહીં લગભગ અત આવે છે પ્રસ્તુત સબંધ અતિમ શરીરસબંધ પરાંત પહોંચ્યો નહોતો તે લક્ષમા રાખવા જેવું છે એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રેમનૃપાતુર મનુષ્ય ‘અત તત્ર વળખા મારે તેમ’ આ પણ મણિલાલના

વળખા હતા તેમને આ મહત્વના પ્રેમસ્થાન પરથી વિરાગ અને નિરાશા માથે પાઝ ફરવું પડ્યું એ જોવો તેવો આઘાત નહોતો.

આ બનાવ પછી થોડા જ વખતમાં મણિનાને પ્રેમવિવામાં બીજો આઘાત—પણ ઉપરના પ્રસંગના કરતા બતાવર વિરુદ્ધ રીતે—અનુભવવાનો આવ્યો એ મુખર્ષિ હતા ત્યારે તેમના હાથ નીચેના શિક્ષકશિક્ષિકાઓને તેમણે સારી પેઠે સાહિત્યનો ગ્રંથ લગાડ્યો હતો અને અગે તેમના સપર્શમાં આવનાર એ સિક્ષિકાને તેમના પ્રતિ આકર્ષણ થયું તેઓ મુખર્ષિમાં હતા તે વખતે આ સ્ત્રીએ પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કર્યો નહિ પણ એ લાવનગર ગયા ત્યાર પછી આ બાઈ પત્ર દ્વારા તેમની પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે તે એટલે સુધી કે પ્રેમના વિરહમાં તેમના વગર એ ખૂર છે. આ બાઈના પ્રેમપત્રો શ્રી અબાનાન પુરાણીએ ‘ગૌમુદી’ નવેમ્બર ૧૯૩૬ના અંકમાં પ્રગટ કર્યા છે મણિનાને આ ૪ મા ઉપરના પ્રેમપ્રમગના અનુસંધાનમાં આ બાઈ માથેના પ્રસંગનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

“આ વાત થયા પછી વગી બીજી રિનક્ષણ વાન બની મુખર્ષિની પ્રત્યાશાગામાં દીરાણીબાઈ નામની વિસનગરા નાગરની સ્ત્રી મહેતીશની જગો પર મે જ રાખેલી હતી તે સ્ત્રી ભણેલી હતી તે કવિતા વગેરે પણ રચતી ને સમજતી મને તેણે કવિતા વગેરે વચાવેલી પણ ખરી સાધારણ કે હાથમાંની ભણેલી સ્ત્રીમાં ન હોય તેના શુણ્ણ આ સ્ત્રીના કાવ્યમાં જણાતા પણ તે કૃતિ એ સ્ત્રીની જ હશે એમ હું માનતો નહિ મને આ સ્ત્રી નિરે કાઈ વિશેષ રિચાગ પણ ન હતો, તેવામાં તેણે મારા લાવનગર ગયા પછી સામાન્ય વ્યાવહારિક પત્રો લખવા શરૂ કર્યા પણ ૧૮૮૫ના જુન પછી તેના પત્રનો આગર બદલાયો એ સ્ત્રીની પત્રમાં જણાવેલી અતુરાર્થ નથા તેની સમજશક્તિ, તેનો પ્રેમ અને તેની ભક્તિ જોઈ યોગીનું પડું મન ડગી જાય એવું થયું મારે અત્રે વિશેષ વખતની જરૂર નથી, પણ

તેના પત્રો મારી પાસે છે તે જે જીવે તેને આપોઆપ સમજ પડે તેમ છે અને નિર્ણય થયો કે આ બાઈ જાતે વિદ્વાનાણી તે તો નહીં, પણ મારા મનમાં એમ નિર્ણય સાથે જ થયો કે આની સ્ત્રીને નીતિથી ચળાવવી ને તેની સાથે મારે પણ એક સ્ત્રીથી છુટી બીજાના પ્રભસ હટમા પડવું એ ઠીક નહિ વિશેષમા વળી મારા નિત્યધર્મકર્મમા કાઈક યોગના ભાગ મિશ્રિત હતો તે વધારના તરફ મારે લગ્ન લાગ્યું હતું એટલે પણ અને આ નિર્ણય છટ્ટ ન હતો તેને મેં ઘણી ઘણી રીતે નીતિમાં રહેના સમજાવ્યું, ને આખરે તેણે ન માન્યું ત્યારે વિષયવાસના પિનાની પ્રીત રાખવા મેં કશું ન કર્યું, પણ તેણે છેવટ મને લખ્યું કે મારે વિષયવાસનાની દરકાર નથી પણ તમારા જેવા મારા પ્રેમનો પુરો બદલો નહિ વાળે તો તેનું ફરી મોં જોના કરતા દેહત્યાગ કરીશ આ વાચી અને મારું લાગ્યું ને મેં તેને દિનાસો આપ્યો, પણ તેથી એ સત્વૃષ્ટ ન થઈ આઠ દસ માસ વીતતા અરે દેન ! મને ખમર મળી કે તેણે ક્ષયના આત્મગથી પ્રાણત્યાગ કર્યો ! મારી દનગીરીની સીમા ન રહી અને એમ તિરગ્કાર મારી જાત ને અછત પર આવ્યો કે હું એવડું ! તે જે પ્રેમની શોધમાં વગોણું અને દુષ્પ વેઠ્યું તે જ પ્રેમ તને ઘેર બેઠે મળ્યો પણ ભોગનાયો નહિ ! ખેર, ખરા પ્રેમ એવા રગના ચટ્ટા જેવા જ હોય, પણ આ જખમ એવો થયો ને તેની અસર એની થઈ કે અત્ત પર કાઈ સ્ત્રી સાથે સ્નેહ ન બાધવો એટલો તો આ બાઈના પ્રેમ પાછળ નિમ્મય કરી સકલ્પ કર્યો કાઈ સ્ત્રીનો પ્રેમ શોધનાની જે વાત મનમાં દસી હતી તે ઉડી ગઈ !” ૩

આમ, મણિલાલને આ શુદ્ધ સ્નેહસ્થાન અનાયાસે મળી આવ્યું, ત્યારે દુર્ભાગ્યે તેઓ એને પારખી શક્યા નહિ અને અન્ય સ્ત્રીના કડના અનુભવે એની ઉપેક્ષા કરીને હમેશને માટે તેને શુમાન્ય

એ, તે બાઈના જીવનની કરુણતા સાથે, મણિનાલના ભગ્ન નાવ સમ પ્રેમજીવનની પણ મહાન કરુણતા છે

દેશુઆરી, ૧૮૮૬ના “પ્રિયવદા”મા મણિલાલ ‘સમ્યક્તા’, ‘ધિક્કા’ ચોવીશી’, ‘ટે’ વગેરેના લખનાર દીનાળીમાઈના મૃત્યુની આર્દ્ર કરમે નોંધ લે છે તે બાઈ અન્ય કોઈ નહિ પણ તેમના પર પ્રેમપત્રો દ્વારા હૃદય દાનની નાખનાર અને તેમના ગિરહમા ખૂરતા ખૂરતા પ્રાણત્યાગ કરનાર તેમની આ પ્રેમિત્ર જ શ્રી પુરાણીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રેમપત્રોમા પણ ઉત્તમુક્ત વર્ણનને મળતી વિગતો જ જોવા મળે છે. પત્રોની લખાવટ એકદરે શુદ્ધ અને વેગીની છે. લખનાર રત્નહૃદયના મથનો, ઉકળાટ, જુસ્સો, મસ્તી, કોમળતા, શેષ ઇત્યાદિ પનટાતા ભાવોનુ ચોગ્ય, ઉત્કટ વાણીમા આનેખન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે એમ આ પત્રો વાચતા સ્પષ્ટ જાણ પડે છે. પ્રિયતમને મળવાની તીવ્ર ઝખના હોવા છતાં, તેનો પ્રેમ વિષયવાસનાથી પર છે અને બહુશ પત્ર દ્વારા જ રજવેનો, જિવાડેનો પ્રેમ છે એમ આ પ્રેમપત્રોમાના તેના ઉદ્ગારો પ્રતિબદ્ધિત કરે છે. પ્રેમપત્રોમા મણિનાન બાઈને વારવા સારુ ‘મારા મુન્દ જોવાની ભક્તિ મૂકી દઈ પોતાની નીતિ ઉપર રાખો. એથી મૃત્યાણુ થશે’ ‘પ્રેમને હું ઇન્દુ છું પણ પાપથી ડર છું’—એના હંડા જવાબ આપે છે તે, તેમજ બાઈ ‘આજ મુખી મે કોઈને નહિ જોયુ હોય પણ મારા મનને તમારા પગના ખાસડા જેટનીએ કોઈએ અસર કરી હોય તો ઈશ્વર આજ્ઞા’—એના શબ્દો બોનીને પોતાની નિન્ન પ્રગટ કરે છે તે આત્મવૃત્તાતમા મણિનાને મહેન વિગતો સાથે સપૂર્ણ રીતે સંગત છે. વગી, પત્રોનો લખ્યાક્રમ જોતાં

૪ આના સમર્થનમા જુઓ તા ૧૪ ૯-૮૫ના ડેજ મણિનાન પર લખેલા પ્રેમપત્રમાના તેના નીચેના ઉદ્ગારો વારુ મને મર્ડ થાય તો તમને કોઈ થાય કે નહિ? ખીજુ તો મુ પદા એમલુ તો ખડ કે પ્રિયવદામા લખનાર એક અક્ષલનુ બારદાન બાઈ મળની કુર્બાન.

(‘મણિનાના પ્રેમપત્રો’ ‘કૌમુદી’ નવેમ્બર ૧)

જણાશે કે મણિલાલે આત્મવૃત્તાતમા ઉલ્લેખેય ગાળામા જ (૧૮૮૫ના મેથી સપ્ટેમ્બર) તેમના મોટા ભાંગના પત્રો લખાયા છે. પત્રોનો લખ્યાક્રમ કાઢકે આવે છે.

પત્ર નં	૧	૨૮-૧-૮૫	પત્ર નં.	૭	૩૧-૭-૮૫
પત્ર નં	૨	૧૬-૩-૮૫	પત્ર નં	૮	૬-૮-૮૫
પત્ર નં	૩	૩૧-૩-૮૫	પત્ર નં	૯	૧૨-૮-૮૫
પત્ર નં	૪	૧-૭-૮૫	પત્ર નં	૧૦	૪-૯-૮૫
પત્ર નં	૫	૬-૭-૮૫	પત્ર નં	૧૧	૧૪-૯-૮૫
પત્ર નં	૬	૨૦-૭-૮૫			

મણિલાલ મે વેકેશનમા મુબઈ ગયેલા અને પ્રથમ પ્રેમપ્રસંગથી આઘાત લાગ્યો હતો એટલે આ બાઈને મળવા સુધ્ધા નહિ ગયેલા તેનો રોય આ બાઈ જુલાઈની ૧લી તારીખના પત્રમા કાઢે છે, પત્રી ત્રણે માસ પત્રવ્યવહાર ઝડપથી આવે છે દરમ્યાન, બાઈ માદી પડીને કાપને આધીન થાય છે પ્રિયમિલનની આશાએ એ જીવવાની શ્રદ્ધા ટકારી રાખે છે મણિલાલ એ અરસામા મુબઈ જનાના હોય એવો ઉલ્લેખ છે, પણ ગયા જણાતા નથી અથવા તો, મણિલાલ જીવ્ય તે પહેલા જ — ૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીમા — બાઈ મૃત્યુ પામે છે ! આમ, ઉભયની વિગતો તપાસતા મણિલાલના આત્મવૃત્તાતમાત્ર પ્રેમપાત્ર અને શ્રી પુરાણીએ પ્રગટ કરેલ પ્રેમપત્રો લખનાર સ્ત્રી એક જ છે એમાં શંકા નથી

ત્યારે, જન્મેના નામ જુદા કેમ ? — એવો પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે તેમ છે શ્રી પુરાણી પ્રેમપત્રો લખનાર બાઈનું નામ મણિ આપે છે, જ્યારે આ ૮ મા મણિલાલે તેનું નામ દીરાણીબાઈ આપ્યું છે, જેનું સમર્થન 'પ્રિયવદ્ધ' માની મૃત્યુનોંધ દ્વારા પણ થયેલું છે. આના પુત્રાસામા એક અનુમાન રજૂ કરી શકાય કે પત્ર લખનાર બાઈનું મૂળ નામ દીરાણી હતું અને તેણે મણિલાલ પરની આસક્તિને કારણે — મણિલાલની પ્રિયતમા તરીકે — 'મણિ' ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું કદાચ તેનું બીજું નામ જ મણિ હોય ! અથવા તો, પરણેલી સ્ત્રી

(શ્રી પુરાણી તેના પતિનું નામ નરભેરામ પ્રાણુરાકર આપે છે) પોતાના પ્રેમીને પણ લખે ત્યારે સાવચેતીના પગલા તરીકે પોતાનું નામ બદલીને મૂકે તેમ પણ તર્ક કરી શકાય આ નણ્ણમાથી ગમે તે અનુમાન સાનું હોય, પણ પ્રેમપત્રો લખનાર બાઈ મણિનાને આ જ મા વર્ણવેન બીજા પ્રેમપ્રસંગની જ સ્ત્રી છે એમા શકા રહેતી નથી ૫

બંને પ્રેમપત્રો, આગળ જોયું તેમ, મણિનાનના માનસ પર મહત્વની અસર કરે છે આ બંનેના અનુભવે તેઓ કોઈ સ્ત્રી સાથે રનેહ નહી બાંધનાનો નિર્ધાર કરે છે પણ આનો અર્થ એમ નહી કે તેમના મનમાંથી વિષમનાસના નિર્મૂલ્ય થઈ હતી 'તેનો પણ ઈશ્વર કબજે કરવાનો વખત આણશે' એવી શ્રદ્ધા તેઓ અક્ત કરે છે, પણ 'પ્રસંગ પ્રાપ્ત થના ઘણા દિવસની અમ્બામણુ પર કાબૂ ગ્રહી શકતો નહિ' અને 'સયમ વૂઠી જતો' ઉત્કૃષ્ટ બનેલી વિષમવૃત્તિનું નિયમન કરવાનો નિર્ધાર તેમણે પાંચ-છ વર્ષ સુધી કાક રીતે પાળ્યો હતો

પં શ્રી પુરાણીએ પ્રગટ કરેલા પ્રેમપત્રોમા ધૂમી ગરેવ એક હબી ત હોય આ આખા પ્રસ્થાને મગ્નતામા, સતત ખમ્ખા કરે છે તા હકીકત હોય તે એમને મણિનાના પ્રસ્તુત પ્રેમપ્રસંગને તેમના મુળભાના પ્રથમ પ્રેમ પ્રસંગ જોડે સેજવેળ કડી દીરો છે તે છે તેમને પ્રેમપત્રો નખનાર બાઈને મુળઈમા મણિનાને જોને પ્રેમહિતોળે લીચીને બાવનગ ગયા હતા અને પછી ફેરડે વખતે બેનાથી વિમુખ થયા હતા તે સ્ત્રી તરીકે ગાળી છે અને પ્રેમપત્રોમા મણિનાને કમ જવાળ આપે છે તેના કારણે મુળચાણી સ્ત્રીની બેવફાઈવાળો પ્રસંગ નિર્દેશ છે આમ એક હકીકતહોય થી પુ. ૧૧૧ મા કથામા અને અસંગતતાઓ ધિરી રહે છે આનું કારણ આનંદગમ્યમાઈ 'વસત મા વિરોધ નામો તથા આસપાસની કેટલીક વિગતો તા. ૬૬ને મણિનાના આત્મવૃત્તાવમાના તેમના અગત જીવનને સર્વતા પ્રસંગો દાખતા હતા તે છે શ્રી પુરાણી આ ખાતિ આ જ થી ફેરવાઈ જઈને આ હકીકત હોયમા ધિરરી પડ્યા છે તેમણે મૂળ અપ્રગટ આત્મવૃત્તાન જોયું હોત તો આ ખાતિ થવા પામત નહિ તે સ્પષ્ટ છે

[૧૮]

પરણેલી સ્થિતિનો છંડો

ભાનનગર આવીને રહ્યા બાદ મણિનાયે પત્નીને પોતાની સાથે ભાવનગર રાખનાનો એકબે વાર પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ મહાલક્ષ્મીનું મન સદા પિયર તરફ જ વળતું મણિનાન એક વાર નડિયાદ આવ્યા ત્યારે ‘ એ તુર્ત જ બારોબાર પિયર નામી ગઈ હતી ’ મણિલાલ પત્નીના આવા વર્તનથી કટાણીને તેને પાછી નહિ રાખનાનો નિર્ણય કરે છે, પણ મિત્રોની દરમ્યાનગીરીને લીધે તેઓ એને પુનઃ ભાવનગર લઈ જાય છે ત્યાં પહેલાં થોડો વખત તેમના પિતા સિરાય સમગ્ર કુટુંબ મણિનાલ જોડે રહેતું હતું.

ભાવનગરમાં ‘ બરાબર એક મહિનો રહીને ’ મહાલક્ષ્મીએ તોફાન માર્યું ‘ રોટલા સતાડના, ડપડા ફાડવા, ઘર બગાડવું, અકસ્માત દીવા કરવા ’ ઇત્યાદિ ‘ ચમત્કારો ’ કરીને ઘરમાં ભૂત હોવાનું સાબિત કરવાનો તે પ્રયાસ કરતી હતી.

એકવાર મણિનાયે તેને ‘ આવી બનાવટ કરતી ’ પ્રત્યક્ષ પકડી કટાણીને તેને કશું નહિ કરતા બધા ચૂપ રહ્યા તે નડિયાદ આવ્યા મણિનાન એક ના ભાનનગર પાછા ગયા તેમના સાસુ-સસરા આ વખતે જત્રાએ ગયા હતા તેમનો સાળો એકવો ઘેર હતો, ‘ તે વખતે તેને ઘેર બનાઈઆઓની મજી રહેતી હતી ’ મણિનાન ભાવનગર ગયા કે તરત જ મહાલક્ષ્મી ‘ છનો લાગ સાધી ’ને સાસરેથી પોતાના ભાઈને ત્યાં આવી ગઈ મણિલાલના માતૃશ્રી તેને તેડવા ગયા, પણ તેના ભાઈએ મોકલવાની સ્પષ્ટ ના પાડી ડોશીએ કહ્યું ‘ મણિનાલ

જાણ્યો તો સમાધાન થવું મુશ્કેલ થશે ' ત્યારે ' તે છેડેના છોડરાએ ' મ્હું ' બને, જીવતા સુધી પાળીશ ' આત્મવૃત્તાતમા આ પ્રસંગ નોધતા મણિલાલ કહે છે ' આ દિવસે મારી પરણેલી સ્થિતિનો છેડો આઝો છુ ગણુ છુ ' ૧ મહાનદમી પિતાને ઘેર નાસી ગઈ ત્યારે સગર્ભા હતી ૧૮૮૭ના આરભમાં તેને બીજે પુત્ર પ્રસંગે. આથી મણિલાલના માતૃની ૨ડી રડીને ' વુને ' તેજવવા તેમને મહેવા લાગ્યા, પણ મણિલાલે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ મણિલાલની લખકર માદમી દરમ્યાન મહાનદમી તેમની ખમર કાઢ્યા આવી નહોતી, તેમ પતિએ તેને બેનાની નહોતી બીજે પુત્ર એક માસનો થયો, એને મહાનદમીના માથાપે તેને સાસરે મોઝનસ પ્રસાસ આગ્યો બધો વખત તેના ચારિત્ર્ય વિશે મણિલાલ ઓઝવાતો સાબળતા હતા તેથી તેમના એના તરફના અણુગમામાં વધારે થયો હતો સામા પક્ષનો બ્યનનાર પણ અતિ ગ્રામ્ય હતો એટલે પોતે લામી રજા લઈને નડિયાદ આગ્યા ત્યાં સુધી તેમણે પત્નીને ધરમાં પેમવા દીધી નહોતી ૨

માળાપ તરફથી પણ તેમને દિનામો કે શાંતિ મળે તેમ નહોતું. કોઈ માના કુચરનો ભાવનગરમાં ફરીથી કાને પડતા ફરીથી તેમનું લલન વીધાઈ જાય છે અને ' અમે વૈરાગી વૈરાગી જનમના વૈરાગી ' એ પદ રજુરે છે પિતાના લોબી સ્વભાવનો વળી વિશેષ અનુભવ થયો. ઘર ખાતે ખાવાપીનાની બામતમાં વારવાર માર્સ થતો ૧૮૮૭ના દુ સડ મદરાઝ વખતે મણિલાલ ભાવનગરથી નડિયાદ જતા હતા તે વખતે નણુભાઈ અમદાવાદમાં હતા તે ગેરેશને આગ્યા, પણ નડિયાદ સુધી માત્ર દીકરાની સાથે ન ગયા ૩ પિતાની આ લાગણી-

૧ અપ્રગટ આ ૧, પૃ. ૮૮

૨ અપ્રગટ આ ૧, પૃ ૧૦૦ તા ૨૬-૧-૮૮ની નોંધ

૩ અપ્રગટ આ ૧, પૃ ૮૬ આના અનુસધાનમાં ૧ ૩ અપ્રસાદ ત્રિન ૧ કહે છે ' નમુલાહ અમદાવાદ સ્પેશને મણિલાલને મળવા આગ્યા ત્યારે તેમની

હીનતાથી મહિલાલનું કાળજું વીધાઈ ગયું. દવા સારુ મુંબઈ ગયા તો ત્યાં તબિયતના સમાચારને બદલે નબુભાઈ તેમને એવા કાગળ લખે કે ‘ પૈસા ઘણા મળ્યા તો ઘણા ઊરાજ્યા એમ વહી ગયા ’ વગેરે. મહિલાલને માઆપ પર પરમ ‘ આરથા ’ હતી. સંસારનો ત્યાગ નહિ કરવાને બદલે તેને વળગી રહેવાનું મુખ્ય કારણ તેમનાં માઆપ હતાં એમ એ કહે છે. માઆપના આ પ્રકારના વર્તન પછી “ મારા મનને સંસાર સાથે બાંધી ગળવાનું એક પણ આશંકાન રહ્યું નહિ ” એમ તેઓ નોંધે છે.

તેમના નાના ભાઈ માધવલાલની ઉંમર આ વખતે અગિયાર વર્ષની હતી. માધવલાલને તેમની પર પૂજ્યભાવ અને મમતા પહેલેથી ઘણાં હતાં.૪

આ વખતે મહિલાલ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ તપાસે છે. તેમ કરવામાં કારણ એ હતું કે આજ સુધી તેમના નામે કોઈ રકમ જમા થઈ ન હતી અને પોતે બધું પિતાને આપ્યે જતા હતા. આને અંગે તેઓ આત્મવૃત્તાંતમાં વિગતવાર હિસાબ કરીને પોતે ૧૮૮૭ સુધીમાં કુલ નવ હજાર રૂપિયા બચાવ્યાનું અને માદગીનું ખર્ચ જતાં હજાર-દોઢ હજાર રોકડા હાથ પર હોવાનું નોંધે છે, જે એમની તત્કાલીન આર્થિક સહરતા બતાવે છે.

ખબર પૂછવાને બદલે ગોચરમાં મળેલી ફોજોની પોટલી પોતે લાવ્યા હતા તે મહિલાલને આપતાં ઠહુ કે આ ફોજો ઘેર લઈ જાજે. માંડા મહિલાલે પિતાની આ પ્રાકૃતતાથી છછેરાઈ જઈને પોટલી પ્લેટફોર્મ પર ફેંકી દીધી અને બાપને ઠપકો આપ્યો. ”

(ડૉ. ત્રિવેદીની મુદ્રામત)

[૧૬]

નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ .

નાદુરસ્ત તણિયતને કારણે ૭ મહિનાની રજાની અરજી આપીને મણિલાલ ૧૮૮૮ના એપ્રિલ મહિનામાં નડિયાદ આવ્યા. તે પછી બે દિવસમાં જ તેમના ગળામાં એટલા બધાં વ્રણ પડી ગયાં કે ગળાની નીચે પાણી પણ ઊતરવું અશક્ય બન્યું. અન્ન-પાણી વિના એ દસ દિવસ પડ્યા રહ્યા. ઘાકતરી સારવાર સારુ મુખર્ષ જવાની ખાસ જરૂર હતી, પણ કોઈ સાથે આવનાર નહોતું. નાના ભાઈને કારણે માથી નીકળાય એમ નહોતું. પિતા અમદાવાદ બેઠા હતા. ચતુરભાઈ જેવા મિત્ર હતા ! પણ તેમણે મુખર્ષ જવાની તત્પરતા દેખાડી નહિ. એટલામાં મુખર્ષથી દલાભાઈ આવ્યા. તેમની સાથે સાંકળચંદને લાઈને મણિલાલ ૧૮૮૮ના મે મહિનામાં મુખર્ષ ગયા.^૧ સાંકળચંદ અને દલાભાઈ હોયકે દિવસ મુખર્ષમાં તેમની સાથે રહીને પાછા પોતપોતાને રથાને જતા રહ્યા, એટલે મણિલાલ ફરી નિઃસહાય થઈ રહ્યા. આ પ્રકારની નિઃસહાયતાથી અકળાઈને તીવ્ર આવેશમાં આવી જઈને, તેઓ, પોતે ભૂતકાળમાં જેને ‘પરોપકારી દલાભાઈ’ કહેલ, તેને વિશે ‘અહો વિશ્વાસઘાત’ ‘વિશ્વાસઘાતી દલાભાઈ’ એવા ઉદ્ગારો કાઢે છે. આ વખતે મુખર્ષના તેમનાં રનેહી મોતીરામ તથા હરકીસને અને ભાવલગરતા, સ્નેહી, જેમંદરે તેમની આડી માવજત કરી હતી. આ

૧. અપ્રમદ આ. ૫, પૃ. ૧૦૭ : તા. ૧૬-૫-૫૮ ની નોંધ.

વખતે તેઓ સારી હવા મળે તેટલા માટે વાનકેશ્વર ખાતે કહાનદાસ મહારામના બગનામારે રહેતા હતા તા ૧૪-૬-૮૮ના રોજ રોજનીશીમા તબિયતની નોંધ કરતા તેઓ 'હે છે ' આજે મને જરા ઠીક છે સહજ ગળે ઉતરવા લાગ્યું છે' ૩ શરીરસ્થિતિ કંઈક સુધરતા અને દવાનો ક્રમ નિશ્ચિત થતા તા ૭-૭-૮૮ના રોજ મણિલાલ મુબઈથી નડિયાદ ગયા ૪ પણ નડિયાદ આગ્યા પછી તેમને ફરી તાવ લાગુ પડ્યો આ વખતે તેઓ ચાણોદના એક વૈદ્યની દવા લેવી શરૂ કરે છે પણ તેની અસર વિપરીત થાય છે તાવ અને અશક્તિ ઉતરત 'ગળામા તાળના તરફ પણ બોચીની ભીતે' મોઢું પણ ઊપડી આવે છે એટલે ગભરાઈને તેઓ ચાણોદનાળાની દવા મૂકી દે છે અને નવેમ્બરમા જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય બાવાભાઈને મળના સારુ ફરીથી મુબઈ જાય છે આ વૈદ્યની દવાથી દોઢ-પોણા બે માસે તેમને આરામ થાય છે, ને સંપૂર્ણ રીતે રોગમુક્ત થવાની આશા બંધાય છે ૫ ૧૮૯૮ ના ફેબ્રુઆરીમા, ગળે અન્ન ઊતરવા લાગ્યું તેની ખુશાનીમા મુબઈ ખાતે મિત્રોને બોજન આપીને તેઓ પાછા નડિયાદ આવે છે

મુમઈમા વૈદ્યકીય સારવાર ચાલતી હતી તે અરસામા મણિલાલને શામળદાસ કોળેજની વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરફથી, તેમણે કરેલી રજાની અરજીનો એ મતવખતે જવાબ મળ્યો કે 'નોમ્મરી મૂકી દો તો જ માસનો પગાર તરત આપીએ ને રજા લો તો વરસ દિવસ વગર પગારે લો ' આ બાબત તેમણે વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઉપર ફરીથી

૨ તેમના અગ્રગ પાઠ્યવહારમા મળી આવેલ તા ૬ જૂન ૧૮૮૮ ના રોજ રજા માટે ભાવનગર કોળેજના સત્તાવાળાઓ પર મેરી અછની પોતે ગળેની નકલ પ થી

૩ અગ્રગર આ ૨, ૫ ૧૦૬ તા ૧૪ ૬-૮૮ની નોંધ

૪ એજેન્ડ પૃ ૧૧૦ તા ૭ ૮૮ની નોંધ

૫ એજેન્ડ, પૃ ૧૧૭ ૧૧૬, તા ૪-૧૧-૮૮ તથા તા ૩-૧-૮૯ની નોંધ

લખાણ કર્યું. આખરે તેમની ૭ માસની અર્ધી પગારે રળ મંજૂર થઈ. ત્યાંના અધિકારીઓનું વક્ષણ તેમજ પોતાની શરીરસ્થિતિ બેનાં તેઓ હવે ‘લાવનગર ન જવું’ એવો નિર્ણય કરે છે અને મનઃસુખ-રામને કચ્છમાં નોકરીની વ્યવસ્થા કરવા સારુ ફરીથી લખે છે.

૧૮૮૮ના ડિસેમ્બર મહિનામાં અર્ધી પગારે લીધેલી ૭ માસની રળ પૂરી થઈ એટલે તેમણે પા પગારે અથવા વગર પગારે બીજી એક વરસની રળ માગી. પણ તેના હિતરમાં ‘તરત જ તમે તમારો સંબંધ છોડો’ એવું લખાણ આવ્યું. તેમણે કોલેજના વ્યવસ્થાપકને પ્રત્યુત્તર રૂપે લખ્યું: ‘હું મારી મૂળ સરકારી નોકરીમાં જવા ખુશી છું પણ સાબે યાદે ત્યાં મુખી રળ આપો.’ સાથે સાથે તેમણે મુંબઈ રાજ્યના કેળવણી ખાતાના નિયામકને લાવનગર કોલેજના સ્તાધારીઓના વક્ષણથી વાકેફ કર્યો અને મૂળ નોકરીમાં હાજર થવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. દરમિયાન, મનઃસુખરામની સ્ત્રીનાથી જૂનાગઢના દીવાન હરિદાસ વિહારીદાસે તા. ૨-૩-૧૮૮૬ના રોજ જૂનાગઢ રાજ્ય માટે મણિલાલની નોકરીની સરકાર સમક્ષ માગણી કરી. પેટ્રિટ્રિક્સ એજન્ટે ‘લાવનગર રાજ્યને પુછ્યું: ‘તમારે મણિલાલને જૂનાગઢ જવા દેવામાં વાંધો છે?’ તેના હિતરમાં લાવનગર રાજ્યે જવાબ: ‘મણિલાલ વગર રળએ ગેરહાજર છે.’ મણિલાલને આ જવાબ મળ્યો.

થતા તેમણે સરકાર તેમજ ભાવનગર રાજ્યમાં લખાણ કરીને પોતાને
 ઉપર વિરોધ નોંધાવ્યો. સરકારે ભાવનગર રાજ્યને કપડા આપ્યો અને
 નોકરીના નિયમ મુજબ, મણિલાલ સરકારી નોકરીમાં હાજર થાય
 ત્યાં સુધીનો તેમની રજા વગેરેનો જે પગાર નીકળે તે આપનાનો હુકમ
 કર્યો. બીજી તરફ સરકારે જૂનાગઢ રાજ્યને મણિલાલને અપાનાર જગા
 તથા પગાર વિશે પુછાવ્યું. જૂનાગઢ રાજ્યે 'યોગ્ય ઉત્તર વાળો' જે
 તે ઉપરથી સરકારે 'જે જગા પર મણિલાલને લેવાના છે તે જગા
 એવી નથી કે મણિલાલ વગર ન આવે' એમ કહીને જૂનાગઢની
 માગણી નકારી આમ જૂનાગઢનો નો રીનો પ્રમથ બંધ રહ્યો હતો
 રાજ્ય એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટરની જગા મણિલાલને આપના તૈયાર
 હતું પણ 'કોઈ ગુજરાતીને લેવાનો પોનિટિકલ એજન્ટની નામરજી
 હોવાથી', મન સુખરામના અતિ પ્રયાસ છતાં, એ નોંઠરી પણ તેમને
 મળી શકી નહિ. સરકારે તેમને પાછા બોલાવીને ઈઈ હાઈસ્કૂલમાં
 જગા આપવાનું નક્કી કર્યું. મણિલાલે લખ્યું 'હું પૂર્વે
 ગેઝેટેડ ઓફિસર હતો. માટે એ જગા મને મળી જોઈએ, પણ

the 5th January 1885 in the Educational Department
 received under your endorsement No 77 of the 9th idem,
 I have the honour to bring to notice that Mr Manilal
 Nabhubhai Divedi has been absent without leave from
 his duties since the 11th February 1889, and to request
 that his transfer from the service of Government may
 now be considered at an end

(True Copy)

Sd/ Ratilal Meneklal

Hajur Secretary

(અગ્રગૃહ પત્રવ્યવહારમાંથી)

૭ એમ મણિલાલ આ ૫ મા નોંઠે છે પણ શો ઉત્તર આપ્યો તે

વંદાવા મળતું નથી

I am

your sincere friend

Sd/- Takhtasinghjee'

Raja of Bhavnagar

તેમ બને તેમ નહોતું આથી સરમાનને ખાતર તેમણે સરકારી નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું. તેમની સાત વર્ષની નોકરી થઈ હતી તેના બદલામાં પાછળથી તેમને રૂ ૧૫૦૦ સરકાર ફેરફારો નિમિત્ત-
વેતન (Gratuity) તરીકે મળ્યા હતા.^૮

આ વખતે વડોદરા રાજ્યના દીરાન મણિભાઈ જશભાઈ હતા. તેમણે મણિવાવને રાજ્ય તરફથી રૂ ૧૮૦૦ ખાના તરીકે જીયક આપીને ૭ માસ સુધી સરકારે ગ્રાંટ આપાતર કરવાનું કામ ૧૮૯૦ ના મે-જૂન દરમિયાન સોંપ્યું અને ૭ માસ પછી રૂ ૩૦૦ જેટલા પગારની કાયમની નોકરી આપવાની આશા આપી.^{૧૦} કચ્છ રાજ્યે પણ આ જ વખતે તેમને દર માસે રૂ ૧૦૦ લેખે ત્રણ વર્ષ સુધી વેતન આપવાનું મન મુખરામની પ્રેરણાથી સ્વયં જુ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ન્યાયશાસ્ત્ર (Logic) નું પુસ્તક લખી આપવા બદલ રૂ ૩૦૦નો પુરસ્કાર મળનારો હતો.^{૧૧} આ ઉપરાંત, અમેરિકાની થિયોસોફિકલ સોસાયટીના ઓરિયેન્ટલ ડિપાર્ટમેન્ટ તરફથી મિ જુજે તેમને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિશે દર મહિને ‘પેપર્સ-નિયા’ (papers) લખી મોકલવાનું ૧૮૯૧ના એપ્રિલમાં આગ્રહબધું નિમત્રણ આપ્યું હતું. નિમિત્ત રહીને તે કામ કરવાની શરતે મણિવાવે એનો સ્વીકાર કર્યો હતો એના પારિતોષિકના માસિક ૩૦ ડોલર તેમને આપવાનું હતું હતું વળી મદ્રાસની થિયોસોફિકલ સોસાયટીના અધિપતિ બ્રહ્મીમ કીટ્ટીએ ઓન મુક્તલવ્યમ આપર મારફત માહુકચોપનિહુ, લાખ્ય તથા કાગિકા સહિત, લાપાતર કરવાનું કામ મોખ્ય હતું તેના પુરસ્કારના રૂ ૩૫૦ જીયક તક્કી થયા

૮ અગ્રગળ આ ૪, પૃ ૧૪૬-૫૦ - તા ૧૧-૫-૮૦ની નોંધ

૯ એન, પૃ ૧૫૮ તા ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધ

૧૦ એન, પૃ ૧૫૦ - તા ૧૧-૫-૯૦ની નોંધ

૧૧ એન, પૃ ૧૫૩ તા ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધ

હતા ૧૨ આજ અરસામા વડોદરામા પ્રો ત્રિભુવનદાસ ગન્નર
મારફત 'જ્ઞાનમળ્યા' ના રૂ ૫૦,૦૦૦ની કિંમતના પુસ્તકો તૈયાર
કરવાના હતા તેમાથી પણ તેમને અમુક મમ મળ્યું હતું વડોદરા
રાજ્ય તરફથી મળેલું મમ ૭ મહિના પૂ. થતા બીજા પાંચ મહિના
માટે મળ્યું તે મુત પૂરી થતા પછી તેમને ગન્ન તરફથી પાંચજુના
જૈન ગ્રંથલગણના ગ્રંથોની યાદી તૈયાર કરવાનું આ માસ થાને તેમને
કામ સોંપનામા આવ્યું તેના તેમને માસિક રૂ ૫૦૦ના હિસાબે ૨૮૦૦
વેતન તરીકે મળ્યા ૧૮૯૩ના નવેમ્બર સુધી આ કામ આવ્યું
વડોદરાના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારી રા. બ. આ. જે પગ મણિનાનની પાટ
જુની કામગીરીએ ધણી સારી છાપ પાડી તેમની લનામણથી ૧૮૧૩
ના ડિસેમ્બર મહિનાથી મણિનાનની નિમણૂક વડોદરા રાજ્ય બાપાતર
ખાતામા થઈ એમને તેજ મહિનાથી તેઓ નડિયાદ છોડીને વડોદરા
રહેના સારું ગયા ૧૩

મણિનાન નડિયાદ રહ્યા તે સાડાપાંચ વર્ષના ગાળા દરમિયાન
તેમને કોઈ પ્રકારની નોખરી મળી નહોતી તેમ છતાં, ઉપરની વિગતો
પરથી સમજાશે કે લેખનનો ધંધો તેમને માટે ઉપાર્જનના સગીન
સાધનરૂપ નીનડયો હતો લોખંડુધારણાના ઈષ્ટ હેતુ અનુસાર પોતે
કરેની યોજનાના પુસ્તકો રચના ઉપરાંત તેઓ વિવિધ રાજ્ય અને
સરકારો માટે છૂટક પુસ્તકો તૈયાર કરતા હતા તેમાથી આ વખતે
તેમને સરાસરી માસિક આનક રૂ ૫૦૦ ની સંદેશ થતી હતી
પોતે કરેની ધનપ્રાપ્તિનો મણિનાને આ અરસામા કાઢેનો હિસાબ
પણ ધ્યાન ખેંચે છે

“નવું ઘર થઈ રહેવા આવ્યું છે ૧૦-૧૫ દિવસમા મારખાનું
મિલકતુન બંધ થશે પણ ખર્ચ મૂળ ત્રણ હજારના તેના પાંચ

૧૨ અગ્રગ આ ૧, ૫ ૧૫૮ તા ૧૭-૧૨-૮૦ની નોંધ

૧૩ અગ્રગ આ ૧, ૫ ૧૮૦ તા ૧૮-૬-૮૪ ની નોંધ

યશે એમ ધાર્યું, પરંતુ હાલ એમ સમજાય છે કે ૬ અને ૭ હજારની વચ્ચે ખર્ચ થશે. ઈશ્વરે-છાએ તેટલો સવડ થશે, પણ રોડ્સ પુલ પાસે આ સમયે કશી રહેતી નથી એથી મનને જરા હીક નથી લાગતું માત્ર લેણુ ૭ હજારને આશરે છે તે તથા દાગીના જમીનો અને ઘર એ વિના કંઈ રહ્યું નથી. વળી પાંચ વર્ષ શરીર રહેશે ને શ્રમ થશે તો સહજ દશ હજાર ખચાવી લેવાશે, એમ ઉત્સાહ છે, પણ ઘર બાવરામાં આવો ખર્ચ અણધાર્યો થઈ ગયો તેથી ખેદ થાય છે. મને પૈસા ખચાવતાં નથી આનડતા!!” ૧૪

.

---

૧૪ અગ્રગ આ ૪, પૃ ૧૭૬ તા ૨૩-૭-૮૩ ની નોંધ પોતાને પૈસા ખચાવતા નથી આવડતું એમ મહિલાય કહે છે તે એક રીતે સાચુ છે દવાના પાઠળ તેમજ મિત્રો, સ્નેહીઓ વગેરેની પાઠળ તેઓ ઉદાર હારે ખર્ચ કરતા અમુક વખત, તેમણે પોતાની બચત બચાવે ધીગવાનુ ગણ્યુ હતુ, પણ પછી મિત્રોની સૂચનાથી તેમણે જમીન, ફુકાન વગેરેમાં મૂકીતુ રોકાણુ કર્યુ હતુ આગળ જતા એ બધા રોકાણુમાંથી તેમને કે તેમના વાગ્સોને ખાસ કમો લાભ થયો નથી, બલકે નુકસાનજ થયુ છે, તે તેમણે મચ્છ અમાક દોડે મહિને કરેલા વસિયતનામા પરથી સુમન્ય છે આને અંગે તેમની રોજનીરોમાં તા ૨૩-૧૨-૧૯૬૦ ની નોંધ કરેલી છે

કીર્તિનો મધ્યાહ્ન : બહુવિધ સંસ્કારપ્રવૃત્તિ

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ત્રિવિધ આક્રમણનાં આ પાંચ વર્ષમાં મણિલાલની અભ્યાસ-પ્રગતિ સહેજ પણ મોળી પડી નહોતી. આરંભના બે માસ (૧૮૮૮ના મે, જૂન), ગંભીર માંદગીને કાગ્યે, લેખન-વાચનનો ક્રમ તેમને ફરજિયાત બધે રાખવો પડ્યો હતો, પણ તેથી કંઈ તેમનું મન કામ કરતું અટક્યું ન હતું. અગાઉ તેમણે ‘વિયેના ઓરીએન્ટલ જર્નલ’ માટે અદ્વૈત સંબંધી લેખ મોકલેલો તે આ બે મહિના દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયો. તેનાથી પ્રોત્સાહિત થઈને તેમણે અદ્વૈતના વિષયને સંપૂર્ણપણે પાશ્ચાત્ય રીતિએ છળીને, પોતાના કેળવણેલા બધુઓને અદ્વૈતની વાત ઝટ ગળે ઉતારવા સારુ એક ગ્રંથ લખવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમનો આ નિશ્ચય મનના ટાણિકે ઊભગરૂપ નહોતો, પણ તેમણે સ્વીકારેલા જીવનના ઉદ્દેશના અનુકૂળમાં લેવાયેલો હતો એમ તેમણે પોતાના જીવનનો મુદ્દાલેખ દર્શાવતા ‘રજર સ્ટેમ્પ’ના આ. ૪. માં કરેલા વર્ણન અને વિવેચન પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેઓ કહે છે :

“શરીરથી, સંબંધીઓથી, પૈમેથી, આજીવિકાનાં સાધનથી જે વેળે હું એક બેન્કર થઈ કેવલ પરમાત્મા પર શ્રદ્ધા કરી નિભાવ કરતો હતો તે વેળે મેં એક “રજર સ્ટેમ્પ” કરાવ્યો, તે મારી માનસિક સ્થિતિ જણાવવા પુરો છે માટે તેનું અત્રે વિવેચન કરું. કુંડાળું છે તે સૂચ્ય છે. મતઝંબે સૂર્યોપાસક વ્યાસણ હું. તે પછી નામ ને અટક. પછી મધ્યે પુસ્તક છે એ મારો નિરંતરનો અભ્યાસ

25
The following is a list of the names of the persons who have been appointed to the various committees of the Board of Directors of the City of New York, for the year 1901.

1876
 1877
 1878
 1879
 1880
 1881
 1882
 1883
 1884
 1885
 1886
 1887
 1888
 1889
 1890
 1891
 1892
 1893
 1894
 1895
 1896
 1897
 1898
 1899
 1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330

[The page contains dense handwritten Hebrew text, likely from a manuscript or legal document.]

અને સરસ્વતીની સેવા એ જ કમ એમ સૂચવે છે. પુસ્તકમાં કલમ છે તે લખવાનો ધધો કથે છે. ઑ એ શબ્દ સર્વ વેદના સારરૂપ પરમાત્માના પ્રતીકરૂપ પ્રણવ છે. પુસ્તકે વાંચી, કલમથી લખી, અને તત્ત્વ એ જ કાઢ્યું છે કે વ્રદ્ધ સ્વયં જગન્મિય્યા માટે એ મારા અદ્વૈત માર્ગનું સૂચક છે. તે માર્ગે ચાલતાં ચાર સિદ્ધાંત દેરાયા છે. પ્રથમ પ્રેમ—જે મેં મારાં લખાણોમાં બહુ રૂપે વારે વારે વર્ણવ્યો છે. અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ-સમાનતા-અબેદ. એમ કશામાં દુઃખ ન માનતાં પ્રેમ-અબેદ-રૂપ આનંદમાં ગ્દી, સર્વદા ગમે તે દુઃખમાં નિરાશ ન થતાં સારાની આશા પ્રહણ કરી પ્રયત્નપરાયણ રહેવું અને જે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ માની ધૈર્ય તજવું નહિ, અને આ બધું થવા માટે સર્વદા શાસ્ત્ર, સુવિચાર અને તત્ત્વજન્ય પરમજ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યાં જવી. આ કલા પછી સર્વદા હારી ન જતાં આનંદથી જ રહેવાનું મારા અનુભવે જે સખ્ય કારણ ખતાવ્યું છે તે કહ્યું છે કે પુરૂષને હાથ કાંઈ નથી, હરિ, પ્રારબ્ધ કરે છે તે જ થાય છે, માટે શોકનો સર્વથા અવકાશ નથી—માટે જ સદા બ્રહ્માનંદ—આનંદ! અહો એ, જે મને ન મળ્યો હોત, તો આજ આ લખનાર કોઈ ન હોત!!” આમ, પ્રારબ્ધ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી હિંમતપૂર્વક પુરુષાર્થ કર્યા કરવો એ મહિલાલનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. ગમે તેવા દુઃખના વખતમાં પણ આનંદમાં રહેવાનો પ્રયત્ન તેમણે સંનત કર્યો હતો. તેમનો ખરો આનંદ ધર્મવિચાર અને તદ્વનુષંગી લેખનકાર્યમાં રહેલો હતો.

મહિલાલના મનમાં ‘સુધારા’ની સામે લખવાની ઇચ્છા થઈ આવી હતી એ આપણે આગળ જોયું. આ ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવા સારુ તેમણે બે પુસ્તકો લખવાની યોજના કરી હતી. (૧) આર્થ-ધર્મના ‘આચારભાગ’નો જેનાથી ખુલાસો થાય તેવું અને (૨)

૧. અપ્રગટ આ ૪, ૫. ૧૧૦ મહિલાલના આ હૃદયારોગના તેમના આત્મવૃત્તાંતના આ ભાગની છત્રી સામે મૂકી છે

દુનિયાના સર્વ ધર્મોનું આર્થ ધર્મ સાથે તુલના દ્વારા અદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરી બતાવે તેનું 'વિચારભાગ'નું પુસ્તક આ યોગનાનું સાર લખાયેનું પડેનું પુસ્તક તે 'પ્રાણવિનિમય' અને બીજું તે 'સિદ્ધાંતસાર' તા ૨-૮-૧૮૮૮ ના રોજ તેમણે 'પ્રાણવિનિમય' લખવાનો આરંભ કર્યો અને તા ૭-૯-૧૮૮૮ના રોજ તે પૂરું કર્યું પણ માસ ૫ઠી (૧૮૮૮ના ડિસેમ્બર)એ પુસ્તક બહાર પડ્યું તે દરમિયાન 'સિદ્ધાંતસાર' લખવાની તૈયારી ચાલતી હતી 'સિદ્ધાંતસાર' લખવાની ગરજાન તેઓ નવરાત્રિની દ્વિતીયાને દિવસે (એટલે કે તા ૫-૧૦-૧૮૮૮ના રોજ) શરૂ છે તે ૫-૭ દિવસમાં બે પ્રમુખ લખી મઢે છે ૫ઠી શારીરિક શક્તિને અભાવે લખવાનું બધું ગમ્યું પડે છે પણ તેમના ચિત્તમાં પોતાની ઇષ્ટ સમગ્ર-પ્રવૃત્તિના વાહનરૂપ આ ગ્રંથોનું સતત મનન થયા કરે છે 'જાણે એક જૂત વળગ્યું હોય તેમ ગતે પપ્પુ સ્વપ્ના એના જ આવે છે' તેમજ 'શરીરમાં શક્તિ નથી બાબત એ લખી દાદલુ તે કામ તો ૧ માસ કળતા વધારે વખતનું નથી' એ ઉદ્દગારે 'સિદ્ધાંતસાર'ની રચના પાછળ ગ્રંથની તેના લેખની નિષ્ઠા, ધગમ અને લેખનશક્તિ પર સારો પ્રકાશ પાડે છે ૧૮૮૮ના નવેમ્બરમાં તેઓ વૈદ્યની દવા સારુ મુમર્શી આવે છે 'સિદ્ધાંતસાર'ને અંગે જોઈતા પુસ્તકો તૈયારી તેમને મળી શકે છે 'સિદ્ધાંતસાર' લખાતો જાય છે તેમ છપાતો જાય છે તેના ૭ પ્રકરણો લખાયા, 'તેની વચમાં જ અદ્વૈત વેદાંતને અગરેજી સાધ સને મુખમાં નાખી અથ રચવાનો' વિચાર તેમને રુકે છે 'રાજયોગ'ની પ્રથમાવૃત્તિ ખનાસ થઈ ગઈ હોયથી તેની બીજી

૨ અપ્રમં આ ૫ પૃ ૧૧૪ તા ૨ ૮ ૮૮ની નોંધ

૩ એજન પૃ ૧૧૭ તા ૨૪-૯-૮૮ની નોંધ

૪ એજન પૃ ૧૨૦ તા ૩ ૧-૮૮ની નોંધ

૫ એજન, પૃ ૧૧૮ તા ૪ ૧૧ ૮૮ની નોંધ

૬ એજન, પૃ ૧૧૮-૧૧૯ તા ૪ ૧૧-૮૮ની નોંધ

આવૃત્તિ ઇપાનવાનો ખ્યાલ પણ તેમના મનમાં આ વખતે હોય છે, પણ તેમાં ‘બહુ ફેરફારની અપેક્ષા’ જણાવાથી તત્કાળ એ ખ્યાલ પડતો મૂકીને ‘આ નવું પુસ્તક બનાવવાનો સકલ્પ દૃઢ’ કરે છે. પરિણામે, ‘આશરે પંદરેક દિવસની અંદર ૧૦૦ અર્ધી શીટનું’ પુસ્તક તૈયાર થઈ જાય છે તેનું નામ ‘Monism or Advaita-ism?’ રાખીને તેઓ એને ઇપાનવાનો પ્રમથ કરે છે ૭

નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે મણિનાલને ‘પ્રિયવદ્ધા’ માસિક એ માસ (ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮) બંધ રાખવું પડ્યું હતું તેને તેઓ ઓક્ટોબરમાં પૂર્ણવત્ આપું કરે છે ‘પ્રિયવદ્ધા’ માટે આ અરસામાં તેઓ ‘ગીતા’નું ભાષાતર અને ભાગ, ૮ ‘ગુનામસિંહ’ ૬ તથા ‘સદ્વૃત્તિ’ ૧૦ વિષયક લેખમાળા અને અથાવનોકન વગેરે પરચૂરણ લેખો લખતા હતા.

મણિનાલના આ પ્રકારના લખાણો ગુજરાતી જનસમાજને હવે સારી પેઠે રુચિકર થતા જાય છે આખા ગુજરાતમાંથી તેમના ઉપર તેમના ધર્મવિચારની પ્રશંસા કરતા પત્રો આવે છે અનેક માણસો જાતે મળવા આવે છે ધણાક એમને પોતાના ગુરુરૂપે માનવા લાગે

૭ એનન, પૃ ૧૨૦-૧૨૧ તા ૩ ૧-૮૯ની નોંધ

૮ ગીતાનું ભાષાતર ‘પ્રિયવદ્ધા’માં પુ ૩, અ ૧ (૧૮૮૭, ઓગસ્ટથી) થી પ્રગ્ન થતુ રહે થયું હતું ને ‘મુદર્શન’ પૃ ૮, અ ૧૨ (સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩) મુદ્દીમાં પૂર્વેપૂર્વે ઇષાઈ રહ્યું હતું

૯ ‘ગુનામસિંહ’ ‘પ્રિયવદ્ધા’ પુ ૧, અ ૧ (૧૮૮૫ ઓગસ્ટ) થી શરૂ થઈ ‘મુદર્શન’ પુ ૧૦, અ ૧ (૧૮૮૪ ઓગસ્ટ) માં પૂરો થયો હતો.

૧૦ અંગ્રેજ લેખક સ્માર્ટસુદૃત ‘કેંગ્લે’ નામના અથવા અનુવાદરૂપે મણિનાને આ લેખમાળા ‘પ્રિયવદ્ધા’ પુ ૩ અંક ૧ (૧૮૮૭, ઓગસ્ટ) થી શરૂ કરી હતી, અને ‘મુદર્શન’ પુ ૭ અ ૧૨ (૧૮૮૨ સપ્ટેમ્બર) માં પૂરી કરી હતી ‘પ્રિયવદ્ધા’માં ૧૪ હપ્તામાં આ લેખમાળાનું નામ મણિનાને ‘સદ્વૃત્તિ’ રાખ્યું હતું ‘મુદર્શન’માં ‘આદિત્ય’ નામે એ લેખમાળા આગળ બાનેરી પુસ્તકાકાષે પણ તે ‘આદિત્ય’ નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે.

છે 'સુધારાનાળા' માના પણ જિજ્ઞાસુ હોય તે તેમને પૂકે છે કે તેમના પુસ્તક વાંચે છે, 'ને એકદરે સુધારાનો પ્રસાદ અટકતો આવે છે' આ અરસામાં તેઓ પેટલાદ પામે આવેલ આશાપુરી માતાએ નાના દીકરાના વાળ ઉતારવા જાર છે ત્યાં લોકો 'અપૂર્ણ લાગતી' તેમનો સત્કાર કરીને 'ધર્મજિજ્ઞાસા' બનાવે છે આમ, જ્ઞેતન્નેતામાં આ ત્રીસ વર્ષના જુવાનની ખ્યાતિ સમર્થ લેખક અને ધર્મચિંત-તરીકે ગુજરાતભરમાં ફેલાય છે, એટલું જ નહિ છેક પૂના સુધી પણ પગે છે એમ 'પૂનેથી કોઈ દલાણી મારો જ લક્ષ્મણ થઈ મને મળી ગયો' એવા તેમના ઉદ્ઘાટો પરથી સમજાય છે એક 'વડોદરાનો દક્ષણી' 'પ્રેમજીવન' માના કાવ્યો વાંચીને 'આનંદમાં આવી' મણિલાલનું જ 'અમરણુ' કરે છે 'રાજયોગ' નામના ગ્રંથે તથા પિયેના ઓગિયેન્ટન જર્નલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ અદ્ભુત સબધી લેખે તેમને યુરોપ-અમેરિકામાં પણ પ્રસિદ્ધિ અપાવી હતી આમ, 'ગુજરાતમાં તો સારી પેઠે, બવા હિન્દુસ્તાનમાં પણ ઠીક રીતે, અને છેક યુરોપ-અમેરિકામાં પણ આશાજનક રીતે' મણિલાલનું નામ આ અગ્રસામાં 'જાણીતા આવે' છે ૧૧

આર્થ ધર્મની ઉન્નતિ સાધના નેમજ લોકોની ધર્માભિરુચિ કેળવવા માટે પોતે ઉઘાડેલો શ્રમ સફળ થવાના ચિહ્નો જોઈને તેઓ સતોષ અનુભવે છે અને પોતે ઉપાડેના ધર્મકાર્ય પરત્વે ભેરડો ઉત્સાહ વ્યક્ત કરતા કહે છે

"મારો દેહ પડો, મને ગમે તે થાઓ, પણ મેં જે લગીરથ પ્રયત્ન મારા આર્થ ધર્મના ઉદ્ધારાર્થે આદ્યો છે તે કાઈ પણ બીજા રૂપે જમીનમાં ચોટે તો કૃતાર્થતા છે" ૧૨

સાથે સાથે તેઓ આજ પર્વત કરેલા કાર્યનો હિસાબ કાઢીને જાણી ઉદમની રૂપરેખા નાંખે પ્રમાણે દોરે છે

૧૧ અગ્રગ્રંથ આ ૨, પૃ ૧૧૯ તા ૪-૧૧-૮૮ ની નોંધ

૧૨ એજન, પૃ ૧૧૮ તા ૪-૧૧-૮૮ ની નોંધ

“પ્રાણવિનિમય થયો, સિદ્ધાન્તમાર થાય છે ને ૫ઠી ગીતા પુરી કરી નાખીશ, ને ૫ઠી એ નાનું પુસ્તક ધર્મોચારના નિયમો કેરા પાઠના તે જણાવવા એ ત્રીને આધારે તથા આપણા તત્ત્વ મત્ર આદિ શાસ્ત્રના આધારે, હાલની સાયસ સાથે સરખાવીને દુનિયા લખીશ ગુજરાતી રંગને આવી રીતે પ્રેરીશ, પણ આખા હિન્દુસ્તાનને તથા યુરોપ અમેરિકાને પણ મારા વિચાર દર્શાવના અર્થ થઈશ—Monism or Advaitism એ અથ દ્વારા આ બધું થયા ૫ઠી ગુજરાતમા ધર્મવ્યવસ્થા માટે મડગાઓ સ્થાપના મર્થાશ ને તે ૫ઠી એટને આજથી લગભગ ૫-૧૦ ૪૧-નોડીયાડરી મુકી ઈઈ એક આશ્રમ સ્થાપનાની વ્યવસ્થાને માટે દ્રવ્ય બેગુ કરના મર્થીશ તે આશ્રમમા એક લાઈબ્રેરી તમામ પ્રમારના પુસ્તકની રાખવી, તેમા જેને ગહેનુ હોય તે નિરતર રહે પણ શરત એની કે દાખર થતા વારે ઈદ્રવ્ય આપે સસારમા ફરી જાય નહિ ને આત્મોન્નતિ સાધતા ધર્મોત્તિ સબધી અધને રચના પણ બધાય એ લોક તે કહેરી ધર્મસમાના પ્રથમ વર્ગમા ગણાન એથી બીજા જે ગેરણ માસ આશ્રમમા રહે, ને બીજાને વખત સસારમા રહે તથા ઉપદેશાદિ મામ વરે તે બીજા વર્ગમા, જે માન ઉપદેશાદિ ગ્રહણ કરી ડેન સસારી ગ્હી મનમા ભાગ લે તે ત્રીજા વર્ગમા માગ મનમા જે વિચાર છે તે આનો છે એને સદૃશ રનાગ તો ઈશ્વર કે ૧૧૩

ધર્મપ્રચાર અર્થે મણિનાલે ઘડી માટેની આ યોજના ધ્યાનપાન છે માદગી દરમ્યાન તેમણે આ યોજના વિચારી હતી તે ખડુ, પાનુ તેથી તે યોજના રાગી માણસના નિર્બળ મનનો તરંગ માન દનો એમ રખે ડાઈ માને તે યોજના એટને લાગા મનનને અતિ મણિ લાલની પરમત્રિય ધર્મભાવનાએ તેમના ચિત્તમા ધાગણુ ડેનુ એવડ વ્યવહારક્ષમ સ્વરૂપ આને વિને તેઓ પોતે ખુનામે કડે કે તે મદ અગત્યનો છે તેઓ કહે છે

“મારા મંદવાડને લીધે આ એક ચક્ર મારા મગજને આવેયું છે એમ વાચનારને કદાપિ લાગશે પણ તેમ ન સમજવું. મારી બુદ્ધિ ને માફ, મગજ બન્ને ઠેકાણે છે બદકે વધારે પ્રદીપ્ત છે. લોકમાં પણ એ જ આશ્ચર્યકારક ચર્ચા પડ્યું છે કે અન્નપાણી વિના પડી રહે છે, જિભા થવા જોટલી પણ શક્તિ નથી, રોગ છેક તાળવામાં છે, છતાં માથું ચોખ્ખું છે ને લખવાનું કામ કરી પોતે જીવ્યા કરે છે એ શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કાંઈક આપુ. માગમાં ધર્મવાસના થયેલી છે તેણે મને બહુ લાણાવ્યું છે. પરબ્રહ્મ રૂપ અનાદિ ત્રિશ્વ ઉપર મારી દૃઢ આસ્તા છે, હું તેરૂપ જ છું, અનંત શ્રેણીનો એક અંકાકો છું, ને મને મારા સદ્ગુણો જે થનાર હશે તે થશે એમાં મારે કશું પામવાની જરૂર નથી, એવો મને દૃઢ નિશ્ચય થયો છે. વળી કાંઈક યોગાભ્યાસે પણ મને મદદ કરી છે. શરીરમાં સૂક્ષ્મદ્રવી ગતિને યથાર્થ નિયમવા પર મારો શ્રમ છે, ને તે બહુ રીતે સફળ છે કેમ કે મારું મન ઠેકાણે છે, એટલે પ્રાણ યથાર્થ જ પ્રવર્તે છે—હાલ મરણ બહુ દૂર છે એમ તે ઉપરથી હું સમજી શકું છું ને પ્રવૃત્તિમાં નિમગ્ન રહી શકું છું—આત્મ પામું છું. વળી રોગથી રચૂલ દેહ નરમ પડી ગયો છે, બોજનમાં પણ કેવલ દુધનો જ આહાર છે. આ એ કારણથી લિંગદેહ-બુદ્ધિ આત્મા-વધારે કે બહુ જ તીક્ષ્ણ રીતે જાગૃત છે. આ ત્રણે કારણોથી મને મારા રોગનું લાન રહેતું નથી. કેવલ મારા મનોરાજ્ય ને તે સાધવા માટે વાચન તથા લેખન-તેમાં જ નિમગ્ન રહેવાય છે. મને વ્યાધિ છે એ વાત જ મને યાદ આવતી નથી. જોકે લોકો તો મારો રોગ જોઈને જ પ્રત્યક્ષ રોઈ પડે છે ને બહુ ખેદિત થાય છે. હું જીવું છું એ જ એક ચમત્કાર છે. પણ મારે મતે તે તેમ નથી. ઇચ્છા, ઇચ્છા ને ઇચ્છા. તથા તત્ત્વનિર્ણયરૂપ જ્ઞાનથી થયેલો દૃઢ સંકલ્પ એ જ ‘સર્વનું’ નિદાન છે.” ૧૪

મણિલાલના અલ્પ આયુષ સાથે તેમના બહુવિધ જીવનકાર્યનો

વિચાર કરનારને આ પૃથક્કરણ અવાસ્તવિક નહિ લાગે એમથી ગભીર મદનાડમાં પણ સતત પ્રવૃત્તિપરાયણ રહેતા મહિનાના ચિત્તની શક્તિ અને સ્થિતિનો યથાર્થ ખ્યાન મળે છે પોતાને દુખથી અનિમ્ન ગાખનારા કારણો રૂપે, તેમણે સ્વરોધ્યશાસ્ત્રનો આધાર લઈને, ધર્મ વાસના યોગાભ્યાસ અને નિગદેહતી જાગૃતિ એ ત્રણેને મળાવ્યા છે. શરીરની ગમે તેવી વિષમ સ્થિતિમાં પણ લેખન-વાચનમાં નિમગ્ન રહેવાની એકાગ્રતા, મનોમગ્ન અને જ્ઞાનને બળે પ્રાપ્ત કરેલી સ્વસ્થતા તેમની આધ્યાત્મ-પ્રવૃત્તિના એકધારા સગીન વિભાસનો ખુલાસો કરે છે.

આમ, 'ગુજરાતમાં ધર્મવ્યવસ્થા સારુ મહિનાને ધડી કાઢેલી યોગના સુચિતિત હતી એ તો સ્પષ્ટજ છે ટૂંક આયુષ્ય લાંબી માદગી અને નિપરીત સંજોગોને લીધે, આ સુચિતિત યોગનાના મહત્ત્વના અગરૂપે પોતે મે પેનુ આશ્રમ કે મડળીઓ સ્થાપનાનું કામ તેના ધડનારથી બાં શક્ય નહિ તોપણ એ યોગના અગે પ્રશ્નનેખનનો પોતાને માટે નક્કી કરેનો કામ તેમણે અસ્પષ્ટ પાળ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૮૮ના માર્ચની ૩૧ મી તારીખે 'સિદ્ધાંતસાગ' પૂરો લખાઈ રહે છે એ જ વખતે 'મોનીઝમ ઓર અદ્વૈતીઝમ' એ પ્રથમ પ્રાઈન્ટ બહાર પડે છે. ૫૩ મે મહિનામાં 'સિદ્ધાંતસાગ' પ્રસિદ્ધ થાય છે સ્વીડનમાં સ્વેનહોમ ખાતે લગનારી આમી ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસમાં હાજરી આપનાનું નિમત્રણ તેમને આ અગ્રસામાં મળે છે. ધન અને તદુરસ્તીને અભાવે તેમનાથી જવાનું તો અસંભવિત હતું પરંતુ 'સિં. માં', 'મોનીઝમ ઓર અદ્વૈતીઝમ' અને 'પુરાણાર્થપ્રમશ' વિશે તેમણે લખેલો અગ્રે ૭ નિમિષ ૧૫ તેઓ કોંગ્રેસના કાર્યનાહલો

૧૫ આ વેળામાં પોતે મે ૧૫૪૪ના મતનું ખડન કર્યું હોવાથી તેને દાની દેવામાં આવી હતો એમ સ્ટેડહોમથી ૧૪ મિ મીડે પોતાને જણાવ્યું હતું તેમ મહિનાના નોંધે છે. પાછળથી લેખના 'હ્યુસિફ' પત્રમાં એ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

પર મોખે છે 'મોનીઝમ ખાર અદ્વૈતીઝમ' અથે તેમને યુરોપ-અમેરિકામાં સારી ખ્યાતિ અપાવી એ મ્યુ હર, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, એડવર્ડ ટાઈનર, એ રોગ્ટ, વિનિયમ હન્ટર વગેરે વિદ્વાનોના 'ઉચ્ચ અભિનંદનપત્રો' આને અગે તેમના પર આન્યા હતા ૧૬

આ અરસામાં મણિલાલની વિદ્વાતી આકર્ષાઈને વિવિધ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ તમન જુલ જુલ વિષય પર લેખો અને અથે તેવાં કૃતિઓ લખ મોખ્યા રે છે એ મ્યુ હર 'રિયેના જર્નલ' માટે 'સાદ્વાદ' વિરો તેમની પામે લેખ માગે છે તુમ્હામ તાત્યા તેમન થિયોસોફિકલ સાસાયરી તરફની પાતજન યોગમ્હનુ લાપાતર મુધારનાનુ મ મોખે એ વડોદરા રાજ્યના નિદ્યાધિારી તરફથી કન્વાશાળાઓ માટે ધર્મ, નીતિ અને સસારવિષયક સામ પાઠોની વાચનાની તેવાં કૃતિઓ મ પશુ આ જ અગ્રમામાં મગે છે 'નવદશ વચી જે નિચારો, ધર્મ તથા સસાર પરત્વે માગ મનમાં રમી રહ્યા છે તેને અમનમાં મુ નાનો વખત હરિએ આપ્યો છે' ૧૭ એમ માનીને તેઓ આ નામ આનંદપૂર્વક સ્વીકારે છે થોડા વખતમાં જ (ઈ સ ૧૮૮૦ના આરભમાં) ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહારી સમજ આપતા ૬૦ પાઠોની એક યોજના તૈયાર કરીને તેગો વડોદરા રાજ્યના નિદ્યાધિારીને મોખે છે નીતિનો વિષય 'સદ્વર્તિ' નામના પોતાના તેવાં થતા અથમથી નેનાનુ નક્કી કરે છે 'ધર્મના વિષય સદન અને સ્પષ્ટ સમજાય તેરી લાગા અને દનીનરી દુઃખમાં સારો પ્રતિપાદિત થવા લાગ્યો' એટલે શાળામાં લખાતા હો. મ-ગમ્હી તેમજ મોટા માણ્મોને વર્ગશિક્ષણ આપવાના હેતુથી તેનુ એક જુદુ પુસ્તક 'આપણો ધર્મ' ૧૮ એ નામથી પ્રસિદ્ધ કરનાનો 'સદ્વર્તિ' નેઓ

૧૬ અગ્રમ આ ૪ પૃ ૧૨૬ તા ૪ ૧૦-૮૦ની નોંધ

૧૭ એગ્રમ પૃ ૧૨૪ તા ૧-૪-૮૦ની નોંધ

૧૮ એગ્રમ, પૃ ૧૪૦ તા ૬-૨ ૮૦ની નોંધ શ્રી આનંદમંદર દ્વારા પોતાના ધર્મ વિષયક લેખોના સંગ્રહનુ નામ મણિલાલની આ યોજનાથી નેનાને

વ્યક્ત કરે છે પણ તેમ કરવાની રજા વડોદરા રાજ્યના નિઘાધિકારી તરફથી મળતી નથી એગેને એ વાત પક્ષી મુકાય છે વળી મહિનાને પસદ કરેલા ૬૦ પાઠો વિશે તેમની અને વડોદરા રાજ્યના નિઘાધિકારી હરગોવિંદદાસ કાટનાળા વચ્ચે મતભેદ જાગે છે તેથી મહિનાન પોતાનું લખાણ પાછું મગારી લે છે દી બ મહિનાઈ જશભાઈના આગ્રહથી તેઓ થોડાક સુધારાવધારા કરીને એ પાઠો ફરીથી વડોદરા મોકલે છે વળી પાછો પસદગી અંગે મતભેદ જાગે થાય છે અને હરગોવિંદદાસ તેમા ફરી સુધારો કરવાનું સૂચન કરે છે મહિનાનને એ સુધાગ ગ્રાહ્ય થતા નથી એગેને એ ચિદાર્થને બધું પાછું લઈ લે છે અને એ પુસ્તકને ગ્રનત્રપણે છપાવવાની બચગથા કરે છે ઈ સ ૧૮૯૦મા 'બાળપિનાસ' એ નામથી તે પુસ્તક છપાઈને બજાર પડે છે તેમાથી ધર્મ વિશેના પાઠો જુદા તારીખે 'પગમાર્ગદર્શન' નામની પુસ્તિકા છપાવીને મફત વહેંચવાનો ઇરાદો તેઓ એ વખતે બક્તા કરે છે ૧૮ ૧૮૯૩ ના જુનાઈમા એ પુસ્તિકા પણ પ્રગટ થાય છે

ઈ મ ૧૮૮૦ના જાન્યુઆરિ-ફેબ્રુઆરિ દરમિયાન પાતળા યોગમૂત્રનું અંગ્રેજી ભાષાતર તૈયાર થઈ જાય છે 'રાજ યોગ'ની બીજી આવૃત્તિ સુધારાવધારા સાથે બહાર પડે છે લડનના 'લ્યુસીફર' પત્રની અદર આ બન્ને ગ્રંથોના પ્રશસાયકતા અવનોદનો પ્રગટ થાય છે, તેને લીધે ૩૧ ૧૧૦૭ ની કિમતની 'ગજયોગ'ની નકનો તુલ્ય પરદેશમા ખપી જાય છે ૨૦ ગોપાળદાસ તથા મન સુખ

મજુ હો = કેમ એ ચોક્કસ મ્દી સમય નહિ શ્રી ક્રુવતા ગ્રંથનું નામ તેમાના પ્રથમ લેખ 'આપણો ધર્મ' પ થી ખેંચુ છે તે લેખ એમરૂ ૧૮૮૭મા 'મુદર્શન' માં નખ્યા હતો એ લેખના નામનું સૂચન તેમરૂ મહિનાલ પાસેથી લીધું હશે એમ માનવાને કોઈ ચોક્કસ પ્રમાણ મળતુ નથી

૧૯ અપ્રગ આ ૫, ૫ ૧૬૯ તા ૬-૨ ૮૩ની નોંધ

૨૦ એવન ૫ ૧૬૦ તા ૧૧-૪-૮૨ની નોંધ

રામની માગણીથી 'સત્યનકતા'ની ચિત્રાવનિ માટે વૃત્તાંતો સુધારી આપનારુ ડામ પણ તેમને સ્વીકારવુ પડે છે ૨૧ એ ચિત્રાવનિમા મણિલાલની છત્રી તથા ટૂંકી ચરિત્રરેખા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી ૨૨

ઈ ૧૮૯૦ના આક્ટોબરમા મણિલાલ 'પ્રિયવદા'ને 'સુદર્શન' નામ આપીને પોતાના ઉદ્બોધનના ક્ષેત્રને વિશાળ બનાવે છે પત્રી થોડે વખતે એક ખાનગી 'અધ્યાત્મ મંડળ' સ્થાપવાનો વિચાર તેમને આવે છે તા ૧૧-૪-૯૧ની નોંધમા આ અધ્યાત્મ મંડળ વિશે સ્પષ્ટતા કરતા તેઓ કહે છે

“ ‘અધ્યાત્મ મંડળ’ એ નામે એક સભા સ્થાપી છે તેમા બે વિભાગ રાખ્યા છે એક બાલ તે તો ‘થિયોસોફિકલ સોસાયટી’ જેવો જ, પણ ગુજરાતીમા, અને બીજો તે કેવળ યોગાભ્યાસાદિ માટે, જેમા પ્રતિજ્ઞા ઉપરજ દાખલ કરી શકાય બન્ને મંડળમા ગુરુ શિષ્ય કાઈ નહિ, અને સર્વ સમાન ઉલ્લેખમા ધણાક ગૃહસ્થો દાખલ થાય છે ” ૨૩

મણિલાલ 'અધ્યાત્મ મંડળ' અંગે 'સુદર્શન'મા 'પ્રજ્ઞોત્તર' સ્વરૂપે છે અને અનેક જિજ્ઞાસુઓના મનનુ સમાધાન કરીને તેમને પોતાના તરફ આકર્ષે છે 'સુદર્શન' તથા 'અધ્યાત્મ મંડળ'ની પ્રવૃત્તિ એક તરફ તેમના વિચારોને ગુજરાતમા સારી પેઠે ફેલાવે છે, તો બીજી તરફ એ પ્રવૃત્તિ સુધારક વર્ગ સામે વ્યવસ્થિત મોરચો પણ મારે છે મણિલાલ આને અંગે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કહે છે

“ ગુજરાતમા મારા વિચારોનુ બધુ ઠીક જામ્યુ છે સુધારાવાળા ગભરાયા છે તેમણે મારી પિરુદ બહુ લગાઈઓ આજકાલ યોગ છે, તે સુદર્શન તથા બીજા પત્રો દ્વારા સુવ્યક્ત છે મારે દ્વેષ નથી, આગ્રહ નથી, અત્ય છે તે કહું છુ તેમા તે લોક તો કેવલ

૨૧ અપ્રમટ આ ૪, ૫ ૧૨૪ તા ૧-૬-૮૧ની નોંધ

૨૨ જુઓ પત્રિકાપટ-૧

૨૩ અપ્રમટ આ ૪, ૫ ૧૬૦-૬૧ તા ૧૧-૪-૯૧ની નોંધ

મારા કુદ્ર શરીરના દ્વેષે કરી લડે છે, તો લડે, તેમને પણ તેમનું કર્મ કદિ સત્ય બતાવે તો સારું.”૨૪

૧૮૯૦ના ડિસેમ્બર સુધીમાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી મળેલ કામ પૈકી ‘દ્વયાશ્રમ’, ‘ગોરક્ષશતક’ અને ‘ભોજપ્રબંધ’નું સંપાદન-ભાષાંતર થઈ જાય છે. ૧૮૯૧ના એપ્રિલ સુધીમાં ‘વર્ણનસમુચ્ચય’ પૂરું થઈ જાય છે. તેના રૂ. ૧૬૦૦ તેમને મળે છે. ગ્ર. વ. સો. માટે ‘ડિક્કરીવ લોજિક’ પણ તેઓ આ અરસામાં લખ્યું શરૂ કરે છે.૨૫

પરાંપર આ જ અરસામાં તેમને ‘ઈન્ડિયન એકેડેમી’ નામનું એક અંગ્રેજી ત્રૈમાસિક પત્ર કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા માટે કાઢવાની ઇચ્છા થાય છે. તે માટે તેઓ દેશી તેમજ વિદેશી મિત્રોની સલાહ માગે છે, અને ૩૦૦ ગ્રાહકો થાય તો એ પત્ર શરૂ કરવાનો નિશ્ચય પણ કરે છે.૨૬ પરંતુ અમેરિકાની થિયોસોફિકલ સોસાયટીના ઓરિયેન્ટલ ડિપાર્ટમેન્ટવાળી યોજનાનો, તેમણે સ્વીકાર કરેલો હોવાથી સમય ધણો જ ઓછો મળે છે, એટલે ‘ઈન્ડિયન એકેડેમી’ પત્રનો વિચાર અમલમાં મૂકી શકાતો નથી. ‘ડિક્કરીવ લોજિક’ પણ અધૂરું રહે છે. ૧૮૯૧ના એપ્રિલ-ઓક્ટોબર દરમિયાન ‘માંકુક્યો-પનિપદ’નું અંગ્રેજી ભાષાંતર-સંપાદન પૂરું તૈયાર કરીને તેઓ લંડન મોકલે છે.૨૭ ૧૮૯૨ના જૂન માસમાં અમેરિકાની થિયોસોફિકલ સોસાયટી તરફથી સોંપાયેલું કામ બંધ થાય છે. પણ તે પહેલાં ડો. સિલ્ટનર ‘એશિયાટિક ક્વાર્ટર્લી’ શરૂ કરે છે. તે મણિલાસને લેખ લખી મોકલવાનું નોતરું આપે છે.૨૮

૨૪. અપ્રગટ આ. જ., પૃ. ૧૫૫ : તા. ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધ.

૨૫. એજન, પૃ. ૧૫૬ : તા. ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધ.

૨૬. એજન, પૃ. ૧૬૦ : તા. ૧૧-૪-૯૧ની નોંધ.

૨૭. એજન, પૃ. ૧૬૨ : તા. ૧૧-૪-૯૧ની નોંધ.

૨૮. એજન, પૃ. ૧૬૪ : તા. ૧૦-૪-૯૨ની નોંધ.

વડોદરા ગાંધી તરફથી સોંપાયેલા ત્રીજો પૈકી 'સમાધિશત્રુ' 'અનુભવપ્રદીપિકા', 'તર્કભાષા', 'બુદ્ધિસાગર' અને 'શ્રુતિસાગરસમુદ્ધરણ' એ પાંચ અથો વળી તેઓ તા ૪-૧૦-૯૧ સુધીમાં તૈયાર કરે છે ૨૮

'વસ્તુપાત્ર તેજપાત્ર' તથા 'મિઠમયરિત્ર'ના ભાષાતરોનું કામ આ અરસામાં શરૂ થાય છે ૩૦ ગાંધી માટે વહેંચીદૃત 'રૂહેટ-રિફ્સ' અને ઇન્ડિયન લોન્ડિંગ' એ બે અથો તૈયાર કરવાનો નિર્ણય બેનમાં આવે છે તેઓ ગેન્ટનકલ 'લેકન'નું ગુજરાતી ભાષાતર મિત્ર ગોપાળદાસની સલામતી કરે છે, જે પછીથી 'સંમિત સુનાકચ' એ નામથી દેસાઈ હરિદાસ ત્રિલાલદાસના કુટુંબ તરફથી બાહ્ય પડે છે

વળી, આ જ અરસામાં તેમને સરકાર તરફથી 'બોમ્બે સરકાર સિરીઝ' માટે 'સ્વાદવાદમજરી'ના સંપાદનનું કામ સોંપવામાં આવે છે ૩૧ બંનની અદર ઓરિયેન્ટલ પ્રેસ ભગવ છે ત્યાં જૈન દર્શન ઉપર તેઓ એક અભ્યાસપૂર્ણ લેખ મોકલે છે તેને ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું પ્રમાણપત્ર (Certificate of merit) મળે છે ૩૨ વળી ગ્રે ગાંધીજીની 'જ્ઞાનમંજૂષા' અથમાળા માટે તેઓ આ અરસામાં માનસશાસ્ત્ર વિશે 'ચેતનશાસ્ત્ર' નામે પુસ્તક લખવા માટે છે ૩૨

૨૮ અગ્રગટ આ ૧, પૃ ૧૬૨ તા ૧૧-૪-૯૧ની નોંધ આ પુસ્તકોના ભાષાતર વિશે વડોદરા રાજ્યની એન્સુ કમીશીએ સારો અભિપ્રાય નહિ આપેયો તેના જવાબરૂપે મણિલાલે વડોદરાના નાયબ દીવાનને ઓગસ્ટમાં પત્ર લખ્યો હતો તેને માટે જુઓ 'મણિલાલ નળુભાઈ સાહિત્ય સાધના,' પરિશિષ્ટ-૪ પૃ ૫૦-૭૨

૩૦ અગ્રગટ આ ૨, પૃ ૧૬૩ તા ૧૦-૪-૯૨ની નોંધ

૩૧ એજન, પૃ ૧૬૩ તા ૪-૧૦-૯૧ની નોંધ

૩૨ એજન, પૃ ૧૬૪ તા ૧૦-૪-૯૨ની નોંધ

મણિલાલને તા ૧૭-૯-૧૮૯૨ના રોજ પાટણના જૈન પુસ્તકલગરે તપાસી તેની યાદી કરીને એક સૂચિપત્ર (catalogue) તેમજ અહેવાલ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપનામાં આવ્યું હતું એ કામને અગે તેઓ નવેબર ૧૮૯૨માં પાટણ ગયા જુલાઈ ૧૮૯૩ સુધીમાં આ કામ પૂરું કરીને તેઓએ યાદી તથા અહેવાલ વડોદરા મોકલી આપ્યો 'તેનો એક અંગ્રેજી રિપોર્ટ' તૈયાર કરીને ખાનગી છપાવી નિવાયત વગેરે મોકલ્યો હોય તો વિદ્વાનોને બહુ લાભ થાય' એમ તેઓ નોંધ કરે છે ૩૩ પણ પત્રી તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું હોય તેમ જણાવું નથી

ઈ સ ૧૮૯૩માં તેઓ 'ત્રેમજન'ના જેવા ખીળ' ૧૧ કાળો ગયે છે વળી, તેમના લાઈ તથા મોગ પુત્રને 'આપડ'માં પગલાનનાથી નાનના મોટા તડમાંથી તેઓ બહિષ્કૃત થયા હતા, તે ઉપરથી તેઓ સર્વ આલ્મશોની એકતા સમજાવતો એક લેખ 'ગૂજરાતના આલ્મશો' નાની પુસ્તિકારૂપે ૧૮૯૩ના માર્ચમાં છપાવીને મફત વહેચે છે એજ વર્ષના જુલાઈમાં 'પ્રાણુનિમય'ની ખીળ આવૃત્તિ મહાર પડે છે

આ સાડા પાંચ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન મણિલાલનો લેખનકામ આ પ્રમાણે ચાલતો હતો વાચનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના તત્ત્વદર્શનના પ્રયોગ તેમજ 'થિયોસોફી' નિપચક પ્રયોગ પરિશીનન સનત ચાલુ હતું, જેમાં કેન્ટના પુસ્તક,^{૩૪} તત્ત્વસબંધી સરકૃત તેમજ અંગ્રેજી વાદ્યથો,^{૩૫} શોપનહોરકૃત 'વર્લ્ડ' એન્ડ આઈડિયા એન્ડ

૩૩ અપ્રગટ આ ૪, પૃ ૧૬- તા ૬-૧૮ ની નોંધ

૩૪ એજન, પૃ ૧૪૧ તા ૨૩-૧૨-૧૮૯૧ ની નોંધ.

૩૫ એજન, પૃ ૧૬૧ તા ૧૧-૬-૯૧ની નોંધ

વીલ '૩૬ તથા મેડમ બ્લેવેટ્ટીકૃત 'સીક્રેટ ડોક્ટ્રીન' ૩૭ ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર મણાય.

ઈ. સ. ૧૮૯૦, ૩૮ ૧૮૯૧ ૩૯ તથા ૧૮૯૨૪૦ની પંચમ યુનિવર્સિટીની બી. એ. તથા એન. એ. ની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતના પરીક્ષક તરીકે મણિલાલ નિમાયા હતા તે પણ સાથે સાથે નોંધી લેવું જોઈએ.

૧૮૮૯ની આસપાસમાં મુમ્બઈ મુજરાતી નાટક મંડળી સ્થપાઈ હતી. તેણે 'કાન્તા' નાટક લગવવાની જાહેરખબર ફાટી. પોતાની રજા લીધા વિના આમ નાટક લગવવાનું જાહેર થયું તેથી મણિલાલે જોવર્ધનરામને એ નાટક મંડળીને કાયદેસર નોટિસ આપવા મુમ્બઈ લખ્યું. જોવર્ધનરામે વચ્ચે પડીને નાટક મંડળી સાથે સમજૂતી કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેને પરિણામે નાટક કંપનીનો માણસ નડિયાદ આવીને મણિલાલને મુમ્બઈ તેડી ગયો. તેમને મુમ્બઈમાં "તેણે બહુ ખાનપાન આપ્યું, ને અંતે રૂ. ૮૦ સુધીની એક હીરાની વીંટી" આપવા માંડી. તે "ખીચું" એક નાટક રૂ. ૪૦૦-૫૦૦ લઈ રચી આપવા વિનંતિ કરવા લાગ્યો." મણિલાલે "ફક્ત ૮૦ રૂપિયાથી હાથ ઉકાવવા કરતાં મફત જવા દેવું વધારે આપણવાળું ધારી" એ લોકોની વીંટી ન સ્વીકારી અને કહ્યું : "આગળ ઉપર જેમ ઇચ્છા"

૩૬. આ મંથ મણિલાલને સ્ટુડી નામના થિયોલોજિસ્ટ લંડનથી બક્ષિસ મોકલ્યો હતો. (અપ્રગટ આ. ૧, પૃ. ૧૬૪ : તા. ૧૦-૪-૯૨ની નોંધ.)

૩૭. આ મંથ વાંચીને મણિલાલ 'અહા! સો જ્ઞાનનો મે રહસ્યનો પાંડાર છે।' એમ અહોભાવયુક્ત ઉદ્ગારો કાઢે છે. (અપ્રગટ આ. ૧, પૃ. ૧૨૪ : તા. ૧-૪-૮૯ની નોંધ.)

૩૮. એજન, પૃ. ૧૪૮ : તા. ૨૧-૨-૯૦ની નોંધ.

૩૯. એજન, પૃ. ૧૬૩ : તા. ૪-૧૦-૯૧ની નોંધ.

૪૦. એજન, પૃ. ૧૬૮ : તા. ૨૭ ૨-૯૨ની નોંધ.

હોય તેમ કરજો = તેમણે પડીથી 'નૃસિંહાવતાર' નાટક લખ્યું તે આને અંગે જ ૪૧

ઈ સ ૧૮૯૩ના સપ્ટેમ્બરમા અમેરિકાના પાટનગર શીકાગો ખાતે વિશ્વધર્મ પરિષદ ભરાનાની છે અને મોટું પ્રદર્શન પણ ભરાય છે એના સમાચાર તેમને મળ્યા આ પરિષદની સનાહકારક સમિતિ (advisory council)મા તેમને ત્યાંના કાર્યવાહકએ નીમ્યા હતા આથી શીકાગો જવાની તેમને તીન ઇચ્છા થઈ આ વખતે સ્વધર્મપ્રચાર અર્થે તેમના હૃદયમા ઉત્સાહનો લાભરો ચઢી આવ્યો હતો તે તેમના નીચેના ઉદ્ઘારો પરથી સમજાશે :

“ત્યા શી રીતે જવાય ? exhibition જેવાય તે વાલ તો છે જ, પણ ધાટો ન છતાં એ લખીને સમજાવીને, ધર્મની પાનીમેન્ટમા ધર્મ માટે કેટલું ઘડી ચનાય ? હિન્દુ ધર્મ એ નામે ફેરી ફેરી જુડી વાતો ફીશીઓનો ચનાવે છે, તેનો ખુનાસો થવાનો કેવો પ્રસંગ ! વિવાપત જવામા કશું પ્રાયશ્ચિત નથી મઘ માસ ખાય તો પતિત ચનાય પ્રાયશ્ચિત્તાર્હ ન રહેવાય પણ તેટલું સાચીને જઈ આવવામા કશું મહાપાતક થતું નથી”

કોઈ ગનન-રજવાડા તરફથી આર્થિક મદદ મેળવવા માત્ર મહિનાલ મન મુખરામને લાખે છે, પણ આશાજનન જવામ મગતો નથી આમ છતાં તેઓ પરિષદ પર ‘હિન્દુઈઝમ’ વિષે એ લેખ લખી મોખને છે અને પરિષદને વિશ્વધર્મના સિદ્ધાંતો ધડી કાઢવાનું

૪૧ અગ્રમ આ ૫, ૫ ૧૨૭ તા ૪ ૧૦-૮૮ની નોંધ તા ૨ ૧ ૧૮૮૭ના રોજ મહિલાન વસિલતનામું મે છે તેમા પોતે મુબઈ મુજરાતી નાટક મહળી માટે લખેલ ખીન નાટકનો ઉલ્લેખ છે એ નાટક આનંદરાકર અથવા મહિરાકર બટ પાસે સુધરાવતું એવી મૂચના પણ તેમણે એમા કરેલી છે આ નાટક તે ‘નૃસિંહાવતાર’ એ નાટક ૧૮ મા મુબઈ મુજરાતી નાટક મહળી તરફથી જાજવાલું હવે પાછેતરમા તે પુસ્તકની પ્રસિદ્ધ થરેડ છે

મુશ્યવે છે લેખ આથે તેમણે પોતાની છબી તથા ટૂંકી જીવનરેખા પણ મોખી આપી હતી ૪૨

‘ હિ દુધઝમ વિગેનો લેખ ધર્મપરિપક્વના કાર્યવાહક અધ્યયને એનો બધો પસદ પડે છે કે તે વિને તેઓ મણિનાને પ્રસન્નતા પૂર્વક ખીજા દસ સરાયો પૂરે છે અને શીકાગો આવનાનુ ભાવભર્યુ આમત્રણ પણ આપે છે દસ પ્રશ્નોના ઉત્તર મોકનવા સાથે મણિના તેમને જણાવે છે તમે મને ત્યા આવનાનુ લખો છો પણ દ્રવ્યના અભાવે તે બને તેડુ નથી તરત પ્રત્યુત્તર મળે છે ‘ જવા-આવવાનો ખર્ચ અને રહેવાનો ખર્ચ અમે આપીશુ તમે આવો ’ પરંતુ સાચે માણસ લઈ જવો જોઈએ હિન્દુ રીતે ગહેતા વધારે ખર્ચ થાય અને પરચૂરણ ખર્ચ થાય તેને માટે દ ની અપેક્ષા તો ગહી જ આને માટે મન મુખરામભાઈ તથા હરિદાસભાઈ ‘ અત કરણપૂર્વક પ્રયાસ ’ કરે છે મણિનાવના હૃદયમા આશા પણ બધાય છે તા ૩૧-૭-૯૩ ની નોંધમા તેઓ એનો આનંદ વ્યક્ત કરતા કહે છે “ તા ૧૧મી કે ૧૮મી (ઓગસ્ટ) ની મેનમા જુઓ એમ નિશ્ચય રાખ્યો છે કેવો આનંદ ! આપણા વેદાન્તના સિદ્ધિતા આખી દુનીયા આગળ મુંઝવાનો કેવો સધિ ! પણ પૈસા-પૈસા-એ જ અડચણ નડે છે ! અરે ભાવિ ! પૈસા લાન ઉપજાવ આર્થભૂમિ ! સમય જાન છે ! ” ૪૩

દુર્ભાગે સમય નિષ્ફળ વહી જાય છે અને આર્થ ધર્મના આ ઉત્સાહી ‘ મિશનરી ’ ની વિદેશીઓ સમક્ષ હિંદુ ધર્મનુ ગૌરવ સ્થાપના સારુ પરદેશ જવાની મહેચ્છા મનમા જ રહી જાય છે ! મણિનાલનો લેખ ‘ હિન્દુધઝમ ’ ‘ The World’s Parliament of Religions ’-મા સંગ્રહાયેનો છે પાછળથી તેમણે મોખેના ૧૦ પ્રશ્નોના ઉત્તરો પણ એ જ ગ્રંથમા ‘ Answers of Orthodox Hindu

૪૨ અપ્રગટ આ ૧, ૫ ૧૭૧ ૧૭૨ તા ૬ ૨-૯૩ની નોંધ

૪૩ એન, ૫ ૧૭૭ તા ૩૧-૭ ૯૩ની નોંધ

ism to certain religious principles' એ મથાળા નીચે પ્રગ્ન થયેના છે ૪૪

આમ, બીજી વખત તક બીજી થઈ જતા મણિનાથ પરદેશ જઈ શક્યા નહિ પણ તેમની વિદ્વાયી આકર્ષાઈને અમુક પરદેશીઓ તેમને મળવા નડિયાદ આત્યા હતા ૧૮૯૨ના આરભમાં લડનથી ઝડી નામનો ધિયોસોફિસ્ટ હિન્દુસ્તાન આવેયો તે આ અરસામાં તેમને મળના સારુ નડિયાદ આવ્યો હતો અને તેમની જોડે ત્રણ દિવસ રહ્યો હતો મણિનાથ તેને વિશે ઉદગાર પાડે છે 'અહા! શી તેની સાદાઈ અને શ્રદ્ધા! આજના શુદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ તેનું નહીં પાળતા હોય' તે પછી ધિયોસોફિસ્ટ સોસાયટીના મુખ્ય મંત્રી મિ બ્રૂક્સ કીટની પણ નડિયાદ આપીને ત્રણ દિવસ તેમની સાથે રહી ગયા હતા ૪૫

૪૪ જુઓ 'The World's Parliament of Religions,' Vol I edited by Rev John Henry Barrows D D, Part Third; પૃ ૩૧૬-૩૨૨ અને પૃ ૩૩૩ ૩૩૮ મણિનાથની છાત્રી એ અધના પૃ ૨૫ પર જોના મળે છે

૪૫ અગ્રગઠ આ વૃ, પૃ ૧૬૪ ૧૬૫ તા ૧૭-૪-૮૨ની નોંધ આ એ ધિયોસોફિસ્ટની મુલાકાતના અનુસંધાનમાં આજ અરસામાં (એપ્રિલ, ૧૮૯૨) સ્વામી વિવેકાનંદે લીધેની નડિયાતની ઊડતી મુલાકાતનો ઉલ્લેખ અરધાને નહિ મળ્યા સ્વામી વિવેકાનંદ નડિયાદથી વડોદરા જઈને તા ૨૬-૪ ૯૨ના રોજ નડિયાદના સુપ્રસિદ્ધ દેસાઈ હરિદાસ વિદ્યારીદાસ પર પત્ર લખે છે તેમાં છેલ્લે 'P S' કરીને મણિનાથ સાથેની પોતાની મુલાકાતનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે

"At Nariad I met Mr Manilal Nabhubhai. He is a very learned and pious gentleman and I enjoyed his company much."

પછી પૂનાથી દેસાઈ પર લખેલા તા ૧૫-૬ ૨ના પત્રમાં વળી લખે છે 'Kindly send to Mr Nabhubhai my earnest good

નિત્ય ધર્મકર્મ તથા જપજપ પણ મહિલાલના સ્વાધ્યાયનું એક મહત્ત્વનું અંગ હતું. હાનનગરથી નડિયાદ આવ્યા ત્યારે ત્રિકાવ સંધ્યા ઉપગત એક હજાર ગાયત્રી તથા આખી ગીતાનો પાઠ કરવાનો તેમણે નિયમ રાખ્યો હતો. ૧૮૮૯ના મે મહિનામાં આ ક્રમમાં શ્રી ચક્રની પૂજા તથા ચડીપાદનો ઉમેરો થાય છે. ૪૬ તેના આકટોળ્ય મુધીમાં સો પાદ થઈ જવાથી તેઓ હોમ કરીને બ્રાહ્મણભોજન કરાવે. ૭ વળી બીજી રાત્રી શરૂ કરે છે. આર્ચિંગ દરિયે ૪૮ ૬૫ (નોંધરી આદિ) મેળવના માટે તેમણે આ પ્રયોગ શરૂ કર્યો હતો. એ અરસામાં જ પિતાના મૃત્યુને મારણે થયેન ખર્ચ ધ્યાદિથી તેમને સારી પેઠે આર્ચિંગ નુસાન વેડનું પડ્યું હતું. તા ૪-૧૦-૮૯ની નોંધમાં તેઓ આને વિશે ત્રદ્વાપૂર્વક ઉદ્ગાર કાઢે છે. 'મને વિશ્વાસ છે કે ૬૫ થયા પિતા નહિ જ રહે તેથી હજુ પ્રયોગ ચાલુ છે. મારા પિતા જે પ્રયોગ કરતા તે પણ મેં હવે હાથ ચીધો છે. ૪૭ પરંતુ 'અવસ્થા તો મુશ્કેલીને બદલે બગડતી જ જાય છે.' એટલે ઝટાળીને એ મમ પડતું મુકીને ૧૮૯૦ની શરૂઆતમાં તેઓ શ્રેય ધામણના અભ્યાસ પર જ મન કેન્દ્રિત કરે છે. ૪૮ ૫૩ થોડા દિવસમાં વડોદરે જવાનું થતા સુપ્રસિદ્ધ બાનાભાઈ વેંઘ પાસેથી શ્રીનો ઉપદેશ લઈને શ્રીવત્રની પ્રતિષ્ઠા કરાવું તેઓ નિચારે છે. પણ વેંઘ તત્કાળ શ્રીનો ઉપદેશ આપવાને બદલે બાવાનો ઉપદેશ આપે છે. ૪૯

wishes in your letter home ' (Letters from Swami Vivekanand to late Mr Haridas Viharidas Desai, published by Gopaldas V Desai for private circulation 1940, pp ■ 3)

૪૬ અગ્રગ્ર આ ૨, ૫ ૧૨૪ તા ૧-૬ ૮૯ની નોંધ

૪૭ એજન, ૫ ૧૨૭

૪૮ એજન, ૫ ૧૪૦ તા ૬-૨ ૦ની નોંધ

૪ એજન, ૫ ૧૪૭ ૪૯ તા ૨૧-૨-૯૦ની નોંધ

પત્રી થોડા વખતમા જ તેઓ પાછા સપ્તશતીના પાક શરૂ કરે છે સપ્તશતી અંગે આ વખતે તેઓ કહે છે ‘ તેમા કાર્ત અપૂર્વ ચમત્કાર છે એનું મને નિશ્ચય થતુ ચાને છે-જે દિવસે આરબ કયો તેને ખીજે જ દિવસે કચ્છની ગોપવણ થઈ, અને વડોદરાનું પણ પાચ માસ વધુ તથા કાપમ થવા જેવો પ્રસંગ આ-યો છે તે અચાનક એ શક્તિના પ્રભાવે જ થયું ’ ગુકન-અપગુકનમા પણ તેઓ માનતા એનો ઉ-નેખ અગાઉ આની ગયો છે મે મહિનામા વડોદરાનું કામ આરબુ ત્યારે-તે જ દિવસે-પોતાને વીછી કરણો હોના, ‘ તે અતિ શુભ શુકન મનાય છે ’ એમ તેમણે તા ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધમા લખ્યું છે

વળી, આ અરસામા જ, તેઓ ‘ યોગાદિ અભ્યાસમા વધારે થાય ને જ્ઞાન મળે ’ એ હેતુથી ધિરોત્સોદ્ધિન સોસાયટીના ‘ ઇમ્પોટેરિક સેક્શન ’મા દાખલ થાય છે ‘ તે દ્વારા મને અઘાપિ સારી ખબરે મળી છે ’ એમ તેઓ કહે છે ૫૦ તે પરથી સમજાન છે કે ભાવિની વાતો જાણનાની ઇચ્છા પણ તેમનામા ધિરો મે ના ઉપર્યુક્ત નિભાગમા દાખલ થયા પત્રી થઈ હશે ૧૮૯૧ના ઝોનકોટોળર પર્યંત તેમાં રહીને અધ્યાત્મ-અભ્યાસમા તેઓ સારી પ્રગતિ કરે છે ને ઉપના વર્ગમા જવા માટે અરજી કરે છે ૫૧ ૧૮૯૨ના પૂર્વાર્ધમા, ‘ ઇસો-ટેરિક સ્કૂન ’ની ખીજી પાથરીમા તેમને પ્રવેશ મળે છે

જેખન, વાચન તથા ધર્મધ્યાનનો ક્રમ આ પ્રમાણે અખડ ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે ખીજી તરફ આ સાડાપાંચ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન તેમણે નડિયાદ સહૃદ તથા જિજ્ઞાસાની સાર્વજનિક મેનાના ઇતર કાર્યો પણ કર્યા હતા ઈ સ ૧૮૮૯ના નાતાનમા હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન મુમર્ઝમા ભરાયું હતું તેમા હાજરી

૫૦ અપ્રગટ આ ૧, ૫ ૧૫૪ તા ૨૨-૧૨ ૮૦ની નોંધ

૫૧ એન, ૫ ૧૬૬ તા ૪-૧૦-૮૧ની નોંધ

આપના સારુ નડિયાદના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ મથા હતા કેએમના કાર્યમાં તેમને ટેનો રસ હતો અને તેમના હૃદયમાં ટેનુ ઉત્કૃષ્ટ સ્વદેશાભિમાન હતું તે તેમણે તેને અંગે કરેલી નીચેની નોંધ પરથી સમજાશે

"દેશહિતની લાગણી કોને ન હોય ? માગ જેવા ગરીબને પણ ઇન્જા થઈ કે સમારલ બેવો તો ખરો જ નડિયાદના પ્રતિનિધિપે મુખર્ષિ થયો અને તે સમારલની લચ્ચતા, તે સમયે લોકોનો ઉત્સાહ, અને સર્વાંગ વ્યાપનો એ ભાવ, એ જોઈ મને બહુ આનંદ થયો, અને આ ગરીબડી ભારતભૂમિ ઓઈ વાગે બની થતો એમ આશા પેલ થતા માફ મન બહુ પ્રસન્ન થયું કોએસમાં હવેથી દર પાંચ વાષે એ માણસ જ પ્રતિનિધિ મોખવા એરી મતનમનો કાઈ ફરાન થયો છે તેથી દરેક જ નાવાગ એક એ નાની સભા રાખવાની આનંદ્યકતા છે એમ અને પચમહાન માટે એરી સભા નિયત કરના માટે હું એક પત્ર આ બે જગનાના મુખ્ય ગૃહસ્થો તરફ મોખવાની પેરનીમાં છું " ૫૨

અહીં જણાવ્યા મુજબ તેઓ નડિયાદ તાનુમાં તથા "જેડા જિલ્લાની કોએસ સમિતિઓ સ્થાપનાનો પ્રમથ કરે છે જેડા-પચ મહાવને માટે સંયુક્ત કોએસ સમિતિ નડિયાદમાં સ્થાપનામાં આવી હતી તેમાં મણિલાલ તથા હરિનાન પચા મત્રીઓ તરીકે ચૂટાન છે ૧૮૯૦ના ડિસેમ્બરમાં હરાનાર અધિવેશનમાં મણિલાલને જેડા, પચ મહાન તથા અમદાવાદ જિલ્લાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલનાનું નક્કી થાય છે, પણ માદગીને કારણે તેઓ જઈ શકતા નથી ૫૩

તા ૧૧-૪-૮૧ના રોજ નડિયાદ મુખામે કરેલી નોંધમાં પોતાને સરનારે નડિયાદના આનરરી મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે નિયુક્ત કર્યાનો તેઓ ઉત્તેજ કરે છે "મે ઘણી ના કહી છતાં નિમ્નો કેમ કે હું જ એ

૫૨ અપ્રમથ આ ૧, ૫ ૧૩૮ તા ૬-૨-૮૦ની નોંધ

૫૩ એજન, ૫ ૧૫૫ તા ૨૩-૧૨-૮૦ની નોંધ

એચ બાબત ડેટનીક હગકતો સરકારને બતાવવા બેઠો હતો તા ૧૩ છુ કે મારાથી એમા વખત બગાડરો નહિ અને મારે રાજીનામુ આપવુ પડશે "૫૪ આમ છતાં, પાઞ્ચમી તેમણે ગજનામુ આપ્યુ જણાવુ નથી બિનકુ, ૧૮૯૨મા એન મેનિફેસ્ટ તરીકે તેમની પુન નિમણુ થયાનો ઉત્તેખ કે ૫૫ તે ઉપરથી ઓછામા ઓછ બે વર્ષ તેઓ એ જગા પર ગલા હશે એમ એકમ અનુમાન કરી શકાય

વગી ૧૮૯૨ની અધ્યક્ષમા તેઓ અરમગ તરફથી નડિયાદની સુધગઈના સભ્ય તરીકે પણ નિમાય કે ૧૮૯૨મા સુવરાઈની મુદત તણુ વર્ષ લખાઈ તેમા તેઓ અરમગ તરફથી ફરીથી નિમાય છે સુધરાઈના કાર્યવાહક મળમા તેમજ શાળાસમિતિ (School Committee)ના અધ્યક્ષ તરીકે પણ તેઓ ૧૮૯૩ના અતભાગ સુધી કામ કરે કે ૫૬

આમ, લેખક, ચિત્ર, પત્રકાર, ધર્મશિષ્ય, મિ, પડિન, કાગ્રેસી કાપકર, થિયોસોફિસ્ટ યોગિક પ્રયોગો કરનાર વેદાન્તી એનરગી મેનિફેસ્ટ અને સ્થાનિક સુધગઈના સક્રિય સભ્ય એમ અને રીતે મણિનાંને આ સાડ પાચ વર્ષ દરમ્યાન ગુજરાતમા તેમજ ગુજરાત બહાર પોતાના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વની મુદ્દ છાપ પાડી હતી ટાઈ સથળે અધ્યાપકનુ કામ કરી શકે તેની સ્થિતિ તેમના મગના તણાએ રહેવા દીધી નહોતી તેમ જા, અખડ સ્વાધ્યાય અને હેતુનથી લેખન-પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેમને આ સમયપર પગ ને બ વિર મગરમર્થ ક્યુ તેની આમાન્ય લોકો પર બીડી અસર પડી હતી તેનાથી ગુજરાતના જાહેર જીવનના અગ્રણી પુરુષ તરીકે તેમને નામના મળી હતી કુકમા, આ સાડપાચ વર્ષનો ગાળો તેમની કીર્તિના મધ્યાહ્નરૂપ હતો એમ કહીએ તો ખોટુ નથી

૫૪ અગ્રગ આ ૧, ૫ ૧૫૮ તા ૧૧ ૪- ૧ની નોંધ

૫૫ એજન, ૫ ૧૬૮ તા ૧૦ ૪- ૨ની નોંધ

૫૬ એજન, ૫ ૧૬૮ તા ૨૭-૭ ૮૨ની નોંધ

[૨૨]

ખૂનનો આરોપ

મણિલાલની પોતાની તેમજ તેમના નિકટના મિત્રવર્તુળની ડસોગી કરે તેવો એક બનાવ તેમની નડિયાદમાની નિશ્ચિત હૃદયના બન્યો. આ બનાવ તેમના અગત જીવનની અનેકવિધ કુશુલતાને વધુ ઘેરી બનાવે છે.

૧૮૯૭ના ઓગસ્ટ મહિનામાં તેમના નવા ઘરનું બાંધકામ પૂરું થયું આ ઘરનો એક થાલવો હતો તેનો પડોશીને વેધ હતો તે દૂર કરી આપના 'પચાત કગવાનું' તેમણે પડોશીને કહ્યું. પરંતુ એમનું ન માનતા તેણે દીવાની કચેરીમાં દાવો કર્યો કે મુખના આખો ઓટલો જ ખોળે છે આ દાવો કરનારને તેનો મામો ને સસરા મદદ કરતા હતા એ દાવાની મુદત તા. ૧૦-૮-૯૭ની હતી વચમાં મે મહિનામાં દાવો કરનારનો સસરા મરી ગયો આ બનાવનો લાભ લઈને સામા પક્ષનાળાઓએ તેમજ મણિલાલના દેખી નાતીલાઓએ મળીને એની વાત ઉઠાડી કે મણિલાલે તથા તેમના મિત્ર દાકતર ગમસિંગ એ ખાણસને ઝેર આપીને મારી નાખ્યો !

એ આખા બનાવનો આત્મવૃત્તાતમાં તેમણે રિગનવાર ખુલાસો કર્યો છે, તેનો સાર નીચે મુજબ છે

મણિલાલને એ વખતના નડિયાદના સરકારી દાકતર ગમસિંગ જોડે ખાસ દોસ્તી હતી હમેશ સાંજે બંધા ગિરો દાકતરને ત્યાં એમાં ચર્ચાને આનંદવાર્તા કરતા મરનાર બાબર એક દિવસ સાંજે પાંચ

નીપજ્યું નથી એવી જુવાની આપી. જે દાકતરની બાબત દવા કરતો હતો તેણે મરનારને હૃદયરોગ હતો અને તે વિશે પોતે તેને ચેતવણી આપી હતી એમ લખી આપ્યું. આથી સાચી વાત વિશે લોકોને તથા પોલીસને કશી શંકા રહી નહિ, અને આઠ-દસ દિવસમાં મણિલાલને માથે ઘેરાયેલું આપતિનું વાદળ વિખેરાઈ ગયું.

એ આઠ-દસ દિવસ તેમને માટે કપરી દસોડીના દિવસો હતા. એ પ્રસંગે દાકતર રામસિંગ હિંમત હારી ગયા હતા, પરંતુ મણિલાલે કોઈ અપૂર્વ ધૈર્યથી પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યો હતો. દાકતરને પણ તેમણે ધીરજ અને હિંમત આપ્યાં હતાં. મણિલાલના મિત્રોએ તેમના બચાવનાં પ્રમાણો એકઠાં કરી આપીને આ વખતે ખરા મિત્રધર્મ બજાવ્યો હતો. આવા આઠ પ્રમાણોનું તેમણે આ. વ. માં વિગતવાર વર્ણન કરેલું છે, જેનો સાર ઉપર નોંધવામાં આવ્યો છે. ખૂનનો આક્ષેપ મૂકવા પાછળ રહેલા તેમના પ્રતિપક્ષી-ઓના ચાર મુખ્ય હેતુઓ તેમણે આ. વ. માં નોંધ્યા છે તે નીચેના જેવા છે :

“(૧) મુનિસિપાલિટીમાં બે પક્ષ છે. જેમાં હું છું તેની સામાવાળા લોકોએ આ વાત ઉપજાવી અને મરનારનાં સર્ગાનાં મનમાં મૂકી એમ માનવાનાં કાગળ મળ્યાં છે. તેમાં મુખ્ય હેતુ દા. રામસિંગ જે અમારા પક્ષમાં, તેની આ ગામમાંથી બદલી કરાવી એ પક્ષનો એક માણસ ઓછો કરવો.

“(૨) નવો મુનસફ આ ગામમાં (અડિયાદમાં) કોઈ દક્ષણી આવ્યો તે દા. રામસિંગનો રનેહી નીકળ્યો. વળી તેણે મારી સ્તુતિ પુનામાં સાંભળેલી તેથી તે એકાએક મારે ઘેર આવ્યો. તે ઉપરથી તેના મનને બ્રહ્મ કરવા આ વાત વધારીને ફેલાવી કે દાવાના કામમાં તે મારી વિરુદ્ધ જ હતરે. તેના ઉપર એક નનામો કાગળ પણ લખ્યો કે જેની તમો સોબન કરો છો તે તો આવા નફાગ છે. આ ગામમાં સારા માણસ તો નિશાળના માસ્તરો છે!!

“(૩) મારી નાતવાળા પણ અને ‘બાપડ’ને પંજવરામાં ખુશી તેમાંના પણ કેટલાક નીચ લોક આમાં સામીલ થયા.

“(૪) દાકતર તથા ખીજ દશેક મિત્રોની અમારી મંડલી નિત્ય ભેગી થઈ રમતગંમત કરે અને મીઠાખાનીઓ વગેરે વખતોવખત કરે તેને તોડી પાડવાનો ધણાનો ઉદ્દેશ અમને સમજાયલો હતો તે પણ એક કારણ છે.”^૧

આ બનાવે તેમને મિત્રપરીક્ષા તેમ આત્મપરીક્ષા કરવાની સાચી તક આપી. બન્ને વિશે સંતોષ વ્યક્ત કરતાં તેઓ કહે છે : ‘જે મારા મિત્રો છે તે મિત્રો જ છે અને દુષ્પ ન પામતાં ગભરાટ ન લાવનાં ધીરજથી ટકવાનું પણ સામર્થ્ય મને ઠીક છે.’ આ આઘાત-જનક અનુભવના વર્ણનને અંતે તેમના મનમાં સંન્યાસનો વિચાર આવીને પસાર થઈ જાય છે. તેઓ કહે છે : ‘માત્ર એટલી જ રચિ વારંવાર થયાં જાય છે કે ક્યારે સંન્યાસ કરી શકાય ! છોકરાં નાનાં છે, ભાઈ છે, માતૃશ્રી છે, તેમને નિરાધાર મુકવાં એ પણ પાપ છે એમ સમજીને જ વિટંબનામાં પડી રહેલું પડે છે.’^૨

તા. ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધમાં તેમણે બધા મિત્રો વિશે ટૂંકા પણ સદ્ભાવયુક્ત અભિપ્રાય આપ્યો છે :

“નાનાસાહેબ, ચતુરભાઈ, સાંકળાભાઈ, સર્વે હવે બહુ ઉત્તમ મિત્રભાવ વડે રહીએ છીએ, જેનામાં જે ખામી અને છોકરવાદ હશે તેનામાંથી (તે) ઓછી થઈ છે, અથવા હું તેથી ટેવાયો છું, પણ શાન્તિ પ્રીતિ સારાં છે—મનસુખરામ, હરિદાસ, મણિભાઈ આદિ મુર-બીઓએ આ આપત્તિના સમયમાં મને બહુ સારી મદદ કરી છે પણ તે સર્વમાં વાત ઊપાડી પાર પાડનાર મનસુખરામ છે, ને તેને પણ વધારે ઉત્તેજિત કરનાર મારા મિત્ર નાનાસાહેબ છે. એટલે

૧. અપ્રજ્ઞ આ. ૪, પૃ. ૧૭૩-૧૭૬

૨. એજન, પૃ. ૧૭૬.

જેનો જે ભાગ હોય તેને તેટલું અથવા સર્વને અતિશય ગુભ યાઓ
એ મારો આશિર્વાદ પણ તેમણે કરેના ઉપમા આગળ ન્યૂન છે
બહાર મિત્રોમાં વડોદરામાં ગજજર, ભાવનગરમાં કેશનરામ, દુનૈનાય
આદિ સર્વની મારા ઉપર મમતા બહુ છે તેની છે ”૩

આમ, જૂના મિત્રો સાથે તેમને સારો સબંધ ચાલુ રહે છે
પ્રો ત્રિભુવનદાસ ગજજર સાથે તેમને અગાઉ સબંધ ઓછો થઈ
ગયો હતો તે આ વર્ષોમાં ગાઢ બને છે ગજજર મણિલાલને ‘જ્ઞાન
મજૂબા’ને અગે આઠ-નવ વર્ષ ચાલે તેનું કામ આપે છે વળી
વડોદરામાં નોકરી મેળવના સારુ મણિલાલ આ વખતે મન સુખનામ
દ્વારા-દીનાન મણિભાઈ જશભાઈ મારફતે-પ્રયત્ન કરતા હતા તેમાં
ગજજરે પણ મદદ કરી હતી ૪

૧૮૮૬ના ઓગ્ટોબર મહિનામાં મણિલાલના ઘરમાં ચોરી થઈ
હતી તેમાં બાળાશ કરનો ભાણેજ માધવલાલ સડોનાયેનો હતો તેને અગે
ચોરીના માલની કિંમતનો અમુક ભાગ મણિલાલને ચૂકવવાનું બાળા
શ કરે માથે લીધું હતું આ નિમિત્તે જૂના મિત્રોને ફરી એનાર
મળવાનું બને છે, પણ તેની કાંઈ જૂનો સબંધ જીવતો થતો નથી
કેવળ આર્થિક વ્યવહારનો પ્રાકૃત સબંધ જ મણિલાલ અને બાળાશ કર
વચ્ચે રહ્યો હતો

૩ અપ્રેમ્સ આ ૧, ૫ ૧૫૪-૧૫૫ તા ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધ.

૪ એન, ૫ ૧૯૩ તા ૧૦-૪-૨ની નોંધ

‘ નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો-’

નવા સંબંધોમાં તેમનો આ અરસામાં કલાપી સાથે બંધાયેલો મિત્રી-સંબંધ સૌથી પ્રથમ નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૮૯૨માં બન્ને વચ્ચે પત્રદ્વારા પરિચય સંભાષ છે. ૧૮૮૮માં માતાનું મૃત્યુ થયું ત્યારથી કલાપીને રાજગાદીને બદલે વનવાસ માટે ઉત્કટ ધૃતિ થતી હતી. આને લીધે તેમનું મન અસ્વસ્થ રહેતું. ૧૮૯૧ના એાગસ્ટની ૧૪મી તારીખે કલાપીએ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ છોડી.^૧ પછી એ જ વર્ષના એાક્ટોબરની પહેલી તારીખે તેઓ આર્યાવર્તનો પ્રવાસ કરવા નીકળ્યા અને ‘૯૨ના માર્ચમાં પ્રવાસ પૂરો કરીને પાછા આવ્યા.^૨ ૫૬૨ વર્ષની વયે વળગેલી બબ્બે રાણીઓ, તેમને કારણે તેમજ રાજ્યને અંગે ચાલતી ખટપટ, અને સૌથી વિશેષ, ઉત્કટ બનતી જતી વિરાગવૃત્તિ કલાપીના મનને કિંકર્તવ્યમૂઢ બનાવી દે છે. ‘સુદર્શન’માંનાં મહિલાસનાં લખાણોથી આકર્ષીતને કલાપી શિષ્યભાવે પત્રદ્વારા તેમનો સંસર્ગ સાધે છે. ૧૮૯૨ના એાક્ટોબરમાં તેઓ મહિલાસ પર પોતાની છબી^૩ મોકલતાં પહેલા જ પત્રમાં નમ્રભાવે તેમને વિનંતી કરે છે કે ‘આપના શિષ્યવર્ગની છબિઓ

૧. જુઓ ન. જ. ત્રિવેદીકૃત ‘કલાપી’, પૃ. ૧૬.

૨. એજન, પૃ. ૧૭

૩. એ છબી પર કલાપીએ પોતાની સહી સાથે ‘આ શિષ્ય તો આપની કૃપા જ વાંછે છે’ એવા રાખેા લખેલા હતા એમ એ છબી પોતાના ઘરમાં ભેનાર મહિલાસના પૌત્ર શ્રી રમણલાલ એા. દિવેદીનું કહેવું છે.

માથે મારી છમિ પણ લટકેની જોઈ મને આનંદ થયો, માટે તે આપ સ્વીકારો. ૪ એની સાથે પોતાની વૈરાગ્યભાવના શ્રવણથી તાજા જ લખેલી ગઝલ ‘ફરી હાલ’ પણ તેઓ મોકલે છે. મણિલાલ બીજો જ મંત્રિતે ‘મુર્શીદ’ માં એ કાવ્યને પ્રગટ કરે છે. પત્રીના પત્રમાં પ્રજા પ્રત્યેના ધર્મ અને સસાર તરફના વિરાગ વચ્ચે ઝોના ખાતી પોતાની મનોવૃત્તિ ક્યાપી મણિલાલ સમક્ષ નિખાનસપણે પ્રગટ કરે છે. પરના આરભમાં નીચેના અંદોલનવધુત ઉદ્ગાર છે.

“મને નાઈ જેવું લાગે છે કે જ્યાં લારીનિવાસી રાજ્ય અપહરણની જગ્યામાં ગુચવાયેનો ખીડો સુરસિદ્ધ અને ક્યાં નડિયાદમાં સરસતીના ભક્ત આપ? નથી એક ક્ષણનો મિનાપ થયો, અથવા નથી આરે નયન મળ્યા, જતા હૃદયનું આડું ઉલટનું!”

આ વખતથી મણિલાલ સાથે કનાપીનો સબ્ધ નિકટતર થતો જાય છે. તેઓ મણિલાલને પોતાની પ્રણયવેદનાથી પણ વાગ્દે કરે છે અને ‘અશ્રુભાન’ નામની કવિતા તેમના પર મોકલે છે, ૫ જે ૧૮૯૩ના જાન્યુઆરીના ‘સુદર્શન’ માં ‘મળેનું’ એવી સજ્જાથી ળપાય છે. આમ, કનાપીની ઉલટતી કાવ્ય-શૃંગારે પ્રકાશમાં લાવનાર મણિલાલ છે થોડા વખતમાં જ, તેમના પત્રો ક્યાપીને રાજવીના ધર્મ એવી ઉત્તમ રીતે સમજાવે છે કે કનાપી મણિલાલને પોતાના ‘સ્નેહી ગુરુ’ તરીકે સ્થાપે છે. ૬ મણિલાલ પણ કનાપી વિશે આત્મ વૃત્તાતમાં ઉમંગાભરે નોંધ કરે છે.

૪ જુઓ ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા’, પૃ ૩

૫ એન, પૃ ૪૬

૬ એન, પૃ ૧૦ અને અંગે ક્યાપીના ઉક્ત પત્રમાં નીચેના ઉદ્ગારો લક્ષમાં લેવા જોવા છે. “આપ ‘ગુરુ’ શબ્દને પસંદ કરતા નથી અને ‘સ્નેહી’ શબ્દ સ્વીકારો છો પણ આપને યોગ્ય નામ તો શ્વાસ મન ‘સ્નેહી ગુરુ’ આરે છે, તોપણ સ્નેહભાવના પ્રધાન રહે છે, અને શુરભાવના ગોણું રહે છે એ કુદરતી વશ જ આપના વિચારની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપે છે.”

“એ કુમાર! કેવો પ્રેમાલ હૃદયનો, કેવો શુદ્ધ ચરિતવાળો, કેવો વિદ્યાવિદ્યાસી-એને પ્રત્યક્ષ જોયો નથી, એણે પોતે પત્રદ્વારા ઓળખાણ કર્યું છે, પણ પછી તેના પત્રોમાંથી તે એવો સમજાયો છે. એક રાત્ર તરીકે એનું એ ચારિત્ર વધારે ખીલવાને અનુકરણીય થાય એમ મારી ઇચ્છા એને લખવાનો ઉદ્દેશ છે.”^૭

નડિયાદ-નિવાસ વખતે મણિલાલને એવો જ બીજો જિંદગી-ભરનો ઉત્તમ મૈત્રી-સંબંધ બંધાયો તે શ્રી આનંદશંકર દ્રુવ સાથે. કલાપી મણિલાલને રનેહી શુરુ તરીકે સ્થાપે છે, તે આનંદશંકર તેમને પોતાના ‘જૂએષ્ઠ વિદ્યાબંધુ’ તરીકે ગણે છે. મણિલાલના ધાર્મિક વિચારોએ-પ્રાણુવિનિમય આદિ અમલકારિક પ્રયોગોએ નહિ-આનંદશંકરને તેમના તરફ આકર્ષ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૯માં આનંદશંકર ખી. એ. પાસ થયા.^૮ ‘તે પછીના વર્ષને આખરે’ મણિલાલના ‘સિદ્ધાંતસાર’નાં ખસે પાનાં એકાએકે વાંચી નાખીને એ પુસ્તક ઉપર તેઓ ‘તદન મુગ્ધ’ થઈ જાય છે. પછી તરત જ ‘સુદર્શન’ના તંત્રીને એ પત્ર લખે છે : ‘મને પ્રિયવદાના અને સુદર્શનના આજ સૂધીના બંધા અંકો વી. પી. થી (કે બિજથી) મોકલો.’ તેના ઉત્તરરૂપે મણિલાલ આનંદશંકર ઉપર ‘પ્રિયવદા’ તથા ‘સુદર્શન’ના સઘળા અંકો મોકલે છે અને પ્રેમલયો જવાબ વાળે છે : ‘મારી પાસે જૂના પ્રિયવદાના અંકોની માત્ર એક જ એફિસ નકલ હતી તે, તથા પછીના પ્રિયવદા અને સુદર્શનના આજ સૂધી પ્રસિદ્ધ થયેલા સઘળા અંકોની એક એક નકલ મોકલું છું. એ રનેહની બેટ તરીકે સ્વીકારીને મને ઉપકૃત કરશે. તમે પ્રીવિયસની પરીક્ષામાં હના ત્યારથી હું તમને ઓળખું છું.’ ‘આ

૭. અપ્રગટ આ. ૩., પૃ. ૧૭૨ : તા. ૬-૨-૯૩ની નોંધ.

૮. હુઓ ‘આચાર્ય દ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ’, પૃ. ૩૧.

દાણથી જ મહારા મણિલાલ સાથે સંબંધ થયો ' એમ આનંદશંકર કહે છે.૯

મણિલાલ તથા આનંદશંકરના મિલનનો આ પ્રસંગ ગુજરાત ખાતે થયેલ ધર્મવિચારના વિકાસના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ગણાય તેમ છે. જેમ નર્મદના અધૂરા રહેલા કાર્યને મણિલાલે પોતાની રીતે આગળ ધપાવ્યું તેમ મણિલાલના અધૂરા રહેલા કાર્યને આનંદશંકરે પોતાની રીતે પરિગૃહ કરીને વિશેષ વિકસાવ્યું છે. ૧૮૯૧ના એપ્રિલમાં મણિલાલ પોતાની 'સુધારાવાળાઓ' સાથેની લડાઈને ઉલ્લેખ કરતા કહે છે 'તેમનો ને મારો વિવાદ બહુ ચાલે છે, તેમાં કેટલાક મધ્યસ્થ વિદ્વાનોએ પોતાની સ્વતઃ પ્રેરણાથી મારો બચાવ કરવાનું લખાણ ઉપાડી લીધું છે.' તેમણે અહીં ઉલ્લેખેલ 'કેટલાક મધ્યસ્થ વિદ્વાનો'માં આનંદશંકરનો ખાસ કરીને સમાવેશ થાય છે. કેમ કે એ સમયથી આનંદશંકરે 'સુદર્શન'માં લેખો લખીને મણિલાલની વિચારશ્રેણીને નૈતિક રોકા આપવાનું કાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું. આનંદશંકર આ રીતે મણિલાલના સમાનધર્મી હતા. તેમણે 'મણિલાલ-જયંતી' પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપતાં તેમજ 'સુદર્શનના આઠ દ્રષ્ટા અને પ્રવર્તક' ઇત્યાદિ લેખોમાં મણિલાલને પૂર્ણ ભક્તિભાવ અને માનપૂર્વક અંગ્રહિ આપી છે. મણિલાલ પોતાની 'આત્મકથા'નો હવાલો આનંદશંકરને સોપે છે અને આનંદશંકર મણિલાલ પ્રત્યેનાં માન અને ભક્તિને કારણે એ 'આત્મકથા' પ્રગટ કરવા તત્પર થતા નથી, એ બતાવી આપે છે કે આનંદશંકર મણિલાલના પ્રેમ અને વિશ્વાસનું પાત્ર બની શક્યા હતા. આમ છતાં, તેમણે આનંદશંકર વિશે આ. વ. માં એક સમ્બંધ પણ લખ્યો નથી એ ખરેખર નવાઈની વાત છે !

આ અરસામાં મણિલાલને સિદ્ધપુરના વતની અને વડોદરા

રાજ્યમાં પાછળથી જાયો હોદ્દો પામેલા રા. સા. પ્રદ્વાદજી સેવકરામ રાવળ ૧૦ સાથે પણ મિત્રતા બંધાઈ હતી. પ્રદ્વાદજીભાઈ પેટલાદ મદાલના વહીવટદાર હતા. તે વખતે પેટલાદના અંગ્રેજી શાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે જનસલાહ દરિવાલ પડ્યા હતા. જનસલાહ પડ્યાની મારફત મણિલાલને પ્રદ્વાદજીભાઈની ઓળખાણ થઈ. મણિલાલે પોતાના પ્રધો તેમને બેટ આપ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૪માં પ્રદ્વાદજીભાઈએ ‘પંચદશી’નું ઉત્તમ ગુજરાતી ભાષાંતર કરનારને રૂ. ૨૦૦ નું ધન્યામ આપવાની જાહેરાત મણિલાલ મારફતે ‘મુદ્રાન’માં કરી હતી. મણિલાલ, મનઃસુખરામ અને આનંદરાંકરની જોડે પરીક્ષક સમિતિએ જામનગરના રાણી હાથીભાઈએ કરેલા ભાષાંતરને ધન્યામપત્ર ફરવ્યું હતું. અને તેનું પુસ્તક પણ છપાયું હતું. વખત જતાં મણિલાલનો પ્રદ્વાદજીભાઈ સાથે ગાઢ સંબંધ બંધાય છે.

૧૦. મણિલાલના આ. જ. માં, હાથીના પત્રવ્યવહારમાં તેમજ ‘મુદ્રાન’માં ‘પ્રદ્વાદજીભાઈ’નો ઉલ્લેખ આવે છે તે આ તેમના સુપુત્ર શ્રી ઇન્દુપ્રસાદ રાવળે આ લખનાર પર સિદ્ધપુરથી તા. ૪-૯-૧૯૫૩ના લખેલા પત્રમાં તેમને વિશે નીચે મુજબ માહિતી આપી છે : “મારા સ્વ.પૂ. પિતાશ્રી -પ્રદ્વાદજીભાઈ સેવકરામે વડોદરા રાજ્યમાં વડન નજીવા પગારથી સામાન્ય કારકુનના ફરજીયાતે અને ૧૮૯૫-૯૬માં રૂ. ૫૫માં નોકરીની સરખાત કરી. તેમણે અંગ્રજી કેજવળી લીધેલી નહોતી, ફક્ત ગુજરાતી બોલતા હતા સામાન્ય જ્ઞાન હતું. તેઓ ૪૧ વર્ષ માસ વડોદરા રાજ્યની નોકરી કરી કરી વિભાગ નાયબ મુખ્ય (Assistant collector) ના હોદ્દાથી રૂ. ૪૫૭ ના પગારથી માર્ચ ૧૯૦૮માં રીટાયર થયા અને પછી સીધપુરમાં કાપડસુતરની ખોલ કેટલાક સ્નેહી અને મિત્રોના સહયોગથી સ્થાપી. અને ૧૯૨૩ના માર્ચની ૨૪ તારીખે વડોદરા મુકામે બે ત્રણ કલાકની દુકાન ખોલવી બોતલ દારૂફેણ ચલાવી સ્વર્ગવાસી થયા. નોકરી દરમિયાન તેઓએ લગભગ ૨૦ વર્ષ કારકુન તરીકે પાટણ-વીસનગર-વડોદરા વગેરે સ્થળોએ નોકરી કરેલી; ખજી વહીવટદાર નાયબમુખ્ય અને સરમુખના ચીટનીય, એસીસ્ટન્ટ એકાઉન્ટન્ટ જનરલ તરીકે ૫ વર્ષ ને હવે નાયબ મુખ્ય તરીકે નોકરી કરી હતી.” આને પણ આ પ્રદ્વાદજીભાઈનો ઉલ્લેખ ‘વડોદરા મુખ્ય’ તરીકે સિદ્ધપુરના વડોદરા માસિકો કરે છે.

[૨૩]

પ્રતિપક્ષીઓ

ગામના તેમજ ન્યાતના અગત દેવ રાખનારા પ્રતિપક્ષીઓ ઉપગત ધર્મ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રોમાં મહિનાનું નેડે પ્રામાણિક મત બેઠ ધરાવનાર અમુક નિદાનો હતા તેમાં ગ્વ રમણભાઈ નીનકક મુખ્ય હતા આ બે મહારથીઓ વચ્ચે ‘જ્ઞાનસુના’ અને ‘સુદર્શન’માં જે વિવાદપરપરા ચાલી હતી તેની શરૂઆત આ ગાળામાં થઈ હતી. ૧૮૯૦ ના ઓગ્ટોબરમાં ‘બ્રાહ્મધર્મ’ અને ક્રીશ્ચીઆનીગી’ નિષ્પત્ત ચર્ચાથી આ અંતિહાસિક વિવાદ શરૂ થયો પછી ‘મોક્ષવિચાર’ પર એક પક્ષે આનંદશંકર અને ‘સુદર્શન’કાર તથા બીજે પક્ષે રમણભાઈ અને નગસિદરાવ વચ્ચે ચર્ચા થયેલી ૧૮૯૩ના અતભાગ મુધીમાં ‘જન હિતવાદ’ અને સહજ ઉપનિષ્વ’, ‘શ્રીકેળનપૂત્રીની દશા’, ‘સામાજિક મુધારણા’, ‘સસારમુવારો’, ‘મુધાગકો’, ‘દેશાભિમાન’, દર્યાદિ અને વિષયો પર ઉભા પક્ષ વચ્ચે ચર્ચા ચાલી હતી મહિનાનું, મન મુખરામ અને તેમના અનુયાયીઓ સામે કટાક્ષ ફેંકી ‘ભ્રમભ્રમ’ની વાર્તા ૧૮૯૨ના એપ્રિલથી ‘જ્ઞાનસુના’માં પ્રગટ થતા માંડી હતી

નરસિંહરાવ સાથે મહિનાવાનું મતબેઠ હોવા છતાં છેવટ લગી બન્ને વચ્ચે સારો સબંધ જળવાઈ રહ્યો હતો એમ નરસિંહરાવે આલેખેન મહિનાલના સ્મૃતિ-ચિત્રમાંથી તારવેલી નીચેની હકીકત પરથી સમજાય છે

(૧) નરસિંહરાવકૃત ‘કુસુમમાળા’ પર મહિનાવાં ૧૮૮૮ના

જનન્યુઆરીમાં ટૂંક અવનોકન લખ્યું હતું^૧ એમાં નરસિંહરાવની કવિતાને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની હોવા છતાં 'સસાર' કહીને મણિનાને આવકારી હતી. મણિનાવના એ અવલોકનમાંથી 'રૂપરસગંધમગ્નિત' શબ્દપ્રયોગને આગળ કરીને નરસિંહરાવની કવિતાના નિરોધી ની ઠાકર તરીકે તેમને ગણવામાં આવ્યા છે, એ ગેરસમજૂતીનું નિરસન નરસિંહરાવના જ નીચેના શબ્દોથી થાય છે " 'ઉત્તરરામચરિત' ના મહારા અવનોકન પછી ચારે વરો લખેના આ અવનોકનમાં પણ મણિનાને સૌજન્યયુક્ત ગુણુદર્શિતા પ્રગટ કરી, એ પણ તેમના સદ્ભાવનું ખીચું પ્રમાણુ "૨

(૨) ઈ સ ૧૮૬૦ના જનન્યુઆરીમાં 'કાન્ત'નું 'વસતવિન્ય' કાવ્ય 'મકરન્દ'ની ટીક સાથે પ્રગળ થયું તેનું 'ગુણુદર્શન' કંગાવતું અનુનોદન નરસિંહરાવે 'શુદ્ધિપ્રકાશ'ને મોકલ્યું પણ 'શુદ્ધિપ્રકાશ' તે અનુનોદન પ્રગટ કર્યું નહિ એને નરસિંહરાવે તેને મણિનાન પર 'ત્રિપવદ્ધ'માં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યું, જે મણિનાને આનંદથી સ્વીકાર્યું હતું આ પ્રસંગના અનુનક્ષમાં નરસિંહરાવ 'સ્મરણમુકુર'માં નોંધે છે " ૧૮૮૩-૮૪માં મણિનાવના 'ઉત્તરરામચરિત' નાટકના ભાષાન્તર ઉપર સવિસ્તર અનુનોકન લખતાં મહે ગુણુદર્શન સાથે દોષદર્શન પણ કરેનું હતું છતાં એ ખાતે હેમણે હૃદયમાં તે વખતે કાઈ પણ ડખ રાખ્યાનું પરિણામ ના બનાવ્યું એ હેમનો સદ્ભાવ "૩

(૩) ૧૮૬૦-૬૧માં 'સમતિવષ' પિત્રન કોડમાં વધારાનાં કાવ્યદાનું મિત્ર જનૂ થયું તેને અગે દેશભાગમાં ભારે વાવિનાદો પ્રવર્ત્યો હતા મણિનાને 'સુદર્શન'માં આની વિરુદ્ધ 'જેહાદ' ઉપાડી 'જ્ઞાનમુધા'માં

૧ જુઓ 'સુદર્શન' ગદ્યાવલિ, પૃ ૮૩૩-૮૦૮, અથવા 'મણિનાવની વિચારધારા,' પૃ ૩૮૯-૩૯૧

૨ જુઓ 'સ્મરણમુકુર', પૃ ૨૦૦

૩ એન, પૃ ૨૧૯

એ વખતે રમણભાઈએ તથા તેમના સહકારી મિત્રોએ મણિલાલની સામે ‘ધર્મયુદ્ધ’ આરંભ્યું તેમાં નરસિંહરાવે અગ્રભાગ લીધો હતો. મણિલાલ અને નરસિંહરાવ વચ્ચે આ વિવાદ ઉત્તર વિવાદ થયો હતો. નરસિંહરાવ કહે છે “આ વાદ્યુદ્ધને પરિણામે કાઈક કટુતાના ખીજ મણિલાલના હૃદયમાં રોપાયો હતો—એમ સંશય મહેવાને કારણે છે. છતાં ઈસ ૧૮૮૧ના અત્તભાગમાં દુઃખ અમદાવાદથી વડોદરા જતો હતો તે વખતે નડિાદ રેલ્વેને મ્હને જોઈને ધાઈને મળના આવ્યા હતા, અને રોડભાન દર્શાવી વાતો કરી છૂટા પડ્યા હતા. ૪

રમણભાઈ અને મણિલાલ વચ્ચે મતભેદ શરૂ થયો તે અરસામાં જ રમણભાઈએ પોતાના મિત્ર કાન્તને મણિલાલ વિરુદ્ધ ટૂંક લખવાનું સૂચન કર્યું હતું એમ ‘કાન્તમાળા’માં પ્રગટ થયેલા કાન્તના વડોદરાથી તા. ૨૧-૧૨-૧૮૯૦ના રોજ લખેલા પત્રમાંના નીચેના ઉદ્દેશો પરથી સમજાઈ છે.

“But is there any necessity of condemning him in the *Manilal*? I do not think many care for his opinions. Can we not do better to let him and everybody else alone, and devote ourselves to the cultivation of our literature?”

કાન્તના આ જવાબ પછી પણ એ મિત્રો વચ્ચે સુધારાવાળા અને સનાતનીઓની વચ્ચે આનંદ સંઘર્ષની ચર્ચા થાય છે પણ કાન્ત તેમાં પડવા માગતા નથી તે તા. ૨૬-૧-૧૮૮૧ના રોજ વડોદરાથી તેમણે લખેલા પત્રમાંના નીચેના ઉદ્દેશો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૪ જુઓ ‘સ્મરણુકર’, ૫ ૨૨૦-૨૨૧

૫ જુઓ ‘કાન્તમાળા’, ૫ ૩૨૭

“ Truth must have pity for the erring, no hatred If the opposite party be consciously mischievous, we are justified in despising them But if otherwise, we can only be sorry for perverted minds ”

આમ આ સમયે રમણભાઈ તથા નરસિંહરાવ મણિયાલની વિચારશ્રેણી સામે રીતસર મોરચો મડિ છે, ત્યારે કાન્ત તેમના મંતવ્યોની કૃવળ ઉપેક્ષા કરે છે

.

“ જુઓ ‘કાન્તમાળા’, પૃ ૩૨૮. આ તેમજ ‘કાન્તમાળા’માંથી અહીં ઉદ્યુત અન્ય જડો જેમાંથી લીધા છે તે પત્રો કાન્તે કોને લખ્યા હતા તેના નામ એ પત્રોના સપાટક સ્વ યો જ ક ઠાકોરે આપેલા નથી, પણ વિપવ, સમય તેમજ સદર્શ નેતા કાન્તે એ પત્રો રમણભાઈને લખ્યા હતા એમ ચોક્કસ અનુમાન કરી સકાય છે શ્રીમતી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠને પૂછતાં તેઓ પણ કહે ■ કે એ પત્રો કાન્તે રમણભાઈ ઉપર જ લખ્યા હતા

પ્રેમનો વિલક્ષણ ઉપહાર

૧૮૯૦ના અતલાગમા મણિનાનને તેમના એક જૂના શિષ્ય જોડે અતિ નિકટનો સબધ બધારો હતો ૨૨-૨૩ વર્ષના એ જુવાને મણિનાનના ચક્તિત્વથી અભાષિને પોતાની પત્નીને પણ તેમના મૈત્રી-સબધમા લેગતી હતી એ રાજપીપળા તરફ નોકરી કરતો હતો ત્યાંથી બેનાનીને મણિલાને પ્રો ગલ્લજર મારફત વડો દરામા તેને નોકરી અપાની એની મૂળ નોકરી માસિક રૂ ૧૫૦ ની હતી, પણ આ માત્ર રૂ ૧૦૦ ના પગારનીજ હોવાથી મણિનાન તેમાં પોતાના રૂ ૫૦ છૂપી રીતે હિમેરીને ૧૫૦ કરી આપતા હતા પાછળથી વડોદરાની ટકસાળમા પ્રહ્નાદજીભાઈ દ્વારા રૂ ૨૦૦ ની નોકરી મણિલાલે તેને અપાની હતી આ સિરાય પણ મણિનાન પોતાના આ શિષ્ય-દમ્પતી માટે પ્રસંગોપાત સારુ ખર્ચ કરતા ૧ આ સબધ બાધવા પાછળ શિષ્યનો કે સ્વાર્થ છે કે નહિ તેની તેઓ પરીક્ષા કરી જુએ છે પણ એ વખતે તો તેમને એમા 'કેવળ અનન્ય પ્રેમ' દેખાય છે ૨ ૧૮૯૨ના જિનાળામા મણિનાનના ભાઈ અને પુત્રના લગ્ન 'બાયડ'માં થયા તેથી નાતીનાઓએ તેમનો અસહકાર કર્યો હોવા છતાં તેમનો આ શિષ્ય નાતની પરવા કર્યા સિરાય જાને આવવા તૈયાર થાય છે, પણ મણિનાન આગ્રહ કરીને તેને તેમ કરતા અટકાવે છે

૧ અગ્રગટ આ ૧, ૫ ૧૯૨ તા ૨૩-૧૨-૮૦ની નોંધ

૨ એજન, આ ૧, ૫ ૧૯૨ તા ૨૩-૧૨-૮૦ની નોંધ

આ શિષ્યયુગ્મન સાથે દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતા પોતાના અગત સંબંધને કારણે પચટાતી જતી પોતાની વૃત્તિ અગે મણિવાને કાઢેના ઉદ્ગારો જોવા જેવા છે

“ મને વારંવાર એમ મનમાં આવે છે કે થીઓસોફીના ઇસો-ટરિક સેક્રશન યાને ઇસ્ટર્ન રકુવમાની પ્રથમ અને દ્વિતીય ડીગ્રીમાં ગયા પછી મારે આવું ન રાખવું જોઈએ—થીસસર્ગ જ તમને જોઈએ—જોકે એવી બાધણી તો છે જ નહિ—પરંતુ હું ગમે તેવા પત્ન મનને ઉઠાવી લેવાનો કરું છું તોપણ મને ડરું જોઈએ એ જે જણ આવવા દેતા નથી, મારી ગૃહિણી જ હોય એ રીતે x x વતે છે, હું પણ હાથ તુર્ત એમ સમજીને નીલાવું છું કે ગૃહિણી હોત તો નીલાવવી પડત જ માગ મનની વાસના પણ છેક નિર્મૂલ થઈ નથી, જોતે તેમ કરના પ્રતિ પ્રયત્ન છે, તે એવો કે બનતા લગી વાસના દામની, તે ન આવે ત્યારે વડોદરે x x ને મળી આવવું. એમ ઠરતા મન વધારે શાત પડશે—આટની આ જ બાબતમાં હવે આટલું પણ વિચ્છેદ રહ્યું છે એટલે ગુણી દૃષ્ટિ—એ લોકોને આ સંબંધમાં સ્વાર્થ દર્શો કે નહિ તે પરીક્ષા કરવા મેં ઘણા પ્રયોગ કરી જોયા પણ મારે હજી સુધી તો એમ જ કહેવું પડે છે કે કેવળ પ્રેમનો જ આ ઉપહાર છે અને એના ઉપહારના ઉપભોગમાં હું પાપ માનતો નથી પ્રેમનો અર્થ જ અભેદ છે આ સંબંધમાં મને દ્વંદ્વદ્વાનિ થાય છે, આજ સુધી લગભગ બેઠો થયા હશે, પણ તે તે લોકો ખાસ માગતા નથી. ”૩

અહીં પ્રતીત થતી મણિવાવની મનોવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરતાં સૌથી પ્રથમ તો એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમણે પોતાની ઉદ્ધામ કામવૃત્તિને વશ રાખવાનો અનેક વાર નિર્ણય કર્યો હોવા છતાં સન્નિવેશાત પોતે જ

એને વશ થઈ જાય છે ! અધ્યાત્મ-અભ્યાસમા આવી શિયિન વૃત્તિ આડખીનીરૂપ છે એમ તેમણે અનેક વાર સ્વીકાર્યું છે * વૃત્તિને વશ રાખના તેમણે અનેક વાર નિશ્ચયો પણ કર્યા છે, અને નિશ્ચયો પાળનામં પોતાને મળેલી નિષ્ફળતાનો નિખાનસ એકરાર પણ કર્યો છે * કેટલીક વાર એનાથી આગળ વધીને તેઓ, કામાસક્તિને કારણે નિવેશ્ચુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ હોય તેમ ઉપર જોયું તેમ ‘પ્રેમનો અર્થ જ અભેદ અને તેથી ‘પ્રેમના ઉપહારને , પાપ સમજતો નથી’ એમ મ્હીને પોતાની નીતિ-શિયિનતાને જવરસાનો પ્રયાસ પણ કરે છે !

તેઓ જૈન મઘભડારો જોના પાટણ જાય છે ત્યાં પણ તેમણે આ શિષ્યુગન જઈને તેમની સાથે ઉવાડેડોગ રહે છે તેમની પણ ખન્ને ઉપર પૂર્ણ આસક્તિ ટોચ છે પ્રસ્તુત પ્રેમ-સબંધ અગે તેઓ પોતાના મનને મનાવનાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પણ તેમની એક વિનંદણુ આત્મવચક વૃત્તિનું નિદર્શન કરે છે તેઓ કહે છે

‘આના નિદર્શક પ્રમાણુ તરીકે તેમના નીચેના શબ્દો પણ જુઓ

“અધ્યાત્મ અભ્યાસમા કાઈ વધારો થયો નથી ઘણી ખૂંટી વાત છે વાચવામા તો ઘણું આવે છે ને ઘણું ચાલે છે, પણ વૃત્તિ અને યોગના અભ્યાસમા વધારો નથી છે તેણે તે રહેતું છે વિષયવાસના, સ્ત્રીના પ્રેમની લાલસા, તેજ વિરોધી થઈ પડી છે * * * અને * * * તેમાથી મન નીકળી શકતું નથી ’

(તા ૧૨ ૮૦ની પાટણુ મુકામે દરેલી નોંધ)

૫ જુઓ નીચેના શબ્દો

“વૃત્તિ ઉજી શાન્ત રહેતી નથી સમાધાન છે, પણ નિરયવૃત્તિનું કહું છું બે ચાર વખત એક સ્ત્રી સાથે વિચાર થઈ ગયો છે, પણ વૃત્તિ બહુ પાછી હોય છે ને એમ જ થાય છે કે કદી તેમ ન કરવાનો દંઢ સકલ્પ કરવો કામ ખરામર વરા નથી થયો, પણ ક્રોધ તો બહુ અસ્યે વરા થઈ ગયો લાગે છે ”

(તા ૨૩ ૧૨-૮૦ની નોંધ)

“મેં” મનને એમ દદ રીતે સમજાવ્યું કે નાદોદવાળી સ્ત્રીનો * * ને જે પ્રસંગ છે તેમાં તે ખરાબખરાબ થવાનો હતો. તેમાંથી તેને મુક્ત કરવા માટે બધા પ્રયાસ છે. અને તેની સ્ત્રી સુધીનો સંબંધ મેં સ્વીકાર્યો તેમાં પણ નિર્ણય તો એ જ છે કે એને સર્વથા ખુશી રાખી, મારે સ્વાધીન કરી, લાડીનો સંબંધ મુકાવી દેવો. એટલું સિદ્ધ થાય તો * * સાથે જે લાર્યાવત્ત વ્યવહાર છે તે બંધ કરવો. તે વખત કાંઈક પાસે આવે છે એમ લાગે છે. ધીમે ધીમે આજ બે ત્રણ વર્ષના પ્રયાસે લાડી ઉપરથી * * નું મન કાંઈક શિથિલ થયું છે.”^૬ વળી, આ સંબંધને અંગે પોતે સહન કરેલા નુકસાનનો હિસાબ કાઢતાં મણિલાલ કહે છે : “મેં ફેટું બધું આમાં ખર્ચું છે ? મારા આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં વધારો ન કર્યો, વ્યવહારમાં પણ વખતે કાંઈ ને શંકા ઉપજી હશે તેટલો અપવાદ લીધો, અને પૈસાથી પણ લગભગ રૂ. ૨૫૦-૩૦૦ સુધી આજ સુધીમાં દબાવ્યો, ત્યારે આટલો આશ્ચર્ય ! !” પણ તરત જ તેને વિશે તેઓ મનનું સમાધાન કરે છે : “અસ્તુ. હવે વધારે આવશે અને એક જીવને પણ એવા કુમાર્ગથી બચાવ્યાનો સતોષ એ બધાનો બહલો વાળી શકશે. અથવા બહલો શાનો ? પ્રેમધર્મનો વિષય જ છે કે જ્યાં બને ત્યાં સારું કરવું જ કરવું.”^૭

જાતે કુપયમામી ' પગલું ભરીને તેના વડે જ અન્યને બચાવ્યાનો સતોષ લેવો તે કયા પ્રકારનો પરોપકાર ? પંદર વીસ રૂપિયાની નોકરી કરનાર નિર્માલ્ય માણસ અર્થગ્રામિના લોભથી કે આંધળા ગુરુભક્તિથી પ્રેરાઈને ‘ગુરુ’ને પોતાની સ્ત્રીનો ઉપહાર કરે અને અનિર્વાજિત કામવાસનાવાળો માણસ તેનો લાભ લઈને પૈસાથી ધસાય તેમાં એકની ગુરુભક્તિ કે ખીજની પરોપકારભાવના નહિ, પણ

૬. અપ્રમદ આ. ૧, પૃ. ૧૬૯ : તા. ૬-૨-૯૩ની નોંધ.

૭. એજન, પૃ. ૧૬૯ : તા. ૬-૨-૯૩ની નોંધ.

બન્નેની લક્ષ્મી વૃત્તિ જ પોષાય છે. મણિલાલ આને શુદ્ધ અમેદની પ્રેમભાવના ગણાવીને આત્મવંચના તેમ પરવંચનામાં ઊતરી પડે છે.

પરસ્પર સ્વાર્થ પર બધાયેસો આવો અનિષ્ટ સંબંધ દાગદમે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં સ્ફુટ થતો જાય છે. સંવત ૧૯૪૮ના આપાઠ સુદ ૧૫ (સને ૧૮૯૨) ની રાતે બાર વાગે મણિલાલનો શિષ્ય અને તેની પત્ની વડોદરેથી તેમને મળવા ખાસ નડિયાદ આવે છે. ગુરુને ભેટીને તેમને ચરણે તેઓ કમલ ધરે છે ને કહે છે : ‘ ગુરુ-પૂર્ણિમા છે તેથી ગુરુપૂજા કરવા આવ્યાં છીએ. ’ સંવત ૧૯૪૯ની ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે મણિલાલ વડોદરે જઈને તેમના શિષ્યને ત્યાં હરવખતની માફક ઊતરે છે. તે જ દિવસે તેની બહેન તથા બનેલી પણ તેમના ગુરુ વૃત્સિંહાચાર્યને પગે લાગવા માટે વડોદરા આવવાનાં હોય છે. આથી એને તથા તેની પત્નીને ચિંતા થઈ કે ‘ એ લોકો જાણી જશે કે અમે બાયડ ભેગાં ખાઈએ છીએ. ’ મણિલાલને આ વાત તેમનો શિષ્ય કહે છે. તેઓ ખીજે ઠેકાણે જવા તૈયાર થાય છે અને બરાબર ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે જ તેમનો શિષ્ય જતા પણ આનાકાની વિના મણિલાલનો સામાન પોતાના ઘેરથી તેમનાં મિત્રને ત્યાં મોકલાવી દે છે । ૮

[૨૫]

લગ્ન-નાટકનો કરુણ અંત

મણિલાલ ભાવનગરથી માઘ પડીને નડિયાદ આગ્યા, ત્યારે તેમના સસરા વગેરેએ તેમને બહુ કાનાવાના કરીને મહા-લક્ષ્મીને તેમને ઘેર ગખવા સમજાવ્યા ‘ એ છોકરા છે તે એમની માને પણ આખરે વજગરા જાય ને ન હોઉં તો મારા ભાઈ વગેરેના કુરા હાન થાય માટે બધું જ પી જાય તો દીન જ છે ’ એમ ધારીને એમણે પત્નીને ઘેર રાખી પણ ‘ ધરના કોઈ માણસને તેનો વિશ્વાસ નહિ તેથી ધગના કામમાં એ સહેજ પણ મદદરૂપ થતી નહિ ’

મણિલાલ ગંગાની દના માટે મુબઈ ગયા તે દરમ્યાન મહા લક્ષ્મીએ ધરમાં તોફાન માડ્યું પોતે ચોરી કરી ને ચોરી સાક્ષરિયને માથે ઝાડારી તેમને મંત્રના દાણા ખનરાતીને મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયું આખરે પોતે ચોરનો માન તેણે પોતે જ પાડો આગી આપ્યો

મણિલાલ મુમઈથી આગ્યા અને તેમને આ વાતની ખબર પડી એટલે રોડે ભરાઈને તેમણે ‘ એને સહજ એમદ ગમ દીધો ’ આ વાત બાઈએ પોતાના પિતાને ઝી મણિલાલના સાસરા નાતના લોકોને બેગા કરીને તેમને ઘેર લડવા આગ્યા નાતીનાઓને તેને ભેઈંતું જ હતું

‘મણિલાલે મહાવક્ત્રીને કહ્યું
‘ તારે જવું હોય તો જા ! ’

તે પોતાના આપને ગાળો દેતી પહેલાં ના પાડના લાગી, પણ પડી ધરના પાછળે બારણેથી ચૂપકાથી નાસી ગઈ લોભે વેરાઈ ગયા ને ગામમાં મણિલાલના સસરાને માથે ‘ અતિથય અપવાદ આગ્યો ’^૨

તા ૧૮-૧૦-૧૮૮૯ ને રોજ^૩ મણિલાલને ઘેર તેમના નાના ભાઈ માધનલાલની નાદાનીથી દોઢ હજાર રૂપિયાની દિમતના ધરેણાની ચોરી થઈ ફટકાકે તોફાની હોકરાઓએ માધનલાલને ફિક્કેટની કબજાકાઢવાની લાયક આપીને તેના ધગમાથી દાગીના કદાવ્યા હતા તે દાગીના મગજ નામના મણિલાલના સસરાના નોકરને તેણે આપ્યા હતા મગજને દાગીના આપનામાં મણિલાલની પત્નીનો હાથ હતો, એટલું જ નહિ, તેણે જ બધો ચોરીનો માલ સઘર્યો હતો આથી મણિલાલે મહાવક્ત્રીને પગડી, સમજાની, મેનિફ્રેટ સમજા હાજર કરી ચોરીની ફરિયાદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો^૪

પતિ પોતાને પકડના માગે છે તેની ગંધ આવતા મહાવક્ત્રી નડિયાદથી સુણાવ જતી રહી મણિલાલે તેને સુણાવથી આશાપુત્રી માતાએ ત્રીજા માણસ મારફતે બોલાવીને પકડનાની પેરની કરી, પણ તેમાં એ કદાવ્યા નહિ વળી, તેને તેડીને ઘેર લાવના સારુ તેઓ બે માણસને ‘ વણિ ’ કરવા મોકલે છે પણ મહાવક્ત્રીનાં માન્યાપે ચોખ્ખું ચટ સલગાવી દીધું

૨ અપ્રગટ આ ૪, ૫ ૧૨૫ ૧૨૬ તા ૪-૧૦-૮૯ની નોંધ

૩. મણિલાલ પેટલાદ ગયા હતા. ત્યાં તેમના મિત્ર ચતુરભાઈનો પત્ર આવ્યો કે ‘ તમારા ધરમાં ચોરી થઈ છે તેથી તુર્ત આવો ’ મણિલાલ આ ૪ મા ‘ રાતોરાત નીકળી તા ૨૦ ૧૦-૮૯ ને રોજ આવ્યો ’ એમ હત્યેખ કરે છે તે પરથી અનુમાન કરી શકાય કે તા ૧૯ના રોજ તેમને કપર્યુક્ત પત્ર મળ્યો હતો ને બનાવ તા ૧૮મીએ બન્યો હતો.

૪ અપ્રગટ આ ૪, ૫ ૧૩૭-૩૧૮ તા ૬-૧૨ ૮૯ની નોંધ.

‘અમારે મોકલવી નથી; સાસરું છે જ ક્યાં?’

છેવટે કંટાળીને મણિલાલે સાસરાને કાયદેસર નોટિસ આપી કે

“મારા ઘરનાં તેમ મેં પોતે કરાવેલાં એવાં આશરે રૂ. ૧૫૦૦ ના દાગીના તમારી છોકરી વગે કરી ગઈ છે અને તેને તમે નસાડી ગયા તે, પછી તપાસતાં નહીં સમજાવ્યું છે. તમે તે તમારી છોકરીને મોકલતા નથી, એટલું જ નહીં, પણ તે હાલમાં x x x x જવાના વિચારમાં છે તોપણ તમે સંભાળતા નથી. ત્યારે કહેવાનું કે તમે એ x x x ને મોકલો કે ન મોકલો પણ અમારા દાગીનાનો જવાબ દો, નહીં તો કાયદેસર ઉપાય લઈશું.”

આ નોટિસનો કરો જવાબ મળ્યો નહિ.

તા. ૭-૨-૯૦ના રોજ મણિલાલ અને સાંકળચંદ્ર ફરવા જતા હતા. રસ્તામાં તેમણે મહાલક્ષ્મીને બે ફાળણો સાથે તોફાન કરતી, ભાગ્યજીની દુકાને સેવમભરા લઈને ફાકતી બિબેક્ષી દીડી, મણિલાલે તેને પકડી અને ઘેર આણી. તેમણે પત્નીને જરાબર જાપતામાં રાખી, પણ ‘ટપકી સરખી અડાડી નહિ.’ તેમણે, તેમનાં માતૃશ્રીએ તથા ઘરનાં બધાંએ મહાલક્ષ્મી પર એવી હાથ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે ‘તું જ બધાની માલીક છે, ને તારે હવે અહીં રહેવું, અમે તારી બધી વાત બૂલી ગયા છીએ.’

આ પ્રકારના વર્તનની પાછળ તેમના બે હેતુ હતા : જી જો પગ વાળીને ઘરમાં રહે તો તેની ગામમાં બેઠકજતી થતી અટકે. એ રાજી થાય તો સમજીને ચોરીનો માલ જે તેના કબજામાં હતો તે બતાવે.^૬

મણિલાલ કહે છે : ‘મેં એ x x x ને ખુશી રાખવાનો પ્રયત્ન

૫. અગ્રગઠ આ. ૪, પૃ. ૧૩૮ : તા ૬-૨-૯૦ની નોંધ

૬. એજન, પૃ. ૧૪૨ : તા. ૨૧-૨-૯૦ની નોંધ.

કરવામાં બાકી રાખી નથી.' એકાન્તમાં પત્નીને રાજી કરવા તેમણે અનેક મીઠી ચતુરાઈભરી રીતો અજમાવી હતી. તેને પરિણામે, મહાલક્ષ્મીએ તેમને ધગી વાતો કહી, અનેક સોગન ખાઈને તેણે તેમની સમક્ષ નીચે મુજબ કબૂલત કરી

“મારાથી આજ લગી બહુ બધ્યાલ ચલાઈ છે. મેં મારી જવાની રખડવામાં બગાડી છે હું એ બધું બુધી જઈશ, ને તમને જ રાજી રાખવામાં મારો વખત કાઢીશ બધું ધરેણું એ મંગળીઆ પાસે છે. મને એના સગા હરિભાઈએ ખચર કહેવી છે, ને એ વાત કહેજો તો હું ગમે તે ઠેકાણે પણ કહીશ તમારી ધુવરીએ ધુવરી ગમે તેમ ડગીને હું લાવીશ એ મંગળીઆને નાસી જવું છે. તેથી ધરેણું એણે સાચી રાખ્યું છે માટે હું એને છેતરીને ધરેણું લાનીશ મારા માખાપ તો મારે વશ છે મેં તેમને ઘોડાની જીલ ખવરાવેલી છે. હવે હું બહુ પાછી થઈ છું ..”

આ અને બીજી અનેક ચોકાવનારી હકીકત મહાલક્ષ્મીએ મણિલાલને, રણછોડલાલ મનસુખરામને, મણિલાલના માતૃશ્રીને તથા તેમના ગુમાસ્તાને કહી ૭

બીજી તરફ, આ બનાવની મણિલાલના સાસરિયાં પર જુદી અસર થઈ. તેમના સસરાને એમ થયું કે મહાલક્ષ્મી ચોરીની વાત કબૂલ કરશે તો આપણે મરી જઈશું. આથી તેમણે દીકરીને સાસરેથી પાછી લાવવાની પેશવી કરવા માડી.

રવિવાર તા ૯-૨-૬૦ની સપ્તરમી તેમણે અબાલાલ વૈદ તથા કોર્ટના કારકૂન મગનલાલને મણિલાલ પાસે મોકલ્યા અને કહેવરાવ્યું.

“તમે મહાલક્ષ્મીને જરાવાર મળવા માટે પણ અમારે ઘેર મોકલો, નહીં તો ભારે તોફાન થશે ”

મણિલાલે તેની સાથે ના પાડી. તેજ દિવસે સાંજે આઠ વાગતાં મણિલાલનો સાળો અને સસરા ચાર-પાંચ બદમાશોની ટોળી લઈને તેમના ઘર આગળ આવ્યા. મણિલાલને પહેલેથી ચેતવણી મળી હતી, એટલે તે અને ચતુરભાઈ બેઠકના મકાનમાં બેઠા હતા. પેલા લોકો જૂના મકાનના ખારણાં ઠોકવા લાગ્યા ને ‘ ઉધાડો ’ ‘ ઉધાડો ’ એમ બૂમો પાડવા લાગ્યા.

આ ઘોંઘાટ સાંભળીને મણિલાલ મેડીએથી નીચે ઊતર્યા અને તેમની સામે આવ્યા. બદમાશો હોકારા-દુંકારા કરવા લાગ્યા અને લાકડીઓ સંભાળવા લાગ્યા. લોકો એકઠા થઈ ગયા. મણિલાલ માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘ આમ કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી. તમારી બહેન તમને મળવાની નથી. તમારે કાલે તે કરી લો. ’ પછી તરત જ એ ઘરમાં ગયા.

પેલા લોકો બે કલાક સુધી તોફાન કરીને આખરે થાકીને ઘેર ગયા.^૮

બીજો દિવસે મણિલાલના સસરાએ મેનિસ્ટ્રેટ રા. સા. માધવરામ હરિનારાયણને અરજી આપી કે ‘ અમારી દીકરીને બળાત્કારથી તેના ધણી પકડી ગયો છે ને ગેરકાયદેસર કેદ રાખે છે તથા મારીને શુનો કબૂલ કરાવે છે. ’

મણિલાલને તેની ખબર નહોતી. પણ સાથે સાથે તેમણે પણ મેનિસ્ટ્રેટને લખ્યું હતું કે ‘ બદમાશોએ મારે ઘેર તોફાન મચાવ્યું હતું, તો પોલિસને ચેતવણી આપશો. ’

મેનિસ્ટ્રેટ મણિલાલના સસરાને જો હાકરીને કંદી સાસરે જવાની આશા ન હતી તેને જવા વારો આવ્યો છે તે બહુ સારી વાત છે એમ સમજાવીને, અરજી કાઢી નાખી. મણિલાલે પોતે તેને કેદ રાખી નથી કે મારજૂદ કરી નથી તેના સાક્ષી તરીકે તેમને ત્યાં દરરોજ

૮. અગ્રગદ આ. વૃ., પૃ. ૧૪૪-૪૫ : તા. ૨૧-૨-૯૦ની નોંધ.

આવતા માણસો તમા ઉપરાત, સરકારી દાકતર ગમસિંગને બોલાવી ચાર આબરુદાર મૃદસ્થાની રૂમઝ એને બૂખે નહિ માર્યાનું તેમજ મારમૂડ નહિ કર્યાનું સામિત ઢરી આપ્યું

મણિલાલે મહાવક્ત્રીને જૂના ધરમા સામુની અડચણ તોય તો નવા ધરમા રહેવા સૂચન્યું અને તે પ્રમાણે રમોડા વગેરેની વ્યવસ્થા નવા ધરમા કમવાની તૈયારી પણ બતાવી પરંતુ મહાવક્ત્રીએ તેમ કરવાની ના પાડી અને જૂના ધરમા જ સૌની સાથે રહેવા તે કબૂલ થઈ

આમ આવતું હતું એવામા ધાગ્ય કરીને તા ૧૧મીએ બપોરે એ જ જૂના વરના પાછના બારણાનું તાળું તોડીને મહાવક્ત્રી નારી ગઈ ગામમા હાહાકાર થઈ ગયો મણિલાલ આ બનાવ વિશે લક્ષ્યની વરાળ ઝાલતા કહે છે

“મારે જે હેતુનામા છે તેનું કર્તવ્ય હતું તે મેં ક્યું તે કરનામા અને મૃત્યુ એક થયો દર્શો, તે જુદી વાત છે, પણ મેં તેને મારે ઘેર આણી, જરા પણ દુઃખ ન દેના માફી બક્ષી રાખી, બ કે જુદું મહે ફાણ અને અન્નપ્રસ્થ આપરા પણ કહ્યું, — છતાં નાગી ગઈ, તો તે x x x ને હવે માઈ પણ — ઈશ્વર, સરનાર, કે લોક મારી જી તરખોના હક અપાવી શકનાર નથી — તેને માગ અનેક શાપ, તેના જન્મોજન્મ તેની પાછળ લાગુ રહેતે ને તેનો પક્ષ કરનાર પણ સુખી ન થશે ”

મણિલાલનો પત્ની સાથેનો સબધ અહીં ખતમ થાય છે ત્યાર પછીના એ સ્ત્રીના વર્તન સબધી તેમણે કાદેના ઉદ્ગારો રુચિ ધાતક હોઈ અહીં ઉતારના યોગ્ય નથી પછીની બીના દુઃખા એમ બની કે તે સ્ત્રી એક નુસ્યા માણસ બેડે ઉઘાડેઝોગ રહેતી હતી તા ૨૧-૩-૮૧ ના રોજ એ બન્ને જણા સાથે નારી ગયા

તા ૩૦-૩-૯૧ના રોજ નડિયાદની સાકોદરા નાગર શાંતિએ
'અખાનાય નિશકરની દીરી' તથા તેની સાથે નારી જનાર
'શખસ ને રીતમર નાતમદાર મૂંઝા આ ખનાવનો ભગ્નહર્યે
હિ નેખ કગતા મણિનાન હેન નખે છે

"હુ ધાડ છુ કે આ x x x સાથેના ભાગ સમઘડી નાટકનો
આ છે નો જ પ્રવેશ હો !" ૧૦

પોતાની પત્નીને માટે આવા હિંદુગારો કાઢતા મણિનાનના હૃદયમાં
કેટલો આઘાત થયો હશે ! તેમણે તેને સુવારવા માટે કશું કશું નહોતું
અથવા તો એના ગુનાઓની કડક સિદ્ધા કરી હતી એમ ઉપગના
ખનાયોને લક્ષમાં લેનાર ઝાઈ તટસ્થ પરીલા મ્હી નહિ શકે મૂંઝાથી
સરખાઈની કુટુંબમાંથી આવેલી અને એમજૂ બનેલી જી તેના પતિને
કદી એક પણ માટે પણ સુખદાયી નીવડી હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે
સમાજમાં હિંદુ પ્રતિનિ બોગરતા આ સમાનિત પુરુષો આવી જી
મળતા પેટકેના ફોજેતા અને તિરસ્કાર સંદન કગવા પડ્યા હશે !

મણિનાનનું પોતાનું આરિય શિધિન હતું એ સ્વીકારીએ પણ
સાથે સાથે ધનના ભરકર કવેશમય વાનાવરણની વચ્ચે સિખાતા રહીને
નિગ્ધ ગુણવત્તાનાળુ અક્ષરજીવન ગુજારવાનું સામર્થ્ય કેળવવું ને અસા
ધારણ મનોમગ માગી લે છે, તે પણ જૂનનું ન જોઈએ તેમના
આરિય-સ્ખનનને સમજવા ધનનારે આવા નિવાસ ખગોતી સામે
ઝંખમનામાં મનુષ્યની કેની મોગી શક્તિ વેગ્ધાઈ જતી હશે તેનો તેમજ
આ પ્રારની સ્ત્રીના સહનાસથી અતુષ્ટ રહેતી વૃત્તિ અન્યત્ર તુષિ
જોવા લગી વગે એ કેટલું ક્ષમ છે તેનો નિચાર ગ્વો ધો છે

મણિનાન આપણને અત્યારે અનેક વિમરોથી વેરાના હોવા છતાં
સાધાગણ મનુષ્યોથી જાયા લાગે છે, તો આની ગ્રીને ખને એમને
કોઈ સુલીન ને પ્રેમાગ પત્ની મળી હોત તો તેમનું વ્યક્તિત્વ અનેક-
ગણુ તેજસ્વી અને શક્તિશાળી બનેત એમાં શંકા નથી

સ્વાર્થાલાં સગાં

કૌટુંબિક અશાંતિના આ કપરા કાળ દરમ્યાન મણિલાલને તેમનાં માબાપ તરફથી પણ કેવળ સ્વાર્થ અને કટુતાયુક્ત વર્તનનો અનુભવ થયો હતો. આ અરસામાં તેમનાં માતૃશ્રીમાં એમને ક્રોધ ઉપરાંત સ્વાર્થનાં દર્શન થયાં. માંદગીને જિજ્ઞાસે પડેલા મણિલાલને મા વારંવાર કહ્યા કરતી કે, ‘અમે મહેનત કરીએ તેનો હિસાબ નથી.’ તેમને આ શબ્દ બાણની માફક વીધતા હતા. એવામાં નાના ભાઈને લણવા અંગે તેમણે સદૃજ કાંઈ કપકા આપ્યો તેનું નિમિત્ત લઈ માએ ફરીથી તેમની સાથે ખૂબ કંકાસ કર્યો. ગંભીર માંદગીમાં—પૂરું બોલાય નહિ તેવી સ્થિતિમાં—પડેલા મણિલાલના જિજ્ઞાસા આગળ, માએ ફટકું. ગમે તેવા આરોપ મૂક્યા અને ‘સાંગો મરે તો હીક એમ તું ચાહે છે!’ એમ કહેવા લાગ્યાં. એ કકળાટ બે-ત્રણ દિવસ ચાલ્યો. મણિલાલનું હૈયું ફાટી જવા લાગ્યું. તેઓ એકાન્તમાં એધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા. સારવાર સારું મુખર્ષ જવાનું હતું. પણ માએ પૈસા બગડે એમ કહીને જવાની મના કરી. આથી અકળાઈને તે કહે છે :

“મારી કમાણી હું વાપરું તે મને ન વાપરવા દેવી ને હું ગમે તો મરી જાઉં પણ મારાં માબાપને જ સ્વાધીન કરવી—આ તે કેવી દુષ્ટ ઇચ્છા !” “હું કયાં જાઉં? ઉભા પણ ન થવાય ત્યાં કયાં જાઉં?”—એમ છતે સાધને તેમને નિઃસહાયતાના ઉદ્દગાર કાઢવા પડે

છે એટલામા દનાભાઈ મુળાઈચી આવ્યા ને તેમને મુળાઈ સાગના સારુ વર્ધ ગયા ?

માતાની આ પ્રકારની વર્તણૂકનું પૃથક્કણ કરતા તેઓ કહે છે

“ મારા ભાઈ ઉપર પ્રત્યક્ષ ને સ્વાભાવિક પ્રેમ હતા, ‘ હું તેને મુલો ધર્યો છું ’ આ વજ્રપાત જેવું વચન પાંચ સાત વર્ષના અરસામા ચોથી પાંચમી વાર કેમ નીકળ્યું ? અનુસંધાન મેળનીએ ત્યારે જણાય છે કે જ્યારે જ્યારે આ વિચાર મારી ગાના મનમા ઉડેતો ત્યારે ત્યારે મારી વડુ મારે ઘેર રહેતી જ્યારે તેને કાઢી મુકી હોય તેના પ્રસંગમા કહી આવો અસ પ્રગટતો નહિ મારી માએ મોઢે બે ચાર વાર કહેલું કે હું ને તારો બાપ ન હોઈએ તો આ છોકરાની શી વયે ? મેં જાતે તથા બીજી રીતે પણ ખાતરી કરેલી હોય તેની જે મારા દીકરાથી પ્રિયેષ એને જીવના મુખી પામીશ, ને હું ન હોઉં ત્યારે પણ હું ખી ન થાય એવો બદોબ્ધત કરીશ આ દાવનો મદનાડ વધ્યો તેવામા પણ એ જ વાત ચર્ચાહતી હતા એ જ વિચાર ! દાક્ષમા પાંચ ૭ દિવસથી મારી વડુને ગમ્મી હતી એટલે વગી વિચાર તાગ્ને થયો કે પોતાના બે છોકરા મુકીને મારા છોકરા પર ધ્યાન નહીં આપે કેમકે મારે તાબે જ રહે તો દીક, એ, વખતે નહીં બને આ વિચાર થયો હોવા જ જોઈએ ને તે જ કહી ગયો તે લગઈ રૂપે જણાઈ આ યા ! ” ૨

માતાના વર્તન વિશે મણિનાને કાઢેતું આ નિદાન આસપાસનો સદર્ભ જેતા પછે અગે સાચું લાગે છે ચાર હજારના દસ્તાવેજ અગે માતાએ ઉઠાવેલી તકરાર એનો ખીજો પુરાવો છે

મણિવાલ મુળાઈચી નડિયાદ આ યા તે પછી પણ તમિયત નગમ રહ્યા કરતી હતી એક દિવસ (૧૮૮૮ના જુલાઈમા) એ

૧ અપ્રગટ આ ૨, પૃ ૧૦૬-૧૦૭ તા ૧૮-૫-૮૮ની નોંધ

૨ એજન પૃ ૧૦૮ તા ૧-૫-૮૮ની નોંધ

તાવમા પડ્યા હતા ધરના બધાને નાતમા જન્મવા જવાનું હતું માતૃશ્રીએ એકલા મણિનાવ માટે જ રાધ્યું હતું તેમણે મણિનાવને જમરા બોનાવના સારુ ચાકરને એકલા મકાનમા મોકલ્યો.

તાવ આવ્યો હોવાથી મણિનાવે જવાન વાળ્યો ‘તાવ આવ્યો છે એટલે જમરાની વાર છે’

આ ઉપરથી તેમના માતૃશ્રી સત્તાપીગાથતા આ રા ને દીકરાને ધમકાવતા કહ્યું ‘પહેના કહ્યું હોત તો નાતમા જમી આવીને રાખત’

એકલા મકાનમા એકલા તાવમા પડેલા મણિનાવ માણસ વગર ઝાની સાથે કહેનરાવે ? તેમને જુ ઓછું આવ્યું “અરે ત્વ ! મારે આવો ઓરીઆળો રાટનો આવો નહો ! ને તે પણ માગ આપતા-મુકતા છતા !”

નાતમા જમીને આવ્યા બાદ માએ જમરા બોવાયા મણિનાવે ના પાડી તે પરથી માએ અધિક કુન્યતો કહ્યા જે પુત્રની કમાણીની તેમના ધરમા ઉજાસ આવ્યો હતો તે જ પુત્રને એ ડરેલા લાગ્યા

“હજુ પણ કયા મુઠ્ઠી દુ ખ દશિ ? આજે બમે વર્ષથી હોરાન કરે છે, હવે તો નિઠાન કર ”

મણિનાલે જવાબ આપ્યો “એ વાત ઇશ્વરને હાથ છે, પણ મારાથી જે થશે તે ડરીશ ” તો પુનઃ પ્રત્યુત્તર મળ્યો “જ તારે કાવે તે કર, તેમા શું ખાસકું ફાની જવાનું છે ?”

માતાની આ મુદ્રતાએ મણિનાવને જમરા આઘાત આપ્યો ‘જે માણસ મને મુઠ્ઠો ચડાવ છે તેના ભેગો દુ વાવથી જમીશ નહિ’ એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો તદ્દનુસાર તેમણે પોતાના મિત્ર

સાંકળાયદ શેઠને રસોઈ સારુ જોઈતો સામાન મંગાની આપના કહ્યું. પણ શેઠ તો માનુ હિપગણુ લઈ, મિત્રને હપકો આપીને ચાલ્યા ગયા !

મણિલાલે આખી રાત અનેક તર્કવિતર્કમા રડતા રડતાં પસાર કરી. સવાર થઈ જૂખ લાગી. પણ વાસણૂકસણૂ કશું નહોતું એ વાસણુ વેચાતા મગાવીને એકાદ રસોઈયાને બોલાવી ખીચડી ઓરાવી ખાવાનો વિચાર કરતા હતા. ત્યાં ચતુરભાઈ આવ્યા તેમણે ચતુરભાઈને બધી વાત કરી

ચતુરભાઈએ દિવામો આપ્યો ને તે વાસણુ વગેરેનો ખદોખસ્ત કરવા ગયા. દરમ્યાન માતુશ્રી આવ્યા જમવાનું પૂછ્યું મણિલાલે ના પાડી એટલે જરાતરા આગ્રહ કરીને ગયા. નવેક વાગ્યા પણ ચતુરભાઈ ન આવ્યા એટલે જૂખ્યા મણિલાલે એક રોર દૂધ ગિતુ કરાવ્યા વિના ખી લીધું પત્રી ચતુરભાઈ આવ્યા તેમણે મણિલાલને હાથ તમિયત નરમ હોનાથી મા સાથે સમાધાન કરવા સમજાવ્યા અને માતુશ્રીને સારી પેટે હપકો દીધા

માએ પણ જભરા કાઢતા “મણિલાલે ચાર હજારનો આગયો દસ્તાવેજ શા માટે કર્યો ?” એમ કહી દીધું છેવટે સમાધાન થયું

આ બધો વખત નબુઆઈ મણિલાલની નજર આગળ પણ દેખાતા નહિ ગભીર માદગીમા સપડાયેલા દીકરાની તમિયતની કાળજી કે ચિંતા ખતાવતી તો એક બાજુ રહી, પણ એવી નિયતિમા પણ પૈસાને માટે દીકરાને સતાવવામા બાપે બાકી ગખી નહોતી મુબઈથી આવ્યા પત્રી મણિલાલને નબુઆઈએ માફ કહી દીધું હતું કે ‘હું’ ધરને માટે દૂધના પૈસા નહિ આપુ.’ એટલે મણિલાલ પોતાની પાસેથી પૈસા આપીને દૂધ મંગાવતા.

સમાધાન થયા પત્રી થોડે દિવસે વાત નીકળના નબુઆઈએ તેમને કહ્યું “તે ચાગ હજારનો દસ્તાવેજ તારે નામે કર્યો અમને ખોટું લાગ્યું છે ”

આ સાલગીને મણિનાથ આત્મગત ઉદ્ધાર કાઢે છે “ગો ઇન્સાફ! મારી કમાણીની મેં વ્યવસ્થા કરી ને આ લોકોને આપી ના દીધી તેમા એમને જોડુ લાગ્યું! ને મારા ડોકરા નીખ માગીએ, ને માખાપ તથા નાના ભાઈ મારે પૈસે ચેનગાજી કરે! વાહ! રે વાહ!”

વગી પિતાએ તમ્બાર ઉધારી ‘ધરમા ધી નથી, ઘડું નથી, તે ટું લાવનાર નથી, મારે આવો ખરચ ચાને નહિ તમારે પરડે તો લાવો ને ખાઓ — એમ કહીને મણિનાથ પામે તેમણે પૈસાની માગણી કરી

એક દિવસ નભુભાઈએ દીંગ પાસે ઘીના રૂ છુ માગતા કહ્યું કે ‘(પૈસા) આપે તો ઘી આવશે, નહીં તો ઘી વિના ખાવું પડશે

મણિલાલે જવાબ આપ્યો “રૂપીઆ જરૂર હોય તો લો, પણ આ તે વીલી જેવો વ્યવહાર કેવો? હાન રૂપીઆ નહીં આપુ, અને ઘી વિના જમાગો તો જમીશું”

આ ઉપરથી વગી કેન્ડાસ થયો ભાગ વહેચી લો, ગુદુ રો, વગેરે વાતો ત્રેસમધ થના લાગી મણિનાથે ભાગ વહેચનાની હા કહી પણ સાજ પાતા જ એ વાત ટાલી પડી ગઈ ને ઘી આપોઆપ હાજર થયું પછી તેમના મિત્ર આગળ માખાપ મેડેના લાખા કે “ભાગમાગમા કાઈ છે નહીં, એમા માર્છ મજે તેમ નથી, આ મદનાડમાથી મરી ગયો હોત તો આ વેળા આવત જ નહીં, શા માટે ગરબા કરે છે? હજી તો નાના દોકરાને પરણાવો છે પછી વાત”

માખાપનું આવું શુ વર્તન જોઈને મણિલાલ તેમના પરથી આસક્તિ ઉઠાવી લેતા હોય તેમ કહે છે “ધન્ય છે! મને પણ સસારમા કાઈ પર તો નહીં પણ આટલા માખાપ પર આસક્તિ

જારાઈ રહી હતી કે બીચારા શુ કરશે તે આવી પ્રપચરિયા ન જાગી
હોત તો ક્યારે તુટત ! 'ભાનુ થયુ લાગી જાગળ !' ૪

મણિલાલના માતૃથી જૂના ધગમાથી એક દિવસ નવા ધગમા
રસોડુ કેન્દ્રી નાખીને બીજો દિવસે પાંચ ડોસાને નવા ધગમા નથી
કાવતુ એવુ બહાનુ કાઢીને જૂના ધરમા ગયા તેમણે આમ કરીને
મણિલાલને જુદા ઝાઝાનો પેતરો રચ્યો મણિલાલે આ કળિયાથી
કટાણીને માથાપને માસિક રૂ ૧૫ આપવાનો નિયમ કરાવ્યો એટલે
'મા ખુશ થઈને પૂર્વવત્ વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા' ૫

નજીભાઈ તા ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૯ના રોજ નડિયાદમાં અવસાન
પામ્યા પિતાના અતકાળ વખતે મણિલાલ તેમની પાસે નહોતા
નોકરી અંગે કન્ઝના તે વખતના દીનાન મોતીલાલ લાલભાઈને
મળવા સારુ મન સુખરામે બોલાવ્યા હોનાથી એ શનિવાર તા ૩૧
ઓગસ્ટ ૧૮૮૯ના રોજ મુખર્ષિ ગયા હતા નજીભાઈને દશેક દિવસથી
તાલ આવતો હતો, પણ ટઈ ભય જેવું નહોતુ છતાં મણિલાલે
ભય અટકાવવાને મુખર્ષિ જનાનુ માડી વાળ્યુ, ત્યારે નજીભાઈએ એમની
અટકાવને હસી કાઢીને અત્યંત આગ્રહથી તેમને મુખર્ષિ મોકલ્યા

મુખર્ષિના કામ મણિલાલે જતાવેત ઝટપટ પનાવવા માથા
કન્ઝના પુસ્તકો બેગા કરી લીધા મેકેન્ડરીએટમાં પેતાની નોંધ અંગે
તપાસ કરવાની હતી તે કરી ને તેમના નાટક સબધી નાટક મંડળી
સાથે પતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાઈ પત્યુ નહિ મોમરારે સાજો
તેઓ મુખર્ષિની નીમળવાના હતા, ત્યાં પિતાના મૃત્યુના સમાચાર તેમને
મુખર્ષિમાં તાગ્યો મળ્યા ૬

૪ અપ્રગટ આ ૩, ૫ ૧૧૧-૧૧૮ તા ૨-૮-૮૮ની નોંધ

૫ એન, પૂ. ૧૧૬ તા ૨-૮-૮૮ની નોંધ

૬ એન, પૂ ૧૨૮ ૧૨૯ તા ૪-૧૦-૮૯ની નોંધ

મહિનાન મ્હે છે કે પિતાનુ મૃયુ તા ૧ સપ્ટે ૧૮૮૮ની પૂર્વરાત્રિએ થયેનું તેની મૃત્યના તે જ રાત્રિના પશ્ચિમ ભાગમા અખતની અદર પોતને થઈ હતી! સોમવારે સનારે પૂજા કરતા પશુ એ વાત સૂચવાઈ હતી! પોતાની ગેરહાજરીમા પિતાનો દેહ પશ્ચો, તેથી એમને અતુન શો થયો પ્રારબ્ધયોગને અધીન થઈ મન વાળી, તે નડિયાદ આન્યા

નલુભાઈના ચોપા તપાસના જણાયા કે ઉવરાણી આશરે પાચેક હજારની ને દેનુ એક હજારનુ હતુ આ વખતે મહિનાન પાસે રૂ ૪૧૦૦ જેટની બચત થયેલી હતી તેમણે સાતિના ગિવાજ કરતા ફોટી-અમણી રૂમ (આશરે રૂ ૭૦૦) ખરી ને પિતાની ઉત્તરક્રિયા ઉત્તમ રીત કરી

આ વખતે મહિનાનની પામે રોકડ ૬૧ ધણુ એાધુ થઈ ગયુ હતુ થોડા રૂપિયા તેમણે પિતાશ્રીના લટેણામાથી ભેગા કરી લીધા ઉપરાત બાગમાને દિવમે જ જાનનગરથી તેમના પગારના બાપી હતા તે ૩ ૩૦૭ની ફડી આવી આની તેમને પિત્રકુન આશા નહોતી મહિનાન આને પોતે ઉપાસતા હતા તે અખિતો પ્રભાવ ગણે છે! પિતાની ઉત્તરક્રિયામા પિતરાઈ કાકા બાલાભાઈએ તેમને ખૂબ મદદ કરી હતી એમ તેઓ રોજનીલીમા નોધે છે ૭

ચોરીનો મુકદ્દમા

મણિલાલને પોતાના ભાઈ માધવલાલ પર નિરંતર પ્રેમ રહ્યો હતો. આ ભાઈને લીધે તેમને માતાનાં કુવચનો સાંભળવાં પડ્યાં હતાં અને એને લીધે ચાર હજારના દસ્તાવેજ અંગે મોટો કુટુંબકેશ થયો હતો. માધવલાલના ચારિત્ર તેમજ જણાતર વિશે મણિલાલને બહુ ચિંતા રહેતી. માતાના ઠપકાની પરવા કર્યા વગર તેઓ માધવલાલના અધ્યાસ તથા વર્તન પર સતત નજર રાખ્યા કરતા હતા.

નવુભાઈના મરણ બાદ દોઢેક મહિને મણિલાલના ઘરમાં ચોરી થઈ. આનો ભેદ મેળવતાં ખજાર પડી કે નાના ભાઈ માધવલાલનો આમાં હાથ હતો. તેર વર્ષના ‘સાંગા’ (માધવલાલ) પર ઘરનાં સર્વનો એટલો જ ધો વિશ્વાસ હતો કે ઘરમાં દાગીનાની કાકમૂક તથા રૂપિયાની આપણે તેની દ્વારા ચતી. એના પ્રામાણિક વ્યવહારની ખ્યાં ઉપર ઉત્તમ છાપ પડી હતી. આથી તેણે ઘરમાં રૂપિયા દોઢ-એ હજારની કીમતનાં ધરણાંની ચોરી કરાવ્યાનું માલૂમ પડ્યું ત્યારે ખ્યાંને બહુ નવાઈ લાગી.

મણિલાલે પેટલાદથી આવીને આ બનાવ અંગે તપાસ શરૂ કરી તો જણાયું કે મણિલાલ દેવશંકર તથા માણેકલાલ નંદલાલ નામના બે છોકરાઓએ માધવલાલને ક્રિકેટના સામાનની પેટી લાવવાની, તે રમવા માટે જમીન રાખવાની અને ‘ક્રિકેટ ક્લબ’ કાઢીને તેમાંથી ફી વગેરેની આવક થવાની લાલચ દેખાડીને ધીમે ધીમે આશરે બે હજાર (તે વખતના સોનાના ભાવે) રૂપિયાના દાગીના કદાવી લીધા હતા.

એ બે છોકરાઓએ માધનવાનની રમૂર તે દાગીના મણિલાલના સસરાના માણસ મગળને આપ્યા હતા મગળે તેમાંથી ત્રણ દાગીના ગળાવીને તેનું સોનું રૂ ૮૦૭ માં ગીરો મૂક્યું હતું

એ રૂપિયામાંથી છોકરાઓએ એક કાગધડિયાળ, કિંદતો સામાન, વાગુ ઇ પરચૂરણ સામાન લઈને ગુપ્ત રાખ્યો હતો અને વધેના પૈસા માધનવાલને આપ્યા હતા

આ પૈસા વળી એક ભાનસાગ સોનીએ માધનવાલને બોળીને વેપાર કરવા લીધેના જણાયા

આ બધી વાતની તપાસ મણિલાલે ગામના ચાર-પાંચ આગેવાનોને સાથે રાખીને કરી નાનાસાહેબના વડીન ભાઈ દેસાઈજી ખાનસાહેબની હાનામણથી પોલીસની ગદદ પણ મળી

કાશીભાઈ મથુરભાઈ નામનો મગળનો પડેશી, જેને ત્યાં મગળે દાગીના મૂકેલા, તેને પકડતા તેણે બધી વાત કબૂલ કરી પડી મગળ પકડાયો મણિલાલ તથા તેમના મિત્રોએ અને બહુ સમજાવ્યો એટલે તેણે કબૂલ કર્યું કે,

‘દાગીના મારી પાસે છે ને હું દાગીના લાવી આપીશ’

તેણે સાગ ત્રણ તોલાની એક દાળખી આપી, પણ પાંચબી બીજી જણશે માગતા તે ફરી ગયો ને કરી દાદ દીધી નહિ

મણિલાલના પત્ની પણ આ બનાવમાં સડોવાયેના હતા એમ્ને પોલીસ વચ્ચેથી ખમી ગઈ અને ‘અરજ કરો તો અમે માલ પકડાવી આપીએ’ એમ કહેવા લાગી

પોતે ફરિયાદ કરે તો બહુ સફળતા મળે તેવી મણિલાલની રિયલિટી નહોતી છોકરાની સાક્ષી બિનટત્પાસમાં નબી ન શકે, વળી, પોતાની પત્ની તથા ભાઈ એમાં સડોવાયેના હતા એટલે તેમણે તરકાગ ફરિયાદ કરવાનું માડી વાળ્યું

પણી આ બનાવમાં સડોવાયેનો મણિનાન નામનો છોકરો બાળાશ કરનો ભાણેજ થતો હતો બાળાશ કરે મણિનાનને નુકસાનીનો અમુક ભાગ ભરપાઈ કરવા કબૂલ્યુ અને તેમને તે છોકરાને નહિ સડોવવા શરમાવ્યા ?

૫ઠી મુદ્દામાય મેળવવા પત્નીને હાથ કરવાના મણિનાને કેના પ્રયત્ન કર્યો અને આખરે મહાનક્ષત્રી કેની રીતે નાસી ગઈ એનો ઉ નેખ આવી ગયો છે મહાનક્ષત્રીના નાસી ગયા ૫ઠી મણિનાને દીવાની ધોરીમાં મગગીઆ સામે રૂ ૧૦૦૦૭ નો દાવો કર્યો હતો ૨ તેમાં તેઓ હાર્યા ૩ એટલે અપીલ નોંધાવી તો તેમાં મગગીઆ હાર્યો એટલે તેણે વગતી અપીલ હાઈકોર્ટમાં કરી ૪ છેવટે મગગીઆ હાઈકોર્ટમાં પણ હાર્યો હતો ૫

આમ સતત આઠ વર્ષ લગી જેને કારણે પોતાને ક્યોરીમાં દોડાદોડ પગે પડી હતી તે નાનાભાઈના કૃત્ય પ્રિયે મનન કરતા ભાઈ આ દાખનાથી મુધરે એ જ ઇન્જા તેમણે રક્ત કરી છે સમગ્ર બનાવનું અનનોકન કરતા ‘સર્વોપરિ તો પ્રારબ્ધ જ છે’ એમ મ્હીને તેઓ મન વાળે છે તે ઉદ્ગાર કાઢે છે

‘પ્રારબ્ધ પણ હવે મારા મનને કાઈ દુખ નરતુ નથી હવે જે હોય તે બને કાનવે કે નક્કી થઈ જાય—અહો ! સસારનાટમની

૧ અપ્રગત આ ૨, ૫ ૧૦૨-૧૩૬ તા ૧૭ ૧૧-૮૬ની નોંધ

૨ એજન, પૃ ૧૫૨ તા ૨૩ ૧૨-૯૦ની નોંધ

૩ એજન, પૃ ૧૬૫ તા ૧૦ ૮-૨ની નોંધ

૪ એજન પૃ ૧૭૦ તા ૬ ૨ ૮૩ની નોંધ

૫ એજન, પૃ ૧૮૬ તા ૧૯-૮ ૮૪ની નોંધ મણિનાવને આ કેસ અંગે ૧૮૮૭ સુધી નહિયાત-સુબઈ વચ્ચે દોડાદોડ કરવી પડી હતી તેમ એમણે ૧૮૯૭ માં કરેલા વસિયતનામાં પત્ની જણાવ્યું છે

તેઓ ‘મણિનાવનું વસિયતનામું,’ પરિશિષ્ટ ૧

રમુજ પણ ઓર જ છે, પણ તેમાં રહે છે તે પણ તેથી વિરક્ત ફરનારને જ સમજાય છે ને આનંદ આપે છે.”^૬

‘આની પછી ઓગણીસ દિવસે (તા. ૬-૧૨-૮૯ના રોજ) મણિલાલ જ્ઞાનદષ્ટિએ જિંદગીનું નિરીક્ષણ કરે છે અને સંન્યાસી થવાના વિચાર કરે છે. પણ વળી પાછું કુટુંબ માટેનું મમત્વ તેમને એમ કરતાં રોકે છે.

તેઓ કહે છે : “ સંન્યાસી થઈને ચાલી જાઉં તો આ કુલેશ દી, ને મને જે જ્ઞાનથી સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે તે સ્થિર થાય; પણ તેમાં મેં મન એકદમ વળાનું નથી; પુત્ર કેવલ ઝલુચુદ્ધિ છે. તેમનો નિસાસો મને નડે એમાં મારું શું કલ્યાણ? વળી જે xxxxx મારી સ્ત્રીના નામે ગણાય છે તે પણ એમ થવાથી તો મારાં મા તથા ભાઈને નડવા નૈધાર જ થાય. ત્યારે વીસ કદં ? હા, તેમ કરીશ. તેમ જ તેમ જ.....”^૭

તા. ૨૧-૭-૯૦ તથા તા. ૨૩-૭-૯૦ના રોજ મજિયારી મિત્રકતની મણિલાલે વ્યવસ્થા કરી અને પોતાની મિત્રકતનું વસિયતનામું તૈયાર કર્યું. પિતાની બધી મિત્રકત તેમણે ‘નાના ભાઈને આપી. તે ઉપરાંત પોતાની આગવી મિત્રકત ભાઈ તથા બે દીકરા મળીને ત્રણેને સરખે ભાગે વહેંચી આપી. વસિયતનામાની તારીખ પછી પોતે કરેલી કમાણીની પણ એ જ ધોરણે વહેંચણી થાય એમ તેઓએ નોંધ કરી.^૮ આ વ્યવસ્થા પરથી સમજાશે કે તેમને નાનાભાઈ પર પુત્રવત્ પ્રેમ હતો.

૧૮૯૧ના મે મહિનામાં મણિલાલે પોતાના બે દીકરાને ઉગ્રીત ધારણ કરાવ્યું. પછી તેમને ભાઈ તથા મોટા દીકરાનાં લગ્નની ચિંતા

૬. અપ્રમદ આ. ૧., પૃ. ૧૩૬ : તા. ૧૭-૧૧-૮૯ની નોંધ.

૭. એજન, પૃ. ૧૩૬-૩૭ : તા. ૬-૧૨-૮૯ની નોંધ.

૮. એજન, પૃ. ૧૫૬ : તા. ૨૩-૧૨-૯૦ની નોંધ.

થવા લાગી. એ વખતે સામેલના નામર બ્રાહ્મણોમાં કન્યાની ધર્મી અછત હતી. ગૃહસ્થ વર્ગની કન્યા લેવા જતાં દરેકને માટે ઓછામાં ઓછા રૂપિયા દસ હજાર ખર્ચ થાય તેમ હતું. ત્રણને માટે ત્રીસ હજાર ખર્ચવા જોઈતી મણિલાલની શક્તિ નહોતી; અને શક્તિ હોય તોપણ ગૃહસ્થમાંથી કેઈ કન્યા આપવા તત્પર થાય તેવો સંભવ નહોતો. આમ હોકરાને પરણાવવાની મુશ્કેલી મોટી હતી. બીજી તરફ, પોતાના અનુભવ પરથી તેમણે યોગ્ય વયના પુરુષ માટે લગ્નની આવશ્યકતા સ્વીકારી હતી. લગ્નજીવનના કડવા અનુભવને લીધે તે પ્રથાની વિરુદ્ધ કહેવાને બદલે તેઓ જુવાન પુરુષના ચારિત્ર્યગતર પરત્વે લગ્નની દૃઢ હિમાયત કરે છે તે ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. તેઓ કહે છે :

“મારા પોતાના અનુભવથી તેમ બીજાનાં દર્શનથી એક વાતનો મને નિશ્ચય થયો છે કે પુરુષાત્તન યોગ્ય વયનું થતાં માણસ જો સ્ત્રી-સમાગમ ન પામે તો તે કુહંદી થઈ જાય છે. આ એક મહા અનર્થ છે. ખાત્રાપીવા કરી આપનાર ન હોય તેથી દુઃખ થાય તે વાત તો એક જુગ છે, પણ આ અનર્થ બહુ ભયંકર છે, અને એનાથી સ્ત્રીસમાગમની મદદ અસરને અલાવે, માણસ તરફ, અવગંધી, બેદરકાર, અને કુહંદી થઈ જઈ આત્મચાલ વણસાડે છે. બહુ બધું સંસ્કાર હોય તો જ તે મીઠો સ્ત્રી શકે છે, કે બગડીને કેસાળે આવે છે. મારા ભાઈ તથા હોકરાને આવા ભયમાંથી બચાવવા માટે ચલવાન થવું, જોકે ખર્ચ નિમિત્ત તો તેમનું આરબ્ધ છે, એ મારી ફરજ છે.”

પોતે બોમ બનેલ અનિષ્ટમાંથી પોતાનાં બાળકોને ઉગારી લેવાનો તેઓએ આગ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, અને નાતના સાંકડા વળુંજને નહિ

વળગી રહેતાં 'બાયડ'માં^{૧૦} છોકરાઓને પરણાવવા તૈયાર થયા. શનિવાર તા. ૩૦-૪-૧૮૯૨ના રોજ તેમના નાના ભાઈ અને મોટા દીકરાનાં લગ્ન નક્કી થયાં. બંનેના કુલ રૂ. ૪૦૦૦૭ રોકડા સામા પક્ષને આપવાનું પરણ્યું.^{૧૧}

૧૮૯૩ના ડિસેમ્બરમાં તેઓ વડોદરા કાયમને માટે રહેવા ગયા. તે અરસામાં જ નડિયાદમાં તેમનું નવું ઘર બંધાઈને તૈયાર થઈ ગયું. બે દીકરા ને નાનો ભાઈ એમ ત્રણ જણ માટે ત્રણ ઘર તૈયાર થવાથી કુટુંબવત્સલ મણિલાલે સંતોષ અનુભવ્યો.

૧૦. બાયડ એટલે બાલિક-બહારના; નડિયાદની બહાર ગામડામાં રહેતા સાડોદરા નાગર બ્રાહ્મણ. આ 'બાયડ'ની ઉત્પત્તિ વિશે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે નડિયાદની આસપાસના કોઈ ગામડાના સાડોદરા કુટુંબમાં એકવાર લગ્ન-પ્રસંગ હતો. લગ્નને દિવસે જ, વિધિ પૂર્ણ થયા બાદ, વરતું મૃત્યુ થયું. કન્યાનાં માળાપે તે કન્યાને બીજે પરણાવી. તેથી જ્ઞાતિના રૂઢિચુસ્ત આગેવાનોએ એ કુટુંબને જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યું. આ કુટુંબનો પરિવાર 'બાયડ' કહેવાયો મણિલાલના વખતમાં આ બાયડો સાથે જ્ઞાતિનો રોટી વ્યવહાર ખરો, પણ બેટી વ્યવહાર નહીં. કાજકમે જ્ઞાતિબંધનો રાખિલ થઈ જતાં આજે એ ભેદ રહ્યો નથી.

૧૧. અપ્રિચ્છ આ. ૭, પૃ. ૧૬૪ : તા. ૧૦-૪-૯૨ની નોંધ.

[૨૮]

નોકરી કે કાજખાની કોટડી ?

૨

વડોદરા રાજ્ય તરફથી પાટણના અંચલગરોની તપાસ પૂરી કરીને છેવટે મણિલાલે તે કાર્યનો અહેવાલ રાજ્ય સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેમાં વડોદરાની અંદર એક વ્યવસ્થિત ભાષાંતર અને સંશોધન ખાતું ખોલવામાં આવે તો તેની દ્વારા ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષથી શરૂ કરીને અર્વાચીન કાળ પર્યન્તનો ગુજગતનો ઇતિહાસ તૈયાર થઈ શકે એવું સૂચન કર્યું હતું.

તપાસ દરમ્યાન ભંડારના તમામ અંચીની ફેરિસત તૈયાર કરવા ઉપરાંત તેમણે લગભગ પચાસ જોટલા અગત્યના અંચીની નકલ કરાવી લીધી હતી.

તેમના ભાષાંતર-સંશોધન-કાર્યની વડોદરાના તે વખતના નાયબ દીવાન રા. બ. આહલ્યે પર સારી છાપ પડી હતી. એટલે આહલ્યેના પ્રયાસથી ૧૮૯૩ના ડિસેમ્બરમાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી ‘સંસ્કૃત ભાષાંતર શોધ ખાતું’ ખાંચ માસ માટે ખોલવામાં આવ્યું અને તેના મુખ્ય અધિકારી તરીકે માસિક રૂ. ૩૫૦૭ (ખાખાશાઈ)ના પગારથી મણિલાલની નિમણૂક થઈ. આ સમયથી તેમણે વડોદરામાં સ્થાયી નિવાસ શરૂ કર્યો.

ખાંચ માસની મુદત પૂરી થયા બાદ, કામ જોઈને, ઉપર્યુક્ત ભાષાંતર-સંશોધન ખાતું કાયમને માટે આણુ રાખવાની રા. બ. આહલ્યેની યોજના હતી. પણ તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં જ આહલ્યેનું અવસાન થયું.

નેઈતો હતો ' એટલે મણિલાલે બાળાશંકરને રૂમ અપાવવાને બદલે વડોદરામાં કાયમની નોકરી અપાવી કે

બાળાશંકર હવે વડોદરા આવીને ગ્લા તેમણે મણિલાલ અને હરગોવિન્દાસ વચ્ચે ચાલતો અણમનાન જોયો એટલે બારોમાર 'અમદાવાદ ટાઈમ્સ'માં હરગોવિન્દાસની વિરુદ્ધ લખાવવા માડ્યું આ લખાણે વડોદરામાં ચકચાર જગાવી દીધાન તથા બીજા મિત્રોએ મણિલાલને તે અટકાવવા હું મણિલાલ કે બાળાશંકરે એમાં એક અલગ પણ લખ્યો નહોતો પરંતુ તેના લખનાર એમના કબજામાં હતા

બીજી તરફ પોતાના હોદ્દાની રૂઈએ હરગોવિન્દાસે મણિલાલનાં ભાષાતરો તપાસનાની માગણી કરી તે પરથી મણિલાલે તેમની વિરુદ્ધ એક રીતસરનું નિવેદન હજૂરમાં મોકલ્યું અને તેમાં જણાવ્યું 'હર ગોવિન્દાસ મારા ઉપરી થઈ શકે નહિ, ને ચાલ, એવો શ્રીમન્મદારાજના પાછલા હુકમોને ઉદ્દેશ પણ નથી' એ નિવેદનની સાથે તેમણે 'બાળવિનાસ' અંગેનું લખાણ વડોદરાની 'એજ્યુકેશન કમિટી'માં હરગોવિન્દાસે તેમના ભાષાતરોની વિરુદ્ધ લખાવેનું તેના પોતે આપેલો ખુલાસો^૪ વગેરે કાગળો પણ સામેન રાખ્યા

એ મગળો મણિલાલે દીવાનને મોકલા સાથે તેમના પર ખાનગી ચિત્રી લખી

"આપે મને આજ પર્યંત ઉપકાર વિના બીજું કાંઈ મળ્યું નથી, પણ હવે આપની પોતાની સ્થિતિ અતી બારીક થઈ ગઈ છે, તે વખતે આપને મારે માટે કાંઈ કરવું અડચણભરેનું લાગે તો મારા આ કાગળો ઉપર મારી વિરુદ્ધ દરાવ કરવો જેને આધારે રાજીનામું આપી દુ આલ્યો જઈશ "

એ જ વાત હરિદાસ વિનારીદાસ તથા મનમુખરામ દ્વારા

૦ અગ્રગટ આ ૨, ૫ ૧૮૩ તા ૧૮ ૯ ૯૪ની નોંધ.

૪ જુઓ 'મણિલાલ નબુભાઈ સાહિત્યસાવના', પરિશિષ્ટ-૪, ૫ ૩૭૧.

તેમણે દી બ મણિભાઈને કહેવરાવી, પણ દીરાને મણિનાલને જવાની ના પાડી ને વિરોધીઓ સામે લડી લેવાનું ઠરાવ્યું

આમ રડોદગ રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થના ત્યારથી તેમને ખખપટમાં સડોવાનું પડ્યું હતું વડોદરાના વાતાવરણથી કટાળીને એ કહે છે

“આ કાજળની કોટડી છે, એના ડું આવીને ફસાયાથી પસ્તાઉં છું, વગર ગધે જવાય તો સાફ” ૫

ખાળાશ કરના પત્રકારો હરગોવિંદાસની વિરુદ્ધ ‘અમલાવાદ ટાઈમ્સ’માં લખતા હતા તેનું સમાધાન રાવના દીરાને મણિભાઈ વચ્ચે પળ્યા અગાઉ મણિનાને તેમનું પોતાનું એવું જ કામ કરેતું તેથી મણિભાઈએ મણિનાને એ બાબત માણુ કરના માફતુ આનું પરિણામ એ આનું કે હરગોવિંદાસના મનમાં દૃઢ સંકેત પેળી કે તેમના વિરુદ્ધ લખનાર-નખાનાર મણિનાને જ છે તેમણે ખાળાશ કરના અગત ગીમત રનારા લખાણ વડોદરાના ‘દિનેન્દુ’ પત્રમાં છપાયા તે પછી મણિનાલની અગત નિદા પણ ‘દિનેન્દુ’માં પ્રગટ થઈ ‘ગસ્તગોસ્તાર’, ‘દિનેન્દુ’, ‘ગુજરાતી’ વગેરે પત્રોમાં ‘ગુજરાતના નેપથકો’ના જવામજમે તીખુ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયું ‘હિન્દુસ્તાન’ અને ‘મુદર્સન’માં એના પ્રત્યુત્તર આપ્યા, ‘જેથી બધા પત્રો દમાઈ ગયા’ ‘ગુજરાતી’ એ તો અધૂરું મૂકેતું નખાણ પૂરું થ ક્યું નહિ!

વડોદરા તળમાં હરગોવિંદાસે ‘વિચારસાગર’ અને ‘સનાતન વિજય’ની અદર, મણિનાને વડોદરા રાજ્ય માટે કરના ભારતરો એમ છે એમ સાબિત કરવા સારું દર અકસાઈએ ‘મિજા અવતરના

માડી ' તેનો જવાબ મણિનાવના મિત્ર પ્રદવાદજીએ ' વડોદરા નક્કર ' માં આપવા માલો એને તે દીકા પણ બધ પડી ગઈ કે

આ બની લગાઈ ચાલી હતી તેથી ઉસ્કેરાઈને બાળાશ કરે ' અમદાવાદ ટાઈમ્સ ' માં નગી હરગોવિનદાસ વિરુદ્ધ સખત લખાણ કર્યું ' મણિલાલ તથા પ્રદવાદજીએ તેમને ઘણા વાપા, પણ બાળાશ કરે અનુકથા નહિ સમાવાવના આવેન પ્રસંગે ચાલ્યા ગયા વાત વધી ગઈ

પરિણામે ૧૮૮૪ના ઓગ્ટોબરમાં હરગોવિનદાસે વડોદરા રાજ્ય કાઉન્સિલને અરજી કરી ' અમદાવાદ ટાઈમ્સ ' અને તેમાં મારી વિરુદ્ધ નખનાર મણિનાવ તથા બાળાશ કર ઉપર લાઈમિન માડના (બદનલીની ફરિયાદ કરવા) પરવાનગી આપો '

દીનાને વચ્ચે પડીને સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો

મણિલાલને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે કાઉન્સિલને સામી અરજી કરી

" હરગોવિનદાસે મારા ઉપર શખ રાખી લાઈમિન માડના અરજી કરી છે તેની નમન આપો કે જેથી હું સામે લાઈમિન માડી શકું. "

દીનાને તેમને અરજીનો નકલ ન આપી, અરજીનો નિમન પણ ન કર્યો ને તેમની નોકરીની મુદતનો નિમન પણ ન કર્યો મણિનાવ દમાઈને સમાધાન પર આવે એ આશયથી તેમણે માત્ર બીજી ને મહિનાની મુદત વધારી આપી ૭

૧૮૮૫ના જાન્યુઆરીમાં મહારાજા સયાજીરાવ પ્રિતાયતથી આગળ બાપટ કેસને કારણે દી બ મણિલાલ પ્રત્યે તેમને અણગમો બેપજ્યો હતો મણિલાલની નોકરીના કાગળો મહારાજાએ મગાયા

એપ્રિન સુધી તેમણે એ કાગળો પોતાની પાસે રાખી મૂકીને પાછા મોકલ્યા, પણ નિકાન કર્યો નહિ.

એ અગ્સામા મહારાજાએ હરગોવિન્દસને ‘અમદાવાદ ટાઇમ્સ’ પર બદનક્ષીની ફરિયાદ કરના હુકમ થયો હરગોવિન્દસે તેમ કહ્યું. ‘ટાઇમ્સ’વાળો મણિલાલ, બાળાશશ્વતુ નામ આપે તે મારે હરગોવિન્દસે બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમા એ ફાળા નહિ.

ખીજી તરફ, મણિલાલની નોકરીના કાગળો રાજ્યની કાઉન્સિલમાં પહોંચી રહ્યા હતા મહારાજા નીનગિરિ ગયા દીવાન દીકરો પરણાવવા પોતાના વતન ગોંડરે ગયા કાઉન્સિલ દક્ષિણીઓની બેઠેની હતી. તેમને મણિલાલે ૧૮૮૫ના જૂનમા લખ્યું.

“ જન-મુખારી ‘ટપ્પી’ મારા ખાતાને પગાર મળ્યો નથી. કાગળો કાઉન્સિલ આગળ પડી રહ્યા છે કા તો કામનો નિકાલ કરો કે પગાર આનંતો કરો ”

કાઉન્સિલે ભાષાતર ખાતું બંધ કરવા હુકમ કર્યો પણ પગાર આપી શકાશે નહિ એમ જણાવ્યું. મણિલાલે પગાર બામત ફરીથી લખ્યું છેવટે પગાર મળ્યો અધૂર્ગ રહેના કામ અંગે તેમણે નિવેદન કર્યું અને ૧૮૮૫ના જુલાઈમાં ભાષાતર ખાતું બંધ કરીને તેઓ નડિયાદ આવ્યા.

વડોદરાની ખટપટમાંની છટા થવાથી તેમને આનંદ થયો ઘેર આવ્યા પછી વાસણા ખાતે લીધેની જમીનની તપાસ કરી તો તેમા એમને પાંચ હજાર રૂપિયાની ખોટ જણાઈ આથી તેમણે જમીનની ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરના અને તેની બગાડ દેખરેખ રાખવા પાછળ પૂરતો સમય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ અરસામાં મુળધર્મમાં 'હિંદુસ્તાન' પત્રના અધિપતિ વન-
માળી લાધાએ 'સાક્ષર સહાયક ગ્રન્થોદયક મંડળી' કાઢી હતી તેમાં
મણિલાલે ૩૧. રૂપિયા એક શેર લીધો અને તેમની ભત્રામણી
ખીનખીનએ પણ એ શેર લીધો ૬

અધ્યાત્મ-આનંદનો પ્રસંગ

વડોદરા રાજ્ય તરફથી સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત સંશોધન-સંપાદન અર્થે મણિલાલને મોંપાયેલ અથો પૈકી નીચેના આ દોઢેક વરસના ગાળામાં તૈયાર થયા હતા :

સાર સંગ્રહ, ભાગ ૧ તથા ૨; વસ્તુપાલ્યચરિત; સમરાદિત્ય-ચરિત; યોગમિન્દુ (અપૂર્ણ); અનેકાન્તવાદ્યવેશ; પંચોપાખ્યાન (જૂની ગુજરાતીમાંથી ભાષાંતર); અલંકારચૂડામણિ; (અપૂર્ણ); ન્યોતિષ્કંડ (અપૂર્ણ); વૃતરત્નાવૃત્તિ; રુદ્રચંદ્રગારતિલક (અપૂર્ણ); રસમંજરી ટીકા; હંદોનુશાસન (અપૂર્ણ); નૈપધટીકા (અપૂર્ણ) અને અભિનંદનકાવ્ય (અપૂર્ણ).^૧

નોંકરીને અગે આટલું કામ કરવા ઉપરાંત વડોદરા-નિવાસ દરમ્યાન તેમણે કચ્છ રાજ્ય માટે ‘વાકપાટવ’ને ‘શિક્ષણ અને સ્વશિક્ષણ’ એ બે પુસ્તકો તૈયાર કરીને મનસુખરામને સોંપ્યાં; તેમાંથી તેમને રૂ. ૧૨૦૦ મળ્યા. ‘ગાનમંજૂષા’ માટે રૂ. ૩૩ કરેલું ‘ચેતનશાસ્ત્ર’ પણ આ વખતે પૂરું થયું. ઉપરાંત, તુકારામ તાત્યા તરફથી ‘જીવ-મુક્તિવિવેક’નું અને ગિરધરલાલ હીરાભાઈ તરફથી ‘સમાધિશતક’નું અંગ્રેજી ભાષાંતર તેમણે તૈયાર કરેલું તે પણ આ

૧ આ હકીકત ‘સુદર્શન ગદ્યાવલી’ને અંતે આપેલી યાદી તેમજ મણિલાલે પોતે છપાવેલી ‘List of M. N. Drivedi's works’ નામની અંગ્રેજી યાદીને આધારે તૈયાર કરેલી છે. વડોદરા આવ્યા પહેલાં અને વડોદરા છાડ્યા પછી તૈયાર કરેલા અથોને બાદ કરીને આ કૃતિઓ તારવી

અરસામાં બહાર પડ્યું તુ વ સો માટે રચાતા ન્યાયશાસ્ત્રનો પૂર્વ ભાગ-‘પરામર્શ ખડ’-પણ આ અરસામાં પૂરો કરીને તેમણે તુ વ સો ને મોકળી આપ્યો. સ્વેચ્છાએ તૈયાર કરેના ગ્રંથોમાં પ્રથમ, વેદાન્તોપયોગી વચનમાત્ર ભેગા કરીને ‘The Imitation of Shambhara’ આયોજનય છે તેનું ગુજરાતી ભાષાતર ‘પચગતી’ પણ તેઓએ અગ્રેષ્ઠ ગ્રંથની સાથેજ જાપના આપ્યું આ સિવાય ‘આત્મનિમજ્જન’ એ નામે, ૧૮૯૫ના જૂન સુધી પોતે રચેના સઘળા કાન્નોનો સમ્રહ, ભાષ્ય સહિત તૈયાર કરીને તેમણે છપાવના આપ્યો ૨

વળી, તેમને આ અરસામાં નીચેના પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ મોપવામાં આવ્યું

(૧) વડોદરાની ‘લો કમીટી’ તરફથી ‘નિરાદ્વતાડન’,

(૨) ‘બોમ્બે સસ્કૃત સીરીઝ’ માટે ‘સ્વાદ્વાદમજરી’,

(૩) મન સુખરામ દ્વારા ભાવનગરના દીનાન ગૌરીશકર ઉંઓઝાનું જીવનચરિત્ર

(૪) પ્રો ગજજર દ્વારા સસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના ઇતિહાસનું કામ ૩

આ ચાર પૈકી માત્ર પહેલું જ તેઓ પૂરેપૂરું તૈયાર કરી શક્યા હતા બીજું તેમણે અધૂરું મૂકેલું તે પાછળથી સ્વં આનંદ શકર દ્રુવે પૂરું કર્યું હતું ત્રીજા પુસ્તકનું પારિતોષિક રૂ. ૨૦૦૦ મળવાનું હતું પરંતુ તેની યોજના પરત્વે ચરિત્રનાયકના વારસો સાથે સૈદ્ધાન્તિક મતભેદ પડનાથી મણિલાલે તેના પહેલા પાંચ ગ્રંથોનું

૨ અગ્રગ્રંથ આ ૧, ૪ ૧૮૫ ૧૮૬ તા ૧૮ ૮ ૮૪ની નોંધ

૩ એજન, ૪ ૧૮૬ ૯૭ તા ૨૨ ૮-૮૫ની નોંધ

૪ આમાંથી પહેલા પ્રકરણની હસ્તપ્રત શ્રી અલુભાઈ પુરાણીએ મેળવીને ૨૫ વિ સભાને મોકલી છે તેમાં મણિલાલે ચરિત્રરેખનનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો છે

લખીને છોડી દીધું હતું પાછળથી આ કામ સ્વ કૌશિશ્રામ મિથનહર રામ મહેતાએ કર્યું હતું ચોથું પુસ્તક પણ તેમનાથી તૈયાગ થઈ રાખ્યું હોય એમ જણાતું નથી

‘સુદર્શન’ માસિકનું કદ તેના તત્ત્વોએ ૧૮૮૪ના ઓક્ટોબરથી શરૂ થતા દસમા વર્ષથી આઠ પાના જેટલું વધારીને તેનું લગભગ બે રૂપિયા કર્યું હતું આ સમય દરમિયાન ‘સુદર્શન’ મા મણિનાનના અક્ષર ભર્યા ઉત્તમ નમૂનારૂપ ‘અખ્યાસ’, ‘પૂર્વ’ અને ‘પશ્ચિમ’ તથા ‘ગૂજરાતના લેખકો’ નિશે ત્રણ મ ત્વની લેખમાળાઓ શરૂ થઈ હતી આ ઉપરાંત ‘સુદર્શન’ મા નિયમિત અથાવનોકન કરવાનું ગૃહ અને રાત્ર્ય નિલામમા લોકસમ્રદાયથી લેખો લખવાનું અને સનિત સાહિત્યરસિષ્ઠ વાનગીઓ પીરસવાનું મામ તો ચાલુ હતું જ

વડોદરા-નિવાસ દરમિયાન મણિનાને ‘પ્રેમાનંદના નાટકો’ના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન હાથ પર લીધો હતો તે બાબત ખાસ નોંધવી જોઈએ

તા ૨૧-૨-૧૮૮૪ના રોજ તેઓ સ્વં આનંદશકર ધ્રુવ, સ્વં નરસિંહરાવ દિવેગીયા, સ્વં કેશવનાન ધ્રુવ અને સ્વં કનિ મન્ત પર પત્રો લખીને તેમણે તે દરે નિવાનનો પ્રેમાનંદના નાટકો નિશે તેમજ આચીન કાવ્યમાળા ચાલુ ગણવી કે નહિ તે બાબત અભિપ્રાય માગ્યો હતો આ પત્રના ઉત્તરમા મન્તે અને નરસિંહરાવે આચીન મા રમાળામા પ્રગટ થયેલા પ્રેમાનંદના નાટકો કોઈ આધુનિક લેખકના હશે એમ શકા જણાવી હતી કેશવનાન ધ્રુવે મીન સે ડુ હતું અને આનંદશકરે ધ્રુવે આચીન માગ્યો યોગ્ય અધિભારી દ્વારા સપાલિત મરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવવાની મોઘમ સૂચના કરી હતી ૫

પ્રેમાનંદના નાટકોના કર્તૃત્વ નિશે સૌથી પ્રથમ શમ સ્વ મન્જારામ શ્રી દેસાઈએ ૧૮૮૨મા વ્યક્ત કરી હતી પત્રી બીજી

વર્ષે ૨૪. રાજરામ રામશંકર શાસ્ત્રીએ તે વિશે ‘મુદર્શન’માં ૨૫૪ શંકા વ્યક્ત કરી.^૬ મણિલાલ, એ પ્રશ્નને અધિકારી વિદ્વાનો સમક્ષ ધરીને, ‘ત્રેમાનંદનાં નાટકો’ના કર્તૃત્વની ચર્ચાના ત્રેરક બન્યા હતા એમ કહી શકાય.

અધ્યાત્માબ્યાસમાં પણ તેઓ આ વખતે ઠીક પ્રગતિ કરે છે. સપ્તશતીના ૧૦૦૦ પાક પૂરા થવાથી તે બંધ થયા. બાકીનો ધ્યાનાદિ ક્રમ આજુ રહ્યો. તા. ૧૯-૯-૯૪ના રોજ તેઓ પોતાની સાડગ્રીસમી વર્ષગાંઠને દિવસે પોતાને થયેલ અધ્યાત્મ-આનંદના ત્રણ પ્રસંગો નીચે મુજબ વર્ણવે છે :

“નાના પ્રસંગો પણ કોઈ વિલક્ષણ મળા કરાવી દે છે. એક-વાર બાળાશંકરના તેડવાથી અમદાવાદ ગયો. ઘણા હતા. જમવા બેઠા ત્યાં અમદાવાદ ટાઈમ્સના માલીકને કારભાર કરતો જોઈ, તથા વાણીઆની પ્રકૃતિ પ્રમાણે રસોઈમાં થયેલી ખરાબી જોઈ, મનમાં ક્ષોભ થયો કે વડોદરાના દીવાન અને અમદાવાદ ટાઈમ્સનું સમાધાન કરી આપ્યું તે સંબંધમાં તેની પાસે તો બાળાશંકરે આ જન્યાકૃત નહીં કરાવી હોય? ને એમ હોય તો આપણે જમવા આવ્યા તે ખોટું કયું. મન આવી શંકામાં બહુ ક્ષેપ પામ્યું. એવામાં, જમતી વખતે જે કવિંતા બોલવાનો રિવાજ, તે પ્રમાણે સાંકળઅંદ શેઠ બોલ્યો. વશચિદ્ મૂર્મો શરૂ થયાદિ. એ સાંકળતાં જ સમાધાન થઈ ગયું ને ‘પરમાત્માની ખુબીના આનંદમાં મસ્ત થઈ જવાયું; જે શાંતિ વ્યાપી તે કહી શકાતી નથી. હમણાં બાળાશંકરને ઘેર આવ્હ હતું. જમવા ગયો હતો. જમતે જમતે મનમાં જ વિચાર આવ્યો કે “હર-ગોવિન્દાસ સાથે આ વિરોધ અને આ પેપરોની મારામારી ને આ

૬. જુઓ ડૉ. પ્રસન્ન ન. વડીલકૃત “કવિ ત્રેમાનંદની સંદિગ્ધ કૃતિઓ”, પૃ. ૧૬૫; ૨૫૫.

ફળેતી બહુ શા માટે જોઈએ ? વળી એમ સમાધાન થયું કે શું સત્ય મારું જવા દેવું ? દુનીયામાં સત્ય તો મારું જ જાય છે, * * * એ તાગ સત્યની કેવી પરીક્ષા કરી તે જોઈ કે નહિ ? વળી પ્રશ્ન થયો કે ત્યારે એમાં આપણો વાક હશે તો ? દુનીયાને માટે આપણે નાનાયમ હોઈશું તો ? સમાધાન થયું કે ના, ના, દુનીયા જ આપણે માટે નાનાયમ છે, પરમાત્માની પીઠાન કરનારને દુનીયા જ નકામી છે, ને તે જ્ઞાન જ એને આપા ખુબ સખ્ત માર મારી કટાણા ઉપજાવી દુનીયાથી છોડવે છે માટે જે ધ્યાન છે (તે) હીંજ છે, સન્યાસને માટે પાખી તૈયારી છે આવા વિચારમાં મન આનંદ પામી ગયું, અને “એવકાર્ધ જ સરંધા ગુરુ છે એમ નિશ્ચય થયો જમી ઉઠ્યા, બીજી વાતોચીતો કગતા હતા, એનામાં એમણે બાળા શકર બોલી ઉઠ્યો “મણિનાન ! તારો સરમર બહુ ઓર છે, હજી તારે માટે કોઈ ભવ્ય ભવિષ્ય બાળી છે, અને આ બધું જે ધ્યાન છે, ને આજ પર્યાંત થયું છે તે તે માટેની તને તૈયારી છે એમ માનજે ” માર મન ચમળી ઉઠ્યું અહો ! મારા મનની વાત આણે શાથી કહી ? ! એ વાત મેં એને હીં બતાવી, એટલે બહુ આનંદ થયો તેમાં એણે મેક્ષમ્યુનરે આ વર્ષના માર્ચમાં વેદાંત વિશે કરેના બાપણો ચાલ ક્યાં, ને ચોપડી પડી હતી તે લઈ એ બે ફરસ વાચી બતાવ્યા મેં ચોપડી લેઈને પાના ફેરવતા માથા તો નીચે પ્રમાણે શબ્દો ઉપર નજર દરી “The divine origin of man is continually inculcated to stimulate his efforts to return, to animate him in the struggle, and incite him to consider a re-union and in-corporation with divinity as the one primary object of every action and exertion ” તથા જુદા જુદા અરસાત અને ત્રણેમાથી એક જ વાત ! શું ઈશ્વર જાતે આપીને કહે કે હવે દુનીયામાં સાર નથી, પરમાનંદમાં નિમગ્ન થઈ સંન્યાસી થઈ જા ! ? આ

આનંદ વિવક્ષણ છે, મારું મન કદી શકતું નથી, વેદાન્તેજ ઉમેરાયો છે, વેદાન્તેજ પાઠ પડેલ્યાડો '૭

આમ તેમનું તત્ત્વાભિમુખ ચિત્ત વિવક્ષણ રીતે આ ત્રણે નાના પ્રસંગો દ્વારા સન્યાસના પોતે પૂર્વે કરેલા સંકલ્પને બળ મળતું હોય એમ ધરાવે છે

કાન્ત ઉપર પ્રભાવ

વડોદરામાં વસવાટ કર્યા પછી મણિલાલને એક નવો અગત્યનો મૈત્રી-સંબંધ બંધાયો, તે એ વખતે કળાભવનમાં સાહિત્યના શિક્ષક તરીકે કામ કરતા મણિચંદર રતનજી ભટ્ટ (કાન્ત) સાથે મણિલાલના પ્રતિપક્ષી રમણભાઈ નીલકંઠના મિત્ર તરીકે કાન્તનો અગાઉ ઉદ્ભવ થાવી ગયો છે.

૧૮૯૩ના સપ્ટેમ્બરમાં કાન્ત ‘શિક્ષણ-શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ’ પૂરો લખી રહે છે. તેનો થાક એમને એવો થયે છે કે કવિતા વાંચવા કે લખવા જેટલી માનસિક શક્તિ પોતે મેળવી શકતા નથી એ મતલબના ઉદ્ગારો તા. ૧૪-૯-૯૩ના રોજ રમણભાઈ પર લખેલા પત્રમાં તેઓ કહે છે. તેની સાથે તેઓ વેદાન્તની વિરુદ્ધ લખવાની પોતાની ઈચ્છા પણ પ્રગટ કરે છે. તેઓ કહે છે :

“For some months past I have been constantly thinking of writing a vigorous attack on Vedanta. If I know this much that Vedantism is annihilation of morality, If सुखःदुखे and कामलाभौ and ज्याजयौ are same, તત્તો युद्धाय युज्यस्व is absurd...I wish to write either in the form of a review of “સિદ્ધાંતસાર” or in the form of letters from a traveller or in some other form where humour

also can come in But my brain absolutely refuses to take up such work just now ”^૧

પછી છ-સાત મહિનામાં જ કાન્ત ‘સિદ્ધાંતસાર’નું પ્ર રજુવાર અનુભવ ‘જ્ઞાનસુધા’માં પત્રરૂપે આપવું શરૂ કરે છે. મણિલાલ અને તેમની વેદાન્તી વિચારશ્રેણિ પર હામની ચેતીમાં માર્મિક પ્રકાશ કરતા, કાન્તના કાન્તા પર લખેના આઠ પત્રો ૧૮૮૪ના માર્ચ-એપ્રિલથી ડિસેમ્બર સુધીમાં પ્રગટ થાય છે તે પછી ઘણું ઝીને ૧૮૮૫ના જૂનની આસપાસમાં મણિલાલ અને મણિશંકરનો વડોદરામાં પહેલ વરેનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થાય છે. ૨ બન્નેનો પરિચય વધતા મણિલાલના વ્યક્તિત્વ તેમજ વિચારોના મણિશંકર ઉપર એવો પ્રભાવ પડે છે કે

૧ જુઓ ‘કાન્તમાળા’ પૃ ૦ ૨

૨ બન્ને વડોદરામાં કરે સ્થળે કેવા સભોગમાં મળ્યા તે વિશે શ્રીકૃષ્ણ માહિતી મળવી મુશ્કેલ છે તેમ છતાં નીચેના જે પ્રમાણેના આધારે એટલું કહી શકાય કે તેો ગજાઈની મારફત મણિલાલ અને મણિશંકરની આ મુલાકાત થોડાં દિવસો પહેલાં થઈ શકે.

(૧) તેો બળવતરાય કાકર કહે છે કે મણિલાલ વડોદરા હતા તે વખતે ‘જોડમે થિરોમોદિકવ સોસાયટી’ના એક અગ્રગણ્ય શ્રીમત સભ્ય તુકારામ તાત્યા ખાન વડોદરામાં રહેતા હતા. એ ગજાઈરના મિત્ર હોવાથી કાન્ત તેમના સંસ્પર્શમાં આવ્યા હતા. કાન્તને સ્વીડનબોર્ગનું પુસ્તક સીધી પ્રથમ વાંચવા આપનાર આ સંસ્પર્શ હતા. મણિલાલ અને કાન્તની પ્રથમ પહેલી મુલાકાત તુકારામ તાત્યાને ત્યાં થઈ હોય તે બનવાભેગ છે.

(તેો કાકરની મુલાકાત પરથી)

(૨) ‘કાન્તમાળા’માં મણિશંકરના જીવનની દૃઢી રેખા દોરતા શ્રી લાલશંકર પ્રમુદામ ભટ્ટ કહે છે “(મણિશંકરને) તો મણિલાલ સાથે વડોદરામાં જ ગજાઈર સાહેબ મારફતે પરિચય થયો હતો. સ્વીડનબોર્ગ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ સંબંધે વાંચનની પ્રથમ માહિતી આ અરસામાં જ મણિલાલ મારફત જ થઈ એમ મને ખબર પડી જાય છે.”

(‘કાન્તમાળા’, પૃ ૩૧૦)

મણિરા કરતુ મણિવાવરિયેધી વધણ ઓગળી જાય છે અને વેદાન્ત તેમજ મણિવાલ માટે અમુક અશે પક્ષપાત તેમનામા જાગે છે કાન્તના આ સમાગમ અગે મણિવાવ તા ૨૨-૮-૯૫ના રાજ પોતાની રાજનીશીમા નીચે પ્રમાણે નોત કરે છે

“વડોદરા કલાલનનમા મણિરા કર રત્નજી કરીને ઐશ્વર્યમેદ નોકર છે તેના નિચાર વેદાન્તની વિરુદ્ધ હતા જ્ઞાનસુધામા સિદ્ધાન્ત-સારનુ અનુલોકન તે લખે છે તેનો મારી સાથે સમાગમ વધતા તેના નિચાર બહુજ બદલાઈ ગયા, જેનુ ફત જુવાઈના જ્ઞાનસુધામા તેણે જણાવ્યુ છે ”૩

‘જ્ઞાનસુધા’મા કાન્તાએ લખેના પ્રત્યુત્તરરૂપે પોતાનુ મણિવાવ-તરફી વધણ દર્શાવીને કાન્તે આ નિચાર-પરિવર્તનનો નિખાવસ એકરાર કર્યો છે ૪ આ પત્રની અદર કાન્તા કાન્તને મણિવાવનો—એટલે

અગમદ આ ૧, ૫ ૧૯૭ તા ૨૨ ૮-૯૫ની નોત

૪ જુઓ ‘જ્ઞાનસુધા,’ પુ ૬, અ-૭, જુલાઈ ૧૮૯૫, પ ૧૬૧. આ પત્ર છાપવા મોકલની વખતે ‘જ્ઞાનસુધા’ના તત્રીને ઉદ્દેશીને કાન્ત નીચેની વિવક્ષણ નોધ મોકલાવે છે તે પણ પત્રની સાથે પાઠીપરૂપે છપા-યેલી માનુમ પડે છે

“મહેશજાન જ્ઞાનસુધાના તત્રીની સેવામા,

“આજે વળી કાન્તાનો જ પત્ર આપને મોકલી આપવાની હિમત કરે છુ એ પત્રમા ‘વેવા સાદેજ’ પર જરા ઠીક આક્ષેપ છે તેથી મને જ્યે છે એ આપને નહીં ગમે, અને સ્ત્રીઓના કાગળો એવી રીતે પ્રકટ કરવા એ આપને અયોગ્ય લાગશે તો હુ ને કરતો હતો તે જ જૂન કર્યા કરવાને સંજ્ઞા છુ તોડે એટલુ મારે કમૂત કરવુ જોઈએ કે આપને માટે નકલ કરવામા મે આપના વિવેચી વાચનારાઓને ન ગમે તેવા સ્નેહ કે ભવિષ્ય સુખની આરાઓના વચનો કાઢી જ નાખ્યા છે

વિ આપનો જૂનો ઓગળીતો પોસ્ટમાસ્ટર”

આ ઉપરથી કાન્તના આ પત્રોનો સૈવી કેવી હજીર્વા, રસિક અને મર્મીળી છે એનો પણ ખ્યાલ આવશે

કે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ, વેદાન્ત અને બ્રાહ્મણોનો—પદ્મ લઈને સ્વધર્મ લાંબી વળાનુ અને તેના રહસ્ય પારખનાનો પ્રયત્ન કરવાનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે એ પદ્મમાંથી જ્ઞાન્તના મનપરિવર્તન પર પ્રકાશ પાડે તેના પાંચેક ખડ નીચે આપ્યા છે તે પરથી સમજાશે કે મણિલાલના વિચારોએ દરિ મન્તના નકરુ માનસ પર કેના દંઢ મરકાર પાડ્યા હતા —

“(૧) સત્ય એ છે કે કઈક માગ પડના મોહને લીધે અને કઈક તમારી ઇગ્નિશ કેળવણીને લીધે તમારી આખની આગળ અંધારી આવી ગઈ છે, પ્રે મણિલાલમા ઈઈ એનું સામર્થ્ય છે કે તેનું બીજા પ્રાઈપિણુ અમમનીન લેખકમા દર્શન થતું નથી જેમને તેમના નિષ્ઠ સમાગમનું સુખ મળ્યું છે, તે બધા એવડક કહે છે કે દેશનો ખરો ઉત્કર્ષ કઈક એમના જેવી દૃષ્ટિએ દેશની ભૂત અને વર્તમાન સ્થિતિને જોયા નગર થવાનો નથી અને પોતાને તેમનો જે અનુભવ થયો છે તેનું તો મે તમારા હૃદય પાસે એક વાર પ્રમશન પણ કીધેનું છે ”

“(૨) વેદાંતીઓ પોતેજ પોતાના સત્યને પ્રમાણાલીત અને માત્ર અનુભવગમ્ય કહે છે તે પડી માત્ર ઉપદેશવાક્યોના વિરોધ બતાવવાનો તમારો પ્રયત્ન મને અયોગ્ય લાગે છે ખરો કારણ કે જો અભેદ જ સત્ય હોય તો પડી લાખા જે સર્વત્ર બેદમય છે તેથી તમે તે કેમ સમજી શકો ? ”

“(૩) તમારે જરા ધીરજ રાખીને શકરાચાર્ય વગેરે મહાત્માઓ અભેદ ત્રી રીતે માની શક્યા છે તે સમજવાનો યત્ન કરવો જોઈએ આજસ હોડીને વેદાન્તનું અધ્યયન કરવું જોઈએ ”

“(૪) એટલું તો નક્કી છે કે હાનના બ્રાહ્મણો અધમ છે, તેમના પૂર્વજોને એ તિરસ્કાર આપવાનું તમારી પાસે ન્હા પ્રમાણ નથી. મને શ્રદ્ધા છે કે ખૂબ જોયારે એવા કેટલાએક પડ્યા હશે જ કે જેઓ તમને સર્વને ધણુ શીખરી શકે ”

“(૫) જે પ્રમાણે મહાસાગરના રત્નો પાણીમાં વધારે વખત રહેનારને નહીં પણ એકદમ ઊંડા ઉતરનારને જ હાથ આવે છે તે પ્રમાણે સત્યમાં પણ યાવ છે એમ હું સમજી છું મારો અનુભવ ખેડ઼ થોડો જ છે પણ હું એટલું જ તમને કહું છું કે એવો અનુભવ મને દાપિ ઇંગ્લિશમાં નથી થયો ” ૫

માન્તાનો આ પત્ર ‘જ્ઞાનસુધા’ના ત્રીજી રમણભાઈ છાપે તો છે, પણ તેમાંના વિચારોથી તેઓ તાઢાળ એવા અસ્વસ્થ બની જાવ છે કે માતના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોયા વિના પોતે ત્યાં ને ત્યાં જ કાન્તાના મતનું એકેએક મુદ્દો નઈને ખડન કરવા પ્રવ્રત થાવ છે ૬ રમણભાઈએ ઊભા કરેના વિવાદમાં ઊતરવું અહીં અસ્થાને ગણાશે પણ માન્તાના પત્રથી તેમને થયેનો સંક્ષોભ તેમના વકતાનના આરભના સંદ્ભોમાં સ્પષ્ટ સમજાય છે ૭ બીજો મહિને કાન્ત કાન્તાના પત્રનો વળતો જવાબ આપે છે પણ તેનાથી રમણભાઈને સતોષ થતો નથી તેમને કાન્તનો જવાબ કઈક મોજો લાગે છે એટલે

૫ જુઓ ‘સિદ્ધાંતસારનું અવનોકન,’ પત્ર ૬ મો પૃ ૮૮ ૩ ‘જ્ઞાન સુધા,’ જુના, ૧૮૮૫ પૃ ૧૬૧-૧૬૪

૬ જુઓ ‘જ્ઞાનસુધા,’ જુનાઈ ૧૮૮૫ પૃ ૧૬૪-૧૬૮

૭ આ રહ્યા તે સંખે “ આ પત્રનો કાન્ત તરથી લખારેનો ઉત્તર હજી અમારા વાચવામાં આવેો નથી તેણે કાન્તાને યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા હશે જ પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ થયો નથી ત્યાં સુધી આ પત્રમાંની કેટલીક બાબતો વિવેચન વિના રહેવા દેવી ે યોગ્ય લાગતું નથી તેથી તે વિશે હું મામાં ચર્ચા અહીં હમે જ કરીશું અવગત જે સિનગ્વ છતાં દંઢ આગ્રહથી કાન્ત કાન્તાને સત્ય સમજાવી શકે છે તે વૃત્તિ અને ગૈલી તેનાથી ઇતરથી ધારણ મરી રાકાય તેમ નથી, પણ તેના બદલામાં વખને કઈ વધારે સમ્પ્રતાઈથી અમે દોષ બતાવી સકીશું પ્રથમ તો એ જ કહીશું કે કાન્તાના આગવા બધા પત્રો વાચ્યા છતાં કાન્તાને આવી રીતે લખતી જોઈ અમને કઈક નિરાશા થઈ છે ”

(એ જન પૃ ૧૬૪)

કાન્તના પત્ર ૧૦માંની નીચે તેઓ પુનઃ પોતાની ટીકા મૂકે છે.^૮

ખીજી તરફ એ જ અરસામાં અંગત પત્રવ્યવહારની અંદર પણ કાન્ત અને રમણભાઈ વચ્ચે મણિલાલ અને તેમના વિચારો અંગે ટપાટપી શરૂ થઈ હતી એમ ‘કાન્તમાળા’ માંના કાન્તના પત્રોની સામગ્રી જોતાં જણાય છે. રમણભાઈએ પત્ર દ્વારા કાન્તને તેમના મતપરિવર્તન વિશે કહ્યાદ કરી હશે તેનો જવાબ કાન્ત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“વડોદરા, તા. ૨૬-૬-૧૮૯૫

..... I have undergone no change of views. It is only the attitude that has changed. I for one can't kill my intellect and believe in અભેદ. But I have certainly come to look with respect upon a school of philosophy of very old traditions numbering in its train who can't be summarily dismissed as so many dunces. This is all the change and it means that from being a hostile and partisan critic, I have ascended the platform of historical criticism and sympathetic appreciation of doctrines sincerely believed. None the less I believe the doctrines as wrong, nay even pernicious. But my tone has lost all bitterness.”

(‘કાન્તમાળા,’ પત્ર નં. ૨૬, પૃ. ૩૩૬)

આગળ જતા તા. ૨૨-૭-૯૫ ના રોજ કાન્ત રમણભાઈને પોતે મણિલાલથી પ્રભાવિત થયા તેનું કારણ સમજાવતાં લખે છે :

૮. સિ. સા. અ, પત્ર ૧૦, ‘જ્ઞાનસુધા’ ઓગસ્ટ ૧૮૯૫, પૃ. ૧૬૦-૧૬૨ અને પાછળનું પૃ. ૬.

" I don't defend Manilal because he charms me, but he charms me, because he too speaks of god in worthy words There is a bridge between our hearts, and I recognise a brother even in him "

('કાન્તમાળા,' પત્ર નં. ૨૭, પૃ. ૩૩૭)

વળી, મણિલાલના સપર્કથી શાકરવેદાન્તને સહાયપણે સમજ્યા તત્પર અનેક કાન્ત પોતાના પ્રાર્થનાસમાજો મિત્રને જ્ઞાનાધિકાર પરત્વે પ્રીતિ યત્ન શકરતુ ઉદામ દર્શિમિન્દુ કેટલી સચેદતાથી સમજાવે છે, તે પણ જોના જેવું છે વડોદરાથી તા ૨૪-૭-૧૮૯૫ ના રાજ લખેના પત્રમાં તેઓ જણાવે છે

" We talk of the past as if it was homogeneous It is not so શકર himself is a reformer and gives જ્ઞાનાધિકાર to all without exception He is almost a revolutionist The idea of spiritual equality did exist in India though it had not much influence શુદ્ધ you know, and you will be interested to learn that there is a tradition of શકર being an અસ્તાર of શુદ્ધ whose basis appears to be that he too recognised spiritual equality

Let us continue to study English, only trying to save our own lost traditions also "

('કાન્તમાળા,' પત્ર નં. ૨૮, પૃ. ૩૩૮)

કાન્તના આ પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મ તરફના વધતા જતા મનોવનશ્ચૈથી રમણભાઈને ઘણું દુઃખ થયું હતું અને તે એમણે કાન્ત પર પત્ર દ્વારા વ્યક્ત કર્યું હતું કાન્તના આ વિચારો પ્રાર્થના

પર ટીકાકા છે એમ રમણભાઈએ માની લીધું હતું તેના જવાબ સરન હૃદયી કાન્ત તા. ૧૬-૮-૧૮૯૫ ના રોજ નીચે પ્રમાણે આપે છે

“ It is very painful to me to see that I pain you so often But indeed I am misunderstood I only wanted to Condemn myself I never meant to cast any opprobrium on the પ્રાર્થના સમાજ I mentioned પ્રાર્થના simply because I am not a વેદાન્તી but a monotheist . I am only conscious of my own want of piety The સમાજ might well refuse to recognise such a sinful creature as I am as a brother I am only conscious of the truth of two simple lines I learnt long ago

જુરા દેખન મે ગયો જુરા ન મિલિઓ કાય,
જો દેખું દિવ ખોજ કે મોસે જુરા ન કાય । ” ૯.

(‘ કાન્તમાળા,’ પત્ર નં. ૨૯, પૃ ૩૩૯)

તા. ૨૬-૬-૯૫ થી તા ૧૬-૮-૯૫ સુધીના કાન્તના રમણભાઈ ઉપર લખેના પત્રોમાંના ઉપર્યુક્ત ખરડો તેમના પત્રદાતા માનસનું ક્રમિક વિકસન સૂચવે છે. ‘ મિદ્ધાતસાર ’ નું અવયોકન કરતી વખતે પહેલા પત્રમાજ કાન્ત કાન્તાને ચેતનશી આપતા કહે છે. “ તમે સિદ્ધાતસાર શા માટે વાંચો છો ? નહીં, કે તમે તેમાના ખોટા

૯ આ તેમજ આની પહેલા અહીં ઉલ્લેખ થામેલ પત્રો કાન્તે રમણભાઈ ઉપર લખેના છે એ ખાતર આ પત્રમાનો પ્રાર્થના સમાજનો ઉલ્લેખ જોતા મ કા રહેતી નયો શ્રીમતી વિદ્યામૌરી નીવકઠ આ વાતના અનુચોદનમા જણાવે છે : “ રમણભાઈએ એ અરસામા અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમા ‘ સ્વહૃદય-પરીક્ષા ’ વિશે પ્રવચન કરેલું તે કાન્તના છેલ્લા પત્રમાના ‘ જુરા દેખન મે ગયો ’ ઇતિ વચન લઈને જ એમ મને બરોબર યાદ છે. ”

વિચારેથી જુઝા પડશે એવી મને ભીતિ છે તમને વિવેક છે, પરીક્ષા છે પણ પ્રેમ મણિવાવના લેખોમા અમુક મોહની છે લન-લના આદમી પણ તેના ભક્ત થઈ પડ્યા છે મને ભીતિ નથી, એમ મે કહ્યું પણ કાન્તે, અર બોલાવો, તો ભીતિ કેમ ન હોય ? ” ૧૦ કાન્તની આ ભીતિ પોતાને માટે ખરેખર સાચી પડે છે તેઓ મણિનાલના લેખોથી નહિ તેના ઉપર જોયું તેમ, પ્રત્યક્ષ મુનાકાત થતા તેમના વ્યક્તિત્વથી અનર્થ ગયા. કાન્તના ચિત્ત પર તેના ચિરકાનીન સરકાર પડે છે ઉપયુક્ત બનાવ પછી પણ ‘જ્ઞાન સુધા’ મા ‘સિદ્ધાંતસાર’નું અવનોડન આનુ રહે છે તેમા મણિનાલના વિચારોની પરીક્ષા કરતા કાન્ત કવચિત્ તેમની જૂનો મતારીને વિરોધ કરે છે પણ એકદરે ત્યારબાદ તેમા મણિનાલના દૃષ્ટિમિન્દુને સમભાવપૂર્વક સમજવાનો તેમનો પ્રયત્ન સ્પષ્ટ નરતાઈ આવે છે એ વર્ષે-૧૮૯૬ના ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમા ૧૧ ‘સિદ્ધાંતસાર’ના અવનોડનનું સમાપન કરતી વખતે મણિનાલ તરફ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતા કાન્ત કહે છે

૧૦ ‘સિ સા અ,’ પત્ર ન ૧, પૃ ૨ ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘માર્ચ-એપ્રિલ’ ૧૮૮૪

૧૧ ઉલ્લા પદરમા પડને અતે ‘જ્ઞાનસુધા’ના તત્રીને હરેશીને મૂકેનો ‘પોસ્ટ માસ્ટર’નો લાક્ષણિક પત્ર આ રહ્યો

“મહેરબાન જ્ઞાનસુધાના તત્રીની સેવામા,

“આપને મારા પુરોગામીએ ચોરીને રાખી મૂકેના પત્રો મોકલવાનું મે જો વર્ષ પહેલા રાત્ર કરેલું અને તે થોડા હોવા છતાં છેલ્લો પત્ર આ વખત જ મોકલી રાકું છું તે માટે ક્ષમા આપરો. આપે અને આપના વાચકોએ એ પત્રો ધ્યાનથી વાંચ્યા હશે મને પોતાને એમા બહુ પાડિત્ય દેખાયું નથી એમ હું આપને પ્રથમથી જ લખી ચૂક્યો છું પણ એક સ્ત્રીને લખેના કાગ-જોમા વધારે પાડિત્ય લાગી પણ કેમ રાકાય ? બેરાક કાન્તને હું તેના lover (આનો રુજરાતી સમાનાર્થ) શબ્દ મને જણાવરો ?)ની જ માફક સુણ ગણું છું, પણ છતાં પ્રેમ નહિનાવની સાથે સ્ત્રી માનને જરા અવિશ્વસ્ય ગણું છું અસ્તુ

(ધાંદીપ ચાહુ)

“અનેક વિરોધો, પુષ્કળ એકપક્ષી સમર્થન અને ખીખ એ પ્રકારના દોષો છતાં એકંદરે હું પ્રો. મણિલાલના પ્રસ્તુત લેખને આદરણીય ગણું છું...મારી જાતને માટે જોડું, તો હું પ્રો. મણિલાલને આપણા પ્રાચીન ધર્મના આદરણીય અંશ તરફ ધ્યાન ખેંચવાને ગુરુ ગણું છું.” ૧૨

મણિલાલે કાન્ત જેવા અદ્વૈત વેદાન્ત તરફ દૃઢ અનાસ્થા ધરાવનાર, ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વળેલા વિદ્વાનને હિંદુ ધર્મ ભણી વાળીને વિરોધી મટાડી સ્વધર્મ પ્રતિ વાજખી સહાનુભૂતિ દાખવતા ક્યો, તે એમના વિચારોની સંગીનતા અને વ્યક્તિત્વના પ્રભાવનું સ્પષ્ટ નિદર્શન કરે છે. આમ, ‘સિદ્ધાંતસાર’ એ જુદા માર્ગના પ્રવાસીઓ મણિલાલ અને મણિશંકરને નજીક લાવવામાં નિમિત્ત બને છે.

“છવટે હું માત્ર એટલું આપને સૂચવવાની રત્ન મારું છું કે મુધારાવાળાઓએ પણ પ્રાચીન પક્ષની માફક પોતાના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદન માટે ગંભીર અથો લખવા ઘટે છે. એવું નહીં થાય ત્યાં સુધી માત્ર ભાષણોથી કે ન્હાના નિબંધોથી બહુ ક્ષણ થવાનું નથી. આપણા લોકો હજી નવીન વિચારોવાળા પ્રાચીન કરતાં વધારે ધર્મામહી હોઈ શકે એટલું સમજતા નથી. આપણામાં સૂયર કે માર્ટિન જેવા ઘોઠા જ ધર્મવીરો પ્રકટ થયા છે. હવે જો કે ધર્મવીર થવું એ તો કોઈના હાથમાં નથી; તોપણ ધર્મની ખાતર વધારે ગંભીર પ્રયત્ન કરવાની તો દરેક ધાર્મિક મનુષ્યની ફરજ છે એમ સેવક સમજે છે. તરફી માફ કરો.”

વિ. તમિરા ઓળખીતા પોસ્ટ માસ્ટરની સલામ.”

[‘જ્ઞાનસુધા’, ઓગસ્ટ-સપ્ટેં ૧૮૯૬ : પૃ. ૧૯૩-૯૪ (પૃ. ૧૮૫-૮૬) પાઠવીપ]

૧૨. જુઓ ‘જ્ઞાનસુધા’, ઓગસ્ટ-સપ્ટેં ૧૮૯૬ : પૃ. ૧૯૩ (? ૧૮૫) ‘સિ. સા. અ.’ પૃ. ૧૩૫-૧૩૬.

કલાપીને માર્ગદર્શન

આ દોઢ વંસમા મણિવાવનો કલાપી સાથેનો રનેહસબંધ પણ સારી પેઠે રિઝે છે. કલાપીને ગળ્યધુરા પ્રાપ્ત થવાનો સમય નજીક આવતો હતો, પરંતુ તેમને રાજગાદીનો કટાણો હતો. ‘૧૩ વાના હાથમળે મેળનેની રાજગાદી કરતા મારા પોતાના બળેથી મેળવેથી વિદ્યા હજાર દરજ્જે ઉત્તમ અને સુમળી (૧ સુખદ) તેમજ પરમાર્થ યશે તેની જાણ છું’^૧—એમ કલાપીને કલાપી તેમના રનેહી શુરુ સમક્ષ પોતાની વૈગવ્યરૂપિ વ્યક્તિ હરે છે.

સુસિદ્ધને રાજગાદી મીઠારના તેમના પાવક માતા અને રાણી ધેણુ સમજાવે છે, પણ એ કોઈનું માનતા નથી. છેવટે મણિવાવ જ આ જુવાન મુમુતુને રાજ થવા સમજાવી શકે છે. તેમણે કલાપીને સમજાવ્યું કે ઘર પડી પ્રાત, પ્રાત પડી ઇલાકો, ઇલાકા પડી દેશ અને પડી દુનિયા અને છેવટે બ્રહ્માંડ સુધી કર્તવ્ય વિસ્તાર પામે છે. ‘અર્જુનનો વિષાદ જેમ કૃષ્ણના ઉપદેશથી ગયો તેમ મણિવાવના ઉપદેશથી સુરસિદ્ધની કર્તવ્યવિમુખતા દૂર થઈ’^૨ તે એટલે સુધી કે ‘હવે કદી ગળ્ય છોડવાનો દુ પિચાગ કરી શકીશ નહિ’^૩ એવું વચન તેમણે મણિવાવને આપ્યું હતું.

ગળ્યકાનભાર, પ્રજાપરિકોણ, ધર્મકર્મ અને સાહિત્યરચના એમ

૧ જુઓ ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા,’ પૃ ૮.

૨ જુઓ શ્રી ન જ ત્રિવેદીકૃત ‘કલાપી,’ પૃ ૬૫

૩ જુઓ ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા,’ પૃ ૮

બધા વિષયોમાં કલાપી મણિલાલનું માર્ગદર્શન માગતા ૧૮૮૪માં તેમણે પોતે લખેલું ‘કાશ્મીરના પ્રવાસનું વર્ણન’ મણિલાલ પર સુધારવા તેમજ પ્રસ્તાવના સારું મોકલે છે. મણિલાલ થોડા જ વખતમાં પુસ્તક સુધારીને પ્રસ્તાવના સહિત પાછું મોકલે છે.

તા ૧૯-૮-૯૪ ના રોજ વડોદરા મુદ્દામે પોતે લખેલી રાજ-નીશીની નોંધમાં મણિલાલ કલાપી સાથેનો સ્નેહ-સબંધ વર્ણવતા કહે છે

લાહીના ઠોકાર પણ દિવસે દિવસે બહુ સ્નેહ બતાવે છે, અને એમને હવે ગાદી મળવાનો વખત પાસે છે તેમાં મને તે પોતાની પાસે ગમી લે તો ઠીક એમ મારા મનમાં ઇચ્છા છે, કેમકે તે પોતે મને એવા ગુણી જણાયા છે કે હું એમની પાસે હોઉં તો એમના માથી કાઠી નવો જ ચમત્કાર ઉપજી આવે પણ મારે મારી ઇચ્છા જણાવવાનો માર્ગ નથી, એટલે એ તરફ મારો પ્રયાસ પણ નથી એની મેળે જે થાય તે ખરું. ૫

૧૮૮૫ના જાન્યુઆરીની ૨૧મી તારીખે કલાપીને રાજગાદી મળે છે તે પ્રસંગે બીજા મિત્રોની સાથે મણિલાલ પણ લાગી જાય છે બેઠેને પરસ્પર પ્રત્યક્ષ મળવાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો આ વખતે કલાપીએ પોતાના પગ પાડેલી જાપ વર્ણવતા મણિલાલ કહે છે

૪ “મેં કાશ્મીરનું વર્ણન એક પત્રના રૂપમાં લખ્યું હતું વિચાર અને રીતી આપ સુધારી મને ઉપકૃત કરશો આપ હોશિયાત લખી આપશો તો આ ન્હાના પુસ્તકને ઘટિતથી વિરોધ માન મળશે આવા ટાપલામાં આપની કલમનો ઉપયોગ આપને થોડો લાગે તો જ કરશો” (‘શ્રી કલાપીની પદધારા’ પૃ ૬૨)

૫ અગ્રગટ આ ૪, ૫ ૧૮૫ તા ૧૯-૮ ૯૪ની નોંધ

૬ ન જ પ્રિવેદીકૃત ‘કલાપી,’ પૃ ૬૫

“ જાનેશરીમાં લાડી દરબારને ગાદી મળી ત્યારે હું ને કેટલાક મિત્રો ગયા હતા. એ માણસની વધારે પરીક્ષા ત્યાં થવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. છોકરવાદ, સ્ત્રીવશ, કાંઈક અભિમાન અને હાથે બખીલ છતાં હોંસવાળો, કાંઈક સાક્ષર ને કાંઈક રસિક એવો એ માણસ છે એમ મને લાગે છે...”^{૧૭}

લાડીનું કારભારીપદ મેળવવાની મહિલાલને ઈચ્છા હતી એમ આ. યુ. માંના ઉદ્દગારો સૂચવે છે. કલાપી રાજ્ય યાય છે ત્યારે પડી બનતેના મિત્ર પ્રહલાદજીભાઈ પત્ર દ્વારા મહિલાલને કારભારીપદે નિયુક્ત કરવા અને બાળાશંકરને રૂ. ૩૦૦૭ આપવાની કલાપીને ભલામણ કરે છે. કલાપી પહેલી માગણીનો અસ્વીકાર કરે છે ને બીજી સ્વીકારે છે. ઉત્તરમાં તેમનો મહિલાલ પ્રત્યેનો નર્પી ભક્તિશ્રવ નીવરી રહે છે. તેઓ પ્રહલાદજીભાઈને લખે છે :

સમજી શક્યા હશે. રા. બાળાશંકરને રૂ. ૩૦૦ આપવાની કશી અડચણ નથી. પરંતુ તે થોડા સમય પછી હું આપી શકીશ.”^૮

કલાપીનો મણિલાલ વિગેનો અનન્ય પૂન્યભાવ મણિલાલને કારભારીપદ અપાવવામાં આમ વિવરૂપ નીવડે છે. પણ તેથી મણિલાલ શિષ્ય કલાપીને રાજ્યકારભાર ચલાવવા અંગે માર્ગદર્શન આપવામાં સહેજ પણ જિણૂપ રાખતા નથી. તેમની દેશવંશી મુજબ કલાપી વહીવટી તેમજ ન્યાયખાતામાં મુધારા કરે છે.

કવિનું કેમળ હૃદય ગુનેગારને શિક્ષા કરતાં કંપે છે. એમાં ગુનેગારના કરતા શિક્ષા કરનારને જ સખ થાય છે એવી ફરિયાદ કલાપી પોતાના ગુરુને કરે છે. એટલે ગુરુ તેને કર્તવ્ય અને દેહદંડ વગેરેનો સંબંધ એવી સરસ રીતે સમજાવીને તેના મનનું સમાધાન કરે છે કે કલાપી હર્ષના આવેશમાં આવી જઈને તેમને ‘આપ લાંચું’ જીવો અને આવા બચ્ચા ઉપર આવા જ ઉપકાર કરતા રહો’ એમ કહીને અંતરની દુઆ દે છે.^૯ ગુરુકૃપાથી હવે તેને ‘શિક્ષામાં-દંડમાં પણ પ્રેમભાવના’ પ્રતીત થાય છે. લિટનનું ‘ઝેનોની,’ એમ-સંતના નિબંધો, એડ્વિન આરનોલ્ડનું ‘લાઈટ ઓફ એશિયા’ તથા મણિલાલકૃત ‘ગીતા’નું ભાષ્ય, ‘અબેદોર્મિ’ અને ‘ઈમીટેશન ઓફ શંકર’ આ વખતે કલાપીના વાચનમનનના મુખ્ય ગ્રંથો હતા. તેમણે મણિલાલનાં પુસ્તકોનું-‘ગીતા’ અને ‘ઈમીટેશન ઓફ શંકર’નું-સ્થાન, કલાપીના નિત્યક્રમમાં, હમેશ રનાન કર્યો પછી અધ્યયન કરવાના ધાર્મિક ગ્રંથ તરીકે હતું.

૮. ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા,’ પૃ. ૨૦-૨૧

૯. એજન, પૃ. ૧૭. પ્રેમ અને ભક્તિના ઉમળકાથી કલાપી મણિલાલને પત્રની જાંદર ‘બહાલા હૃદયના દેવ’ અને ‘બહારા બહાલા’ જેવાં સંબોધનો પણ કરે છે.

(જુઓ એજન, અનુક્રમે પૃ. ૧૮ અને પૃ. ૧૫)

આમ, કલાપી મણિલાલથી મોટા પ્રમાણમાં પ્રભાવિત થયા હોવાના સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે.

આગળ જોયું તેમ, બાળાશંકર વડોદરે આવીને રહ્યા ત્યારપછી તેમની અને મણિલાલની જૈત્રી પુનર્જીવિત થઈ હતી. હરગોવિન્દાસ સાથેના ઝઘડાએ પણ બન્ને જૂના મિત્રોને નજીક લાવવામાં ઠીક ફાળો આપ્યો હતો. એ જ નિમિત્તોએ પ્રહ્લાદજીભાઈ સાથેના સંબંધને પણ વિશેષ દઢ કર્યો હતો. આ સિવાય ગજજર, નાનાસાહેબ, અતુરભાઈ અને સાંકળચંદ સાથે ‘યથાવત્ સ્નેહ-વ્યવહાર’ ચાલુ હતો.

મુરબ્બીઓ પૈકી મન સુખરામ પ્રત્યે મણિલાલને પૂર્વવત્ પૂજ્ય-ભાવ હતો. વડોદરામાં મણિલાલની નોકરી અંગે ખટખટ ચાલતી હતી તે અરસામાં નડિયાદના વતની અને તેમના પરમ શુભેચ્છક દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ જૂનામઠ રાજ્યના દીવાનપદેથી પૂર્ણ માન-સહિત નિવૃત્ત થઈને નડિયાદ આવ્યા. તેમને દી. બ. મણિભાઈ જશભાઈ વિશે મણિલાલે દર્શાવેલા અભિપ્રાય પરથી તેમના પર માફું લાગ્યું. એટલે મણિલાલે સમગ્ર પરિસ્થિતિનો વિગતવાર ખ્યાલ આપતો એક લાંબો પત્ર^{૧૦} લખીને હરિદાસભાઈના મનનું સમાધાન કર્યું. છેવટે હરિદાસભાઈની જ સલાહથી તેઓ વડોદરાની નોકરી છોડીને નડિયાદ આવ્યા, પણ તેમને નડિયાદ પાછા આવેલ જોવા સુધી હરિદાસભાઈ જીવ્યા નહિ.

મણિલાલે જુલાઈ ૧૮૬૫ ના ‘સુદર્શન’માં તેમને અતિ માનભરી અને ભાવાર્દ અંગ્રજિ આપી, અને રોજનીશીમાં નોંધ કરી : “મારા પિતા આજે જ મરી ગયા હોય એવું મને એ મહાત્માના મરણથી લાગ્યું છે.”^{૧૧}

૧૦ આ આખો પત્ર શ્રી પુરાણીએ ‘મણિલાલના જીવનચરિત્ર’માં પ્રગટ કરેલો છે. જુઓ ‘મ. ન. દિનું જીવનચરિત્ર,’ પૃ. ૯૪-૧૧૦

૧૧. અપ્રમટ આ. ૨, પૃ. ૧૯૬ : તા. ૨૨-૮-૬૫ ની નોંધ.

[૩૨]

સ્વાર્થમય પ્રેમસંબંધ

મણિલાલ વડોદરામાં કાયમને માટે રહેના આવ્યા તે પહેલાં તેમનું પૂર્વોક્ત શિષ્યયુગ્મન વડોદરામાં રહેતું હતું એમને આર્થિક મદદ કરીને મણિલાલ પોતાની અતૃપ્ત વાસના સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા આવો હવેકો સ્વાર્થ-સબંધ લાગે છે નહિ તે દેખીતું છે તેમના શિષ્યને ત્યાંથી ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે એમને નીકળતું પડ્યું હતું તે પ્રસંગ અગાઉ કહેવાઈ ગયો છે તે પછી મણિલાલ એક વાર વડોદરે આવ્યા હતા અને પ્રહ્લાદજીભાઈને ત્યાં જિતયાં હતા તેમને શિષ્ય તેમને ત્યાં મળના આવ્યો હતો. તેના ખિસ્સામાંથી મણિલાલે અકસ્માત્ એક ડાંગડા તાણી લઈને વાળ્યો તો તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :

“ અરે, પાપી, આગળ, રાક્ષસ, મારી નાંદોદવાળી પ્રાણપ્રિયાનો વિયોગ પડાવનાર, ધાતકી ચગવ, તું તારી મેળે મારી આખો આગળથી ને મારા ધરમાંથી દબ્યો તેથી હું બહુ ખુશી છું ”

આ વાંચીને મણિલાલ કશું જોડ્યા નહિ તેમનો શિષ્ય પોક મૂકીને રહ્યો. એ તેમને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને એવો રેવા લાગ્યો કે “ હું માફ કરુ છું ” એવું વચન મણિલાલ પાસેથી મળ્યું ત્યાં સુધી છાનો રહ્યો નહિ ? આ શિષ્ય, તેની પત્ની અને મણિલાલનો નિકટ સબંધ પુનઃ પૂર્વવત્ શરૂ થયો.

પત્રી મણિનાથ વડોદરે કામમને માટે ઘર લઈને રહ્યા, પણ તેથી એમના શિષ્યને આનંદ થયો નહિ એને દાર અને ગાંભીરી લત લાગી હતી મણિનાથને ત્યાં તેમના શિષ્ય-દ્વપત્ની આવતા, જતા ને રાત રહેતાં તેમ એ પણ તેમને ત્યાં જતા એક મહિનો આમ ચાલ્યું પત્રી એ રાત્રે ‘અમે અહીં રહેનાના નથી, લોક અમને ખોટું કહે છે’ એમ કહીને તેમના શિષ્યે પોતાની પત્ની સહિત મણિનાથના ઘરનો ત્યાગ કર્યો આઠે દિવસ ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે ટોટો ચાપા બાદ સમાધાન થયું અને વગી પાડો સમય સધાયો

મણિનાથ -હે છે “એના એકાદ પ્રસંગે જ મેં ‘અહા હું એ-લો દુનીયા ખીયામામા સુનો ભટક’ એ ગજન લખેલી છે” તેમણે કેન્દ્રીક જાગીતી કા-નકૃતિઓ આ પ્રેમપ્રસંગને અનુપગે રચી હોવાનું આ વૃત્તા રની યુ છે એને આ પ્રસંગને જરા વિગતથી જોવો પડશે

ઉપર્યુક્ત સમાધાન થયા પત્રી મણિનાથ તેમના શિષ્યને એની નાદોદ્ધવાળી રખાત જોડે રહેવાની રજા આપે છે તેથી તે ગુરુને પરમેશ્વરની માફક પૂજે છે પત્રી તો બના મણિનાથને ઘેર જ આવીને રહે છે સૌના કપડાનતા ખાનપાન ઇત્યાદિનો ખર્ચ મણિનાથ વેડે છે તેમને વિશેષ અનિષ્ટ બ્યવહારમા હિતરનાનું થાય છે વચમા શિષ્ય-પત્નીની સ્થિતિ કફોડી થાય છે આમ ત્રીસ દિવસ ચાલે છે પત્રી એક રાત્રે શિષ્ય બંને સ્ત્રીઓને લઈને વગી ગુરુનું ઘર તથા જાય છે। સનારે કોઈ પાછું ન આ યુ એટલે મણિનાથે ચિત્રી લખી પેનાએ જવામ લખ્યો “તમારા સિવાય બીજી દુનીયા મને નામદ” કહે

૨ અપ્રગ્ન આ ૪, ૫ ૧૮૦ તા. ૧૯૮૮ની નોંધ

૩ એજન એ નોંધમા મણિનાથ ફોડ પાડીને કહે છે “કુવ એકદરે એ માણસ સાથે આવો ખાનગી સબધ થયા પત્રી જે પૈસા આપવાની રીત ચાલતી થઈ તેમા મને લગભગ રૂ ૧૦૦૦ એક હજાર જેટલો ખર્ચ થઈ ગયો છે”

છે” ઇત્યાદિ આનો પોતાના પર થયેયો પ્રત્યાઘાત વર્ણવતા મહિલાલ કહે છે

“આ શબ્દો વાચતા જ મારી આખમાથી આંસુ નીકળી પડ્યા, મારા હૃદયના મર્મમા મહોટો ઘા થયો, આખી દુનીયા મારી નજર આગળથી ઉડી ગઈ અને મને એમ થયું કે અરે! પ્રેમને નામે હું ક્યાયો, હેતરાયો, ફસાયો! પશ્ચાત્તાપ પણ શો કરે? એ જ આવેશમાં ‘હીં’ તું જાય છે દોરી, દગાબાજી કરી ક્રીમ્મત’ એ ગજલ લખાઈ ગઈ પણ આવા બેનફાઈના અનુભવ થવા આવશ્યક છે એ વિના રૈરાગ્ય આની, મન્યાસ થવાનો જ નથી, એનું જ્ઞાન આવ્યું અને મનને સમાધાન મળી ગયું તેથી જ હેન્ટ લખ્યું છે, ‘મળ્યો માનીક વેચાયો, કરી લે ચાહે તે ક્રીમ્મત’”

આ ગજલની નકલ અને સાથે એક ડાગળ તા ૮-૯-૯૪ના રોજ તેઓ પેનાની ચિટ્ટોના પ્રયુક્ત રૂપે મોકલે છે ડાગળની મતમત તેમણે આ ૫ મા નીચે પ્રમાણે નોધી છે

“જ્યારે આપણે તારી સ્ત્રીને વચમા બેળની સંબંધ કર્યો ત્યારે પ્રેમનું તે અતિ કિંમ્વ સ્વરૂપ કે જેમા આવે સંબંધ પાપકર્તા નથી, તે સમજનવા ધણીવાર પત્રો લખ્યા છે, અનેક ડરિતાઓ “ધારી મરતોની”, “આ જામે છસડમાં”, “જવા દે પ્યારી”, “એનું બતાવે કાઈ આજ” ઇત્યાદિ લખેલી છે એ ધોરણ તુ પકડી શક્યો નથી, આપણા પ્રેમની કસોટીના ધોગણ રૂપે લોક, દુનીયા અને તારી એ જ થયા છે, તો હવે હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે તારી સ્ત્રી આજથી મારી મહેન છે, અને એથી આપણો સંબંધ તૂટી જશે એમ ન ધારીશ અનુભવનો જ સર્વત્રથી ઉપયોગ લેનાનો છે, પ્રેમનો પરિપૂર્ણ અનુભવ તે કરાગ્યો છે, ને જે વાત દુ મારી મેળે થોડે વખતે કરત તે તે આજ કરારી તેમાં કાઈ હાનિ થઈ નથી મને પ્રેમાનુભવથી

અન્ય પ્રેમની રૂચિ નહિ રહે ને પરમાત્મામાં ચિત્ત ઠરાવવાનો માર્ગ મળશે તો તું પણ મારો એટલો અંશે ગુરુ છે, અર્થાત્ આપણો સંબંધ છે તે છે, જવાનો નથી, ને તારું સ્મરણ પ્રેમ અને ઉપકાર વિના બીજી કોઈ વૃત્તિથી મને યવાનું નથી.....”^૫ કહ્યાદિ.

આટલી ચોખ્ખવટ સાથે શિષ્ય-પત્નીને બહેન તરીકે ગણવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોવા છતાં તેમનો શિષ્ય કે તેનું કોઈ માણસ તેમની પાસે દૂંકતું નથી. એટલે મણિલાલ ‘દુનીયાં એવકાઈ અને સ્વાર્થની જ બનેલી છે’—એમ ઉદ્દગાર કાઢીને તત્કાળ પૂરતો એ પ્રકરણ પર પડદો નાખતાં નોંધે છે : “જગતના મહાત્મ્યમાં જેને જ્ઞાનનો સ્પર્શ થયો છે તેને કેવા કેવા અનુભવ થાય છે ! આ અનુભવથી મારું મન ઐહિક પ્રેમમાત્ર ઉપરથી તદ્દન વિરક્ત થઈ ગયું છે,—છતાં જાણે એક યંત્રને ચાલવાની ટેવ પડી હોય ને હાડ્યાં જ કરતું હોય તેમ મન કોઈ કોઈ વાર સીસંગ લણી આકર્ષાય છે, આમતેમ શોધ કરવા દોડે છે.....એમ અધમતામાં પડી જવાય છે.”^૬

જે ત્રણ મહિના આમ ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ સાવ તૂટી ગયો. ૧૮૯૫ના ઉનાળામાં મણિલાલ આણુ ગયા હતા. ત્યાંથી વડોદરે આવ્યા કે તરત જ તેમના શિષ્યની ચિદ્રી મળી કે ‘અમે તાવથી હેરાન છીએ, મરવા જેવી સ્થિતિમાં છીએ અને તમે સંભાળ નહિ કરો તો કોણ કરશે ?’ મણિલાલ તેને ત્યાં ગયા. જે મહિના અંગ્રેજ પરિચારિકા રાખીને ઉત્તમ દવા અને પૌષ્ટિક આહારની વ્યવસ્થા કરીને તેમણે શિષ્ય અને તેની સ્ત્રીને સાજાં કર્યાં. પણ વળી સામા પક્ષ તરફથી પૂર્વદત્ત ઉપેક્ષાનો અનુભવ થયો. સૌ પાછાં પોતાને રથાને ચાલ્યાં જાય છે. પછી એક વાર મણિલાલની ગેરહાજરીનો લાલ લઈને આ ત્રિપુટી મણિલાલના જ ઘરમાં તેમનો

૫. એજન, પૃ. ૧૮૧-૮૨ : તા. ૧૯-૯-૯૪ની નોંધ.

૬. અપ્રમટ આ. જ., પૃ. ૧૮૨ : તા. ૧૯-૯-૯૪ની નોંધ.

સામીન વગેરે બહુ વાપરીને સત્યનારાયણની કથા કરે છે ને જ્યાંદન ઉગવે છે. મણિલાલ અકસ્માત ત્યાં આવી ચડે છે અને પૂછે છે તો કોઈ જવાબ આપતું નથી. તેમના આ રોઝી મંડળના સ્વાર્થી વર્તનથી હવે તેઓ કંટાળે છે. ૧૮૯૫ના એાગસ્ટ લગીમાં આ સંબંધ તૂટી જાય છે. તેમના એક અગત્યના—ધણુ કરીને છેલ્લા—પ્રેમપ્રકરણનો અહીં અંત આવે છે.

આ પ્રેમપ્રકરણને અગે મણિલાલે પોતાની રોજનીશીમાં કરેલી નોંધોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલા ઉપયુક્ત પરિચ્છેદો તેમની કવિતા, દ્વિસૂક્તી અને વિવક્ષણુ મનોવ્રતિ પર પ્રકાશ પાડે છે. તેમનામાં અદ્ભુત કામ-વાસના હતી તે તો અપ્પ છે. આ અતૃપ્ત જાતીય વૃત્તિને તેઓ 'પ્રેમની તરસ'નું સોહામણું નામ આપીને, અભેદની દ્વિસૂક્તીનો ઢાલ તરીકે ઉપયોગ કરીને, પોતાના અનીતિમય આચરણનો બચાવ કરે છે. 'અભેદમાં શરીરસંબંધ પાપકર્તા નથી' તેમ સમજાવવા સારુ પોતે અનેક ગઝલો લખી છે, એમ એક બાજુ કહીને બીજી તરફ એ જ કાવ્યોમાંથી ભાખ્યુંપે નર્મો તત્ત્વવિચાર ફલિત કરી ખતાવે છે એ તેમના વર્તનની બીજી અસંગતિ છે. આ વિસંવાદની મણિલાલની કવિતા પર શી અસર થઈ છે તેની ચર્ચા સાહિત્ય-વિભાગમાં કરેલી છે.^૭

અહીં તેમના આચરણનો વિચાર કરવાનો છે. તેમના શિષ્ય અને તેની પત્નીએ તેમને પ્રેમનો પરિપૂર્ણ અનુભવ કરાવ્યો એમ તેઓ પોતે જ કહે છે, છતાં તેમની સાથેના વ્યવહારમાં નૈતિક દૃષ્ટિએ મણિલાલ કેટલા નીચે જતરી પડે છે! વસ્તુતઃ આ આખો સંબંધ પ્રેમ નહિ પણ તદ્દન સ્થૂળ સ્વાર્થના પાયા પર બંધાયેલો હતો તેમ બળ્લેના પરસ્પર વર્તનનું અવલોકન કરનારને લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. ક્યાંક ક્યાંક આ સંબંધો અપ્રજીવ (vulgar) બને છે તેની પણ એમને સરત રહેતી નથી. વિચિત્ર તો એ છે કે મણિલાલને

આત્મનિરીક્ષણ કરતી વખતે પણ આ જાળતમાં પોતાનો નૈતિક અધ પાત દેખાતો નથી તેમના ચારિત્ર્ય આ મોટું દ્વંધ છે. સાળા અને ડોલેજની કુઓળત, મનિન સામાજિક વાતાવરણ, નિષ્ફળ લગ્ન-જીવન, અમુક પ્રકારની શારીરિક નાદુરસ્તી, અકાળે ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિઓ ઇત્યાદિ અનેક અસામાન્ય કારણોને લીધે અદમ્ય વેગ પકડેલી જાતીય વૃત્તિ આ પરિણામ છે એ કહેવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે.

---

૮. મણિવાવના દોઢ વર્ષના વડોદરા-નિવાસનો હેવાવ અહીં પૂરો થાય છે તેની સાથે જણાવવું જોઈએ કે તેમણે લખેલા આત્મકથાંતની સમય-મર્યાદા પણ અહીં પૂરી થાય છે શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ પાસે જળવાઈ રહેલું મણિવાવના ઇસ્તાફરનું આત્મકથાંત તા. ૨૨-૮-૧૮૯૫ના રોજ નડિયાદ મુકામે કરેલી નોંધથી આગળ જતું નથી. છેલ્લા ત્રણ વર્ષનો રચવનનો અહેવાલ તેમણે કદાચ લખ્યો નહીં હોય, અગર તો લખાયો હશે પણ આનંદશંકરની પાસે (કે અન્ય વ્યક્તિની પાસે પણ) તે નહીં આગ્યો હોય એમ માનવું રહ્યું.

બાળાશંકરની વિદાય

નહિયાદમાં પાઞ આવી બાદ લેખન-વાચન ઉપરાંત મિત્રો સાથે બેઠીને વાર્તા-વિનોદ કરવાનો મણિનાનો નિત્યક્રમ હતો. સરકારી દાકતર રામસિંગ અને ગોપાળદાસ દેસાઈ સાથે તેમને ઉત્તમ મેહસબ્બ હતો. દાકતર રામસિંગને ત્યાં કે પછી ગોપાળદાસને ત્યાં મિત્રમંડળ એકઠું થતું આ મંડળમાં મણિનાનો વર્ચસ્વ સર્વોપરિ હતું એમાં કોઈ કોઈવાગ ગંભીર ચર્ચાઓ થતી. પણ ધણુખરુ તો આનંદ વિનોદ જ આનંદો. મણિનાને કે બાળાશંકરના કાવ્યોના ગાયનનો માર્ચક્રમ એમાં યોગ્યતો હતો. આ મંડળ મિજબાનીઓ અને જ્યાં ફોનોન પણ શોખીન હતું એવે વખતે ભાગલુ સેવન પણ થતું મણિ લાન ગાળતું મેવન કરતા હતા. એવો એમ મત પ્રચલિત છે પણ તેમની આત્મમ્થામાં આ બાબત મ્શે ॥ નેખ નથી ચોતાની જાનીય નિર્ગળનાઓ વિશે નિખાનસતાથી લખનાર માણસ આવા વ્યસનનો ઉદ્દેશ્ય મરતા અચકાય એ બનવાનું નથી. ‘સિદ્ધાન્તસાર’માં યજ્ઞની ચર્ચા મરતી વખતે ભાગ ગાળે ઇત્યાદિ માદમ્ પદાર્થોની તરફેણ કરતા હોય એ રીતે તે તે પદાર્થોનો તેમણે ઉ નેખ કર્યો છે. ૧ પણ એમણે

૧ ડુઓ ‘સિદ્ધાન્તસાર (ત્રીજી આ) ૫ ૧ પરના નીચેના રાખ્દો

‘ આજે પણ, ફકીર, ચોળી, ઇત્યાદિ મસ્તજાનીઓમાં, હાશીરા, ગાંજે, ભાગ ઇત્યાદિ, માલ્ક, અને તેથી ઇદ્રિયો તથા મનને કોઈ વિલક્ષણ પ્રત્યગ્દષ્ટિ કરાવવાને સમર્થ, પદાર્થોનું સેવન પ્રચલિત જ છે ’

ક્યારેય ગાંઘે પીવાની ટેવ ફળની હશે એ અનુમાનને સાધાર દરાવે એવું કોઈ ચોક્કસ સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી. એટલે ગાંઘની ટેવ વિશે ચોક્કસ નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે. પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર મહિલાલને લાગેલી એક પ્રકારના ભાંગના સત્ત્વની લત વિશે માહિતી આપે છે. તેઓ કહે છે :

“ મહિલાલ નબુભાઈ ગદુલાલના શિષ્ય અને વિદ્યાર્થી મિત્ર થયા ત્યાંથી એમણે ભાંગનું સત્ત્વ બનાવી તેમાંથી એક ચાટણ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ જાણી. આ ચાટણ કોકેનથી વધારે કામોદીપક વાણકરણ અને જુવાન માણસ બોમથી વધુ વધુ લલચાતાં વધુ વેળા અને વધુ પ્રમાણ લે તો તે ગાડો થઈ જાય...”^૨ પ્રો. ઠાકોર મહિલાલ પાસેથી આ વ્યસન કોને કોને વળગ્યું તેનાં નામ આપે છે : તેમાં કાન્ત, કલાપી અને ગજજરનો ઉલ્લેખ છે.^૩ અહીં એટલું ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આ માહિતી મહિલાલની જાતીય વૃત્તિના અસાધારણ ઉદ્દીપનનું એક મોટું કારણ પૂરું પાડે છે.

ઉપર્યુક્ત મિત્રમંડળમાં મહિલાલના નિકટતમ સ્નેહી બાળાશંકર હતા. વડોદરામાં બન્ને મિત્રોની જૂની દિલોખની તાણ થઈ હતી. ૧૮૯૪ માં બાળાશંકર પણ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી છૂટા થયા-પછી તેમણે લોદાના બીડનું કારખાનું કાઢ્યું. પણ તેમાં ભારે ખોટ ગઈ. તેમને માથે મોટું દેવું થઈ ગયું. ‘પોતાનું’ સર્વસ્વ લેણદારોને લખી આપી દ્રવિ બાલ સંસારી છતાં કેવળ ફફાર થઈ રહ્યા. ‘૪ પછી તેમણે શ્રી વ. સો. ના આસિ. સેક્રેટરી તથા ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના તંત્રી

૨. તા. ૨-૧-૧૯૫૦ ના રોજ પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરે આ લખનાર પર લખેલા પત્રને આધારે.

૩. મહિલાલે કલાપીને ‘પાક’ મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ ‘શ્રી કલાપીની પત્રધારા’ માં છે તે કદાચ આજ વસ્તુ હોય. (જુઓ ‘પત્રધારા’ પૃ. ૧૨)

૪. જુઓ શ્રી વિ. સમા-પ્રકાશિત ‘વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો’. પૃ. ૨૧૬

તરીકે કેટલોક વખત કામ કર્યું. પણ તેમના રસિક સ્વભાવને રુચે તેવા લેખો લખવામાં ને સ્વીકારવામાં ગુ. વ. મો. ના તે વખતના પ્રમુખ લાલશંકર ઉમિયાશંકરની 'ચોખ્ખાણી નીતિ' આડે આવતી હોવાથી ૧૮૯૫ના અંતભાગમાં એ નોકરી પણ તેમણે છોડી. પછી તો તેમની આર્થિક સ્થિતિ વધુ ને વધુ બગડતી ગઈ. ઉત્તર હિંદ તરફ એકાદ વરસ રખડીને ૧૮૯૭ના અરસામાં તેઓ નડિયાદ આવ્યા. રહેવાનું ઘર અને હેલ્થ વાસણ પણ દેવામાં હોમાઈ ગયાં. પછી તરત જ એ પ્લેગના વ્યાધિમાં સપડાયા. ૧૮૯૮ના માર્ચમાં મણિલાલના આ રસિક અને ઉદાર કવિમિત્રનું કરુણ અવસાન થયું.^૫

બાળાશંકરની દુર્દશા વખતે ઉમાભાઈ શબ્દો દ્વાગ સાંત્વન આપવા ઉપરાંત મણિલાલે તેમને કલાપી મારફત આર્થિક સહાય પણ કરાવી હતી. છેવટના વખતમાં બન્ને મિત્રો નડિયાદમાં હતા. પરસ્પર કાવ્ય-સંગીત-વિનોદના વિનિમયથી ઉભય બાળપણની મૈત્રીનો જાણે કે પુનઃ અનુભવ કરતા હતા એમ તેમના સંપર્કમાં આવનાર વૃદ્ધજનો પાસેથી જાણવા મળે છે. એમિય ૧૮૯૮ના 'સુદર્શન'માં પોતાના આ બાલમિત્રને અંજલિ આપતી વખતે તેની કારકિર્દીનું અવલોકન કરતાં મણિલાલે નોંધ્યું હતું :

"જે મૃચ્છકટિકનું આ પુરૂષે બહુ સુરસ વાણીથી ભાષાંતર કર્યું છે તેનો નાપક આશ્રિત એ જ જાણે એની નિરંતરની ભાવના રહી. મહાવિપત્તિ અને ભાગ્યના વિપર્યય આ તરફ કવિએ અનુભવ્યા, તેમાં જે ધીરજ, પરાક્રમ અને લખ્યતા સાચવી રાખ્યાં, તે એના વિદ્યાવિલાસ જેટલાં જ હરકોઈને બોધક અને અનુકરણ કરવા જેવાં છે."

બાળાશંકરના મૃત્યુ પછી તરત જ મણિલાલ તેમનાં કાવ્યો

૫. 'વાર્ષિક બ્યાખ્યાનો' પૃ. ૨૧૯.

૬. 'સુદર્શન મહાવલિ', પૃ. ૭૬૫.

પ્રગટ કરવાનું કામ હાથ પર લે છે, અને તેના ખર્ચ સારુ કલાપીને લખે છે. કલાપી ‘હું એકલો નહિ તો એ ત્રણ જણ ચર્મને પણ તેની ગોઠવણ કરી શકીશ.’ ૭ એમ જવાબ આપે છે. પણ તે કામ આરંભાય તે પહેલાં જ મણિલાલને તેમના મિત્રની પાછળ જવાનું દિવ્ય ધામથી તેહુ આવ્યું એટલે એ કામ પચાસ વર્ષ સુધી ખોરબે પડ્યું, ને આખરે શ્રી હિમાશંકર જોશીને હાથે તે પાર પડ્યું.

કાન્તના ત્રણ પત્રો

આપણે આગળ જોયું કે સિદ્ધાન્તસાર 'ના અવલોકનનું સમાપન કરતી વખતે કાન્તે મહિનાના પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા ? મહિનાના પ્રત્યે મહિરાકરનું આકર્ષણ તીવ્ર હતું એટલે આ

૧ છેક ૧૮૧૬માં કાન્ત ' સિદ્ધાન્તસારના અવલોકન 'ને પુસ્તકાકાર પ્રગટ કરેલા તથા યાજ છે તા ૨૪-૪ ૧૮૧૮ ના રોજ બાવનગરથી લખેલા પત્રમાં આને અંગે તેઓ રમણભાઈને નીચે મુજબ લખાવે છે

I am reprinting my સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન I am adding some of my અર્થાપત્ર's in the જ્ઞાનસુધા as appendices I wish to dedicate the whole volume to you It is a product of the spring time of our life, of which I need not be ashamed My dedication will be a rather long letter reviewing that and the subsequent portion of our life I shall of course send you my draft for approval And I wish to print your reply also, which also, is sure to be rather long Do you agree?" (કાન્તમાળા', પૃ. ૧૧૧ ૧૩૦, પૃ ૩૭૮)

' સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન ' એ નામથી આ પત્રોનો સંગ્રહ મુબઈના 'હિંદ સેવક સમાજ' તરફથી ૧/૨૦ મા પ્રગટ થયેલો મળી આવે છે, પણ તેમાં કપર્યુક્ત પત્રમાં નિર્દેશોનો લાખો અર્પણ લેખ નથી રમણભાઈને ઉદ્દેશીને લખેલી કેવળ દૂધી અપલ-નોંધજ છે વળી એમાં કોઈ અર્થાપત્રનો પણ સમાવેશ થયેલો નથી આનું કારણ તા ૨૪-૧૦-૨૦ ના પત્રમાં કાન્તે નિર્દેશોની પોતાની માદગી છે એમ પ્રો ઠાકોર ઉપર્યુક્ત પત્ર પ્રગટ કરતી વખતે નોંધે છે, ('કાન્તમાળા', પૃ ૩૭૮)

વખતે ઉભય વચ્ચે પત્ર-વ્યવહાર સતત ચાલુ રહ્યો હશે એમ શ્રી અંજુભાઈ પુરાણીએ ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રગટ કરેલા ‘કાન્તના ત્રણ પત્રો’ વાંચતાં સમજાય છે. કાન્તે મણિલાલ પર લખેલા આ પત્રો બંને વચ્ચે આરંભમાં ટૂંકગત થઈને અંતે ઘટેલા ગુરુ-શિષ્ય-સંબંધનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે છે.

ત્રણે પત્રો અંગ્રેજીમાં લખેલા છે. તેમાં પહેલો તા. ૧૩-૪-૧૮૯૭ના રોજ મણિલાલ પર વડોદરથી લખેલો છે. એમાં ઉલ્લેખ પામેલી બાબતો પૈકી નીચેની આસ છે : (૧) “તમે ગુરુ (master) અને મિત્ર (friend) ઉભયની ફરજ બજાવીને મને સુખ અને સામર્થ્ય આપેલાં છે.” એમ કહીને કાન્ત મણિલાલને અદ્વૈત-સાધનામાં પોતાના ગુરુ બનવાની વિનંતી કરે છે. (૨) મણિલાલની પાસે તેઓ એમની રોજનીશી વાંચવા માગે છે. (૩) પત્રની પાછલી બાજુએ કેટલીક દાબકૃતિઓ ઉતારીને તેઓ મણિલાલને મોકલે છે. અને લખે છે : “તે મારા અભ્યાસની વિવિધ કક્ષાઓનું નિરૂપણ કરે છે.” (૪) રમણભાઈને મણિલાલનો અદ્વૈત-વિચાર સમજાવતો પત્ર પોતે લખ્યાનો અને તેના રમણભાઈએ આપેલા જવાબથી પોતે અસંતુષ્ટ રહ્યાનો ઉલ્લેખ કાન્તે આ પત્રમાં કર્યો છે. એટલું જ નહિ, વખત જતાં રમણભાઈને મણિલાલના વિચારોથી રંગી દેવાની (convert) આશા પણ તેમણે એમાં વ્યક્ત કરી છે.”

૨. જુઓ ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ (ત્રૈમાસિક), એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૪૨, પૃ. ૧૨૯

૩. આ અરસામાં ‘સુદર્શન’માં ચાલતી મણિલાલની ‘અભ્યાસ’ નામની લેખમાળાના સંસ્કારથી કાન્તે અહીં ‘અભ્યાસ’ શબ્દ ‘સાધના’ના અર્થમાં વાપર્યો હોય તેમ જણાય છે.

૪. કાન્તને માટે રમણભાઈને અદ્વૈતવાદી બનાવવાનું તો અરાધ્ય હતું. પરંતુ તેમણે રમણભાઈ સામક્ષ મણિલાલ અને અદ્વૈત સિદ્ધાંત પક્ષે એટલી સમર્થ ને ઉત્કટ વાણીમા દલીલો કરી હશે કે રમણભાઈને આશામા આજીવ મણિલાલ વિશે છેવટનો નિર્ણય બાંધવાનું તો મોઝૂક રાખવું જ પડે છે.

મણિલાલે કાન્તના ઉપયુક્ત પત્રનો જવાબ તા ૨૩-૪-૧૮૯૭ ના રોજ આપ્યો હતો. ઉનાળાની રજાઓમાં માગિયાદાટિના (સોગાંદ્ર)થી તા ૧૯-૫-૧૮૯૭ના રોજ કાન્ત મણિલાલના પત્રનો પ્રત્યુત્તર આપે છે તેમના આ બીજા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ બાબતો ખાસ કહીને ચર્ચાએની છે (૧) મણિલાલ કાન્તને પોતાની આત્મકથા બતાવવાની ના પાડે છે તેમણે કાન્તને સામેથી પૂછ્યું હતું 'મારા પોતાના વિશે તમારે ખુલાસા લેશો છે?' કાન્ત તેના પ્રત્યુત્તરમાં 'ના' કહીને મણિલાલને જણાવે છે 'મારે તો માત્ર તમે લાગણીનો ઉત્કટ આવેશ અનુભવ્યો હોય તેવી તમારા છવનની પદ્ય વિશે જણ્યું છે' તરફથી નહિ તો અમુક સમય પછી પછી પોતે મણિલાલની રોજનીશી મેળવી શકે એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. (૨) આગળ પત્રમાં મોકલેલી કાવ્યકૃતિઓ વિશે કાન્ત મણિલાલની પાસે અભિપ્રાય માગે છે તેની અદર આપતાં ઓત્રોના મણિલાલે વખાણ કર્યા હતા તેના જવાબમાં કાન્ત જણે છે "હું ઓત્રોનો સૌથી નમ્રગી કૃતિઓ ગણું છું તેમ છતાં, મારી હમેશની કળતા તદ્દન જુદી જ હશે (plain) મેં એ રચ્યા છે તે દૃષ્ટિએ તમને એ ગમ્યા હોય" (૩) 'બહાવાઓને પ્રાર્થના' એ

કાન્તના તા ૨૦ ૪ ૧૮૯૭ના — એટલે કે હપનો પત્ર લખ્યા પછી દસ જ દિવસે લખેલ પત્રમાંના નીચેના ઉદ્ધારો જુ. ૧૧

"I am satisfied by your suspending your judgment for Manilal. I have hope that you will come to think better of him later on" ('કાન્તમાળા', પૃ. નં. ૩૯, પૃ. ૩૪૪)

આમ છતાં, આ ઉદ્ધારો તેમજ આ ત્રણે પત્રોમાં કયાક કયાક દેખાતી અસંગતતા અને ઉત્સાહનો અતિરેક કદાચ તેમની માનસિક અસ્વસ્થતાના પ્રારંભનું ચિહ્ન હોય — એ ઉપર ધર્માન્તરમાં પરિણમી

૬ પા. ૧ પછી કદી તેમને મણિલાલની આ રોજનીશી એવા અણી હોય એમ જણાતું નથી

નામનું અંગની ગીત કાન્ત લખી મોકલે છે અને મરાઠી અંગની ગીતના ગગમ એને ગાઈ જોવાનું સૂચવે છે.

ખીજા અને ત્રીજા પત્ર વચ્ચે નવ માસનો ગાળો છે ૭ ત્રીજે પત્ર વડોદરાથી લખેલો છે અને તેમાં મણિવાવને 'Professor' એમ સંબોધન કરેલું છે

આ પત્રમાં સૌથી પ્રથમ કાન્ત મણિવાવના લેખન-કાર્યને અંગ્રજિ આપે છે સ્વધર્મના પ્રકાશથી દ્વેષપૂર્વક વિમુખ રહેલા દેશમધુઓનું તેમની સાન્નિધ્યમાં જ રહેલ પ્રકાશ લાશ્વી ધ્યાન દોરવાની પહેલ કરનારી મહાન પ્રવૃત્તિ તરીકે મણિવાવની અક્ષરપ્રવૃત્તિને તેઓ અંગ્રજિ આપે છે તે વિશે પોતાનું વલણ સમજાવતા એ કહે છે “મેં પણ તમારા મહીર ચેતવણીના સૂર સાંભળ્યા હતા અને ટૂંકેટલે વખત તેની અનુમ્મથના પણ કરી હતી પણ પત્રી મેં મારી આસપાસ નજર ફેરવી તો મને પ્રકાશ દેખાયો એટલે હું તમારા વિચારો સાથે સમત થયો એ અનુત અને દિવ્ય પ્રવૃત્તિની બીતરમા બિડે સુધી હું જોઈ શકતો નથી, પણ મને તેની શક્તિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે ”

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૮ના ‘સુદર્શન’માં મણિવાલે કાન્તે સ્વીડનમોર્ગના અગ્રેજી પુસ્તકના કરેલ અનુવાદ ‘લગ્નસ્નેહ અને તેનાં નિશુદ્ધ સુખો’નું અવલોકન કર્યું હતું તેને અનુસરીને કાન્ત આ પત્રમાં મણિવાલને કહે છે ‘તમે અવલોકનમાં મેં અનુનાદિત કરેલ

૭ આ પત્રની તારીખ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં ૪૬-૨-૭૪ એમ છપાઈ છે તે દેખાતી રીતે જ જૂલ છે તે ધણુ કરીને ૨૬-૨-૭૪ જોઈએ

૮. આ અવલોકનમાં મણિવાલ કાન્તના વિચાર-પરિવર્તનનો કંમ પણ સમજાવે છે અને પોતાના પૂર્વ-નિશ્ચયોને તથા પ્રાચીનતા પર શ્રદ્ધા મૂકવા બદલ તેમને ધન્યવાદ આપે છે

(‘મણિવાવની વિચારધારા’, પૃ ૪૦૪-૪૦૭)

તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો પર વિશેષ ભાગ મૂક્યો છે અને તેમાં પ્રગળ થતી વૈયક્તિક લાક્ષણિકતાને ઓછું મહત્ત્વ આપ્યું છે '.

‘સુદર્શન’માં તે વખતે (જન્યુ ૧૮૮૮માં) પ્રગળ થયેલ મણિલાલના ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વેદાન્ત’ નામના લેખ વિશે કાન્ત ‘એ લેખ આશ્ચર્ય છે ખરો પણ તમારી ગીતાની પ્રસ્તાવના પચાંમ છે’ એ મનનમનો અભિપ્રાય આપે છે.

આ પત્રમાં છેલ્લે ૧૮૯૦ સ્વીડનમર્ગની પોતાના પર વધતી જતી અસરનું વર્ણન મૂક્યું છે એ કહે છે ‘સ્વીડનમર્ગ’ મને ઉત્તરોત્તર વિશેષ માર્ગદર્શન આપે છે ખરેખર તે માર્ગનો ફિરસ્તો છે તેણે મારી સમક્ષ સત્યનો એટલો વિશાળ મહાસાગર ખુલ્લો કર્યો છે કે તેનાથી મારો તાર પણ જતો રહ્યો મારી પ્રગળિનો આધાર હવે ‘વળ મારો પરજ’ છે કારણ, જીર્ણપથ હવે મારાથી અદૃશ્ય રહ્યો નથી.”

આ ઉદ્દેશો સૂચવે છે તેમ, કાન્તના જીવનમાં મણિલાલ અને વેદાન્તનું સ્થાન હવે સ્વીડનમર્ગ તથા ખ્રિસ્તીધર્મ લે છે આ પત્ર લખાયા પછી આઠ મહિને મણિલાલનું અવસાન થાય છે આઠ મહિનામાં બન્ને વચ્ચે વિશેષ પડ નહાર થયો હોવાનો સંભવ નથી એમકે પછી બન્નેના માર્ગ ભિન્ન થઈ ગયા હતા પહેલી સાહિત્ય પરિષદમાં મણિલાલના નામ આગળ ‘બ્રહ્મનિ’ વિશેષણ મૂક્યા સામે કાન્ત વિરોધ કરે છે ગમે તેમ પણ, આગળ વર્ણવેલો ‘સિદ્ધાંતસાર’ના અનુદાનનો ઇતિહાસ અગાઉ મુદ્રકગણ કરેલ કાન્તના સ્વ રમણભાઈ ઉપરના પત્રો તેમજ અહીં મૂકેલ મણિલાલ પત્રના ત્રણ પત્રો કાન્તની સજ્જ અને સદૃશ સત્યશોધનરત્નના તેમ મણિલાલના લોહચુબક જેવા આર્ષક વ્યક્તિત્વના નિદર્શક પ્રમાણ છે એમાં શંકા નથી.

[૩૫]

કલાપીની ગુરુભક્તિ

વડોદરા છાત્રીને નડિયાદ આવ્યા પછી મણિવાલે બીજી કાઈ નોકરી માટે પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી તેમણે વાસણમાં જમીન વીધી હતી તેમાં, આગળ જોયું તેમ, રૂ ૫૦૦૦ ની ખોટ આની હતી એટલે હવે જાતે દેખરેખ રાખીને ખેતીકામ ખિયવ વાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો નવીન યત્રસાધનો ખરીદીને મોટા પાયા પર ખેતી કરવાનો અખતરો તેમણે કર્યો, પણ તેમાં તો તેમને લાભને બદલે મોટું નુકસાન સહન કરવું પડ્યું.

આ જમીનને અંગે તેમને કલાપી સાથે આર્થિક લેણદેવડનો સબંધ બધાયો હતો. વડોદરાથી નડિયાદ આવ્યા પછી થોડે જ વખતે કલાપીએ તેમને રૂ ૧૮૦૦૦ મોઝ્યા હતા “તેમાં પાંચ લેવા દેવા જેવા દુનિયાર્થ બચહાર કરવા કૃપા કરી કાઈજ કહેશે નહિ” એમ કલાપી લખે છે.^૧ મણિવાલ જવાબમાં ‘આપનો એવો આભાર છે તો પાંચ કેમ લેનાય’ એવો વિચાર તણ દેવાનું કલાપીને સૂચવે છે ને કલાપી ‘આપની ઇચ્છાનુસારજ થશે’ એમ કહીને તે કબૂલ રાખે છે પણ પછી તેઓ એ પૈસા પાંચ આપી ચકચા હોય એમ જણાતું નથી જોયું છે સ ૧૮૬૭ માં મણિવાલે ખેતી-કામનાં યત્રો ખરીદ્યા હતા તેને પેટે તેમના મિત્ર સાકળચંદ શેઠને આશરે રૂપિયા ૭ હજાર ભરવાના હતા તે રકમ પણ તેમને કલાપી પાસેથી

હાની લેવી પડે છે ૨ પડે તો વાસણની જમીનમાં વધુ ને વધુ ખોળા આપ્યા કરે છે મણિલાલ વિષમ પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે આર્થિક કારણે પોતાના મેલી ગુરુ અસ્વસ્થ થાય તે કલાપીને ગમતુ નહીં એમને નાપીએ તેમના સહુ પેટે 'કુ' ને રૂપિયા દશથી અગિયાર દબાર ઉતારતાથી ભરી આપ્યા હતા '૩ પોતાના વસિયત નામાંમાં મણિલાલ 'લાડીના કોગસાહેબની રૂપા'ની ઉત્તેજ કરે છે તે આને અગે તેમણે નાપી પ્રત્યે વ્યક્ત કરેલી તત્ત્વના જણાવ છે મણિલાલ વડોદરે હતા તે વખતે તેમને લાડીના કાગલાગી નીમવા અગે પ્રદનાદ્યભાઈની ભનામણના કરેના અમીમાં વિગે તેમજ મણિલાલને પોતે આત્મ થામાં નાપીની નજીક ગહેરા મારુ બતાવેલી ઇચ્છા વિશે અગાઉ ઉત્તેજ આવી ગયો છે તેના અનુનક્ષમાં કે અન્યથા મણિલાલને નાપીના તેમની માથેના નવદાગમાં 'હોપેલા' કે 'અસ્નેહ'ની ગંધ આવે છે એટલે પોતાના લાગણ્યશીલ અભાવ મુજબ તેઓ કલાપીને એ પત્રમાં લખે છે

'મળીને ય શુ' આપની અને મહારી સ્થિતિ વચ્ચે બહુ અંતર છે ઉપચાર, ત્રિવે અને જીવન યુગ એ વિના ખીજી શુ? ૪ આ ઠંડા પ્રદક્ષથી કલાપીનું હૃદય વીધાય છે એ સહુ લાવે મણિલાલને જવાબ આપે છે 'મહારુ હૃદય માં તો આપની પામે અને કા તો પ્રવિતા પાસે જ ઉઘડી શકે છે '૫ અને તેમના પ્રતિ ઉત્કટપણે પ્રેમ અને ભક્તિનો ભભરો દાનવે છે એટલે થોડા વખતમાં જ ઉપયુક્ત ગેરસમજૂત દૂર થાય છે

હવે કલાપી રાજગો 'વેપ' જરાગર ભગની શકે છે! મણિલાલના કુશળ અને પ્રોત્સાહક માર્ગદર્શનને પ્રતાપે 'મુદર કાવ્ય વાચતા

૨ 'કલાપીના ૧૪૪ પત્રો', પૃ ૬૩

૩ જુઓ શ્રી પુરાણીકૃત 'મ ન દિ તુ જીવનચરિત્ર', પૃ ૧૨૫

૪ જુઓ 'શ્રી કલાપીની પત્રધારા', પૃ ૨૩

૫ એજન, પૃ ૩૧

જેટલો આનંદ મળે તેટલો' એને 'ગરીબ માણસોને સાબળરામા મળે છે' પ્રણયની નિયમ અવસ્થામાં સિદ્ધતા કલાપીને મણિનાયે સતત પ્રદર્શિત રહેવાની સનાહ આપી હતી તેને પરિણામે, ગમે તેવા સન્નિગોમાં પણ, રોજ એ અઢી ક્વાક રાજ્યકાર્ય કરવાનો દાંડો મુસિહજીએ નિયમ કર્યો હતો. માસમાં એ વખત કામદાર સાથે કારખાનાની મુનાકાતે જવું, એ વખત ઘોડા ઉપર એકલા ફરના જવું અને ગામડાના લોકોની ફરિયાદ સાબળરી, શાળાઓ, ચેરાઓ અને દનાખાનાની ઓચિતી મુનાકાતો લેની વગેરે નિયમોને તેઓ મણિ લાનના આદેશ અનુસાર ચીનટથી વળગી રહેતા હતા. ૧૮૯૫-૯૬ દરમિયાન કલાપીને રાજ્યાર્થના પાંચ આપનાના હેતુથી મણિવાલે 'સુદર્શન'માં 'દારબાર'ની લેખમાળા લખી હતી.^૬

આગળ તોયું તેમ, કલાપીની વિતા સૌથી પ્રથમ 'સુદર્શન'માં પ્રસિદ્ધિ પામી હતી મણિનાન અવારનવાર તેમના કાવ્યો મગાવ્યા કરતા હતા. ૧૮૯૮માં કલાપીના બધા કાવ્યોનો સમગ્ર પ્રગટ કરનાર નક્કી થયું ત્યારે કાવ્યોની ચકાસણી ગોશ્વણી આદિની જવાબદારી મણિવાલે સ્વીકારી હતી. કલાપીએ પોતાના સઘળા કાવ્યો કાન્ત દ્વારા મણિવાલને મોકલા અને 'આપને ચોગ્ય લાગે તેરી બવચ્ચા જશે' એમ જણાવ્યું. અંગ્રેજી પરથી અનુવાદિત કરેના કાવ્યોની સાથે મૂળ અંગ્રેજી દૃષ્ટિઓને પણ ઉતારાનીને સામેલ રાખી હતી. મણિવાલ બધા કાવ્યો વાંચી જઈને કલાપીને ગઝલોમાં ફેરફાર કરવાનું સૂચવે છે. 'ગઝલોમાં ફેરફાર કરના બેડો પણ માગથી તેમ થશે તો બગડશે એમ ધારી હેનટ આપને ચોગ્ય લાગે તે ફેરફાર આપે જ કરવા એમ ધારી જેનું છે તેનું લખાવ હું' એના જવાબ સાથે તે બધી ગઝલો મણિનાનને પાઠી મોકલે છે.^૭ મણિવાલ પોતાના સુદ

૬ 'શ્રી કલાપીની પત્રધારા', પૃ. ૩૨ આ લેખમાળાની સાથે કલાપીનું નામ જોડવાની મણિવાલે ઇચ્છા બ્યક્ત કર્યાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

૭ એન, પૃ. ૩૫

ઈન મુદ્રણાલયમાં એ સંગ્રહ છાપવા માડે છે, પણ તેમને માટે એ કામ નિર્મિત નહોતું. તેમના વિદેહ યત્રાથી એ કામ અટક્યું તે કલાપીના પણ મૃત્યુ પછી ૧૯૦૩ માં કાન્તને હાથે પાર પડ્યું.

કલાપીની મનઃસ્થિતિ પ્રમાણે જુદે જુદે સમયે મણિલાલ તેમને વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકો વાંચવા મોકલતા હતા. અથવા તેનું સૂચન કરતા હતા. ‘ગીતા’, ‘વોર્લ્ડ ઓફ સાયન્સ’, ‘વિક્તોરિયીયન’ વગેરે પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ કલાપીના પત્રોમાં મળે છે.

ધર્મોપદેશમાં પણ કલાપીને મુખ્યત્વે મણિલાલનું માર્ગદર્શન હતું. તેમની સૂચનાથી સવારે ‘ગીતા’નો પાઠ કરવા ઉપરાંત કલાપીએ શાસ્ત્રી પાસે તેનો રીતસર અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. શોભનાને કારણે રમા અને કલાપી વચ્ચે થયેલ વિખવાદને મણિલાલ ધર્મોપદેશ દ્વારા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ કલાપીને સંયમ રાખવાનો તેમજ રમા પ્રત્યે નિષ્ઠા કેળવવાનો ઉપદેશ આપે છે અને રમાને ઉદારતા કેળવવાનું કહે છે. બન્નેને જ્ઞાન લાગી વાંળવાનો તેમનો યત્ન હોય છે. કલાપીને શોભનાનું નામ છોડીને ઝંકારનો મંત્ર જપવાનું એ સૂચવે છે. પણ કલાપી પ્રજ્વલે પોતાના ‘હૃદય’ (અર્થાત્ શોભના) રૂપ બનાવી દે છે. ગુરુ ‘ધ્યાનમાં સ્થૂળનો ગંધ ન આવે’ તેની કાળજી રાખવાનું કહે છે. ત્યારે શોભનાના પ્રેમમાં આસક્ત શિષ્ય સરલભાવે સામો પ્રશ્ન કરે છે : “સ્થૂળ એટલે શું ? અમારા પ્રેમમાં સ્થૂળ ક્યાં છે તે હું બરાબર કદાચ પણ યત્ન નાશી શક્યો નથી. હું શું કરું ?” ‘ગીતા’ અને ‘ગુલાબસિંહ’નું પરિશીલન કરવા છતાં પોતે સ્થૂળ ઈચ્છાઓ તણ શકતા નથી એવી સ્પષ્ટ કબૂલાત કલાપી મણિલાલ સમક્ષ કરે છે. તેમ છતાં મણિલાલ

૮. જુઓ સુંદરમ્ કૃત ‘કલાપી - સાહિત્યકાર તરીકે’, ‘વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા’ (ગ્ર. વ. સો.), પૃ. ૨.

કલાપીને અધ્યાત્મ-પ્રેક્ષમાં લઈ જવાનો મનોરથ હોડના નથી. “મહતે અમુક સ્થાને લઈ જવામાં આપને હજુ નિરાશા નથી મળી; પણ એ તો આપના હૃદયનું બલ છે”^૯ એવા કલાપીના ઉદ્દગારો એની સામિતી આપે છે. મણિલાલ હવે કલાપી પર પત્ની સાથે ભગ્ન લખીને મોકલે છે. ભગ્ન, વેદાન્ત કે મણિલાલ તેમના હૃદયની ગાઢ નિરાશાને બેઠી શકતા નથી, તોપણ કલાપી ‘ગમે તેવી સ્થિતિમાં આપ પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીશ’ એવું મણિલાલને વચન આપે છે.^{૧૦}

રોડ-વ્યથાથી પીડાતા કલાપીને મણિલાલે સાંત્વના આપવા માટે જેટલા પ્રયત્ન કર્યા છે, તેટલા બીજા કોઈએ કર્યા નથી. રમા અને શોભનાની વચ્ચે ઝોલાં ખાતા કલાપીને વિકટ મનોવ્યથા સહન કરવાનું ધૈર્ય મણિલાલે આપ્યું હતું.

“શરીરસંબંધ જેને દુનિયા બલિયાર કહે છે તે પ્રેમમાં કાંઈ અગત્યનું તત્ત્વ છે?... હૃદય તેને પાપ માને છે...શું તે ખરે જ પાપ છે?...પ્રેમ હોય ત્યાં અંતર રાખવો એ શું ધર્મ ગણાય?” —એવા એવા પોતાના શિષ્યના પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે મણિલાલ માર્ચ ૧૮૯૮ના ‘સુદર્શન’માં આર્યોવર્તની ચૈતન્યભાવનાના પ્રકાશમાં સ્થૂણ બ્વયહારમાં બલિયારના પ્રસંગોથી બચવાના ઉપાય સમજાવતો ‘બલિયાર’ નામનો લેખ લખે છે.^{૧૧} બીજી તરફ તેઓ કલાપીને શોભનાનો વિચાર હૃદયમાથી કાઢી નાખવાની અને રમાના સહચર્યો સંભારીને તેના તરફ વળવાની સલાહ સતત આપ્યા કરે છે,^{૧૨} જે

૯. ‘શ્રી કલાપીની ધનંતરા’, પૃ. ૫૭.

૧૦. એજન, પૃ. ૧૦.

૧૧. હુઓ ‘સુદર્શન મહાપત્રિ’, પૃ. ૨૮૫-૮૮.

૧૨. વળી, પ્રણયની આતિ અનુભવતા કલાપીના ચિત્તની શાંતિ અર્થે આ અવસામાં મણિલાલે પોતાની પ્રેમગુલા બજા કરતી અંબત રોજનીશી

કવાપીને માટે સીમરની અશક્ય હતી પરિસ્થિતિ અનિર્ણય બનતા કવાપી શોભના સાથે લગ્ન કરે છે, તેમાં પણ છેવટે મણિલાલની સમતિ મળે છે^{૧૩} કવાપી અને શોભનાના લગ્ન પછી દુખી રમા અને તેનું દુખ નહિ જોઈ શકતા કવાપીના મનનો કબજો દૂર કરવા તેઓ જાતે લારી જાય છે એ વખતે તેઓ કવાપીના મનને વીક પ્રમાણમાં હિમત અને દૃઢતા આપી શક્યા હશે તેમ કવાપીના નીચેના ઉદ્દેશો પરથી સમજાય છે

આપ મ્હારે માટે સર્વ કરી ચૂક્યા હો, અને, હવે ગમે તે ચનાતુ હશે પણ આપ જે છેવટે આપવા ઇચ્છતા હો તે શાન્તિ-મને મળશે એમાં મને શંકા નથી. સુખી થઈ ન મેળવું એ મ્હાગ નખીમની વાત છે પણ હમણા-હવે જે સુખદુખ આવવાનું હોય તે છેલ્લું જ-એમ મને લાગે છે. આપ કાંયે જરો પરમ દિવસ કદાચ હું શોભના સાથે હઈશ કે સ્ત્રીના શબ્દ માત્રમાં દૂર એકલો-હઈશ જ્યાં હઈશ ત્યાં આપ તરફ દૃષ્ટિ રાખી સુખી હઈશ શોભનાના સારા કે મામ એક વિચારથી હૃદય ઉઝળી જાય છે, તોપણ દુખ જ હજી આવે તોપણ મેં જેવી કમાળ રીતિએ મહન કર્યું છે તેમ

તેમના પર મોકલી હોય એમ કવાપીના પત્રો વાચતા જણાય છે “ડાયરી કારે રવાના થશે,” (૫ ધા, પૃ ૫૪) “ડાયરી તો આપને મળી ગઈ હશે” (૫ ધા, પૃ ૫૪) “ગમે તેમ હો પણ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે કરીશ, અને ડાયરી વચાવવા માટે—તે મર્ઝ અન્યને વચાવવાની હતી જ નહિ મારી વાત પણ હું આપ સિવાય કોઈને કહેવા ગયો નથી” (૫ ધા, પૃ ૬૧) — આ ઉદ્દેશો તેના પ્રમાણરૂપ છે કવાપી મણિલાલના પ્રેમ અને વિશ્વાસનું અનન્ય પાત્ર હતા તેની સાથેની આ હકીકત પરથી મળે છે

૧૩ જુઓ કવાપીના શબ્દો “આપનો તાર મળ્યો, આપ મ્હારી સાથે જ છો.” ઇત્યાદિ (પત્રધારા, પૃ ૬૫)

તો હવે નહિ જ કડ અને મારી કલાપીએત કાઢી નાખનાર
આપ જ છો. '૧૪

આ ઉપરાંત કહી સમય કે પ્રમાણથી સ્નેહનો તાપ જીવનાનું
સામર્થ્ય મણિનાને કલાપીને આપ્યું હતું

વળી તેમણે કલાપીને 'પ્રાચીનનિમિત્ત'ના પ્રયોગ સિખનાડ્યો હતો
તેમ તેમના પત્ર નં ૧૦૫માં "મહિરાપાન 'મેસ્મેરિઝમ' વખતે
નહિ પણ પછી કલામા કઈ અડચણ છે?" એ ઉદ્દાગને પરથી
સમજાવ્યું છે

મણિનાની નમણી તનિાતની કલાપીને ઘણી ચિંતા રહેતી
તેમણે જેના મહિનાઓમાં પૂર્ણ નિવૃત્ત થઈને થોડો સમય લાગી
આવીને રહેવાનો મણિનાને આગ્રહ કર્યો, પણ એવામાં તેમની
તનિાત લઘુગાના સમાચાર કલાપીને મળ્યા તે નડિનાદ જના તૈયાર
થયા ત્યાં તો તેમના છવનજના એ માર્ગદર્શક શુરના અવસાનના
સમાચાર મળ્યા કલાપીના કોમળ હૃદયને વચ્ચવાત થયો, મણિનાતના
અવસાનથી પોતાને થયેન આઘાતનું વર્ણન કરતાં તેઓ લખેલે
લખે છે

"મણિનાઈને પ્રસંગે મને જે લાગે છે તેને માટે મારી
પાસે મરી લાગ્યા નથી કવિતા તો એનાનાઈ મઈ છે હૃદય દુઃખમાં
પણ જ્યારે સ્મૃતિનું સુખ લેતું થાય છે ત્યારે જ કવિતા પણ રસ
આપી શકે છે ખેલની સ્થિતિમાં તો કાંઈ જ થઈ શકતું નથી "

મણિલાલના જનાથી પોતાને પડેલી ખોટાનું વર્ણન કરતા
તેઓ આનંદરાય દિ મતરાય દવેને લખે છે

"મહાર સત્ય, મહાર શુદ્ધ, મહારો ધર્મ—સર્વના દોષનાર મહારો

તો એક પરમકૃપાળુ ગુરુ ગયો. અને તેની સાથે મ્હારા હૃદયનું સર્વ જાણનાર એક મિત્ર ગયો. કદાચ આખી જિંદગીમાં તેની ખોટ કદિ પૂરી પડશે નહિ. ”૧૫ દીવાન અને રાજ બન્નેની ઉપર રહી શકે તેવા પુરુષની કલાખીએ વ્યક્ત કરેલી અપેક્ષા કેવળ મણિલાલ જ પૂરી પાડી શક્યા હતા.

મણિલાલના મૃત્યુ પછી તેમનું સ્થાન ગોવર્ધનરામે લીધું હતું, પરંતુ કલાખી સાથે મણિલાલના જોડેલો આત્મીય સંબંધ તેઓ સાધી શક્યા નહોતા.

છેલ્લા દિવસો

પોતે વડોદરા ખાતે તૈયાર કરીને જાપવા આપેલો 'The Imitation of Shankara' નામનો અગ્રેજી ગ્રંથ તથા તેનો ગુજરાતી અનુવાદ 'પંચશતી' મણિલાલના નડિયાદ આવ્યા પછી (૧૮૯૫ના ઓક્ટોબરમાં) બહાર પડ્યો. 'આત્મનિમજ્જન' પણ એ જ અરસામાં પૂરું જાપાઈને પ્રકટ થયું. વડોદરાની 'જ્ઞાન-મંજૂષા' ગ્રંથમાળા માટે લખેલું 'ચેતનશાસ્ત્ર' ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધ થયું. 'સુદર્શન'માં હપ્તે હપ્તે જાપાઈ ગયેલો 'ગુણાબસિંહ' ૧૮૯૭માં તેમના પોતાના તરફથી બહાર પડ્યો. એ જ વખતે શુ. વ. સો. તરફથી 'ન્યાયશાસ્ત્ર'નો પરામર્શ-ખંડ પણ પ્રગટ થાય છે.

નવા તૈયાર થયેલા ગ્રંથોમાં 'લક્ષ્મણ'માંનાં પહેલાં ચાર સૂત્રો એટલે 'ચતુઃસૂત્રો'નું શાંકર-ભાષ્યના ગુજરાતી અનુવાદ અને પોતાની ટિપ્પણી સહિત, પોતે કરેલું ભાષાંતર-સંપાદન છે. વડોદરાની 'લો કમીટી' તરફથી સોંપાયેલું 'વિવાદતાંડવ'નું, નિશ્ચલદ્વસદ્ધરચિત 'વૃત્તિપ્રજ્ઞાકર'નું અને સંસ્કૃત 'હનૂમન્નાટક'નું ભાષાંતર પણ આ અરસામાં તૈયાર થાય છે. ઉપરાંત, મુખર્ષિ ગુજરાતી નાટક મંડળી માટે 'નૃસિંહાવતાર' નાટક પણ આ વખતે તેમણે લખ્યું હતું. ૧૮૯૭ના જાન્યુઆરીની બીજી તારીખે કરેલ વસિષ્ઠતનામામાં તેનો ઉલ્લેખ છે. મુખર્ષિ ગુજરાતી નાટક મંડળીના એક સમજૂતી માસિક સ્વ. દયાશંકર તથા પ્રસિદ્ધ નટો સ્વ. બાપુભાઈ નાયક અને

ત્રી જયશંકર ‘સુદરી’નો એને માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય હતો ? એ નાટક સફળપણે ભજવાયું હતું ?

ગુજરાતી સમાજ અને સાહિત્યને ઉદ્દેશીને મણિલાલે ‘સુદર્શન’માં લખેલી શરૂ કરેલી ‘અબ્યાસ’, ‘પૂર્વ’ અને પશ્ચિમ’ તથા ‘ગુજરાતના લેખકો’ નામની લેખમાળાઓ આ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન પણ ચાલુ રહી હતી તેને અગે ‘જ્ઞાનસુવા’ સાથે અનેક વિવાદો ચાલ્યા હતા ‘મારું જીવનચરિત’ નામની એક લાંબી રહસ્યવાદી વાર્તા પણ ‘સુદર્શન’ની અંદર ૧૮૯૬ના જાન્યુઆરીથી ૧૮૯૭ના સપ્ટેમ્બર દરમિયાન ૧૩ હપ્તામાં પ્રગટ થઈ હતી, પણ પછી તે પૂરી થઈ નહીં ૧૮૯૫ના મેમાં શરૂ થયેલી ‘કારભાર’ નામની લેખમાળા અને ૧૮૯૬ના સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ કરેલી ‘અબ્યાસ’ની લેખમાળા મણિલાલે મૃત્યુ પર્વત-૧૮૯૮ના ઓક્ટોબર સુધી—ચાલુ રાખી હતી તે હમેશને માટે અધૂરી રહી છે

આ વખતે તેઓ બાવાલાઈ વૈદ્ય પામેથી મીઠા લે છે ને સધ્યા ઉપરાત રોજ ચડીપાઠ પણ કરે છે

શરીરની નાદુરસ્તીને કારણે પોતે ઈ સ ૧૮૮૮માં પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગો કરવા છોડી દીધા હતા એમ તેમણે ‘પ્રાણુવિનિમય’ની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે ^૩ એ પુસ્તકની ખીણ આવૃત્તિ ૧૮૯૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તેમાં તેમણે પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના છાપતી વખતે ઉપર્યુક્ત વિધાનમાં પાઠનીપ દ્વારા નીચે મુજબ સુધારો મૂક્યો છે “ આ વચન લખતી વેળા શરીર ખરણાવસ્થામાં હતું, અધુના તે પૂર્વવત્ સસાર છે, એટલે વથાવકાશ અનુભવ થયાનો

૧ કવિ-ચિત્રકાર શ્રી કૃષ્ણદાસ શાહની મુલાકાતને આધારે

૨ શ્રી જયશંકર ‘સુદરી’ની મુલાકાતને આધારે

૩ જુઓ ‘પ્રાણુવિનિમય’ (આખી), પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૨

સંભવ છે." ૧૮૯૩ના જુલાઈમાં તેમણે આ લખ્યું. પછી વડોદરે ગયા. વડોદરેથી પાછા આવ્યા બાદ તેમણે પ્રાણવિનિમયનો પ્રયોગ પુનઃ આરંભ્યો હતો એમ તેમની ઉત્તરાવસ્થાના સમકક્ષીન શ્રી ફૂલચંદ્ર શાહનું કહેવું હતું. મણિલાલ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે ફૂલચંદ્ર શાહ પંદર વરસના હતા. તેઓ તેર વર્ષની ઉંમરે (અર્થાત્ ૧૮૯૬ની આસપાસમાં) મણિલાલ તથા બાળાશંકરના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. નાનપણથી ફૂલચંદ્રભાઈનો કંઈ સારો. તેમને સંગીતનો ધણો ગોખ એટલે બાળાશંકરને ત્યાં જન્મતી ગાયકોની મહેદિલમાં તેઓ જઈને બેસતા. મણિલાલ તથા બાળાશંકરનાં કાવ્યો ફૂલચંદ્રભાઈ સૂરીએ અવાજે મિત્રમંડળમાં ગાઈ બતાવતા. તેથી બંને કવિઓની તેમના પર પ્રીતિ હતી. આ વખતે મણિલાલ પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગ કરતા હતા એમ શ્રી ફૂલચંદ્રભાઈનું કહેવું છે. એ અરસામાં પોતે નજરે જોયેલ પ્રયોગનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે. "વિધેયને સુવાડીને તેના પર ઉપાજનવિધાન કરતાં તેના શરીરને જડ લાકડા જેવું બનાવી દઈને પછી એમાં તેઓ ઘાઈ મહાન આત્માને બોલાવતા અને તેમે પ્રશ્ન પૂછીને જવાબ કઢાવતા, અને પછી તેનું વિસર્જન પણ કરતા."

આ ઉપરાંત, છેલ્લાં બે વરસ દરમિયાન તેઓ યોગ-પ્રક્રિયામાં પણ લીધેલા હતા. છેલ્લા વર્ષમાં મણિલાલની સમાધિસ્થ મૂર્તિનો શ્રી ફૂલચંદ્ર શાહે ફોટોગ્રાફ લીધો હતો. તેઓ કહે છે કે તેમાં મણિલાલના નાક પરનું પ્રશ્ન પણ દેખાતું હતું. આ પ્રશ્નને લીધે તેમનો અવાજ જેસી ગયો હતો અને મનમાં બોલના હોય તેટલો જ અવાજ નીકળતો.

જિંદગીનાં છેલ્લાં બે વરસ દરમિયાન મણિલાલની કીર્તિ પ્રથમ પંક્તિના સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન તરીકે દેશમાં તેમ જ દેશની બહાર પણ સારી પેઠે વિસ્તરી હતી. ગુજરાત ખાતે પ્રથમ વર્ગના સાક્ષર ઉપરાંત આર્ય ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ચિંતક ને પુસ્તકતો તરીકે તેઓ

ઉત્તમ પ્રભાવ પાડી શક્યા હતા. એમની આસપાસ નાનકડો અનુયાયી વર્ગ પણ જિભો થયો હતો. નડિયાદની સાકોદરા નાગર જાતિમાં એ વખતે ગંગતા જુનાનોના આદર્શ તરીકે એ પુરુષોની ગણના થતી એક મણિલાલ અને ખીજા તે વખતે નિવૃત્ત થઈને નડિયાદમાં રહેતા એશન્સ જીજ્ઞાસીમનલાલ નારણલાલ 'ખેમાથી તારે કોના જેવા થયું છે? મણિલાલ જેવા કે સીમનલાલ જેવા?' એમ સાકોદરા જાતિમાં બાપ દીકરાને પૂછતા ૪

મણિલાલનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક હતું ગૌર વર્ણ, વિરાળ તેજસ્વી ભાલપ્રદેશ, જીડી અને વેધક આખો, શાત ગંભીર અને પ્રતાપી મુખમુક્ત, લાખી આગળનાકું ડાયા, લાલ ચટક અમદાવાદી પાઘડી અને લામા કોટ ઉપર ફરફરતો ખેસ જ્યાં જ્યાં ત્યાં મણિલાલનો સુદૃઢ પ્રભાવ પાડતા હતા અસાધ્ય વ્યાધિને કારણે નાક ઉપર પડેલા ત્રણને ઢાકવા સારું તેઓ ખેસનો એક અંટો નાક ઉપર લેતા એમ કેટલાકનું કહેવું છે છેવટના વખતમાં શારીરિક અસ્વસ્થતાને લીધે તેઓ ઘરની બહાર નીકળતા નહોતા ખેડકની મેડીમાં ખેસીને તેઓ વાચન-લેખન કરતા કે મિત્રો સાથે વાર્તાનાપનો આનંદ માણતા તેમના અભ્યાસ-ખડમાં એક ઘટ રાખવામાં આવતો તેની દોરીનો છેડો ભોયતળિયે રસોડામાં રહેતો જમવાનું તૈયાર થાય એટલે ગમેડામાંથી દોરીનો છેડો ખેચાય અને ઘટ વાગે એટલે મણિલાલ તૈયાર થતા ધાણખરું ભોજનની યાજી મેડા ઉપર જ આવતી ૫

માદગી તેમજ આત્મચરિત્ર સ્વભાવને કારણે મણિલાલ પાછી વયમાં પુત્રો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી શક્યા હોય એમ જણાતું નથી અને લીધે દીકરો કે નાનો ભાઈ પુસ્તકો વેચી નાખે અથવા ગીરા મૂકી આવે એનું પણ બનતું હતું ૬

૪ ડો સમીપ્રસાદ ત્રિવેદીની મુલાકાતને આધારે

૫ શ્રી કૃષ્ણચંદ જ શાહની મુલાકાતને આધારે

૬ જુઓ 'મણિલાલનું વસિયતનામું', પરિચિત-૧

મણિનાના ઘરનો બધો કારભાર તેમનો ગુમાસ્તો જમનાદાસ પહેનેથી જ કરતો હતો જમનાદાસ પર તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ અને મમતા હતા તેમણે તેને પરણાવી આપ્યો હતો મણિનાના મૃત્યુ પછી પણ આ માણસે વાના સમય પર્યન્ત તેમના ઘરની વ્યવસ્થા પોતાને હસ્તમાં રાખી હતી પાછળથી તેમના વાગ્મોને તેણે દાદ નહિ દીધેલી એમને કાયદેસર પગના લઈને મણિનાના વરાળોએ તેને રહીનદારથી દ્વારેગ થરાની ફરજ પાડી હતી ૭

૧૮૮૮ના જુનાઈ કે ઓગસ્ટ મહિનામાં મણિનાને ગરબન પાછળ ગૂમકુ થયેનું તેમાં નાગ પડીને પાકું પડ્યું હતું એ પાયા-માથી સપ્ટેમ્બરમાં કમળો થયો દાકતરી ઉપચાર ચાલુ હતા પોતાને આપનામાં આવતી દવાની રીતી પગની ચિગી વાચતા એમને સમજાયું કે એ દવા નાળાના પેગના નસમાંથી બનેલી છે તરત જ તેમણે દવાની રીતી દૂર ફેળી દીધી તાવ તો હતો જ દવા નહિ પીનાને કારણે તેમાંથી 'પ્લૂસી' થઈ ૮

એમ કહેવાય છે કે મણિનાને મૃત્યુ રિંગે અગાઉથી ખમર પડી ગઈ હતી તેથી તેમણે બહારગામથી પોતાના મિત્રોને મગવા બોલા રા હતા માદગીના મિત્રોના પર પણ લેખન-રાચન અને મિત્ર-મદદ વિના એમને ચાલતું નહિ તો ૧-૧૦-૧૮૮૮ના રોજ સવારના આઠે ને નવની નચ્ચે ચતુરભાઈ, સાકગચદ નાનાસાહેબ, ડૉ નામસિંગ ફૂનચદભાઈ શાહ અને સૂરતમાં આવેલ મેઈ દેરાય ભાઈ વગેરે મિત્રો મણિનાની એમની મેડી પર એકમ થયા હતા મણિના એ વખતે અસ્વસ્થ હતા છતાં તકિયા ઉપર ઊંચા પડીને કેટલેક લખતા હતા લખતા વખતે અચાનક તેમના હાથમાંથી કનમ

૭ શ્રી રમણનાન એ. દિવેદીની મુબાકાતને આધારે

૮ ડૉ લક્ષ્મીપ્રસાદ ત્રિવેદીની મુબાકાત શ્રી પુરણદીપ્ત 'મ ન દિનુ ઇવનચરિત', પૃ ૧૩૨

પડી ગઈ અને પ્રાણ છૂટી ગયા ! બે આ હમીત સાચી હોય તો
છે'ના શ્રાસ લગી કાર્યરત રહેનાર મણિલાલના જીવનનો આ અંતિમ
પ્રસંગ ખરેખર લાચોળ્લસન ગણાવેા જોઈએ

મણિલાલની માદગી દરમ્યાન તેમના માતૃશ્રીએ એમની તનતોડ
ચાકરી કરી હતી એમ કહેવાય છે કે પુત્રના મૃત્યુના આધાતથી
તેઓ ગાંઠ થઈ ગયા હતા તથા વરત્ર એ ગિથિતિમાં રિમાઈને ધણ
કરીને ૧૯૦૧માં તેઓ અવસાન પામ્યા હતા ૧૦

વ્યાધિ, ધર, જ્ઞાતિ ધર્મ, નોકરી, સમાજ અને સાહિત્ય એમ
અનેક જુદે જુદે મોરચે એકને હાથે સ્વમાનભરી લડત ચલાવનાર
આ 'અભેદમાર્ગ'વાસી'ના ટૂંકા પણ વિવિધરંગી જીવનની કથા
અહીં પૂરી થાય છે

---

૯ શ્રી કૃતચંદ્ર જ શાહે પોતે નજરે જોયેલા બનાવ તરીકે મણિ
લાલના મૃત્યુપ્રસંગનું બચાન આ નખનાર સમક્ષ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું એ
બનાવ બન્યો તે વખતે શ્રી કૃતચંદ્રભાઈની ઉંમર ૫૬૨ વરસની હતી એમણે
હલેખેલા લાજર રહેલા પૈંડી બીટુ કોઈ હાથ જીવતુ નથી શ્રી પુરાણીએ લખેલા
મણિલાલના જીવનચરિત્રમાં આ હકીકત એવા મગની નથી તેઓ અગ્રે સાંઠા
આઠ વાગે, મણિલાલનું અવસાન થયું હતું એન કહે છે (જુઓ મ ન-
દિનું જીવનચરિત્ર, પૃ ૧૭૨) શ્રી આનંદશંકર મુરે તેજ દિવસે મધ્ય
રાત્રિએ મણિલાલનું અવસાન થયાનો હલેખ કર્યો છે (જુઓ 'સાહિત્ય
વિચાર', પૃ ૪૮૬)

૧૦ શ્રી કૃતચંદ્ર જ શાહની મુવાકાતને આધારે

૭૪૦ પર્વત, ૭૪૧ ખીણો

“ આચાર અને વિચાર એ બે વાત એક હોય એ તો ઉત્તમ છે. પણ તેમ ન હોય તોએ આચારની વિરૂદ્ધતાને લીધે, ક્ષણસુખસોડાનુષ જનસ્વભાવના વિચાર પણ ખોટા કરતા નથી. વિચાર પ્રમાણે આચાર ન રાખનારને બીબનની નિંદા કરવાનો હક નથી, ચોખ્ખાચોખ્ખ વિચાર આપવાનો તો છે. આપણા વિચાર આપણા ઐશ્વર્યનો અંશ છે. આપણે આચાર આપણા મર્ત્યત્વનો અંશ છે. ઐશ્વર્ય અધિક અસર કરનાર ને નિત્ય છે. મર્ત્યત્વ ચોડાક જ ભાગમાં અસર કરનાર અને અનિત્ય છે. મનુષ્યમાત્ર પરત્વે જ્યારે આમ છે ત્યારે તે નિયમ લેખકોના લેખ જોતાં તો જરા પણ વિચારવો જોઈતો નથી. ”

(‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૭૮૭)

મહિલાલના જીવનના ખડેખંડ આપણે ફરી વળ્યા. તેમના વ્યક્તિત્વના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, મર્ત્ય અને અમર્ત્ય એમ અનેક અંશોનું આપણે અવલોકન કર્યું. તેમનું જીવન તેજ અને ઊંડાના વિચિત્ર મિશ્રણરૂપ છે. તેમનું સાહિત્ય અનેક ક્ષેત્રોમાં વિસ્તરીને તેમના મનોલોકના વિવિધ કોટિના પ્રાસાદોનું દર્શન કરાવે છે. તેમનું જીવન જેમ રંગબેરંગી ભાતવાળા પ્રસંગોથી ભરચક છે તેમ સાહિત્ય પણ અનેક નાનીમોટી, નવીનની વિશિષ્ટતાઓથી ભરપૂર છે. મહિલાલનું જાહેર એટલે કે અક્ષર અને અંગત એટલે કે ક્ષર જીવન એકંદરે એકતરફી તરવરતું, સમૃદ્ધ છે.

પણ એમના અંગત વર્તન અને વિચારો વચ્ચે ઉપરટપકે જોતાં પણ વિસંવાદ દેખાયા વિના રહેતો નથી. તેમણે ઉન્નત આદર્શો

પડી ગઈ અને પ્રાણ છૂટી ગયા ! જો આ હકીકત સાચી હોય તો જીવનના આ અંતિમ પ્રસંગ ખરેખર ભયોજનવલ ગણાવેા જોઈએ.

મણિલાલની માંદગી દરમ્યાન તેમનાં માતૃશ્રીએ એમની તનતોડ આકરી કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે પુત્રના મૃત્યુના આધાતથી તેઓ ગાંડાં થઈ ગયાં હતાં. ત્રણ વરસ એ નિયતિમાં રિવાઈને ધણું કરીને ૧૯૦૧માં તેઓ અવસાન પામ્યાં હતાં.^{૧૦}

વ્યાધિ, ધર, સાતિ, ધર્મ, નોકરી, સમાજ અને સાહિત્ય એમ અનેક જુદે જુદે મોરચે એકલે હાથે સ્વમાનભરી લડત ચલાવનાર આ ‘અભેદમાર્ગપ્રવાસી’ના ટૂંકા પણ વિવિધરંગી જીવનની કથા અહીં પૂરી થાય છે.

---

૯. શ્રી કૃષ્ણદેવ જી. શાહે પોતે નજરે જોયેલા બનાવ તરીકે મણિલાલના મૃત્યુપ્રસંગનું બયાન આ લખનાર સમક્ષ આ પ્રમાણે કયું હતું. એ બનાવ બન્યો તે વખતે શ્રી કૃષ્ણદેવભાઈની ઉંમર પંદર વરસની હતી. એમણે ઉલ્લેખેલા હાજર રહેલા પૈકી બીજું કોઈ હાલ જીવતું નથી. શ્રી પુરાણીએ લખેલા મણિલાલના જીવનચરિત્રમાં આ હકીકત જોવા મળતી નથી. તેઓ અત્રે સાક્ષ આડ વાગ્યે, મણિલાલનું અવસાન થયું હતું એમ કહે છે. (જુઓ મ. ન. દિ.નું જીવનચરિત્ર, પૃ. ૧૩૨). શ્રી આનંદશંકર મુને તેજ દિવસે મધ્યરાત્રિએ મણિલાલનું અવસાન થયાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જુઓ ‘સાહિત્ય-વિચાર’, પૃ. ૪૯૬)

૧૦. શ્રી કૃષ્ણદેવ જી. શાહની મુલાકાતને આધારે.

ભાંચો પર્વત, ભાંડી ખીણો

“આચાર અને વિચાર એ બે વાત એક હોય એ તો હિતમ છે. પણ તેમ ન હોય તોએ આચારની વિરુદ્ધતાને કીધે, ફાલ્ગુનપુત્રોદ્ભવ જન્મસ્વભાવમાં વિચાર પણ ખોટા કરતા નથી. વિચાર પ્રમાણે આચાર ન રાખનારને ખીન્તની નિંદા કરવાનો હક નથી, ચોગ્યાચોગ્ય વિચાર આપવાનો તો છે. આપણા વિચાર આપણા ઐશ્વર્યનો અંશ છે. આપણો આચાર આપણા મર્ત્યત્વનો અંશ છે. ઐશ્વર્ય અધિક અસર કરનાર ને નિત્ય છે. મર્ત્યત્વ થોડાક જ ભાગમાં અસર કરનાર અને અનિત્ય છે. મનુષ્યમાત્ર પરત્વે જ્યારે આમ ત્યારે તે નિયમ લેખકોના લેખ લેવાં તો જરા પણ વિચારવો જોઈતો નથી.”

(‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃષ્ઠ ૭૮૭)

મહિસાસનના જીવનના ખડેખંડ આપણે ફરી વળ્યા. તેમના વ્યક્તિત્વના રથૂળ અને સૂક્ષ્મ, મર્ત્ય અને અમર્ત્ય એમ અનેક અંગોનું આપણે અવલોકન કર્યું. તેમનું જીવન તેજ અને છાયાના વિચિત્ર મિશ્રણરૂપ છે. તેમનું સાહિત્ય અનેક ક્ષેત્રોમાં વિસ્તરીને તેમના મનોલોકના વિવિધ કાટિના પ્રાસાદોનું દર્શન કરાવે છે. તેમનું જીવન જેમ રંગબેરંગી જાતવાળા પ્રસંગોથી ભરચક છે તેમ સાહિત્ય પણ અનેક નાનીમોટી, નવીજૂની વિશિષ્ટતાઓથી ભરપૂર છે. મહિસાસનનું બાહર એટલે કે અક્ષર અને અંગત એટલે કે ક્ષર જીવન એકંદરે ચેતનથી તરવરતું, સમૃદ્ધ છે.

પણ એમના અંગત વર્તન અને વિચારો વચ્ચે ઉપરટપકે જોતાં પણ વિસંવાદ દેખાવા વિના રહેતો નથી. તેમણે હિન્ત

અને સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરીને સર્વ વિચારના મૂળ તરીકે ધર્મ-તત્ત્વને સ્થાપવાનો એક બાળ્યે ઉપદેશ કર્યો છે, અને બીજા બાળ્યે તેનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ, પ્રાકૃત પ્રાપ્તિનું આયગ્ય તેમના ખાનગી જીવનમાં જોવા મળે છે ! તેમણે જે ઉન્નત ચારિત્રનો બોધ કર્યો છે તે એમના પોતાના વર્તનમાં કેમ જોવા મળતું નથી ?—એમ વાચકને તેમના પ્રેમપ્રકરણની સાથે તેમણે કરેલી તત્ત્વચર્ચાની તુલના કરતાં સહેજે પ્રશ્ન થાય છે વ્યષ્ટિમાત્ર સમષ્ટિના અગરૂપ છે અને સમષ્ટિથી હિન્ન પડીને તે પોતાનું ધર્મ પણ વર્તન યોજી શકે જ નહિ એમ તેમણે અનેક વાર સચુક્તિએ પ્રતિપાદન કરેલું છે ‘બાવહારિક નીતિ’ નામના લેખમાં આ જ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને તેમણે ‘ખાનગી’ અને ‘જાહેર’ એની બે પ્રકારની નીતિનો વિગ્રહ કર્યો છે અને મન, વચન તથા કર્મની એકતારૂપ નીતિમાર્ગ અપનાવવાનો અનુરોધ કર્યો છે .

એ ધોરણે મણિલાલના પોતાના ચારિત્રની કમોડી કરીએ તો આપણને નિરાશા નથી થતી ? પ્રાકૃતજનમુનસલ શકા, સ્વાર્થ, કૃપાશ્રુતા અને વાસ્નાથી તેમનું જીવન મુક્ત નહોતું તેમણે આચાર અને વિચારની એકતાને—પિંડ અને બ્રહ્માડના અભેદને—પ્રેમ કહેવું છે તેમનું જીવન આ પ્રેમની બોજરૂપ હતું એ પ્રેમની ભૂખ તેમની પ્રકૃતિમાં અદ્ભુત હતી એ તેમના ખાનગી જીવનને તેમજ સાહિત્યિક ઉદ્દગારોને લક્ષમાં લેતા તરત સમજાય છે શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ અભેદના સાક્ષાત્કારની ઝખના તેમના અતરાત્માને હતી, પણ તેમનું શરીર તો વર્ષો સુધી રથૂળ કામવાસનાને સતોષવા જ અહીં તહીં આધાર બનીને ભટકતું હતું ! ગરબઘ ઉભય પ્રકારના લેખોમાં તેમણે વાત કરી છે આધ્યાત્મિક પ્રેમની, પણ વાસ્તવિક જીવનમાં એ અનેક વાર ઇન્દ્રિયસુખની લાલસામાં જ ખૂંચી ગયા છે ! રથૂળ પ્રેમસબંધ દ્વારા સૂક્ષ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે અને અભેદનુભવમાં શરીરસબંધ પાપ કેતી નથી એવી તેમની માન્યતા કદાચ આને માટે જવાબદાર હશે આ શરીરસબંધના પ્રાકૃત અનુભવે, કાદવમાંથી કમળ બિંબે તેમ, કવિતાને

ભયે તેમના અતરમા ઝુરાવી હોય, પણ તેમના માનસમા ધર કરી ગયેતુ સાધનને જ સાધ્ય માનવાનું વચણ તેમના નૈતિક અધ પાતમાં કારણભૂત છે એમ કામવૃત્તિના ઉઝળાટ પગલે આત્મવૃત્તાતમાં તેમણે કરેલી કબૂલતોનું પૃથક્કરણ કરતા લાગ્યા વિના રહેતું નથી આ રેગિષ્ટ માનસની પાછળ, અગાઉ બતાવ્યું છે તેમ, બાળનમ્ર, નિષ્કુળ કમનગ્નન, શેરી શાળા અને ડોલેજનું નૈતિક દારિદ્ર્યવાળું વાતાવરણ, ડુસો મત અને શારીરિક નાદુરસ્તી એમ અનેક કારણોએ કામ કમું છે

ગમે તેમ, પણ આચાર અને વિચારનો મેળ મણિવાવના જીવનમાં બેના મળતો નથી એ ચોક્કસ બાબત પર્વતની પામે ભીડી ખીલો હોય છે તેમ, અન્યથા ઉત્તમ સિદ્ધિઓ લાખનાર આ અબેદ માગંપ્રાસીના જીવનમાં પણ મોટા રખનનો હતા અધ્યાત્મ-પ્રદેશમાં માનસિક વિદાર કરનાર અને અન્નને નિહારનાગના પગ વિકૃતિના પકમાં ખૂંપેના હતા એ હકીકત મનુજીવનની એક મહાન કડુણતાનું નિદર્શન નથી કરતી શું ? માણસના જીવનનો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ પોતાના જીવનમાં ગ્રહેની અસંગતિઓને એક પત્રી એક નિવારતા જઈને તેના સંધળા સરનો સમ મેળવનામાં જ છે ને ? મણિવાને જિદ્દગીલગ અદ્વૈતના ઉપદેશ દ્વારા જીવનનો આ કામિયો જ સમ ભાગ્ય કયો છે, અને કિંમતની બનિદારી કેવી કે તેમના જ જીવનમાં આ વિચાર અને આચારનું દૈત દેખાડ્યું ? મણિવાવના જીવનમાં રહેલો આ નિર્સંવાદ બતાવી આપે છે કે મનુષ્યની આતર સવિદમાં રહેલી અનેક શક્તિઓ વ્યવહાર પર્વત પહોચી શકતી નથી અને મોટી મોટી પહોચે તોપણ તેને પૂર્ણ સિદ્ધિ અપાવતી નથી

શિષ્યયુગલ સાથેના સબંધ વખતે, પ્રિવેન્શુદિ બૂનીને, પોતાના કૃપણ અને સ્વાર્થમય વર્તનની આગળ તેમણે અબેદની ઢાલ ધરી છે, તેમ જતા મણિવાલ પોતાની નિર્મળતાથી વાકેફ તો હતા જ. પોતાના ત્રીન આવેગો અને અભિપ્રાયોથી રંગાયેના દોષિત કૃત્યોનો દશાય આડપડદા વગર તેમણે નિખાવસ એકરાર કર્યો છે તે એમને

આત્મનિર્ભરતાના દ્વારા આત્મ શુદ્ધિ માધવાની તક આપે છે ત્રી
આનંદશકર કહે છે તેમ, “આપણે સર્વે મનુષ્યો છીએ, મનુષ્યતાની
રસાલાપિક નમળાઈઓથી ભરેલા છીએ, એમા કોઈમા એક પ્રકાર
અધિક તો કોઈમા ઓછો, પણ અનિતાના તેજમા આપણા દોષો
મૂકી દેવાથી સર્વનું અધમર્પણ થઈ જાય છે”^૧ મણિલાલે પ્રેમને
ઝખતા ઝખતા એક ઠેકાણેથી બીજો ઠેકાણો ઝાઝમના જળની પાળા
પડેલા મૃગની માફક દાક્ષ મારતા મારતા જે ચારિત્ર્યશ અનુભવ્યો
તેનો અનુતાપ તેમણે ઓછો ન્યાય ક્યો નથી લમા અને સંતાન
ભૂતિની તેમણે કરેલી વાચના ખરેખર વાચકનો સમભાન હતી
લે તેના છે

આવા માણસોને વિશે ન્યાય આપના એસતા સામાન્ય માણસ
સામાન્ય રીતે સંત્યજ્ઞ કરે તે એ છે કે એ સામા માણસનાં વૃત્તિઓ
(passions)નું બળ તેના સમજનામા કોઈ દિવસ આનુ હોય
જ નહીં એને એ તો માત્ર અખન દેખે અને જેના બળને દેખે
નહીં આખરે તો માણસ પોતાની જ વૃત્તિઓના મનાખન ઉપરથી
અન્યનો ન્યાય કરે છે અને પોતાની પ્રસ્તુત વૃત્તિઓ મદૂભાગ્યે એટલી
બધી અનિયમ (normal) અને તેથી મુદ્દમ કે નિર્મળ હોય કે
સામેનાની એ પ્રતિના બળની એને કલ્પના જ ન આવે એટલે એનો
ન્યાય સાચો બતરી શકે નહીં એ ન્યાય કલ્પામા અનુદાર બની જાય
અને જોકે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ વિશે લખતા ન્યાય કરવાનો પ્રસંગ આવે
અને તે પાર પાડવો પણ પડે પણ આ બામતમા ખરો ધાર્મિક
કે ન્યાય સિદ્ધાંત તો એ જ છે કે એક માણસે બીજા ઉપર ન્યાયા
ધીશ થઈને એસનું ન જોઈએ

એક બીજી રીતે પણ મણિલાલનું જીવન અસાધારણ કરુણ
તાથી ભરેલું હતું મા, બાપ, પત્ની, સાસરિયા અને જ્ઞાતિજનો
તરફથી તેમને કેવો ત્રાસ સજ્ન કરવો પડ્યો હતો ! જેમના પ્રત્યેની

અકિતને કારણે પોતે સસારને વળગી રહ્યા હતા તે જ કુટુંબી જનો તેમનો દ્રોહ કરે, તેમને આપતા-મૂકતાય પગલે અને તેમનો તિગ્ગકાર કરે એ અસહ્ય મનોવેદનામા તેમણે સરપૂર માદગીના દિગ્મે પસાર કર્યો હતા ! જ્ઞાતિજનોએ ખૂનનો આરોપ મૂકીને અને જુદે જુદે નિમિત્તે તેમની બદબોઈ કરીને દ્વેષમાન બતાવ્યો હતો વળી, અસાધ્ય રોગથી પીડાના છતાં પોતે માનેન જીવનધ્યેયને હાસન કરવા સારુ ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યને મોરચે પણ તેઓ લગાઈ લડ્યા હતા આ બધાનો એકસામટો વિચાર કળતા નથી નાગરું કે મણિનાથનું જીવન આશુ બાલ્ય અને આતર, અગત અને જાહેર, ક્ષણ- અને ચિરતન એમ વિવિધ પ્રમગ્ના સધરોનું જ ક્ષેત્ર હતું ?

પોતે જેને સાચુ માન્યુ તેને પ્રાણ-તે પણ નહિ ઊડવાની અડગ નિઠા મણિનાથના રચાવનો સર્વોપરિ ગુણ હતો ગમે તેના કપરા સન્નેગોમા પણ તેમણે કદી પાત્રી પાની કરી નથી પત્નોતા તેમજ પોતાના શિષ્યન આરિઅને ત્રીધે તે વમોનાયા હતા અને ઉપદેશ જેવો શમજનન રોગ તેમને થયો હતો તેમ છતાં, લોકોને હજારામગનામા કે જાહેર કાર્યમા તેમણે કયાય ક્ષેત્ર, લખુના કે હારણબુદ્ધિ અનુભવી નહોતી લોકો એમનો રોગ જાણતા છતાં તેમને માન આપના એનું તેમના વ્યક્તિત્વનું જાદુઈ આર્યણ હતું વળી, લયકર શારીરિક અને માનસિક આધાતો આવ્યા છતાં તેમની બુદ્ધિ કદી ક્ષીણ થઈ નથી, બુદ્ધિના બગમાં કે વેગમા તથાપ ફેર પડ્યો નથી તેમણે કરેના અકાંષમા આગસ, ડર કે સંકેતને નજો કદી શયિલ્ય આપતું નહિ, પત્રી તે સર્વ સ્વાર્થનો હોય કે પરમાર્થનો આટનું સડ પડળ જે તેમનામા ન હોત તો આળીસ વર્ષના દૃઢ આયુષ્યમા આટનું રિપુન લખાણ તે આખી રાક્ષત નહિ તેમનામા સિદ્ધાન્તનિર્ણ એવી છે કે પોતાના ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા સારુ તેઓ શક્ય તેટલા બધા જ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ચૂકે છે

મણિલાલની આ તેજસ્વી બુદ્ધિએ તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન ગુજરાતી પ્રજાના શિક્ષિત અને અર્ધશિક્ષિત વર્ગ પર વીજળીક અસર કરી હતી. તેમની આ વિચારશક્તિમાં વિદ્વતા લગી, જેણે પ્રજાની ધર્મજિજ્ઞાસા, સ્વદેશપ્રીતિ તથા કર્તવ્યબુદ્ધિને જાગૃત કરી. તેમની આ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિનું એકમાત્ર સાધન લેખો હતા. સતત તેર વર્ષ તેમણે અન્નાવેક્ષી ધર્મ-તત્ત્વની ચર્ચા-પર્યેપણાએ, ગુજરાતમાં અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણને લીધે શાસ્ત્રો ઉપર અત્રદ્ધા પેદા થઈ હતી અને શંકાશીલ બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદનો ઉપદ્રવ થયો હતો તેને શમાવીને શાન્ત અને બુદ્ધિપ્રામાણ્યની અવિરોધિતા ઝાપી આપી. મણિલાલની આ મોટામાં મોટી સેવા છે. તેને લીધે તેઓ ગુજરાતની સાંસ્કારિક જાગૃતિના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ ધ્યાન પામ્યા છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને આર્ય દર્શનોનો મુકાબલો કરીને પશ્ચિમી વિચારગ્રેણીને પડછે આર્ય ધર્મભાવનાનું સત્ત્વ પશ્ચિમની પ્રજા સમક્ષ આકર્ષક તેમ બુદ્ધિપ્રાણ સ્વરૂપમાં મૂકનાર એ પહેલા સમર્થ ગુજરાતી વિદ્વાન છે.

મણિલાલને લગાડવામાં આવેલ 'બ્રહ્મનિષ્ઠ' વિશેષણની સામે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદમાં કાન્તે વિરોધ વ્યક્ત કર્યો હતો. એ અંત સુધી સાધક જ હતા એમ કાન્તનું વક્તવ્ય હતું. પોતાને સિદ્ધની કક્ષાનો આત્મ-સાક્ષાત્કાર થયાનો દાવો મણિલાલે કર્યો નથી. તેમણે પોતાને અભેદમાર્ગના પ્રવાસી તરીકે જોળખાવ્યા છે તે જ સૂચવે છે કે તેઓ છેવટ લગી પોતાને સાધક માનતા હતા.

આમ છતાં પોતાની બ્રહ્મનિષ્ઠ વિશે તેમણે આત્મકથામાં ઉલ્લેખો કર્યા છે. પાછલાં ત્રણેક વર્ષ દરમ્યાન દૈદ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સાધીને, સંસારથી માનસિક વિરક્તિ કેળવીને, તેઓ યોગસાધના કરતા એમ કહેવાય છે. આમાં કેટલું તથ્ય છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ મણિલાલે 'બ્રહ્મનિષ્ઠ' શબ્દ આત્મકથામાં 'ઈન્દ્રિયનિગ્રહ' કે 'ધાર્મિકતા'ના અર્થમાં વાપર્યો છે એમ સંદેહો જોતાં સમજાય છે. કેટલીક વાર પોતાનો ધૌર્ધિક મંતવ્યોને આંતરિક અનુભૂતિ રૂપે ઘટાવવાની વિવક્ષણ રીત અધ્યાત્મ-

રસિક વિચારકો અજમાવતા હોય છે મણિનાથે ગાયેને 'ગગને આજ પ્રેમની ઝનક છાઈ રે,' એ અનુભવ તેમની તીવ્ર અભેદજ્ઞાનાના અર્ધબૌદ્ધિક અને અર્ધ-ભિન્નપ્રાણિત સવેનરૂપ છે એનાથી તેમને સિદ્ધની કોટિ ઉપર મુકી શકાય નહિ અનનિષ્ઠાએ અનેક આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિની સામે ટકી રહેવાનું બીજા આધ્યાત્મો તેમણે આત્મચરિત્રમાં ઉપેખ કર્યો છે ત્યાં અનસારતાત્કાર નહિ પણ ધર્મશ્રદ્ધા જ અભિપ્રેત છે અન્યથા પોતાને ધર્મવાસના ભાગી હોવાનું તેમણે કહ્યું છે

"માગમાં ધર્મવાસના ચયેની છે તેલે મને બહુ ભણાવ્યું છે પરબ્રહ્મરૂપ અનાદિ ઉપર મારી દૃઢ આત્મા છે, હું તેમજ છું, અનંત શ્રેણીનો એક અંગકો છું ને મને માગ સહજ રૂપે જે થનાર હશે તે થશે એમાં મારે શ્રુ પામનાની જરૂર નથી, એવો મને દૃઢ નિશ્ચય થયો છે વળી કાઈકે ચોગાજામે પણ મને મદદ શ્રી છે પ્રાણુ યથાર્થ પ્રાર્થો છે "

આ વચનોમાં પણ તેમને અદ્વૈતનો અપરોક્ષાનુભવ થવાની વાત નથી 'વેદાન્તે જ મને જોવો રાખ્યો છે, વેદાન્ત જ પાર પહોચાડશે' એવા ઉદ્ઘાર સાથે બાળાશરણે ત્યાં થયેના અદ્વૈત આનંદના તથા પ્રસંગ તેમણે નોધ્યા છે તેમાં પણ બૌદ્ધિક ભૂમિંગ ઉપર સન્યાસના સમ્પન્ને બીજા મળતું હોય એમ બતાવ્યું છે મણિનાથના અનુનાયીઓએ તેમને માટે 'અનનિષ્ઠ' વિરોધણ અહોભાનપૂર્વક લગાડ્યું તે તો હીક, પણ આનંદશર જેવા સુસ અને વિવેચી વિદ્વાને પણ તેમને 'અનનિષ્ઠ' મ્હા છે ૧૨ કદાચ તેમને 'અનનિષ્ઠ'નો અર્થ 'અભિમા નિષ્ઠા ધરાવનાર' એટલો જ અભિપ્રેત હશે હરીપ્રત છે તેમ તપાસતા તો મણિનાથનો અધ્યાત્મ-અનુભવ

સિદ્ધ કોટિના પુરુષનો નહીં, પણ સાધકનો જ હતો એમ માન્યું બેઠું એ.^૩

ધર્મશ્રદ્ધાએ પ્રેરેલ જીવનકાર્યને અંગે સાહિત્ય ખેડવાનું થયું એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રને મણિલાલે પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની પ્રભાવી અંકિત કર્યું હતું. ગુજરાતી ગદ્યને તેમણે હરકોઈ પ્રકારની તત્ત્વચર્ચા માટે તૈયાર કરી આપ્યું, ગુજરાતી નિબંધનું આદર્શ સ્વરૂપ ઘડી આપ્યું, ગુજરાતી નાટકમાં નવી જ ભાત પાડે તેવી કૃતિઓ પ્રયોજી આપી, ગુજરાતી કવિતાને તત્ત્વજ્ઞાનનો પાસ લગાડ્યો અને અનેક લલિત તેમજ સામીય ગ્રંથોના અનુવાદ કરી આપ્યા. સાહિત્યનું એક પણ અંગ તેમની લેખિનીના સ્પર્શ વિના ભાગ્યે જ રહ્યું છે. આમ, અનેક અંગત મર્યાદાઓ છતાં, ગુજરાતની સાક્ષર પેઢીના અનેકા બુદ્ધિશીલ આ 'જ્ઞાનવીરે' પોતાની અક્ષરપ્રવૃત્તિ દ્વારા ગુજરાતી સમાજ અને સાહિત્યની તો ઉન્નતિ જ સાધી છે.

૩. ૨૫૦ કિલોરલાલ મણિલાલાએ 'સમૂળા કાન્તિ'માં કોઈ પેગંબરને પણ સિદ્ધ ગણવા નહિ એવી ચેતવણી ઉચ્ચારી છે તે અત્ર ચાંદ રાખવા નેવી છે.

પરિશિષ્ટ-૧

ચરિતસામગ્રી

મહિલાસે નબુલાઈના જીવનચરિતની સામગ્રીને એકંદરે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય: (૧) પ્રગટ; (૨) અપ્રગટ અને (૩) પ્રકીર્ણ.

૧. પ્રગટ સામગ્રી

(૧) 'બક્ત'માં ખંડશઃ મસ્તિક થયેલું આત્મચરિત્ર

અઢાવીશ વર્ષની વયે, મહિલાસે સ્વજીવનનો એક ટૂંકો પણ 'વાસ્તવિક વાત સફળમાં દર્શિગોચર થાય તેવો' અહેવાલ તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. તદ્દનુસાર તેમણે છેલ્લા ત્રણેક વર્ષ બાદ કરતાં સમગ્ર જીવનકાળને આવરી લેતું એક આત્મચરિત્ર રચ્યું હતું. તેની હાથપ્રત મરતી વેળાએ તેમણે શ્રી. આનંદશંકર મુવને સોંપી હતી. આનંદશંકરભાઈની શિષ્ટ રુચિને, મહિલાસના અંગત જીવનને, તેમજ તેમના સંપર્કમાં આવેલી વ્યક્તિઓના વર્તનને સ્પર્શતી દફાઈ હતો આપત્તી આ આત્મકથા પ્રગટ કરવી હિમિત લાગી નહિ. તેનીસ વર્ષ એટલે કે એક પેઢીથી થે વધુ વખત સુધી એ કૃતિ આનંદ શંકરભાઈ પાસે જોમની તેમ પડી રહી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મહિલાસના જીવન વિશે અમુક ખરીખોટી વાતો ટિંવદ્વંતીરૂપે લોકોમાં ફેલાતી રહી. આ પરિસ્થિતિ કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરોને અસહ્ય લાગી. તેમણે ગુજરાતના એ સાર્વજનિક ધનને પ્રકાશમાં લાવવા સારુ ઉદ્ધાપોહ કર્યો, શ્રી અબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણીએ એમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. આખરે આનંદશંકરભાઈને પોતાની

પુરાણી શિષ્ટતાની દૃષ્ટિને ના જમાનાને શરણે કગ્વી પડી ? 'ગાધી જીની આત્મકથાના યુગમાં યુનક વર્ગ સત્ય—કડના અને દુખદ સત્ય પણ—ગણા ડમરા અસત્ય કરના વધારે પસંદ કરે તેમ, આ આત્મ કથાના મહાન લેખન સર્વ પ્રકાશના દોગના કદા શત્રુ હતા એ જોતા પણ આ આત્મકથાનું પ્રમશન હવે મને અનુચિત લાગતું નથી ૨ એમ રપ૪ નિવેદન કરીને તેમણે મણિનાથની આત્મકથા 'વસત' મા પ્રગટ રના માડી સ ૧૯૮૬, ૧૯૮૭ અને ૧૯૮૮ દરમ્યાન છ કકડેએ એ આત્મચરિત્રનો કેટલોક ભાગ (એને કે ઈ સ ૧૮૮૫ સુધીની મણિનાથની જીવનચર્યા વર્ણવતો ભાગ) ખસિત સ્વરૂપે તેમણે વસત મા પ્રગટ કર્યો પણ તે પછી, મણિનાથની આત્મકથાનો બાખોનો ભાગ તેમણે કદી પ્રસિદ્ધ કર્યો જ નહિ મણિ લાલના આત્મચરિત્રની કુલ ૧૮૮ (૨ ૧૯૧) પાનાની મૂળ હાથપ્રતમાંથી માત્ર ૮૧ પાના જેટલું જ લખાણ આ રીતે પ્રકાશમાં આવ્યું છે તેમ છતાં, મણિનાથના ચારિત્રકથાની પ્રાથમિક ભૂમિકા તેના પરથી યથાર્થ સમજાવી છે એને, મણિનાથચરિત્રની સામગ્રી પૂરી પાડતા પ્રગટ સાધનોમાં આત્મચરિત્રનો આટલો ભાગ, તૂટક હોવા છતાં સૌથી વિશેષ આધારભૂત ગણાય છે

(૨) શ્રી અ બાવાલ પુરાણીના લેખો

આનંદશકરભાઈએ મણિનાથના આત્મકથાના ખંડો 'વસ ત' મા પ્રગટ કરવા માગ્યા તે પહેલાં (ઈ સ ૧૮૨૬ મા) શ્રી

૧ 'જુઓ 'સાહિત્યવિચાર' (બી આ), પૃ ૫૧૨

૨ એન, પૃ ૫૧૦ ૫૧૧

૩ જુઓ 'વસત' વર્ષ ૨૮, અક ૪, ૭, વર્ષ ૩૦, અક ૧, ૮, ૫૫ ૩૧, અક ૧, ૩

૪ ધણે કેકાણે અમુક વ્યક્તિઓના નામ, તેમની જોડેના પ્રસંગો ઇ૦ પાંચાજનકે કે રૂચિયાતક સામી આ૦ ૫૦ છાપતી વળતે આનંદશકરભાઈએ તે તે ભાગ એમાંથી કાઢી નાખ્યા છે

અંબાલાલ પુરાણીએ ‘મણિલાલ-ચરિત્રની સામગ્રી’ વિષયક લેખમાળા ‘કૌમુદી’ ત્રૈમાસિકમાં^૫ લખવી શરૂ કરી દીધી હતી. મણિલાલના ચરિત્રકારને મણિલાલ વિશે કયાં કયાંથી શી શી સામગ્રી મળી રોકે તેનો ખ્યાલ આપવા ઉપરાંત, આ લેખો મણિલાલના કુટુંબજીવન, વિદ્યાર્થીજીવન અને મિત્ર-સંબંધો પર ઠીક પ્રકાશ ફેંકે છે. આ લેખો પરથી નડિયાદની તત્કાલીન સમાજ-સ્થિતિનો પણ ખ્યાલ મળે છે.

મણિલાલ ઉપર ‘અગળજી, નિહલે સૂરતના રહેવાશી નરબેરામ પ્રાણચંદરની પત્ની મણિ’(૧)એ લખેલા પ્રેમપત્રોનું સંપાદન પણ શ્રી પુરાણીએ કર્યું છે. મણિલાલના પ્રેમજીવનનું એક કરુણરસિક પ્રકરણ આલેખતા આ અગિયાર પત્રો શ્રી પુરાણીએ આગળથી પંદરેક વર્ષ પહેલાં^૬ ‘કૌમુદી’માં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. મણિલાલચરિત્રનાં સાધનોમાં આ પ્રેમપત્રોનું મહત્ત્વ ધણુ છે.

શ્રી પુરાણીએ મ. ન. દિ.નું રીતસરનું જીવનચરિત્ર પણ લખ્યું છે. તેમણે લખેલું ‘મ. ન. દિ.નું જીવનચરિત્ર’ અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી બહાર પડ્યું છે. પોતાને પ્રાપ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરીને શ્રી પુરાણીએ આ પુસ્તકમાં મણિલાલના ચરિત્રના ખૂટતા અંકાગણો ઉમેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેમાં મણિલાલના આયુષ્યનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષોની માહિતી મૂકવાનું છે. મણિલાલનાં ગદ્ય, પદ્ય અને તત્ત્વચિંતનની સમાલોચના પણ તેમાં છે. મણિલાલના અપ્રગટ આત્મદર્શાંતનો ઉપયોગ શ્રી પુરાણી કરી ચક્રવા દેવ તો આ ગ્રંથ વિગતોમાં વિશેષ સમૃદ્ધ અને પ્રમાણભૂત જન્ય એમ પુસ્તક વાંચનાં લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

આમ, શ્રી પુરાણીએ પ્રગટ કરેલાં ચરિત-સાધનો મણિલાલના પ્રાથમિક ચારિત્રધારના અભ્યાસમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવા છતાં, તેમના જીવનમાં ઈ. સ. ૧૮૮૫-૮૬થી^૭ એટલે કે પ્રગટ આત્મવૃત્તાંત અટકે છે સાથી ભાગ્યે જ આગળ લઈ જઈ શકે છે.

હેલા ત્રણેક દાયકા દરમ્યાન મણિલાલના જીવનની સામગ્રી એકઠી કરીને જાહેર જનતા સમક્ષ મૂકવામાં શ્રી પુરાણીએ સૌથી વિશેષ શ્રમ લીધો છે. તેમણે મણિલાલની કેટલીક સમકાલીન વ્યક્તિઓને મળીને અમુક હકીકતો મેળવી હતી. પરંતુ તેમની માહિતીનો મુખ્ય આધાર મણિલાલના નાના ભાઈ માધવલાલે પૂરાં પાડેલાં સાધનો છે. મણિલાલ પર તેમના મિત્રોના આવેલા પત્રો, ઉપયુક્ત ગ્રેમપત્રો, તેમનું વસિયતનામું, નોકરી અંગેનો પત્રવ્યવહાર, જમીન-જમીરના દસ્તાવેજો, અપ્રગટ લેખો ઇત્યાદિ સામગ્રી શ્રી પુરાણીને સ્વ. માધવલાલ પાસેથી સાંપડી હતી—જેનો બહોળો ઉપયોગ તેમના લેખોમાં સ્પષ્ટ વરતાઈ આવે છે.

માધવલાલ દ્વારા મણિલાલના આત્મવૃત્તાંતની મૂળ હાથપ્રત પણ શ્રી પુરાણીને એક બે વખત જોવા મળી હતી એમ આનંદ-શંકરભાઈએ ગર્ભિતપણે સૂચવેલું છે. મણિલાલની આત્મકથા પ્રગટ કરવાના એક કારણ તરીકે આ પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ કહે છે :

== હેલાં તેત્રીસ વર્ષમાં એક બે વખત આ લેખ (=મણિલાલનું આત્મવૃત્તાંત) મ્હારી પાસેથી સ્વ. મણિલાલના ભાઈ સ્વ. :

૭. તેમણે લખેલ સર્જન જીવનચરિત મણિલાલના મૃત્યુ સુધીનો હોવાનું આપે છે, પરંતુ તેમાં મણિલાલના જીવનનો વિસ્તૃત કડીબદ્ધ ઇતિહાસ મળતો નથી. ૧૮૮૫-૮૬ પછીના ખડો, અંગત જીવન અને જાહેર પ્રવૃત્તિની વિગતો પરત્વે, આત્મચરિતની તુલનાએ, પાતળા જણાય છે. ' . '

માધવવાદ પાસે ગયો હતો તે દરમિયાન એમાની કેટલીક હકીકત બહાર સચરી જવાથી, ગૂજરાતના એક પત્રમા (= 'કૌમુદી' મા) લાગીતૂની કેટલીક વાત પ્રસિદ્ધ પણ યથા હતી '૮

પરંતુ શ્રી પુરાણીના લેખો વાચતા આનંદશકરભાઈનું આ મતનું યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી શ્રી પુરાણીએ મહિનાસના આત્મ-વૃત્તાંતની હાથપ્રત મેળવવા ઓછામાં ઓછા ૧૫ વર્ષ પ્રયાસ કર્યો હતો પણ તેમા એમને સફળતા મળી નહોતી ૯ શ્રી પુરાણીના લેખોને અપ્રગટ આત્મવૃત્તાંત સાથે સરખાવી જોતા ઉક્ત લેખોમા પ્રતીત થતી (૧) માહિતીની અપૂર્ણતા અને (૨) હકીકતદોષ બતાવી આપે છે કે મહિનાનું આત્મવૃત્તાંત શ્રી પુરાણી જોવા સારું પ્રત્યક્ષ મેળવી શક્યા નથી તેમને આ વૃ વાચના મળ્યું હોત તો મહિનાના મોખ્ખા-ઓની 'પચનાલ' નામની મડળી, મહિના-ખાજાશ કરના મન પરસ્પર ઊંચા થઈ ગયા તે બનાવ અને બીજા અનેક વિગતો જે આનંદશકરભાઈએ છોડી દીધી છે તે શ્રી પુરાણી મ ન દિ ના જીવનચરિત્રના પોતે લખેના પ્રકરણોમા જરૂર મૂકી શક્યા હોત. તેમને મૂળ આ વૃ જોવા ન મળ્યું તેથી મહિના પર પ્રેમપત્રો

૮ મહિનાનું નમુનાઈની આત્મકથા, 'સાહિત્યવિચાર' (બીજા આ), પૃ ૫૧૧ ૫૧૨ મૂળ પ્રકટ 'વસત' વૃ ૩૧, અક ૧

૯ જુઓ જોમના જ રાખ્દો

“એને માટે (— આત્મવૃત્તાંત મેળવવા માટે) મેં ઓછામાં ઓછા ૧૫ વર્ષ સુધી પ્રયાસ કરેનો પણ એમા સફળતા ન મળી એટલે એ કાચું અધુરું રહી ગયેતુ આજરે જ્યારે મેં કૌમુદીમા સામગ્રી છપાવવા માગી ત્યારે રા આનંદશકરે આત્મજીવનના ટુટા બાગો પ્રગટ કરવા શરૂ કર્યા અને તે પણ જ્યાં સુધી કૌમુદીની સામગ્રી પ્રકાશ નાખતી હતી ત્યાં સુધી આવીને અટકી ગયા ”

[શ્રી અબાનાવ પુરાણીએ આ મયનેબક પર તા ૨૨-૧૨-૧૯૪૩ના રોજ લખેલા પત્રમાથી]

લખનાર બાઈના નામ સબધી ગૂચરણુ જિજી થઈ છે વળી આનંદ શકરભાઈએ પ્રગટ કરેલી તૂક માહિતીથી દોરનાઈ બઈને પ્રેમપત્ર લખનાર બાઈ સાથેના મણિનાલના પ્રેમપ્રસંગને અન્ય સ્ત્રીના તેના જ પ્રસંગ સાથે તેમણે જોડી દીધા છે તે જૂન પણ જો તેમણે મૂળ આત્મકતાત જોયું હોત તો બનરા પામન નહિ ૧૦

(૩) મણિલાલ-જયતી-વ્યાખ્યાન

ઈ સ ૧૯૦૪ના ઓક્ટોબરની ૩૭ તારીખે અમદાવાદની શુજરાત સાહિત્ય સમાજના ઉપક્રમથી પ્રેમાભાઈ દોનમા થી ઉત્તમનાન કેળવનાન ત્રિવેનીના પ્રમુખપદે, 'મણિનાન નભુભાઈ જયતી' ગિમ્પ વામા આરી હતી તે પ્રસંગે, આનંદશકરભાઈએ 'મણિનાનની કેળવણી, અને એ કેળવણીની એમના અથકાગ તરીકેના અગ્રપ ઉપર થયેલી અસર' એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું આ વ્યાખ્યાનમાં મણિનાનની કેળવણીનો ઇતિહાસ, તેમનું અથકારત્વ અને તે એનો પરસ્પર સબધ આ ત્રણ મુદ્દાનું વિવેચન તેમણે ઉદ્દેશીતું તે પૈકી પહેલા એ મુદ્દાનું જ—એને કે કેળવણી ને અથકાર વિશેનું—નખાણુ વ્યાખ્યાન ત્રસગે તૈયાર થયું હોવાથી તેનું જ તેમણે વાંચ્યું હતું આ વ્યાખ્યાન પરીથી 'વસત' માં જપાયુ તે પણ અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જ બાકીનો ભાગ તૈયાર કરીને પ્રગટ કરવાની ધારણા આનંદશકરભાઈએ વ્યક્ત પણ કરી હતી ૧૧ પરંતુ પત્રી આ ધારણા કદી પાગ પડી જણાતી નથી તેમ જના 'સુદર્શન ગદ્યા વનિ'ના આરભમાં મૂકેનો 'સુદર્શનના આઘ દ્રષ્ટા અને પ્રવર્તક' ૧૨

૧૦ આને અગે વિશેષ વિગતો સાડુ જુઓ આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા એ પ્રેમપ્રસંગો

૧૧ જુઓ 'વસત', વર્ષ ૩, અક ૮-૮, ભાદ્રપદ-આશ્વિન સ. ૧૯૧૦, તેને અંતે મૂકેલી પાટીપ

૧૨ જુઓ 'સાહિત્યવિચાર' (બીજી આ), પૃ ૪૮૫ ૫૦૮

વિશેનો તેમનો વેખ આ અપેક્ષા ધણે અશે સતોપે છે એ રીકારનું
લેઈ શે

મહિનાના અગત્યના પરત્વે ઉપર જણાવેલ લાપણનો
પૂર્વ ભાગ—કેળવણી—એ વખતે આસ હિપયોગી ગણાતો દારણ,
એમા મહિનાની વિદ્યાર્થી-કારકિર્દીનું દૂક પણ કડીમદ વતાત
આનદશકરમાઈએ એ વખતે સૌથી પ્રથમ પ્રગ્ન કયું હતું ઈ સ
૧૯૩૦મા આત્મ થાના ખડો 'વસત'મા પ્રસિદ્ધ થયા તે પછી
માહિતીની દૃષ્ટિએ આ વ્યાખ્યાનનું મૂલ ઓછું થયું છે પગ
આનદશકરમાઈના લાપણમા વિશેના એની કે મહિનાના પ્રત્યક્ષ
પરિચયને લીધે તેમના કથનમા ગ્રપ્તતા અને નિશ્ચયનીતા આની છે
મહિનાના સિદ્ધાન્તો અને તેમના વ્યક્તિત્વનું આ દશકરમાઈએ
કરેતું મૂલ્યાંકન આજે પણ મહિનાના દર અને અક્ષર ગ્રંથને
સમજવા માટે અગત્યનું દૃષ્ટિગિન્દુ પૂરું પાડે છે

(૪) કલાપી તથા કાન્તના પત્રો

મહિનાના ધર્મનિયામ અને અદેશાભિમાની માનસનો પ્રભાવ
કલાપી તથા કાન્ત ઉપર સારી પેઠે પડ્યો હતો કલાપીએ તો
તેમને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા, અને મળ્યું પર્વત તેમની પાસેથી
ધર્મ, ગૃહ રાજ્ય અને સાપ્તિક એમ છત્રના સર્વ ક્ષેત્રોમા છેવટ
લગી માર્ગદર્શન મેળવ્યા કયું હતું કલાપી અને મહિનાના વચ્ચેનો
સ્નેહસંબંધ બુધ્ધા પત્ર દ્વારા જ નવાઈને દેખી શકાયો હતો હુલોએ,
મહિનાના કલાપી ઉપરના પત્રો અપ્રાપ્ય છે, પણ કલાપીના
મહિનાના ઉપરના પત્રો 'શ્રી કલાપીની પત્રધારા' તથા 'કલાપીના ૧૪૪
પત્રો' એ પુસ્તકોમા સંગ્રહાયા છે કલાપી અને મહિનાના વચ્ચેના
હિન્દુ ભૂમિકા પરના ગુરુ-શિષ્ય-સંબંધ પર આ પત્રો પ્રકાશ પાડે છે

દ્વિતમાર્ગી કાન્તને અભેદનાદી મહિનાના સાથે મૂળથી જ
સૈદ્ધાંતિક મતભેદ હતો સ્વ સર ગ્રંથભાષના 'સર્વગને લીધે કાન્તે

આરંભમાં મહિનાવાના પ્રતિપત્તીનું કાર્ય બળજબી હતું. રમણભાઈના પત્ર 'જ્ઞાનમુદ્રા' માં તેમણે મહિનાવાદૃત 'સિદ્ધાંતસાર' નું પત્રરૂપે અવલોકન લખ્યું હતું. તેમાંના પહેલા આપ પત્રોની અદર કાન્તે કેવળ ઉગ્ર અને કટાક્ષમય સૌનીમાં મહિનાવાની હિંદુ ધર્મની સનાતનતા અને સર્વશ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરના મથની અદ્વૈતવાદી વિચારશ્રેણીનું ખડતલ કરનાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એનામાં મહિનાલ અને કાન્ત વડાદરામાં મળ્યા પ્રથમ મુનામતે જ મહિનાવાના તેમજની વ્યક્તિત્વે મહાનુભવ પ્રતિના કનિ કાન્ત ઉપર એવો પ્રભાવ પાડ્યો કે કાન્તનું મનોમનજી તત્કાલ હિંદુ ધર્મ પ્રતિ મદ્દ સદાનુભૂતિ ધરાવતું થયું. એટલે જ નહિ, મહિનાવાનો પક્ષ લઈને કાન્ત રમણભાઈને પણ અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવા આગ્રહ કરતા હોય એમ 'કાન્તમાળા' માં મૂકેના અમુક પત્રોના અવતરણો પરથી સમજાવે છે. કાન્તનો આ વિચારનો રમણભાઈ સાથેનો પત્રવ્યવહાર 'કાન્તમાળા' માં છે જ. ૧૯૨૪માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, બ્યારે 'સિદ્ધાંતસાર' ના અનુભવરૂપે કાન્તે લખેના ૧૫ પત્રો સને ૧૮૯૪, ૧૮૯૫ સને ૧૮૯૬ દરમિયાન 'જ્ઞાનમુદ્રા' માં પ્રગટ થયા હતા. શ્રી અણુભાઈ પુગણીએઈ સ. ૧૯૪૨માં 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ત્રૈમાસિકની અદર કાન્તના મહિનાવા પર લખેના ત્રણ પત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. આ પૈકી ૧૮૮૭ના એપ્રિલમાં લખેના પહેલા જ પત્રમાં કાન્ત મહિનાવા તરફ પોતાનો પૂર્ણભાવ પ્રગટ કરતા મહિનાવાને પોતાના ગુરુ (Master) અને મિત્ર (Friend) તરીકે સ્વીકારે છે,^{૧૩} તે ઉપરાંત વચ્ચે બધાંયેન નિકટના સબંધનું સ્પષ્ટ નિર્દેશન કરે છે.

આમ, કાન્ત અને કલાપીના આ પત્રો પણ મહિનાવાચરિતનું અગત્યનું સાધન બની રહે છે.

^{૧૩} જુઓ 'કાન્તના ત્રણ પત્રો' (અણુભાઈ), 'બુદ્ધિપ્રકાશ' (ત્રૈમાસિક), વર્ષ ૮૯, અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન, ૧૮૪૨.

(૫) દ્વંદ્વ પરિચય-લેખો અને અવસાન-નોંધો.

મણિલાલના જીવતાં તેમજ તેમના અવસાન બાદ તેમના જીવનનો દ્વંદ્વ પરિચય આપતા લેખો, નોંધો છત્યાદિ વિવિધ રચને અને સમયે પ્રગટ થયેલાં તેની વિગતો નીચે મુજબ છે :

(અ) ‘સત્યવક્તા’ની ચિત્રાવલી : મુંબઈના ‘સત્યવક્તા’ નામના સાપ્તાહિક પત્રના બેટ-પુસ્તક તરીકે, તેના માસિક કેશવલાલ હરિવિદ્યુતદાસે ઈ. સ. ૧૮૮૬માં એક ‘ગુર્જર હિંદુ અગ્રેસર મંડળની ચિત્રાવલી’ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમાં એમણે તે વખતના ૬૪ અગ્રગણ્ય ગુર્જરાતી હિંદુ ગૃહસ્થોનાં લઘુ જીવન-વૃત્તાંતો જામી સહિત મૂક્યાં હતાં. મણિલાલનું સંક્ષિપ્ત જીવન-ચિત્ર પહેલવહેલું આ અંચમાં પ્રગટ થયું હતું. ૧૪ અહીં મૂકેલા ચાર પાનાંના પરિચય-લેખની અંદર મણિલાલના અભ્યાસ વિશે તેમજ ઈ. સ. ૧૮૮૬ સુધીની તેમની સાહિત્યિક કારકિર્દી વિશે વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. તેમાં સંસ્કૃતના પંડિત તરીકે મણિલાલે દેશ-વિદેશમાં મેળવેલી ખ્યાતિની કરેલી ઉમળકાળરી નોંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. આ અહેવાલ બહુશઃ મણિલાલના આત્મવૃત્તાંતને અનુસરતો જણાય છે. મણિલાલે પોતે જ ‘સત્યવક્તા’ના માસિકને જરૂરી હકીકત પૂરી પાડી હતી. એમાં આપેલી હકીકત આજે સારી પેઠે જાણીતી હોવાથી આ નાના પરિચય-લેખનું માહિતીની દૃષ્ટિએ હવે ખાસ મહત્ત્વ રહ્યું નથી. નોંધપાત્ર મુદ્દો એટલો જ કે આજ સુધીમાં મણિલાલના જીવન વિશે પ્રગટ થયેલા લેખોમાં કાળક્રમે એનું સ્થાન પહેલું આવે છે.

(આ) ‘મહાજનમંડળ’ : ઈ. સ. ૧૮૯૬માં અમદાવાદના મગનલાલ નરોત્તમદાસ પટેલે દોલતચંદ પુરુષોત્તમદાસ બરોડીઆ,

૧૪. પુસ્તકમાંના મણિલાલવિષયક પરિચય-લેખના પૃષ્ઠાંક આપવા શક્ય નથી. કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનની નોંધ એમાં નવીન ક્રમાંકથી અર્થાન્ ૧થી શરૂ થાય છે. કુલ ૬૪ વ્યક્તિઓનાં જીવનચિત્રો મૂક્યાં છે તેમાં મણિલાલનો ક્રમાંક ગણતાં ૫૪મો આવે છે.

જાગૃભાઈ કૃતેદ્યદ્ જાગલારી અને ગણપતરાવ ગોપાળરાવ બર્વેની સદાયથી ભારતવર્ષના નૃપતિઓ, મહર્ષિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો, પડિતો, લક્તો, કવિઓ, ક્ષિત્રમુદ્રો, ત્રિદુષી બાઈઓ, સતીઓ ઇત્યાદિની જીવનરેખા દોરી આપતા લેખોનો એક જૂત સંગ્રહ ‘મહાજનમહા’ નામે પ્રગટ કર્યો હતો તેમા મણિનાના જીવનની રૂપરેખા પણ આપનામા આવી છે ૧૫ ઉપર્યુક્ત ‘સત્યનન્તાની ચિંતાની’ માની સ્ફુટિત એમા લગભગ અદ્વરશ ઉતારી છે વધાનમા, સને ૧૮૮૯ અને ૧૮૯૬ દરમ્યાન મણિનાને રચેલી કૃતિઓની યાદી એમા છેને ઉમેરનામા આવી છે

(ઈ) ‘સ્મરણમુકુર’ - શ્રી નરસિંહરાવ ત્રિવેદિયાએ ‘સ્મરણ મુકુર’ મા (૧૯૨૬) પોતાના સમજાનીન સાક્ષરો અને અગ્રેસરોનો વિવિધાણ આત્મવક્ત્રી રૂપે પરિચય આપીને પ્રત્યેકનુ રસબધુ સ્મૃતિચિત્ર ઉપસાનનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા મણિનાવનુ સ્મૃતિચિત્ર પણ દોરેનુ છે ૧૬ શ્રી નરસિંહરાવે આપેના મણિનાવના અભ્યાસમાળના તેમજ પ્રૌઢ વયના સ્મરણો સ્વપ્રદ ભારતી પૂરી પાડે છે .

(ઉ) અવસાનનોંધો : મણિનાના અવસાન નિમિત્તે, તેમના વ્યક્તિત્વને અર્ધ આપતી અને તેમના જીવનકાર્યનુ અવ લોકન કરતી નોંધો તત્કાલીન ગુજરાતી સામયિકોમા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તેમા ‘ગુજરાતી’ અને ‘જ્ઞાનસુધા’એ આપેલી નિવાપાજનિ ઉંનેખ પાત્ર છે ૧૭ ‘ગુજરાતી’ પર મણિનાવની બહુવિધ સરમાન-મેનાનુ દિગ્દર્શન કરાનીને અપકવ વગે થયેના તેમના અવસાન બદન ગોડો રોક પ્રગટ કર્યો છે તો ‘જ્ઞાનસુધા’એ તેમની સાહિત્યમેવાની ચોગ

૧૫ જુઓ ‘મહાજનમહા’, પૃ ૧૧૫૩-૧૧૫૭

૧૬ જુઓ ‘સ્મરણમુકુર’ (૧૯૨૬), પૃ ૨૧૭-૨૨૩

૧૭ જુઓ ‘ગુજરાતી’ (સાપ્તાહિક) તા ૧૦-૧૦-૧૯ નો અંક, ‘જ્ઞાનસુધા’ માર્ચ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૮, પૃ ૨૨૪-૨૨૬

કદર કરીને પોતાના જીવનભરના પ્રતિષ્ઠાને જીવ્ય સમભાવપૂર્વક ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મહિલાતના જીવનમાર્ગની સમીક્ષામાં આ અવસાનનોષો પણ થોડીધણી ઉપયોગમાં આવે તેમ છે.

૨. અપ્રગટ સામગ્રી

(૧) મહિલાતનું અપ્રસિદ્ધ આત્મવૃત્તાંત

આગળ જોયું તેમ, મહિલાત નવુમાર્ગના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડતાં અનેક નાનાં-મોટાં સાધનો આજ લગીમાં વિવિધ સ્થળે અને સમયે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. તેમ છતાં, એમના અંગત તેમજ જાહેર જીવનનો સંપૂર્ણ અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ પૂરો પાડે તેવી વેગતપ્રચુર સામગ્રી અઘાપિ કોઈને ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી.^{૧૮} ખાનું મુખ્ય કારણ મહિલાતનું આત્મવૃત્તાંત આજ લગી અધારામાં છું તે છે. પોતાને વિશે શક્ય તેટલી તટસ્થતા ને નિષ્પાવસતા જાળીને તૈયાર કરેલો સ્વજીવનનો હેવાસ કઘાપિ પ્રસિદ્ધ ન થાય એવું મહિલાતે પોતે ઇચ્છ્યું નહોતું. જિતું, આત્મચરિત લખવા પાછળ મનો એક હેદેશ પછી આવનાર પ્રજા આગળ પોતાનો પક્ષ રજૂ થવાનો હતો એમ તેમના આત્મવૃત્તાંતમાંના નીચે આપેલા પ્રારંભિક શ્લોકો જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે :

“કોઈ માણસ ભાગ્યે જ મારા જેટલી ધૃતિ, નિંદા અને જેર-
જીવનથી થઈ આવેલી અપ્રીતિને પાત્ર થયો હશે. કયા ન્યાયી
જીવને આવે સમયે પોતાની ખરી વાત જાહેર કરવાનું મન ન
૧?...હું લંબે પછી થતા નિષ્પક્ષપાત સ્વજીવનો આગળ મારી
યાદ કરી શકીશ એમ મને, વારંવાર થતું...મેં આજ સુધી જે
લખ્યું છે તથા કહ્યું છે તેની છાપ ગુજરાતમાં મને જે અંશે

૧૮. શ્રી અંબાલાલ પુરાણી રચિત ‘મહિલાત નવુમાર્ગના જીવનચરિત’ને આ વિધાન લાગુ પડે છે.

પડેની લાગે છે તે વિચારતા જરૂર આ કાગળોનો પણ કોઈકે ગોધક ખાપ કરશે એની આશા મારા હૃદયમાથી મને ઉત્તેજન આપે છે "૧"

પરંતુ મહિલાલે આત્મચરિત્ર લખનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો 'સ્વાત્મનિરીક્ષણ'નો જ રાખ્યો હતો ૨" આત્મનિરીક્ષણ કરતી વખતે 'પોતાના ગુણ વિશે કોઈ ન બોલતા કેટલીક હમીયત માત્ર જ આપની પણ દોષ વિશે તો મધ્યાર્થ વર્ણન આપી જે દોષ તે જરા પણ સંકોચ વિના જાહેર કરવું' એવો ક્રમ તેમણે સ્તંભર્યો હતો. વળી 'આ વૃત્તાત આમરણ મેઈને લાચ જનાર નથી એમ્મે લોકો મને વખોડો એની ધાસ્તીથી કોઈ પણ દોષ છુપાવવાનું મને કારણ નથી' ૨૧ એવો નિર્ણય પણ તેમણે માથે સાથે કરેલો છે એટલે આ આત્મકથાની અદ્વૈત પોતાના નૈતિક દૌર્મલ્યનું નિદર્શન કરતા અનેક અગત અનુભવોને મહિલાલે નમ્ર સત્ય તરીકે કહી દીધા છે, જે પ્રથમ દૃષ્ટિએ સામાન્ય વાચકને અવશ્ય ચોંકાવનારા લાગે પરંતુ સહેજ અવશ્ય થઈને, જે વિરલ સત્યનિષ્ઠાપૂર્વક લેખકે રજૂ કરેલ બાન તને ખુ ની કરી છે અને પ્રસંગોપાત આત્મતિરસ્કાન્તપૂર્વક એના અનુતાપ વ્યક્ત કર્યો છે તેને ધ્યાનમાં લઈને વાચક આ કૃતિ વાંચે તો લખનાર પ્રત્યે તેને સહાનુભૂતિ ઊપજ્યા વિના રહે નહિ વળી, આ નિમિત્તે વાચકને મનુષ્યના મનના આંતરિક પડો અને તેના ઊંડાણોમાં ઊતરીને માનવસ્વભાવની જટિલતાનું નિરીક્ષણ કરવાની તક પણ સાપડે તેમ છે

૧૮. 'સ્વ મહિલાલ નભુભાઈની આત્મકથા', 'વસંત' વર્ષ ૨૮, અક ૪, પૃ ૧૨૧

૨૦ "મારી રીતભાત, ચાવચવગત, વાતવિચાર, કે સ્વભાવ વિષે મારે લખવાનું કોઈ નથી, જે જે વાતો તે અત્રે લખી છે એને જે ફાવે તે વિચાર બાલો, પણ આ લખવાનો મુખ્ય હેતુ સ્વાત્મનિરીક્ષણ વિના બીજો નથી" [અપ્રગટ આત્મવૃત્તાત, પૃ ૯૫ (૨૯૪)]

૨૧ 'વસંત' ૨૯-૪-૧૨૨

આ આત્મચરિત્રમાં કેવળ મહિલાવના પ્રેમ-પ્રસંગોનું જ વર્ણન નથી, એ તો તેની એક વધુ પડતી ગતાર્થ ગમેતી બાબત છે એમાં આપેલા તેમના કુટુંબીજનો, મિત્રો, મુરખીઓ, શિક્ષકો, પ્રોફેસરો વગેરેના પરિચય ઉપરથી તેમના વ્યક્તિગત વિડાસનો યથાર્થ ખ્યાન મળે છે તે ઉપરાંત એમાં સમજાતીન ગુજરાતી સમાજની ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક અને કેળવણીનિષ્ઠક પરિસ્થિતિનું આબુ પ્રતિબિંબ પણ જિંદાબુ છે

મહિલાવની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ તેમના જીવનના મહાન પુરુષાર્થરૂપ છે આ પ્રવૃત્તિના મૂળ, તેના પ્રેરક બળો, તેની વિવિધ વિકાસ-ક્રાંતિઓ, તેના તત્કાલીન પરિણામો, તેના પોષક અને વિનશ્કર્તા બળો ઇત્યાદિનો ખુદ તેમના જ મુખે કહેવાયેનો હોઈ બહુમ પ્રમાણભૂત ગણાય તેવો હેતુલ અહીં મળે છે મહિલાવનિષ્ઠક અભ્યાસમાં તેમના આત્મ ચરિત્રની સૌથી વિશેષ ઉપયોગિતા હોય તો તે આ છે

શ્રી આનંદશંકર ધુનના મૃત્યુ બાદ એ આત્મચરિત્રની હાથપ્રત તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રત પ્રો. દુરભાઈ ધ્રુવ પાસે હતી પ્રસ્તુત અધ્યયનને અંગે મહિલાવ નણુભાઈના આત્મચરિત્રની મૂળ હાથપ્રત પ્રો. દુરભાઈ પાસેથી આ અયથેષકને પૂરેપૂરી વાચના-વિચારવા પ્રાપ્ત થઈ હતાં મહિલાવના જીવન તેમજ અક્ષર-ાર્ય પરવે અગત્યના નિર્ણયો લેવામાં એ અગ્રગટ આત્મચરિત્રનો અડી યથાપ્રસંગ તેમની અનુમતિથી છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે

ઉપર્યુક્ત આત્મકથા, મહિલાવના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં, ફૂરકેપ સાઈઝના ચોથાયા કાગળ ઉપર એ-બાલુએ લખાયેલી છે એના કુને ૧૯૮ (૨ ૧૯૬)૨૨ પાના છે એમાંથી ચરિત્રાતના ૮૦ (૧ ૮૧)

૨૨ મહિલાવે આ પાનાને આપેલા સખ્યાક્રમ અનુસાર ૧૯૮ પાના માય છે પરંતુ તેમ કરવામાં એમણે બે ઠેકાણે ભૂલ કરી છે પૃષ્ઠ ૭૦ પછી ૭૧ આપવાને બદલે ૭૨ અને ૧૩૦ પછી ૧૦૧ મૂકવાને બદલે તેમણે મૂક્યો

પાના જેટલું લખાણ આનંદરા કરભાઈએ વચ્ચે વચ્ચે ૪૮૧૬ પિંગતો
છોડી દઈને 'વસત' મા પ્રગટ કર્યું હતું બાળીના ૧૧૬ (૧૧૫)
પાના હતું પણ અપ્રગટ છે

લેખકે આ આત્મકથા છૂટ નોંધના અવકાશમાં લખેલી છે
મણિલાલ તા ૮-૨-૧૮૮૭ ના રોજ મુમઈ મુકામે આત્મકથાના
લખનાનો આરંભ કરે છે અને તા ૧-૬-૧૮૮૭ના રોજ નડિ
યાદ મુકામે તે દિવસ સુધીનો સંગ્રહ હેવાન ૮૫ પાનામાં લખીને
પૂરો કરે છે પછી મનના જતા બનાવોને છૂટ નોંધોરૂપે અમુક
અમુક સમયને અતરે ટપકાવતા જવા એવો નિયમ તેમણે ગાળ્યો
હતો તદ્દનુસાર, તા ૧-૬-૧૮૮૭થી તા ૨૨-૮-૧૮૮૫ સુધીરૂ
બનેના બનાવોની મણિલાલે છૂટ છૂટ કુલ ૭૧૧ નોંધો કરેલી
છે જેમાં ૧૧ ઓગણીસ નડિયાદમાં આર મુમઈમાં એક વડોદરામાં,
એક ભારતગંગા અને એક પાટણમાં લખાયેલી છે પ્રત્યેક નોંધ તે
તે દિવસે એકીમેક લેખની માલુમ પડે છે જુદી જુદી નોંધો
વચ્ચે કેટલો સમયનો ગાળો રહેતો હતો તે એ નોંધોને સાથે મુજબ
ગોઠવવાથી મળી શકે

૧૩૨ સંખ્યાક મૂકેલો છે આને લીધે કુલ પાના ૧૬ હોવા છતાં તેમણે
૧૯૮ ગયા આ આનંદરા કરભાઈએ જે મજબૂત ચોપડામાં આ લખના છૂટ
પાનિયાને ચોડીને જળવી રાખ્યા છે તેમાં આ બંને બૂનો તેમણે નોંધી છે

૨૩ તા ૧-૧૦-૧૮૮૮ના રોજ મણિલાલનું મૃત્યુ થયું એટલે, છેલ્લા
ત્રણ વર્ષ અને સવા મહિનાનો હેવાન આ મકામાં લેવાયો નથી મણિલાલ
માત્રી કે એના કોઈ કારણસર પછીથી રાજનીશી લખી શક્યા નહિ હોય,
અથવા તેમણે લખાણ ક્યું હોય અને પ્રસ્તુત લેખ સાથે તે લખણ કોઈ
કારણે સામેલ થઈ શક્યું ન હોય તે પણ બનવા જોગ છે

નોંધનો ક્રમાંક	લાખ્યા તારીખ	સ્થળ	મૂળ આ. વ.ત્રું પૃષ્ઠાંક	બે નોંધ વચ્ચેનો ગાળો માસ દિન
૧	૧૭-૭-૧૮૭૭	નડિયાદ	૯૬૨૪	૧-૧૬૨૫
૨	૨૬-૧-૧૮૮૮	ભાવનગર	૯૯	૬-૯
૩	૧૯-૫-૧૮૮૮	મુંબઈ	૧૦૩	૩-૨૩
૪	૧૪-૬-૧૮૮૮	"	૧૦૯	૦-૨૬
૫	૭-૭-૧૮૮૮	"	૧૦૯	૦-૨૩
૬	૨-૮-૧૮૮૮	નડિયાદ	૧૧૦	૦-૨૬
૭	૩-૮-૧૮૮૮	"	૧૧૬	૦-૧
૮	૨૪-૯-૧૮૮૮	"	૧૧૬	૧-૨૧
૯	૪-૧૧-૧૮૮૮	નડિયાદ	૧૧૮	૧-૧૦
૧૦	૩-૧-૧૮૮૯	મુંબઈ	૧૧૯	૨-૦
૧૧	૧-૪-૧૮૮૯	નડિયાદ	૧૨૩	૨-૨૯
૧૨	૧-૬-૧૮૮૯	"	૧૨૪	૨-૦
૧૩	૪-૧૦-૧૮૮૯	"	૧૨૫	૪-૩
૧૪	૧૭-૧૧-૧૮૮૯	"	૧૩૨	૧-૧૩
૧૫	૬-૧૨-૧૮૮૯	"	૧૩૬	૦-૧૯
૧૬	૬-૨-૧૯૦૦	"	૧૩૮	૨-૦
૧૭	૨૧-૨-૧૯૦૦	"	૧૪૨	૦-૧૫
૧૮	૧૧-૫-૧૯૦૦	"	૧૪૮	૨-૨૦

૨૪. આ પૃષ્ઠાંક મહિલાવનો છે. પણ અગાઉ જન્મ્યાંના મુજબ પાનનિ ક્રમાંક આપવામાં તેમણે બે ઠેકાણે ભૂલ કરી હોવાથી ખરેખર પૃષ્ઠાંક અહીં મૂકેલી ૧૩૨ સુધીની સંખ્યામાંથી એક અને તે પછીની સંખ્યામાંથી બે બાદ કરીને ગણવે.

૨૫. તા. ૧-૬-૮૭ના રોજ મહિલાએ આરંભનાં ૨૮ વર્ષનો સગાંબ મહેવાળ પૂરો કર્યો હતો. તે તારીખથી આ નોંધની તારીખ ૧૭-૭-૮૭ સુધીનો ગાળો અહીં ગણ્યો છે.

નોંધનો ક્રમાંક	લખ્યા તારીખ	સ્થળ	મૂળ આ. વૃત્તું પૃષ્ઠાંક	એ નોંધ વચ્ચેનો ગાળો માસ દિન
૧૯	૨૩-૧૨-'૯૦	„	૧૫૨	૭-૧૨
૨૦	૪-૧૦-'૯૧	„	૧૬૧	૯-૧૨
૨૧	૧૦-૪-'૯૨	„	૧૬૩	૬-૬
૨૨	૨૭-૭-'૯૨	„	૧૬૬	૩-૧૭
૨૩	૬-૨-'૯૩	પાટણ	૧૬૯	૬-૧૦
૨૪	૩૧-૭-'૯૩	નડિયાદ	૧૭૨	૫-૨૫
૨૫	૧૯-૯-'૯૪	વડોદરા	૧૭૮	૧૩-૧૯
૨૬	૨૨-૮-'૯૫	નડિયાદ	૧૮૯	૧૧-૩

મૂળમા આ પ્રકારની અનુક્રમણિકા નથી પરંતુ વિવિધ નોંધો વચ્ચે કેવા અસમાન સમય-આંતર પડ્યા હતા તે ઉપર્યુક્ત વિગતો પરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે. એમાં ઓછામાં ઓછો ગાળો એક દિવસનો અને વધુમાં વધુ ગાળો ૧૩ માસ અને ૧૯ દિવસનો છે. મણિલાલ વચ્ચેના ગાળા દરમ્યાન બની ગયેલા બનાવોને સંભારીને અહીં નોંધે છે. દરેક નોંધ લખતી વખતે તેઓ તે લખાણની તારીખ સુધી એ વર્તાતને લઈ આવ્યા છે. અક્ષમત, ઘણા લાંબા વખતે ઝીણી ઝીણી વિગતોને યાદ કરવા જતા એ સ્મૃતિ-પટમાંથી સરી જઈને અમુક અંશે હકીકત-દોષ જોતો કરે એ સંભવિત છે. અમુક નાની વિગતો પરત્વે અહીં કવચિત્ એવું પણ બન્યું છે. વળી, મણિલાલનો સ્વભાવ રાગ-દ્વેષવાળો હોવાને લીધે અમુક પ્રસંગે તેમના અભિપ્રાયો હકીકતને વિકૃત બનાવી મૂકે એવું પણ બન્યું છે. પરંતુ આવાં સ્થાનો બહુ જૂજ છે. એકંદરે, લેખકે આ આત્મવૃત્તાંતના આલેખનમાં સ્મૃતિને સતત સતેજ રાખી છે અને તેમણે પસંદ કરેલા બનાવો બહુધા ઝીણી વિગતોના દોષ જોતો કરે તેવા નથી એમ સમગ્ર આત્મચરિતના અવલોકન પરથી કહી શકાય.

તા. ૧-૬-૧૮૮૭ના રોજ પ્રારંભિક હેવાલ પૂરા કરતી વખતે મણિલાલ નીચે મુજબ નિર્ણય કરે છે :

“આજ પછી હમેશાં એક નોંધની ચોપડી રાખી તેમાં મુખ્ય વાતો લખવામાં આવશે. ધર્મનાં નિત્યકર્મ, દેવકર્મ, તથા મોક્ષી-આકરીનાં ને ખાનગી અભ્યાસનાં નિત્યકર્મની વાત સર્વ કોઈ કદાચ શકે તેવી છે ને તેમાં નોંધવા જેવું કંઈ નથી તેથી તે નોંધવામાં આવશે નહિ, પણ જે તારીખે જે કંઈ સાધાગણુ ચાલુ કરનાં વિશેષ નવાઈવાળો કે જાણવા જેવો બનાવ બનશે તે તેજી મુખવામાં આવશે.” ૨૬

રુચિવાતક ઉદ્ગારો પણ નીકળી પડે છે ! આમ, મણિલાલની આ અગ્રગટ ‘રોજનીશી’ તેમના બાહ્ય તેમજ આંતર જીવનના દાંચણિયા હોવાલક્ષ બની રહી છે. મણિલાલ પોતાના જેવા હતા તેવા સ્વરૂપને, તેની મહત્તા અને પ્રાકૃતતા સહિત, પ્રસ્તુત આત્મકથાના અરીસામાં મહદંશે જોઈ શક્યા છે તે એની મોટી સફળતા છે.

(૨) વસિયતનામું :

તા. ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૮૯૭ના રોજ મણિલાલે પોતાના વારસદારોને કાયદેસર બંધનકર્તા થાય તેવું રીતસરનું વસિયતનામું તૈયાર કર્યું હતું. આ વસિયતનામામાં તેમની આર્થિક સંપત્તિની સંપૂર્ણ વિગતો મળે છે. તેની વહેંચણી, વ્યવસ્થા આદિમાં દેખાતી મણિલાલની ગ્રીણવટભરી કાળજી તેમની કુટુંબવત્સલતા બતાવે છે. તેમના ઘડતરનો, પુસ્તકોનો, મિત્ર-સંબંધોનો તેમજ કલુષિત પરિણીત જીવનનો પણ તેમાં આછો નિર્દેશ છે.

આ વસિયતનામાની મૂળ પ્રત મણિલાલના મિત્ર અને, તેમની નિલકતના મુખ્ય ટ્રસ્ટી નડિયાદના સ્વ. ગોપાલદાસ દેસાઈ ઉદે નાના-સાહેબ પાસે હતી. હાલમાં એ વસિયતનામું શ્રી મજકિશોર ગોપાલદાસ દેસાઈના કબજામાં છે. તેની અક્ષરશઃ નકલ મણિલાલના પૌત્ર શ્રી રમણલાલ ઓચ્છવલાલ દ્વિવેદીએ પોતાના ઉપયોગ માટે ઉતારેલી, તે પરથી એક નકલ આ લખનારે પણ હિતારી છે, જે પરિશિષ્ટ-૨ માં સામેલ છે. મૂળની સાથે અહીં મૂકેલી પ્રતને સરખાવવાની તક મળી શકી નથી. પણ શ્રી રમણલાલ દ્વિવેદીએ તેનો અદાલતના કામકાજમાં ઉપયોગ કર્યો છે એટલે તે પ્રમાણમૂત હોવા વિશે કશી શંકા નથી.

(૩) નોકરી અંગેનો પત્રવ્યવહાર

મણિલાલના ધરમાંથી નોકરી અંગે તેમણે મુંબઈ સરકાર તેમજ ભાવનગર રાજ્યના અધિકારીઓ જોડે કરેલા પત્રવ્યવહારની એક

ફાઈલ મળી આવી છે. તેમાં પોતે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા ત્યાંથી તે નિવૃત્ત થયા ત્યાં લગીમાં નિમણૂક, બદલી અને રજા અંગે મહિલાલે ઉપરીઓ સાથે ચલાવેલો પત્રવ્યવહાર છૂટું છતાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં સચવાયેલો જોવા મળે છે. નોકરી અંગે ગાયકવાડ સરકાર સાથે ચલાવેલી વાટાઘાટના પત્રો પણ આ ફાઈલમાં જોવા મળે છે. માંડગી અંગે દાકતર પાસેથી લીધેલાં પ્રમાણપત્રો, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મહિલાલને તેમના અભ્યાસ બદલ આપેલું પ્રમાણપત્ર અને 'પૂર્વદર્શન' નામના પુસ્તકને અંગે તેમણે જમીનદાસ નામના માણસ સાથે કરેલું કરારપત્ર પણ આ પત્રો સાથે સાચવી રાખેલું જોવા મળે છે.

પોતાને થયેલા અન્યાયની સામે મહિલાલે ભાવનગર રાજ્ય પોલિટિકલ એજન્ટ તથા મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતા સાથે ચલાવેલી સ્વમાનભરી લડતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આ પત્રવ્યવહારમાંથી મળે છે. આ પત્રવ્યવહાર નોકરી અંગે પ્રમાણભૂત માહિતી પૂરી પાડવા ઉપરાંત મહિલાલના સ્વમાની સ્વભાવ પર પણ પ્રકાશ પાડે છે.

૩. પ્રકીર્ણ સામગ્રી

મહિલાલના ધનિષ્ઠ મિત્રો, નિકટના સ્નેહીઓ કે જૂઠું કુટુંબીઓ પૈકી કોઈ આજે હયાત નથી. પણ તેમના શિષ્યો, વંશજો, પરિચિતો અને સમકાલીન સાક્ષરોમાંથી કેટલાક આ લખાણ તૈયાર થયું ત્યારે વિદ્યમાન હતા. આ અંશલેખકે અમુક સ્થળોએ લઈને જાન-તપાસ કરીને, અમુક વ્યક્તિઓની રૂઝ મુજાકાત લઈને તેમજ અમુક વ્યક્તિઓ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવીને પ્રસ્તુત કાર્યને અંગે મહિલાલના જીવન તેમજ સાહિત્ય પરત્વે કેટલીક વિશેષ માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. આ પ્રકારની સામગ્રીને મુખ્યત્વે ત્રણ પેટા વિભાગમાં વહેંચી શકાય : (અ) મુજાકાતો; (આ) પત્રો અને (ઇ) જાન-તપાસ.

(અ) મુનાકાતો

નીચે આપેલી વ્યક્તિઓની મુનાકાત પ્રસ્તુત કાર્યમા ખાસ ઉપયોગી નીનડી છે —

નામ	મુનાકાતના સ્થળ	મુનાકાતની તારીખ
(૧) શ્રી રમણનાથ ઓચ્છવાનાથ અમદાનાદ અને દિવેદી	અમદાનાદ અને નડિયાદ	૨૦-૧૨-૧૯૪૯ ૧૫- ૧-૫૦
(૨) શ્રી ત્રિશાગૌરી ચીમનનાથ દિવેદી	અમદાનાદ	૧૦- ૮-'૪૪
(૩) રત્ન દા બ કૃષ્ણનાથ મોહનનાથ મુમઈ ઝવેરી		૧૭- ૩-'૫૦
(૪) સ્વ પ્રો બાબન તરાય ક હાકોગ મુમઈ		૧૫- ૩-'૫૦
(૫) ડૉ લક્ષ્મીપ્રસાદ ગીરધરલાલ વડોદરા અને ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૨૦- ૯-'૫૦ ૨-૧૦-'૫૦
(૬) સ્વ કવિ-ચિત્રમર કૂનચદ નડિનાદ ઝવેરભાઈ શાહ	નડિનાદ	૧૫- ૧-'૫૦

આમા પહેલા બે અનુક્રમે મણિલાલના પૌત્ર અને પૌત્રી છે તેમની પાસેથી મણિલાલના કુટુંબ નિશે તેમજ તેમની માન-મિત્રકત આદિ પ્રકીર્ણ બાબતો વિશે ઠીક માહિતી પ્રાપ્ત થઈ છે પ્રસ્તુત અધ્યયન અંગે શ્રી રમણનાથ દિવેદીએ આ ગ્રંથનેખકને મણિલાલનું ખાનગી પુસ્તકાલય રજૂ બતાવીને તેમજ તેમના અમુક દુર્ગપ્રાપ્ય પુસ્તકો

૨૭ શ્રી માધવનાથ દિવેદીના મૃત્યુ બાદ લગભગ ૨૫ વર્ષે, શ્રી રમણનાથે મણિલાલના ખાનગી ગ્રંથસંગ્રહની ઓરડી, આ ગ્રંથનેખકની આગ્રહ-ભરી વિનંતીને માન આપીને, તા ૧૫-૧-૫૦ના રોજ ખોલી આપી હતી મણિલાલના સમૃદ્ધ ગ્રંથાલયના અવશેષકથ રહેલા આ ગ્રંથસંગ્રહમા લગભગ ૧૫૦૦ જેટલા સંસ્કૃત સુજ્ઞાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ગ્રંથો છે, જેમા મણિલાલે રચેલા, અભ્યાસાર્થે એકઠા કરેલા, 'સુ રાંન'મા અવલોકનાર્યે

અને લેખો ઉપયોગ સારુ આપીને ધણી સહાય કરી છે. મણિલાલના વસિયતનામાની નકલ પણ, આગળ દર્શાવ્યું છે તેમ, તેમની જ પાસેથી મળી છે.

સ્વ. દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી મણિલાલની મુંબઈમાંની જાહેર પ્રતિષ્ઠાના આરંભકાળના સાક્ષી હતા. તેમણે મણિલાલના મુંબઈમાંના જીવન વિશે ધણી હકીકત કહી છે. ગુજરાતી સોશિયલ મુનિયન (જેની અંદર મણિલાલ પ્રાણવિનિમયનો-madamerismનો-પ્રયોગ શીખ્યા હતા તે) વિશે આપેલી માહિતીના તેઓ માત્ર એક જ જાણકાર મળ્યા છે. પ્રો. બળવંતરાય દોઢર શામળદાસ કોલેજમાં મણિલાલના વિદ્યાર્થી હતા. તત્કાલીન શામળદાસ કોલેજ, મણિલાલની અધ્યાપન પદ્ધતિ અને તેમના શિષ્યો વિશે તેમની પાસેથી અગત્યની હકીકત જાણવા મળી છે.

ડૉ. લક્ષ્મીપ્રસાદ ગીરધરલાલ ત્રિવેદી મણિલાલના વૃદ્ધ સાતિબંધુ છે. તેમના કુટુંબને મણિલાલના કુટુંબ સાથે નિકટનો સંબંધ હતો. મણિલાલના નાના ભાઈ માધવલાલ તથા ડૉ. લક્ષ્મીપ્રસાદ સદાધ્યાયી હતા. તેમણે ખાસ કરીને મણિલાલના અંગત જીવન વિશે, તેમના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવ વિશે, સાતિ સાથેના તેમના સંબંધ વિશે તેમજ એમની વિદ્વતા વિશે અનેક ઝીણી પણ રસભરી વિગતો કહી છે.

નડિયાદના દવિ-ચિત્રકાર શ્રી રૂલચંદ શાહ મણિલાલ અને બાળાશંકરના છતરકાળના નિકટવર્તી વર્તુળના નાનામાં નાના સભ્ય હતા. તેમણે મણિલાલના મૃત્યુ વિશે અગત્યની હકીકત કહી હતી. તે ઉપરાંત તેમણે કલાપી, ગોવર્ધનરામ, યં. ગદ્દલાલજી અને નડિયાદી

આલેશાં અને અમૂર્ત છપાયેલાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. પૂરતી સંભાળને અભાવે છર્ણ થઈ ગયેલાં આ પુસ્તકો આ ગ્રંથલેખકના પ્રયત્નથી, શ્રી રમણલાલે ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ)ને વેટ આપ્યાં છે

મિત્રમંડળ સાથેના મણિનાનના સબધ વિશે પણ રસપ્રદ માહિતી પૂરી પાડી હતી

મણિનાવના ચરિત્ર-વર્ણનમાં, એકસ નિર્દેશ સહિત, આ મુનાકાત-નોંધોનો યથાવકાશ ઉપયોગ કર્યો છે

(આ) પત્રો

મુનાકાતોની માફક પત્ર-પરિવાર પણ ઠીક માહિતીદર્શક નીવળ્યો છે નીચેની વ્યક્તિઓ સાથેના પત્ર પરિવાર ખાસ નોંધ પાત્ર છે —

નામ	સ્થળ	ઉ નેખપાત્ર પત્રની તારીખ
(૧) એચ પ એફ કે લાલન જામનગર		૧૪-૯-'૫૦ થી ૨૭-૮-'૫૦
(૨) શ્રી અબાલાલ બા પુરાણી પોડીચેરી		૨૦-૧૧-'૪૩
(૩) શ્રી હિમતનાન ગણેશજી મુખર્જી અભરિયા		૧૮-૨-'૫૦ ૧૭-૧-'૫૧
(૪) શ્રી ઇંદુભસાદ પ્રજ્ઞાદાસ સિદ્ધપુર રાનળી		૪-૮-'૫૦

આ લખાણ તૈયાર થયું ત્યારે મણિનાનના હયાત સમકાનીનોમાં સૌથી વયોવૃદ્ધ (આશરે ૮૩ વર્ષની ઉંમરના), તેમના ભક્ત અને શિષ્ય, પડિત એફ કે લાલન હતા મણિવાલ મુખર્જી રહીને મેક્સમીયરના હિખર્ટ વ્યાખ્યાનોનું સસ્તૂત લાખાતર કરતા હતા તે વખતે ૫ લાલને તેમના લલિયાનું કામ કર્યું હતું જિગની વયના લાલન એ વખતે કોટની ગુજરાતી શાળામાં શિક્ષક હતા પત્રીથી તેઓ મણિનાવના અતિરાસીઓમાં સ્થાન પામ્યા મણિનાને મુખર્જી કરેના પ્રાણવિનિમયના સફળ પ્રયોગોના સુદર પ્રસંગો તેમણે આ અધ્યેષક પર લખેના પત્રોમાં વર્ણવ્યા છે મણિનાલના જીવનના

અમુક પ્રસંગો, તેમના ગ્રંથો અને તેના પ્રભાવ વિશે વિસ્તૃત માહિતી તેમજ વિવેચન પૂરું પાડતા ૫ લાલનના પત્રો પૈકી તા ૧૪-૯-૫૦થી તા ૨૭-૯-૫૦ના ગાળામાં લખેલા ચાર ખાસ મહત્વના છે

શ્રી અબ્બાનાન પુગણીના પત્રનો ઉત્તેજ આવી ગયો છે એમાનો મહિનાન-ચરિનની સામગ્રી એકી દ્રશ્યમા તેઓએ સ્વ માનસદર પી મહેતા, ૨૧ ચતુરભાઈ સદ્રાઈ પટેલ તથા ૨૧ નાનાસાહેબ ઉર્ફે ગોપાળભાઈ દેસાઈની મુનાકાત લીધી હતી તે મુલો નોંધપાત્ર છે

શ્રી હિ ગ અભરિયાળે પત્ર મહિનાનની મિત્રા તેમજ મુખ્યમંત્રીની કે એજ્યુ ઇન્સપેક્ટર તરીકેની તેમની કારકિર્દી સંબંધી કેટલીક વિગતો પૂરી પાડે છે

સિદ્ધપુત્રના શ્રી ઇદ્રપ્રસાદ પ્રદ્નાદજી રાવળ તા ૪-૮-૫૦ના રોજ લખેલા પત્રમાં તેમના પિતા શ્રી પ્રદ્નાદજીભાઈની કારકિર્દીનો ટૂંકો પરિચય આપે છે મહિનાને આ પ્રદ્નાદજીભાઈનો ઉત્તેજ અનેક સ્થળે મળેલો છે પ્રદ્નાદજીભાઈ તેમના એક અત્યંત નિમ્નના મિત્ર હતા મહિનાન તથા મનાપીના પત્ર નવહારમાં પણ તેમનો ઉલ્લેખના સામાન્ય મિત્ર તરીકેનો સંબંધ વગતાર્થ આવે છે મનાપી વિષયક લેખને અંગેએ નવનગમજ ત્રિવેદીને પણ આ પ્રદ્નાદજીભાઈ વિશે જાણવાનો પ્રસંગ જોવા મળેલો પણ હજારો પત્રો ન મળતા 'કાઈ' પ્રદ્નાદજીભાઈ એમ તેમણે ઉત્તેજ કરેલો છે

આ ઉપરાંત મુખ્યમંત્રી શુદ્ધિર્થ સમાના મની તરીકેની મહિનાનની કારકિર્દી વિશે માહિતી મેળવવા આરુ ફાર્મસ મુજરાતી સમાના સહાયક મની સ્વ શ્રી સદ્રપ્રસાદ રાવળ સાથે પત્રનવહાર કર્યો હતો પરંતુ શુ વ સમાની તે સમયની કાર્ડનો નહિ જળવાયાથી તે વિશે કશી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી મહિનાનના એક

અગ્રણી શિષ્ય સ્વ. દુર્લભજી રેવાશંકર અંબારિયાના મુપુત્ર શ્રી ભૂગુરાય અંબારિયા જોડે પણ આ કામ અંગે કેટલોક પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો.

આ બધા પત્રોનો પણ, મુદ્દાકાત-નોંધોની માફક, ચરિત્ર-નિરૂપણમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ સહિત યથાપ્રસંગ ઉપયોગ કર્યો છે.

(૬) જાત-તપાસ

આ વિભાગમાં નડિયાદ, મુગઈ અને વડોદરા મુદ્દામે જઈને તે ને સ્થળોની મણિલાલની કારકિર્દી વિશે કરેલી જાત-તપાસને પરિણામે મેળવેલી માહિતીનો સમાવેશ થાય છે.

આમ, સઘળાં પ્રાપ્ય સાધનોનો યથોચિત ઉપયોગ કરીને, આ પુસ્તકમાં મણિલાલના જીવનનો સકચ તેટલો સંપૂર્ણ તેમ જ સંકલિત હેવાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરિશિષ્ટ-૨

મણિલાલ નલુભાઈનું વસિયતનામું

“તા. ૬ જાનેઆરી ૧૮૮૬ના રોજ અપીનની મુદત હોનાથી મારે મુમર્ઝ જવાની જરૂર જિભી થઈ છે. મુમર્ઝની સ્થિતિ હાન નિનક્ષણ છે અને શરીરના પ્રારબ્ધની ક્રાઈને ખમર નથી જેથી જતા પહેલા ક્રાઈન વ્યવસ્થા દર્શાવતા જરી એ વાત ઉચિત લાગે છે.

“વ્યવસ્થાની પ્રસ્તાવના એવી છે કે આગળ એમ વાર મારી ડાયગીમા મે વીન જેલુ ક્યું છે તે રદ નાલુનું પડીની વાત એ છે કે હું અને મારો ભાઈ માધનનાન અરિમક્ત છીએ લકીકત એમ છે કે અમારા પિતા ૧૮૮૮મા મુમરી મ્યા તે વખતે તેમની મીનકત નીચે મુજબ હતી =

‘પારખ પોળમા જે જુનુ ધર છે તે ધર, હુમરાનની અને ખીનોડની જમીન, અને ખબેડીઆ ખાડીમા તથા ખુશાયભાઈનાળા પાસે ફેટનું લેણું તેમજ કેશનનાન બેહેચરનાન વગેરે ફેટનાકનુ જમે મહિનુ દેવ, વાસણકુસણ રાચરચીનુ અને દાગીના સોનારૂપાના સવત્ ૧૯૪૫ની ખાતાવડી કે તે પહેલાની જેનાથી જણાશે કે તેમણે પોતાને હાથે મારે ખાતે મારી કમાણીના તેમને મળેના ઉપઆ આશરે ચાર લખરને સુમારે જમે કરેના છે મારી એક જુની નોટ છુક કે જે માયના ચારણાવાળા કળાટના (મારી બેકકના દીવાનખા નામા) છે તેમાથી જણાશે કે મારા છેડરાના મોનાના સાકળા કનઈઓ મે મારી જાતે કરાની મોકલેલુ છે તથા માતુશ્રીને સાચા મોતીનો કાટો પણ કરાવેલો છે સદરહુ રૂ ૪૦૦૦માથી મારી બેક

કનાડા મકાન કંગવેતુ છે જેના ખર્ચના જમીનની ધીમન સુધાત ૧૫૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધી થયા છે અને ૩ ૧૦૦૦૭ ફેરીઆની જેભાઈ મગજીને ધીરના છે બાળીના પિતાજીએ પોતાના ખર્ચના વાપરના છે ખમેડીઆની ખમ્પીનાળુ વેળુ લેઈ મે રેશનના ન બેહે ચરના ન તથા બીજા લેણદારોને પતવી આપ્યું છે ખુશાવભાઈવાળાના લેણા પેટે મોદીનાળુ ખેતર વેચાણ લીધું છે સામળ કીશાભાઈ વગેરે પાસેથી વડીનના ૩ ૧૪૦૦૭ ને આશરે પિતાના મુના પત્રી આનેના તે મજીઆરા ખાતે વડી છે અથવા સદગુ ૩ ૪૦૦૦૭મા મે નાળી લીધા છે

“ પિતાના મરણ પત્રી તુરત મારા નાના ભાઈની ગેગસમજથી હરામખોરોએ તેને લખાની ધગમા જે ચોરી કરાની તેમા આશરે ૩ ૬૦૦૭ના દાગીના મના છે જેમાના ઘણાખરા મે ફરી કરાની આપ્યા છે તથા હીરાકણીની ઉતરીઓ (જે ઠોડરા તથા ભાઈને માટે), કડા દુપીઆ વગેરે, તીન્નેગી, લાવનગરી પટારો, જાજરો વગેરે મે પ્રાપ્ત કરેતુ છે અમારા બાપીતા જુના વરનો પૂર્વ લાગ તદ્દન પાડી નાખી ત્યાં ૩ ૬૦૦૦૭ના ખર્ચથી નવું મકાન કરાવ્યું છે તથા નદ લાન વડીનના સામે પડતર જમીન દેસાઈ પાસેથી વેચાણ લીધી ૩ પિતાનીના જીવતા જ મારા પોતાના આગની કમાઈના ૩ ૪૦૦૦૭ ફેરીઆનીના સાળા કાળીદાસ વગેરે પાસે ભાઈને ધીરી તેમની જમીન પદર વરસને પેટે લખાની લીધી છે એ રૂપીઆ પ્રથમે પરિ સાકળ અદને ત્યાંથી મે ઉપાડેના તે પત્રી ધીમે ધીમે પુરા કરેના છે પિતાત્રી ની કિના સપૂર્ણ રીતે જે હજાર કરતા વધારે ખર્ચ કરી મે મારી કમાણીમાથી કરેલી છે, અને પોળ બહાર બેઠકના ઘરને રસોડું તે ઉપર મેડો તથા અગાશી ૩ ૫૦૦૭ ખર્ચ કરાવેના છે માગ બે છોકરાને જનોઈ મે મારી કમાણીમાથી ખર્ચ કરી દીધેના છે અને તે પત્રી મારા ભાઈ તથા નરોય દીકરાને પરણાવ્યા તેમા રૂપયા સાડાચાર હજાર ખર્ચ કરેનો છે જેમાથી એક એક હજારની બન્ને

વહુઓને જણાવે તથા લુગડ કરેના છે નાતના દડના રૂપેયા હજાર-
માથી રૂ ૧૭૫૫ પાછા વાળેના છે અને મારા ભાઈએ જે દાગીના
ગુમાવ્યા તેમાંથી રૂ ૩૦૦૦ કલદાર તથા રૂ ૮૦૦ બાપાશાહીનું મોતુ
એટલું વળતર થયું છે તેમ પ્રેસનું ખર્ચ થયું છે હાન બે વાળેના
પ્રેસ ચાલે છે તેનું પણ ખર્ચ થયેલું છે મારા માતૃશ્રીને ભારે મદનાડ,
મારો પોતાનો મદનાડ અને ભાઈ તથા છોકરા વગેરેની કેળવણી
અને ગુજરાત તેનું તમામ ખર્ચ મેં ઉપાડેલું છે વાસણે જમીન
સાકળાયદ તથા લવણાઈના ભાગમાં ચાલે છે તેમાં દર ૮૦૦ મરતા
વધારે ખર્ચ થઈ ગયું છે હજી નાભ નથી પણ થવાની આશા છે
એમાં પણ હજાર મરતા વધારે મેં મારી પ્રાઈમાથી આપેના છે-આ
સિવાય ધણી પુસ્તકો જેનું છેલ્લું નિસ્ક્રાવન-મુક્તિ-નિવેકમાં અથવા
ઈમ્પ્રેશનમાં છે તેનો હું માર્તી તરીકે જુદે જુદે દર્શાવેને પ્રકારે માની-
છું આ ઉપરાંત મારા મામા ઇન્ડસ્ટ્રી કરે તેમની મીનકત વીનથી
પ્રીતિ અમો બે ભાઈઓને આપેની છે વીન તમ્તાનાળા તામમાં
બેઠકમાં છે બાપાના દુતાવેને મારા કમાટમાં છે રોકડા રૂપેયા
ત્રી તેરીમાં દાગીના સાથે છે તેમજ પોસ્ટમાં કેનાક છે જેમાં ૧૭૫૫ને
આશરે મામાના છે કેશનનાની મીનમાં પાંચ શેર મારા છે તથા
માર્ગી મેંકમાં અને મારા ભાઈની બેઠકમાં જે જે ફર્નિચર છે તે મેં
મેળવેનો છે

‘ આવી હમીમત અત્યારે છે હું પ્રથમ નડીઆદ હાઈસ્કૂલમાં
૧૦ ના પગા થી છ માસ નોકર હતો પછી ૧૦૦ ના પગારથી મુમઈ
ગામ વર્ષ હતો તે પછી ભાવનગર ૨૦૦ થી ૩૦૦ ના પગારમાં હતો
મુમઈમાં શાસ્ત્રીને રૂ ૩૦૦ નો પગાર આપી સરકાર લાવતો તેમ
ગરુનાન પાસે લાવતો જે ઉપરથી મને ભાવનગર જગા મળી હતી
પુસ્તકો પણ મુમઈથી જ બનાવતો જે અઘાપિ બનાવું છું ભાવનગર
નોપરી છોડી તે પટેના ત્યાં સરકારે ભાનુશકર શાસ્ત્રી પાસે લાવતો
મેં મુમઈથી ૧૫૦૦ મળેલી પછી વડોદરામાં ભાષાન્તરોનું કામ મારા

પિતાના મુજબો બાદ માગ (૨ રી) લાગવગથી મિત્રોએ મારી સરકતની ખાસ ચોચતા (ને) લીધે અપાવેનું તે હાન મુકી દીધું છે તથામા પણ ઘણાક પાશ્વ માટે પૈસા લઈ કરેના છે આ પ્રકારની મારી આવક છે જે ઉપરથી જણાશે કે વડિનોપાજિત મીલકત મે કેટલી ભોગરી છે, ને મારી કમાણી એકદરે કેરી રીતે સ્વોપાજિત છે

“ હું એમ જરૂર ધાર છું કે મારા પિતાએ જે જીનું ઘર પારખતી પોળનાળું વડિનોપાજિત મેળવેનું છે તે મારા નાના ભાઈને આપવું અને તેને આગળ જતા આગની મેડી ઉપર એક અગાશી રાની આપરી અર્થાત્ મારા પિતાની મીનમતમા પુરેપુરો અર્ધભાગ લેવાની મારી ખુશી નથી મારા ભાઈને આટલું આપી અને હુમરાલ ખીનોડ તથા મોદીવાળા ખેતરમા તેને તેનો અર્ધભાગ આપવા હું ખુશી છું રોકડ માગ પિતા મુકી ગયા નથી તેમ દેનું મુકી ગયા નથી પિતાએ દાગીના જે મુકેના તે જીજ છે, તેમાના ઘણાખરા નાનાભાઈની ગદનતથી જતા રહ્યા છે મારા માતૃશ્રીની કાઈ જાણ્યો છે તે તેમને જીવતા મુધી સોપવી મુવેથી તે અમો ભાઈઓ અર્ધો અર્ધ કરીશું તેમજ સાકળઅદને ત્યાં તેમના રૂ ૨૦૦૦ને આશરે જમે છે તે પણ વહેચી લેઈશું મામાના વીનમાથી જે આશરે તે પણ અર્ધો અર્ધ મરી લેઈશું ખરચ ખુશ્તુ મશાનો હિસામ મારે મારા ભાઈ પાસેથી લેવાનો નથી દેનું લેશું મારા બાપ સરહર મુકી ગયા હતા—આ પ્રકારની વહેચણું મારો ભાઈ કબૂલ કરે અને ફારગતી આપે તો હું મારા ભાગનું તથા હાન મારી જે મીનકત રહી તેનું નીચે પ્રમાણે વીન કરે છું —

“ મારા તથા ઘર તેમા અજમનાન મુદરનાલની ખાખીમા છે તે મારા નાના દીકરાને આપી જઈ છું પારખ પોળની બહારની બેઠકરાગું ઘર તથા દેસાઈવાળી જમીન મારા મહોદા દીકરાને આપી જઈ છું વડિનોપાજિત ખેતરોની આથનો ભાગ તથા મામાની

મીનકતના ભાગ જે આવે તે મારા દીકરા બન્ને ભાઈઓને સરખે ભાગે આપી જાઉં છું કેરીઆનીની સાથ, જેભાઈનું વ્યાજ, પ્રેશવ-લાનની મીથના શેરનું વ્યાજ, અને પોસ્ટ ઓફીસના પૈસાનું વ્યાજ, મારા બે દીકરા તથા મારા ભાઈએ ત્રણેને સરખે ભાગે આપી જાઉં છું મારા પુસ્તકોનો હક મારા દીકરાઓ પામે રહેશે, પણ તે પુસ્તકોના વેચાણની જે ઉપજ હાથ ધાય તથા નવા છપાવવાથી ખર્ચ કપાતા ધાય, તે બન્ને દીકરા તથા મારા ભાઈએમણે સરખે ભાગે લેરી દાગીનામા મારા ભાઈ તથા મહોટો દીકરો તેમની વડુંનું જે પૈસું છે તે તેમણે પોતાના કમળમા રાખવું નાના છોકરાનો વિનાહ કર્યો છે તેમા કેટલીક જણશો અપાઈ છે તે તથા કદના કાપી ચાલી કંગાણ કપાઈ વગેરે તેની વડુ માટે પણ દ્રાવી ચૂકેનું છે તે તેણે પોતાના પરણનાર્થ લેવું હીરાકણીની સાકળી ત્રણ, રૂદાક્ષ મોતીની માળા પાંચમાની ત્રણ અને કડા ત્રણ ત્રણે જણે એક એક લેવું સોનાની કપાઈ મારા મોટા છોકરાએ લેરી, સોનાના સાકળા મારા નાના છોકરાએ લેના, અને વડીનની પહોચી છે તે મારા ભાઈએ લેરી મોનું કેટલુંક છે તથા રૂપાની ગુનામદાની અને એક જાડ છે તે મારા દીકરાઓએ રાખવું રૂ ૪૦૦૦ને આશરે રોકડા છે તે મારી કિનામા વાપરવા ગુજરાતી નાટક કંપનીને નાટક લખી આપ્યું છે તેમા સહજ સુધારો કરવાનો છે તે આનંદશકર અથવા મલ્હિરાકર ભટ્ટ પાસે કરાવવો મોતીરામ મુમ્મરાણા જાણે છે કે ગો શો કમવાનો છે મારે તેમને પાસે રાખી કરાવવો એટલે તે કંપનીવાળા રૂ ૫૦૦ આપશે કદાચ પાસે હું રૂ ૧૬૦૦ને આશરે માગુ છું ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે રૂ ૨૫૦૦ લેણા છે મનસુખરામના રૂ ૩૦૦૦ દેના છે વાસણા ખાતે ત્રીજા ભાગના ત્રણ હજાર કરતા વધારે હું આપી ચૂક્યો છું તેથી મારે દેવું નથી એ વિના દેવું-લેણું મારે નથી દેના લેણામાથી જે શીલીક રહે તે મારી પાછાના ખર્ચમા ખુબે તેટલી વાપરી બાકીની બેકમા મૂકવી તે વ્યાજ ત્રણે જણે સરખે ભાગે લેવું.

વાસણાની જમીનમાં પાણી લાવવા મેં જે ગોખણ કરી છે તે રીતે કરારો તો જ લાભ થશે નહિ તો બીજી ટ્રાઈ રીતે થનાર નથી એમ મારો અનુભવ છે તેમ થશે તો પાંચ વર્ષમાં પૈસા વળી જઈ સારી આવક થશે મારી પુસ્તકોની લાયબેરી છે તે મારા દીકરાઓને હસ્તક ગહેશે પણ મારો ભાઈ તથા તેઓ ત્રણે સરખી રીતે વાપરે આ મારા પીનનો અમલ કરવા હું સામ્બંધ, ચતુર્ભાઈ પ્રહાદજી તથા દેસાઈ ગોપાળદાસને ઠરાવુ છું તેમણે મારો ભાઈ તથા બાલોને પોતાના અમલ તેમજ ઠેગણ પડતા સુધી દેખરેખ રાખી વ્યવસ્થા કરી આપની મેં લાગી ઠોકો સાદેમ મારા ઉપર પૂર્ણ કૃપાવત છે તે મારા બાળકો અને ભાઈને દુખી જોના મદી છત્છરો નહિ મારી આ છેલ્લી ઇચ્છા તેમને જણાવજો કે આ ત્રણે નિરાધાર બાળકો આપને શરણ છે તેમજ ઠેગણ પડતા સુધી રેગનણી તથા ગુજરાનના ખર્ચમાં હું પડે તે આપે પૂરી કરી મારા ઉપગની કૃપા આ રીતે દર્શાવવા દયા લાવવી મને ખાતરી છે કે તેઓ આ રિનિતિ સ્વીકારશે મારા બન્ને છોકરાની મા મુમઈ x x નો ધધો મરે છે તેની માથે કે તેના જે ટ્રાઈ સગા સબધી નડીઆદમાં છે તેની સાથે એ છોકરાઓ કે મારા ભાઈએ દશે સબધ રાખવો નહિ વાગણાની આવક થાય ત્યારે તે ત્રણે બાળકોએ સરખે ભાગે લેવી પણ સર્વ મૃત મુખ્ય મારી સનાઈ મારા બાલકો તથા ભાઈને એ છે કે સર્વે સદા ભેગા જ રહેવું અને જે સુકો પાકો રોટનો મળે તે વહેતી ખાઈ સપ રાખવો, અને ઉત્તમ ગુણુ પ્રાપ્ત કરી સસારમાં સારી નામના મેળવી વડીલોના નામને શોભા આપતા, પોતાનું કલ્યાણ સાધતા જનુ ઈશ્વર તમો સર્વને સદ્ગુણ આપો નડીઆદ તારીખ ૨૭ જાનેવારી ૧૮૮૭ માગસર વદી ૧૪ શની સવત ૧૮૫૩

“મારા ગુમાસ્તા જમનાદાસને ભાઈઓ ! તમે તમારા ભાઈ જેવો મણી ધરમાં રાખજો એની મદદથી તમે સુખી થશો જમનાદાસે માગ બાલકો તથા ભાઈને પોતાના મણી આજ સુધી ઉઠેર્યા છે

તેમ છેવટ સુધી સાચવવાં. ઈશ્વર ભક્ષામાં રાજી રહેશે. ”

મણિલાલ નણુભાઈ સહી દા. ચોતે

તા. ૬. વાસણકુસળ્ય રાગરચીકું તથા ફર્નીચર કપડાં વગેરે ત્રણે ભાઈઓએ સમજીને સરખે ભાગે વહેંચી લેવું.

(સહી) મણિલાલ

તા. ૬. ૩. ૩૧૨) કલદાર કલાલવનમાં ચેતનસાસ્ત્રના લેખા છે તેમાંથી રૂ. ૨૦૦) સાંકળચંદને આપવાના છે. બાકીના જે રહે તે આગળ લેણાની સીકીકની જે વ્યવસ્થા બતાવી છે તેમાં ઉમેરવા. સાંકળચંદે રૂ. ૧૭૦૦) કલદાર વગર બ્યાજે કાળીદાસ સાંકળચંદને મારા કલ્યાથી ધીરેલા છે. તેમાંથી રૂ. ૧૦૦૦) વળ્યા છે. રૂ. ૨૦૦) સાંકળચંદ આપશે. બાકીના ૫૦૦) સાંકળચંદ મારે નામે વેપાર કરી વાળી લેશે.

(સહી) મણિલાલ

પરિશિષ્ટ-૨

અવનરેખા

- ૧૮૫૮, સપ્ટેમ્બર, ૨૬ : જન્મ
- ૧૮૬૦ : દવાસકર પંજાની ગામળી નિશાળે.
- ૧૮૬૫ : મગદારી ગુરુનાની સજામાં; યજ્ઞોપવીત-
મગદાર.
- ૧૮૭૧ : અગ્રેજી બીજી ધોગણમાં પડેલે નંબરે
પામ, ત્રીજીને બદલે ચોથા ધોગણમાં
અુખ્ય નિર્દિશ્યાયા એટલે ત્રીજીમાં ઉતારી
પાડવાની વિનંતી કરી.
- ૧૮૭૨-૭૩ : લભ; 'પંચવાય'ની મંડળીનો મંમર્ગ;
બાળાશંકરની સોમનથી સાદિત્યનો ગોખ
લાભે; 'અનુધારક' મંડળી રચાવી.
- ૧૮૭૩-૭૪ : નડિવાઈમાં 'આર્યના સમાજ' રચાવી
- ૧૮૭૪ : રનિશંકર સામી પામે 'લગુકૌમુદી' શીખ-
વાનુ શરૂ કર્યું.
- ૧૮૭૮-૭૫ : 'આકોન્ડા માનિ શુનેન્ડક સમા' રચાવી
- ૧૮૭૫ : મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં મંરૂતમાં નાપાસ
- ૧૮૭૬ : 'દ્વિતયુક્તા'ને ઠાગ્લે મંદવાડ, 'લગુકૌમુદી'
તથા 'અમરકોશ'નો અબ્બામ પૂરો કર્યો;
'સિદ્ધાંતક' કાવ્યસંગ્રહ વ્ચીને બાળા-
શંકરને અર્પણ કર્યો, મેટ્રિકમાં પામ.

- ૧૮૭૭ : મુખ્યની એફિન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રવેશ;
સંધ્યાવંદનનો ત્યાગ.
- ૧૮૭૮ : ઉપદેશ અને સંધિવાનો ઉપદ્રવ; તેમને
પરીક્ષામાં પહેલા ન આવવા દેવા માટે
ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ રચેલું કાવતરું.
- ૧૮૭૯ : પત્નીનું પ્રથમ મિલન અને સર્પદર્શન;
બી. એ. ની આખી પરીક્ષામાં બીજે
નંબરે પાસ; 'દેવો' નિભાયા.
- ૧૮૮૦, એપ્રિલ : 'માલની માધવ'નું ભાષાંતર.
- ૧૮૮૦, જુલાઈ, ૩૧ : નડિયાદ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નોડાયા.
- ૧૮૮૦, નવેં-ડિસેં : તાવની સખત ગિભારી.
- ૧૮૮૧, એપ્રિલ : મુખ્યમાં ડેપુટી એન્સુ. ઇન્સ્પેક્ટરના
હોદ્દા ઉપર.
- ૧૮૮૧, ઓગસ્ટ-
સપ્ટે : 'સાહેબરાનાગરવંશુ'નો અંદ પ્રગટ કર્યો.
- ૧૮૮૧-૮૨ : 'Teachers' Association' સ્થાપ્યું;
શાળી બીમાર્યા અગ્રીકર પાસે 'સર્વ-
દર્શનસંગ્રહ'નો અભ્યાસ; 'ગીતા', 'બ્રહ્મ-
સૂત્ર' અને તે પરનાં ભાષ્યો, ટીકા
વગેરેનો અભ્યાસ.
- ૧૮૮૨ : વેદાન્ત પર શ્રદ્ધા મૂકીને હવિનના ધ્યેયનો
નિર્ણય કર્યો; સંધ્યાવંદનની પુનઃ શરૂઆત;
'કાન્તા'નું સર્જન અને 'હિતરામચરિત'નું
ભાષાંતર; 'ગુજરાતી મોશિયત્ર યુનિયન'માં
પુનઃજન વિષે ચર્ચા અને પ્રાણુવિનિમયના
પ્રયોગની શરૂઆત. 'પૂર્વદર્શન' રચીને
પ્રગટ કર્યું.

- ૧૮૮૨નું મોમાર્ગ : 'યિલોનોફિકલ મોમાર્ગ'ના અગ્ર બન્યા
- ૧૮૮૩-૮૪ . દાદે-પતે ગાંડોની સખત મિમાર્ગ
- ૧૮૮૪ મેમમયના દિવસે વ્યાખ્યાનોનું સંગ્રહ બાંધાવ, યિલોનોફિકલ મોમાર્ગ માટે 'Logic of common sense' વિશે બાંધવ આપ્યું, આપ્યું કાવતું 'Positive Polity' વાન્યું. 'નાગી-પ્રતિન' 'ગુજરાતી' પત્રમાં આકે દક્ષે બપાય, જુ વ મમાનું મંત્રીપદ લીધું; 'વાયવરુપા'નું બાંધાવ, શાસ્ત્રી બાંધાવ પામે 'તર્કકોમુતી' દીપિકા અદિન વાંચીને અગ્રિયના દિવસો અદિન તેની સપાદના તૈયાર કરી, 'Suggestions for the revision of Gujarati Reading Series' બપાય.
- ૧૮૮૪-૮૫ : 'ગરતગોફતા'ના તંત્રી આદે આ-કેજવગી વિશે વિવાદ
- ૧૮૮૫, જાન્યુ., ૨૨ શામગદામ કોલેજમાં સંગ્રહના અધ્યાપક તરીકે નોંધાયા.
- ૧૮૮૫, એપ્રિલ : 'પ્રિવંદ' માસિક શરૂ કર્યું.
- ૧૮૮૫, ઓક્ટોબર . 'Raja-Jodha' પ્રસિદ્ધ કર્યું.
- ૧૮૮૫-૮૬ . એકવિન આનોંદની મુતકાત; શાસ્ત્રી બાનુશંકર પાસે 'સ્થિતકોમુતી', 'પરિ-ભાષેન્દુરોખ', 'મદાલાખ' વગેરે નો અભ્યાસ, દીવાળીમાં સાથેનો પ્રેમપ્રસંગ
- ૧૮૮૬ જાન્યુ.-ફેબ્રુ . કવિ નર્મદગંડરની જેવી મુતકાત

- ૧૮૮૬ એક્ટોબર-નવેં : 'સ્પેક્ટેટર' તથા 'એડવોકેટ એન્ડ ઇન્ફોર્મર'માં પુનર્વિવાહ વિશે મહાબારી સાથે વિવાદ.
- ૧૮૮૬ : પ્રીવિયસ, ફર્સ્ટ ખી. એ. તથા ખી. એ.ની યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં સંસ્કૃતના પરીક્ષક; વિષેનામાં ભરાનાર 'ઓરીએન્ટલ કોન્ગ્રેસ'માં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ; 'Bombay Sanskrit Series'માં 'તર્કકૌમુદી' પ્રસિદ્ધ થઈ.
- '૧૮૮૬-૧૮૮૭ : નાક અને ગળામાં પ્રણુ પડવાને કારણે લખકર મંદચાડ.
- ૧૮૮૭, જૂન, ૧ : આત્મવૃત્તાંતનો સ્વર્ગ કથાભાગ પૂરો કર્યો.
- ૧૮૮૭, જુલાઈ, ૧૭ : આત્મવૃત્તાંતની છૂટક નોંધો લખવાનો આરંભ.
- ૧૮૮૭, મે-જુલાઈ : 'ગ્રેમજનન' રચીને પ્રસિદ્ધ કપું; અદ્વૈત વિશે ઓ. કોં. માટે લેખ લખ્યો.
- ૧૮૮૮, જાન્યુ., ૩ : ભાવનગર નોકરી છિપર ફરી હાજર થયા.
- ૧૮૮૮, ફેબ્રુઆરી : ફરી માંદગી; બોલવામાં મુશ્કેલી.
- ૧૮૮૮, એપ્રિલ : માંદગીને કારણે રજા લઈને કાચમતે માટે નડિયાદ આવ્યા.
- ૧૮૮૮, એપ્રિલ-મે : ગૃહકલેશ; નિ સહાય સ્થિતિનો અનુભવ.
- ૧૮૮૮, જૂન : જીવનનો મુદ્રાલેખ દર્શાવતો રખરનો સિક્કો કરાવ્યો.
- ૧૮૮૮, ઓગસ્ટ-ડિસેંબર : 'પ્રાણવિનિમય' રચાઈને પ્રસિદ્ધ થયું.
- ૧૮૮૮, નવેંબર : ધર્મચિંતક તરીકે ખ્યાતિ.
- ૧૮૮૮, ડિસેંબર : ફરી માંદગી.

- ૧૮૮૬, જાન્યુ. ૩ : ભાવી ઉઘમની રૂપરેખા દોરી.
- ૧૮૮૮, નવેંબર થી : 'સિદ્ધાંતસાર' રચાયો.
- ૧૮૮૬ માર્ચ : 'Monism or Advaitism?' પ્રસિદ્ધ થયો; સ્વીડનની 'આઈમી ઓરિ. કોન્ફ.' માં જવાનું આમંત્રણ.
- ૧૮૮૬, જૂન : 'સિદ્ધાંતસાર' પ્રગટ થયો.
- ૧૮૮૬, સપ્ટેંબર, ૧ : નભુભાઈનું અવસાન.
- ૧૮૮૬, સપ્ટેંબર : 'Monism or Advaitism?' વિશે વિદેશી નિદ્ધાનોનાં અભિનંદન-પત્રો; આઈમી ઓરિ. કોન્ફ. માં પુરાણ વિશે નિબંધ મોકલ્યો; 'કાન્તા' નાટક મુંબઈમાં લજવાયું.
- ૧૮૮૬, ઓક્ટો. ૧૮ : ધરમાં ચોરી થઈ.
- ૧૮૮૬, ડિસેં. ૬ : સંન્યાસનો વિચાર.
- ૧૮૮૬, ડિસેં. : નડિયાદના પ્રતિનિધિ તરીકે કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં હાજરી આપી.
- ૧૮૮૬ : નિત્યપૂજાક્રમમાં શ્રીચક્રની પૂજા તથા ચંડી-પાદનો ઉમેરો.
- ૧૮૯૦, ફેબ્રુ. : ધારણાનો ઉત્તમ અભ્યાસ; જાલાનો ઉપદેશ લીધો; 'ધર્મસમાજ' સ્થાપનાનો વિચાર; પત્નીને મનાવવા-સુધારવા કહેણા નિબૂળ પ્રયાસો; પત્નીએ કાયમને માટે કહેણો સહનશ્વર; કોંગ્રેસની તાલુકા ને જિલ્લા સમિતિની સ્થાપના; ખેડ અને પંચમહાદ જિલ્લા સમિતિના મંત્રી બન્યા.

૧૮૬૦, એપ્રિલ, મે

પન્નમ યુનિવર્સિટીમાં બી એ તથા એમ એ ના સરકૃતના પરીક્ષક, સરકારી નોમ્સ્ટ્રીમાંથી રાજનામુ વડોદરા રાજ્ય તરફથી છ માસ આને તેટલું ભાષાતરનું મામ મળ્યું વડોદરા ન્યાયાલય માટે ૬૦ પાઠો (ધર્મનિષયક) તૈયાર કર્યા

૧૮૮૦, જૂન

‘પાતજન યોગસૂત્ર’નું ભાષાતર-સંપાદન.

૧૮૮૦, ઓક્ટોબર

‘સુદર્શન’ની શરૂઆત

૧૮૮૦, ડિસેમ્બર

વડોદરા રાજ્ય તરફથી બીજું પાંચ માસ આને તેટલું મામ મળ્યું કચ્છ રાજ્ય સાથે પુસ્તક લખનાનો તથા વર્ષનો કરાર થયો, ‘શુભ અધ્યાત્મ મંડળ’ની સ્થાપના

૧૮૮૧, એપ્રિલ

ઓન મેગિસ્ટ્રેટ બન્યા જેટલું વાચન, સરકારે રૂ ૧૫૦૦૦ એચ્યુઇંગ આપી, ‘સુધારા’વાળા સાથે વાલ્યુદ્ધ અધ્યાત્મ મંડળના બાલ તથા આતર વિભાગ પામ્યા બન્ને છોકરાને જતોઈ દીધા

૧૮૮૧, મે

લડન ખાતે ભરાયેન ઓરી કો મા ‘જૈન ફિનોસોફી’ વિશે નિબંધ મોકલ્યો

૧૮૮૧, મે-ઓક્ટોબર

થિયો સો ના ઈસ્ટર્ન સેક્રાનમાં ઉપના વર્ગમાં જવા સારું અરજી કરી ‘સમાધિ સતક’, ‘અનુભવપ્રદીપિકા’, ‘તર્કભાષા’, ‘બુદ્ધિસાગર’, ‘શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ’ તૈયાર કરીને વડોદરા મોકલ્યા નડિયાદ મ્યુનિ માં સરકારનિયુક્ત સભ્ય જરૂરમાં ખીટની તરફથી સંપાદ્યે ‘માહુ-ચ’નું કામ પૂરું થયું

- ૧૮૯૨નો આરંભ : ગજગર આઠ-નવ વર્ષ ચાલે એટલું ભાષાંતરનું કામ આપે છે.
- ૧૮૯૨, એપ્રિલ : લંડનથી સ્ટર્ડી નામના ચિયોસોફિસ્ટની અને અમેરિકાના જરટ્ટામ કોટલીની નડિયાદ ખાતે મુલાકાત; ધિ. સો. ના ઈસોટેરિક વિભાગની બીજી પામરીમાં જોડાયા; સ્વામી વિવેકાનંદની મુલાકાત; નાના ભાઈ તથા મોટા દીકરાનાં લગ્ન; પંજાબ યુનિ.માં બી. એ. તથા એમ. એ. ના સંસ્કૃતના પરીક્ષક; 'જ્ઞાનસુધા'માં 'ભદ્રંભદ્ર' પ્રગટ થવા લાગ્યો.
- ૧૮૯૨, ઓગસ્ટ : અધ્યાત્મ-અભ્યાસમાં વિષયલાલસાની આડખીલી.
- ૧૮૯૨, ઓક્ટોબર : કલાપીનો સૌપહેલો પત્ર દ્વારા પરિચય.
- ૧૮૯૨, ડિસેમ્બર : શોપનહોરકૃત 'World as Idea and Will'નું વાચન.
- ૧૮૯૨, જૂનથી
૧૮૯૩, ફેબ્રુઆરી : પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારની તપાસ.
- ૧૮૯૩નો આરંભ : 'ગૂજરાતના આઠણો' છપાવ્યો; શીકાગોર્માં ભરાનાર વિશ્વ ધર્મ પરિષદની સલાહકારક સમિતિમાં નિમણૂક; 'બાળવિદ્યાસ' પ્રસિદ્ધ થયો.
- ૧૮૯૩, જુલાઈ : અમેરિકા જવા સારુ કરેલા પ્રયાસો; 'હિન્દુધર્મ' વિશે લેખ અને ૧૦ પ્રશ્નોના ઉત્તર વિશ્વ ધર્મ પરિષદમાં મોકલ્યા.
- ૧૮૯૩, ઓગસ્ટ : નડિયાદમાં નવું ઘર બંધાવ્યું; ઘરના વેધ અંગે પડોશીએ દાવો કર્યો; બાબરના

- ખૂનનો આરોપ અને તેમાંથી મુક્તિ,
સન્યાસનો વિચાર
- ૧૮૬૩, ડિસેમ્બર વડોદરામાં 'સરકૂત ભાષાતર શોધ
ખાતા'ના નિનામક તરીકે નિમણૂક
- ૧૮૬૪, માર્ચ-એપ્રિલ 'જ્ઞાનસુધા'માં કાન્તે સિ સા તુ અવ
લોકન શરૂ કર્યું
- ૧૮૬૪, એપ્રિલ-ડિસેં મહિનાન ને હરગોવિન્દલાલ વન્ડે ગ્રંથોડો
૧૮૬૪, જૂન 'ગૂર્જરાતના લેખકો'ની લેખમાળાની
શરૂઆત
- ૧૮૮૪, સપ્ટેમ્બર ગીતાનુ ભાષાતર-વિવેચન પ્રગટ થયું
- ૧૮૮૫, જૂન વડોદરામાં કાન્તની સૌપહેલી મુનાકાત
- ૧૮૮૫, જુલાઈ કાન્તનું વિચારપરિવર્તન, 'ભાષાતર'ખાતુ
ખર્ચ કરીને નડિયાદ આપ્યા
- ૧૮૮૫, ઓક્ટોબર 'આરિત્ર', 'આત્મનિમજ્જન', 'પ્રાણ
વિનિમન', 'The Imitation of
Shankara' તથા 'પ્રથમતી' પ્રસિદ્ધ
થયાં
- ૧૮૮૬ 'એતનશાસ્ત્ર' અને 'ન્યાય-પરામર્શ ખડ' પ્રસિદ્ધ થયા, 'નૃસિંહાવતાર' રચાયું
- ૧૮૮૭, જાન્યુ., ૨ વસિષ્ઠનામું કર્યું
- ૧૮૮૭ 'મુનાવસિંહ' પ્રસિદ્ધ થયો
- ૧૮૮૮, જુનાઈ-
ઓગસ્ટ હેલની માદગી
- ૧૮૮૮, ઓક્ટોબર, ૧ અવસાન

સૂચિ

વ્યક્તિઓ

અમરવાળી-૧૭૧

અનંતરાય નાયજી-૮૭, ૧૦૨, ૧૨૫

અર્જુનલાલ ન્હાનાલાલ પંડિત-
૧૨૫

આનંદરાય હિંમતરાય દવે-૨૫૯

આનંદશંકર ધ્રુવ-૫, ૬, ૧૦૪,
૧૩૭, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૩,
૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦,
૨૧૮, ૨૧૯, ૨૪૩, ૨૬૬,
૨૭૦, ૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૬,
૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧,
૨૮૭, ૨૮૮, ૩૦૩

દુઆરામ સૂર્યરામ દેસાઈ-૮૦,
૨૧૯

ધન્વંત્રીપ્રસાદ પ્રજ્ઞાદત્ત રાવળ-૧૭૯,
૨૯૬, ૨૯૭

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી-૨૮૦

ઉમાશંકર બેશી-૨૪૭

એચ. એચ. વિલસન-૫

એડવર્ડ ટાઇલર-૧૫૬

એડ્વિન આરનોલ્ડ-૧૧૬, ૨૩૬

એમર્સન-૨૩૬

ઓગુસ્ત કોંત-૭૨

ઓચ્છવલાલ-૧૫, ૬૦

અંબાલાલ ઝવેરલાલ-૨૨

અંબાલાલ પુરાણી-૨૪, ૨૭,
૨૮, ૩૦, ૩૧, ૩૭, ૪૦,
૫૭, ૬૭, ૯૮, ૧૩૩, ૧૩૫,
૧૩૬, ૧૩૭, ૨૧૧, ૨૧૮,
૨૩૭, ૨૪૯, ૨૫૪, ૨૬૫,
૨૬૬, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭,
૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૨, ૨૮૫,
૨૯૬, ૨૯૭

અંબાલાલ રવિશંકર-૩૩

અંબાલાલ વૈદ-૧૯૨

કરસનદાસ નરોત્તમ બગોડિયા-૭૨

કરસનદાસ મૂળજી-૭, ૮

કર્કલામ-૪૧

કર્નલ આલ્ફ્રાટ-૧૧, ૭૬, ૭૭

કલાપી-૬, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૯,
૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬,
૨૩૭, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭,
૨૫૩, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭,
૨૫૮, ૨૫૯, ૨૮૧, ૨૮૨,
૨૯૫, ૨૯૭

કલ્યાણજી નારણજી-૮૦

कहानदास भंजाराभ-१४२
कान्त-१६३, १८१, १८२, १८३,
२१६, २२३, २२४, २२५,
२२६, २२७, २२८,
२२९, २३०, २३१, २३२,
२४५, २४८, २४९, २५०,
२५१, २५२, २५५, २५६,
२७२, २८१, २८२, ३०३

कालिदास-२५

काशीनाथ तेलंग-८१

काशीलाल मथुरलाल-२०४

किशोरलाल भशङ्वाणा-२७४

कृष्णलाल भो. जवेरी-६, ७१,
७२, २६४, २६५

क्रेन्ट-१६१

केशवचंद्र सेन-८

केशवशम-१७४

केशवलाल गुरेयो-४८, ४९

केशवलाल गंगाशंकर-२४, ४०

केशवलाल क्षीरलाल भास्कर-१२५

केशवलाल जेठेयरलाल-२६६,
३००, ३०१, ३०३

केशवलाल छ. ध्रुव-६, ३७, ४०,
४१, ४६, ८७, २१६

केशवलाल हरिविठ्ठलदास-२८३

कोल्हन-१६०

कोशिकराम विघ्नहरराम-२१६

आपडे-४८

गंगा ओझा-५६, २१८

गणपतराम गोपाणदास जवे-
२८४

गदुलाल-शुओ. पं. गदुलाल
गनियन आर. जेय.-१०१,
१०५, १०६, १०७, १०८

गांधीश-१०२, १०६, २७६

गिरधरलाल क्षीरलाल-२१७

गिरधरलाल त्रिवेदी-१५

गोकुणदास कहानदास-६४, ८०,
१५७

गोपाणदास-शुओ. नाना साहेब
गोवर्धनराम : ५, ६, ७, २६०,
२६५

गौरीशंकर ओझा-शुओ. गंगा
ओझा

गजुरलाल गंकरलाल-२४, २६,
४६, ५६, ६६, ७३, ७४,
७५, ७६, ८४, ८५, १२६,
१४१, १७३, १६०, १६३,
१६६, २३७, २६५, २६७,
३०४

जीमनलाल द्विवेदी-१५

जीमनलाल नारणलाल-२६४

जयपलाल भास्करलाल-१०७

छगनलाल लट्ठलाल-४५, ४६,
४७, ४८, ८७

જગનલાલ હરિલાલ પંચા-૧૯,
૨૮, ૪૦, ૪૬, ૫૮, ૬૭,
૮૭, ૧૭૯
જમીનદાસ બાલમુકુંદદાસ-૬૫
જમીનરામ દોસતરામ-૧૮, ૧૯,
૨૧, ૨૯૩
છોટાલાલ વજુભાઈ-૫૯, ૮૭,
૧૨૯, ૧૩૦
જગન્નાથ-૮૪
જજ-૧૪૫
જદુનાથજી મહારાજ-૮
જમનાદાસ-૩૦૪
જમશેદજી નવરોજજી બિનવાળા-
૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૪
જમશેદજી ભારતર-૧૦૨, ૧૨૫
જમિયતરામ જીવણરામ સોશી-
સીટર-૭૧
જયકૃષ્ણ બાસ-૮૬
જયશંકર 'મુંદરી'-૨૬૨
જેસાઈ મંગળજી-૩૦૦, ૩૦૩
જેશંકર-૧૪૧
જેહોન હેનરી બેરોઝ-૧૬૫
જ્યોર્જ વિલસન-૧૧૪
ઝવેરલાલ લલ્લુભાઈ-૧૭, ૨૩,
૪૬
ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર-૮૦

ટોડ-૧૯
ટાપિન-૭૫
ડો. આત્મારામ પાંડુરંગ-૮
ડો. કિલ્હોર્ન-૧૧૫
ડો. જુલર-૫૫, ૧૧૬, ૧૧૭,
૧૫૬
ડો. પિટર્સન-૫, ૭૯, ૧૦૩, ૧૧૫
ડો. પ્રસન્ન ન. વકીલ,-૨૨૦
ડો. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર-૯, ૩૯,
૭૮, ૭૯, ૧૧૮, ૨૯૩
ડો. રોમ્-૧૫૬
ડો. લક્ષ્મીપ્રસાદ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી
-૧૬, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૫,
૧૪૦, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૯૪,
૨૯૫
ડો. સિદ્ધનર-૧૫૯
ડો. વિદ્યસરાવ પાંડુરંગ મહાત્મે-૮૭
તાત્યા ટોપે-૪
તારાલક્ષ્મી-૯૨, ૯૪
તુકારામ તાત્યા-૧૧૬, ૧૫૬,
૨૧૭, ૨૨૪
તુલસીદાસ લક્ષ્મીદાસ-૪૬, ૮૭,
ત્રિકમલાલ ઘાનતરામ-૨૨
ત્રિભુવનદાસ રણુજીદાસ માતવી-
૭૧
ત્રિભોવનદાસ ગજગર-૬૩, ૭૮,
૮૬, ૮૭, ૧૨૭, ૧૨૮,

૧૪૬, ૧૬૦, ૧૭૪, ૧૮૪,
૨૧૧, ૨૧૮, ૨૨૪, ૨૩૭,
૨૪૫
દયારામ-૨૫
દયાશંકર પંડ્યા-૧૭, ૨૬૧
દક્ષપતંગમ-૫, ૨૫, ૨૬
દવાભાઈ-૮૪, ૮૫, ૧૪૧, ૧૬૭
દાકતર મણિપાર-૧૭૧
દાકતર રામસિંગ-૧૭૦, ૧૭૨,
૧૬૪, ૨૪૪, ૨૬૫
દામભાઈ નવરોજી-૪, ૧૦૧
દાદોબા પાંડુગંગ-૫
દી. બ. મણિભાઈ જશભાઈ-૮૬,
૧૫૭, ૧૨૧૩, ૨૧૪, ૨૩૭
દીવાળીબાઈ-૧૩૩, ૧૩૬
દુર્ગારામ મહેતાજી-૫, ૭, ૮
દુર્ગભાઈ દેવાશંકર અંબારિયા-
૨૬૮
દુલ્લેગય મહોપતંગમ-૧૨૫, ૧૭૪
દેસાઈજી ખાનસાહેબ-૨૦૪
દેસાઈ વિહારીદાસ-૪
દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ-૭૩,
૧૬૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૩૭
દોરાબજી-૨૪, ૨૭, ૨૯, ૩૧,
દોરાબજી એલજી ગોમી-૧૬,
૨૪, ૩૦
દોલતચંદ પુરુષોત્તમદાસ બરોડીઆ
-૨૮૩

ધ્રુવભાઈ ધ્રુવ-૨૮૭
નગીનદાસ સપ્તાઈ-૭૧, ૭૪
ન. જ. ત્રિવેદી-૧૭૫, ૨૩૩,
૨૩૪, ૨૬૭
નભુભાઈ-૧૪, ૧૫, ૧૬, ૨૧,
૫૦, ૫૬, ૬૫, ૬૮, ૧૩૬,
૧૪૦, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૦૦,
૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩
નરભેગમ પ્રાણ્યશંકર-૧૩૭, ૨૭૭
નરસિંહરાવ-૫, ૬, ૮, ૪૧,
૪૨, ૭૦, ૧૧૮, ૧૧૯,
૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩,
૨૧૬, ૨૮૪
નર્મદ-૫, ૭, ૮, ૯, ૧૧, ૧૨,
૨૫, ૮૦, ૮૧, ૧૨૦,
૧૨૧, ૧૨૨
નર્મદાશંકર મહેતા-૩૦
નવસરામ લ. પંડ્યા-૫, ૬૬, ૭૦
નાનાસાહેબ-૪, ૨૪, ૭૪, ૮૫,
૮૭, ૧૦૨, ૧૧૦, ૧૨૬,
૧૬૦, ૧૭૩, ૨૦૪, ૨૩૭,
૨૪૪, ૨૬૫, ૨૬૨, ૨૬૭,
૩૦૪
નારાયણ ચંદાવરકર-૬
નિરંધાર-૧૫, ૬૦
નંદશંકર-૫
પિટર્સન-જુઓ ડો. પિટર્સન
પુરાણી-જુઓ અંબુભાઈ પુરાણી

પં. ગદુલાલજી-૮૯, ૧૧૮, ૨૪૫,
૨૯૫, ૩૦૧

પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી-૧૧૭

પં. લાલન-૭૪, ૨૯૬, ૨૯૭

પ્રાણુલાલ કહાનદાસ જોષીપરા-
૩૭, ૪૬, ૪૭, ૪૮

પ્રિ. વડ્ડમ્વર્થ-૩૯

પ્રો. જોશીબા-૧૧૫

ફરહનજી મચેરજી દસ્તગ-૧૦૨,
૧૦૬, ૧૨૫

ફારબસ-૫

ફલ્લયંદ ઝવેરભાઈ શાહ-૭૬, ૮૯,
૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫,
૨૬૬, ૨૬૪, ૨૬૫

ખરજોગજી અરદેશર-૧૦૨

ખટ્ટામ કીટલી-૧૪૫, ૧૬૫

ખહેરામજી મલખારી-૭૮, ૧૧૯,
૧૨૦

ખળવંતરાય દોઢાર-૬, ૧૦૧,
૧૦૯, ૧૮૩, ૨૨૪, ૨૪૫,
૨૪૮, ૨૯૪, ૨૯૫

ખાપાલાલ-૮૯

ખાપુભાઈ નાયક-૨૬૧

ખાજર-૧૭૧

ખાલાભાઈ વૈદ્ય-૧૪૨, ૨૬૨

ખાળાશંકર-૬, ૯, ૨૧, ૨૨,
૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮,
૨૯, ૩૦, ૩૧, ૪૦, ૪૧,

૪૮, ૪૯, ૫૮, ૧૭૪, ૨૦૫,
૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૫,
૨૨૦, ૨૨૧, ૨૩૭, ૨૪૫,
૨૪૬, ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૭૯,
૨૯૫

બુચ-૩૭

બેહેચરલાલ-૩૪, ૯૩

ભગુભાઈ કૃતેયંદ કારભારી-૨૮૪

ભટ્ટ આર. એમ.-૪૬

ભલાભાઈ-૧૭૧

ભવભૂતિ-૫૮, ૬૯

ભાઈલાલ ઇન્ડપેક્ટર-૧૭૧

ભાઈલાલ દવે-૧૩, ૧૪, ૧૫

ભાઈશંકર નાનાભાઈ-૮૦

ભાનુશંકર શાસ્ત્રી-૩૦૧

ભીમભાઈ ઝિરપારામ-૮૦

ભીમાચાર્ય અગ્રકીકર-૫, ૬૯,
૭૮, ૭૯

ભુવાભાઈ-૨૦૨

ભૂપતરાય દયાળજી-૪૬, ૮૭

ભોળાનાથ સારાભાઈ-૯

ભૂચરાય અંબારિયા-૨૯૮

મકરંદ-૧૮૧

મગનલાલ-૧૯૨

મગનલાલ ઉમિયાશંકર-૮૮

મગનલાલ નરોત્તમદાસ પટેલ-
૨૮૩

महि-१३६, २७७
 महिलार्ध नरयार्ध-१४५, १७३,
 १७४, २१०, २११
 महिलक्ष्मी-२६
 महिलास देवशंकर-१७४, २०३,
 २०५
 महिशंकर लक्ष्मणो कान्त
 मनसुप्तराम सूर्यराम निपाही-
 ५५, ५६, ७३, ८०, ८८,
 ८९, १०६, १३०, १४३,
 १४४, १४५, १५७, १६३,
 १६४, १७३, १७४, १७६,
 १८०, २०१, २१२, २१७,
 २१८, २३७, ३०३
 महाराष्ट्री विकटोरिया-४
 महालक्ष्मी-३३, ६३, ६४, ६५,
 ६६, १३८, १३९, १८६,
 १८०, १८१, १८२, १८४,
 २०५
 मदीपतराम-७, ८, ११६
 माणिकलास नंदलास-२०३
 माणिकलास रणुखेलास-२२
 माणिकलास साकरलास-४०, ४६
 माधवलास-१५, ५०, ६५, १४०,
 १६०, २०३, २०४, २७८,
 २७९, २८४, २८५, २८६

मानशंकर पीतांबरदास महता-
 १०६, २६७
 मार्टिन लुथर-२३२
 मि. मीड-१५५
 मेडम जेवेर-११, ७६,
 ७७, १६२
 मोतीराम-१४१, ३०३
 मोतीलास त्रिभुवनदास सह्या-
 वाणी-७१
 मोतीलास हलपतराम-७१, ८४
 मोतीलास लासलार्ध-२०१
 मोहनलास परसादराय-२४, ४८,
 ८४
 मोहनलास वलुलार्ध : २२, २५,
 २६, ४६, ५३, ५६, ६६,
 ८४, ८५, १२६
 मेक्षमूलर-७८, ७९, १५५, २६६
 मंगल-१६०, १६२, २०४, २०५
 मंजेशंकर शुक्लराम वडील-७१
 यशवंत वासुदेव आस्थे-७६
 यादुमअली-८७
 सुसुअली-३८, ४५, ४६, ८७
 रणुखेलास छिंदराम-८०, ८६
 रणुखेलास मनसुप्तराम-१६२
 रमलुलार्ध नीलकंठ-५, ६, १०,

૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩, ૨૨૩,
૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦,
૨૪૯, ૨૫૨, ૨૮૧, ૨૮૨
રમણલાલ ઓ. દિવેદી-૧૫, ૬૦,
૧૭૫, ૨૬૫, ૨૯૨, ૨૯૪

રમા-૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮

રમાબાઈ-૭૯

રવિશંકર શાસ્ત્રી-૧૮

રસેન-૫

રાજા રામમોહનરાય-૮

રાજારામ રામશંકર શાસ્ત્રી-૭૮

૨૨૦

રાનડે-૯

રામેશ્વર-૧૭૧

રા. બ. આલ્દ્યે-૧૪૬, ૨૦૯

રા. બ. મોતીલાલ લાલભાઈ-૮૯

રા. સા. પ્રહલાદજી સેવકરામ
રાવળ-૧૭૬, ૧૮૪, ૨૧૪,
૨૩૫, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૫૪,
૨૯૭

રા. સા. માધવરામ હરિનારાયણ
-૧૯૩

લલિત-૨૫૯

લક્ષ્મીલાલ અંબેલાલ : ૨૨, ૩૪

લલ્લુભાઈ-૧૦૫, ૧૨૫, ૩૦૧

લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ-૨૨૪

લાલશંકર ઉમિયાશંકર-૨૪૬

લિટન-૨૭૬

લોકમાન્ય ટિળક-૪, ૫

વજ્રલભાઈ ગગાભાઈ-૫૫

વનમાળી લાધા-૨૧૬

વિદ્યાગૌરીચીમતવાલ દિવેદી-૨૯૪

વિદ્યાનહેન નીલકંઠ-૧૫, ૧૮૩,

૨૩૦

વિદ્યદાસ શામળદાસ-૧૦૫, ૧૨૫

વિનિયમ હન્ટર-૧૫૬

વીરપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ-૮૧

વ્રજકિશોર ગોપાળદાસ દેસાઈ-૨૯૨

વ્રજવલ્લભદાસ મનસુખરામ ચોકસી

-૮૬૮

વ્હેટલી-૧૬૦

સન્નુખરામ નરસઈદાસ-૮૫

સયાજીરાવ ગાયકવાડ-૯૯, ૨૧૪

સહજનંદ સ્વામી-૮

સાકરલાલ સયાઈલાલ-૧૨૫

સામળ કીશાભાઈ-૩૦૦

સાંકળચંદ-૧૭૩, ૧૯૧, ૧૯૯,

૨૨૦, ૨૩૭, ૨૫૩, ૨૬૫,

૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૪

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ-૫૯,

૮૭, ૧૨૬, ૧૪૧

સાંકળચંદ મગનલાલ-૫૯

સુધ્ધિજ્ઞાન આયર-૧૪૫
 સુંદર-૨૫૬
 સોમાલાલ ઝવેરલાલ-૨૪
 સ્ટર્ડી-૧૬૨, ૧૬૫,
 સ્માર્ટ-૧૨૨, ૧૫૧
 સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી-૧૦, ૧૧
 સ્વામી વિવેકાનંદ-૧૬૫, ૧૬૬
 સ્વીગનભોગ-૨૨૪, ૨૫૧, ૨૫૨
 શંકરપ્રસાદ રાય-૨૬૭
 શંકરાચાર્ય-૧૧૬
 શામળાસ પદમાનંદાસ-૬૯
 શાસ્ત્રી ભાનુશંકર-૧૧૪, ૩૦૧
 શાસ્ત્રી હાથીભાઈ-૧૭૬
 શોપનહોર-૧૬૧
 શોભના-૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮
 શ્રોમન નૃસિંહાચાર્ય-૧૧, ૧૮૮

કૃતિઓ અને સામયિકો

અદ્વૈતસિદ્ધિ-૧૧૫
 અનુભવપ્રદીપિકા-૨૬૦
 અનેકાન્તવાદપ્રવેશ-૨૧૭
 અપરોક્ષાનુભૂતિ-૧૧૬
 અભિનંદન કાવ્ય-૨૧૭
 અભેદોર્મિ-૨૩૬
 અબ્યાસ-૨૧૯, ૨૪૯, ૨૬૨
 અમદાવાદ ટાઈમ્સ-૨૧૧, ૨૧૨,
 ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૨૦
 અમરકોશ-૧૯

હર્ષદ સ્પેન્સર-૧૫૬
 હરકોશન-૮૪, ૧૪૧
 હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા-૧૨૨,
 ૧૫૭, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨,
 ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૦, ૨૩૭
 હરરાયભાઈ-૨૬૫
 હરિદાસ વિહારીદાસ-૭૬, ૧૪૩,
 ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૩
 હરિભાઈ-૧૯૨
 હરિભાઈ દ્વિવેદી-૧૪
 હરિલાલ કિરપારામ-૭૩
 હરિલાલ ગણાભાઈ-૨૨
 હરિલાલ પંડ્યા-૧૬૮
 હરિ હર્ષદ દ્રુવ-૮૮
 હર્ષદરાય દ્વિવેદી-૧૪
 હિંમતલાલ ગણેશજી અંબારિયા-
 ૨૬૬, ૨૬૭

અક્ષંકારથૂડામણિ-૨૧૭
 અચાર્ય દ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ-૧૭૭
 આત્મકથા (ગાંધીજીની)-૧૦૨,
 ૧૦૯
 આત્મનિમ્મજ્જન-૨૬૧
 આત્મજ્ઞતાંત (મણિલાલનું)-૧૩,
 ૨૩, ૨૪, ૨૬, ૨૪,
 ૩૫, ૩૭, ૪૬, ૪૭,
 ૪૯, ૫૦, ૫૩, ૫૬,
 ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૪, ૬૫,

૯૬, ૯૭, ૧૦૪, ૧૦૬,
 ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧,
 ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૦,
 ૧૨૪ થી ૧૨૭, ૧૩૯ થી
 ૧૫૪, ૧૫૬ થી ૧૭૦
 ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૬
 થી ૧૭૯, ૧૮૪, ૧૮૫,
 ૧૮૭ થી ૧૯૫ ૧૯૭,
 ૧૯૮ ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૫,
 ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૦
 થી ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૨૨,
 ૨૨૫, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૮,
 ૨૩૯ થી ૨૪૩, ૨૬૯,
 ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮,
 ૨૭૯, ૨૮૩, ૨૮૫, ૨૮૬,
 ૨૮૮ થી ૨૯૧

આપણો ધર્મ-૨૭૩

ઇન્ડિયન લોજિક-૧૬૦

ઇન્ડિયન એકેડેમી-૧૫૯

ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી-૧૧૫

ઉત્તરરામચરિત-૬૯, ૭૦, ૧૮૧

ઉદ્ધવસંદેશ-૪૦

ઉર્મિ અને નરચરના-૩૦

એડવોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા-૧૧૯,
 ૧૨૦

એશિયાટિક ક્વોર્ટર્લી-૧૫૯

ફરણગેનો-૧૧૯

દલાપી-૧૭૫, ૨૩૩, ૨૩૪

દલાપીના પત્રો-૨૫૪, ૨૮૧

દલાપીની પત્રમારા-૧૭૬, ૨૨૩,

૨૩૪, ૨૩૬, ૨૪૫,

૨૪૭, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫

૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦,

૨૮૧

દલાપી-માહિત્યકાર તરીકે-૨૫૬

કવિ પ્રેમાનંદની સદિગ્ધ કૃતિઓ

-૨૨૦

કાદંબરી-૧૯

કાન્તના ત્રણ પત્રો-૨૪૯, ૨૮૨

કાન્તમાળા-૧૮૨, ૧૮૩, ૨૨૪,

૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૪૮,

૨૫૦, ૨૮૨

કાન્તા-૬૯, ૧૬૨

કાવ્યમધુષ-૧૨૨

કાશ્મીરના પ્રવાસનું વર્ણન-૨૩૪

કુસુમમાળા-૧૮૦

કેરેક્ટર-૧૨૨

કૌમુદી-૨૮, ૩૧, ૩૨, ૩૭

૪૦, ૪૧, ૪૬, ૫૬, ૬૮,

૯૩, ૯૪, ૯૫, ૮૭, ૯૮,

૧૩૩, ૨૧૯, ૨૭૭, ૨૭૯

ગીતા-૬૮, ૧૧૬, ૧૨૨,

૧૫૧, ૨૩૬, ૨૫૬

ગુજરાત સાળાપત્ર-૬૯

ગુજરાતી-૧૦, ૭૨, ૭૬, ૮૦,
૧૧૬, ૨૧૩, ૨૮૪
ગુર્જર કિન્દુ અગ્રેસર મંડળની
ચરિત્રાવલી-૨૮૩
ગુણાભસિંહ-૧૫૨, ૨૫૬, ૨૬૧
ગૂજરાતના ક્ષાત્રજો-૧૬૧
ગૂજરાતના લેખકો-૨૧૯, ૨૬૨
ગોરક્ષાસતક-૧૨૨, ૧૫૯
ઘટુ-સૂત્રી-૨૬૧
આરિત્ર-૧૫૧
ચેતનશાસ્ત્ર-૧૬૦, ૨૧૭, ૨૬૧
છંદોત્તુસાસન-૨૧૭
જીવન-મુક્તિવિવેક-૨૧૭
જ્ઞાનમંજૂષા-૧૨૮, ૧૪૬, ૧૬૦,
૧૭૪, ૨૧૧, ૨૧૭, ૨૬૧
જ્ઞાનસુધા-૧૮૦, ૧૮૧, ૨૨૪,
૨૨૫, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૧,
૨૩૨, ૨૬૨, ૨૮૨, ૨૮૪
જ્યોતિષકંડ-૨૧૭
ઝેનોની-૨૩૬
રિહ્તીવ લોજિક-૧૫૯
તર્કકોમુદી-૭૯, ૧૧૫
તર્કભાષા-૧૬૦
થિયોસોફિસ્ટ-૭૬, ૭૭, ૭૮,
૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૯
દ્વયાત્મ-૧૫૬
ધર્મવિચાર-૧૧

ધો ઇમિટેશન ઓફ શંકર-૨૧૮,
૨૩૬, ૨૬૧
ધો વર્લ્ડ પાલામેન્ટ ઓફ
રીલીજિયન્સ-૧૬૪, ૧૬૫
નારીપ્રતિષ્ઠા-૭૨, ૭૬, ૮૧
નૃસિંહાવતાર-૧૬૩, ૨૬૧
નૈપથ દીક્ષ-૨૧૭
નૈષ્ઠ્યર્થસિદ્ધિ-૧૧૫
ન્યાયશાસ્ત્ર-૨૧૮, ૨૬૧
પરમાર્ગદર્શન-૧૫૭
પરિભાષે-દુરોપર-૧૧૫
પંચદશી-૬૮, ૧૭૯
પંચશતી-૨૧૮, ૨૬૧
પંચોપાખ્યાન-૨૧૭
પુરાણાર્થપ્રકાશ-૧૫૫
પૂર્વ અને પશ્ચિમ-૨૧૯, ૨૬૨
પૂર્વદર્શન-૬૫, ૨૯૩
પોઝિટીવ પોલિટી-૭૨
પ્રાણવિનિમય-૧૫૦, ૧૬૧, ૨૬૨
પ્રાર્થનામાળા-૯
પ્રિયંવદા-૪, ૧૧૮, ૧૧૯,
૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૧, ૧૫૮,
૧૮૧
પ્રેમજીવન-૧૧૨, ૧૬૧
પ્રેમદર્પણ, ભાગ ૧-૪૬
બાળવિલાસ-૧૫૭, ૨૧૦, ૨૧૨

શુદ્ધિપ્રકાશ-૧૮૧, ૨૪૫, ૨૪૯,
૨૫૧, ૨૮૨

શુદ્ધિસાગર-૧૬૦

શ્વેતસૂત્ર-૬૮, ૨૬૧

શ્વેતભદ્ર-૧૮૦

જોગપ્રમથ-૧૫૯

મણિલાલ, -ચરિત્રની સામગ્રી-૨૮,
૩૧, ૩૨, ૩૭ ૪૦, ૪૧,
૪૬, ૫૬, ૬૮, ૯૩, ૯૪,
૯૫, ૯૭, ૯૮, ૨૧૯,
૨૭૭

મણિલાલના પ્રેમપત્રો-૧૩૫

મણિલાલની વિચારધારા-૧૮૧,
૨૫૧

મણિલાલ નભુભાઈની આત્મકથા-
૧૩, ૨૭૯, ૨૮૬

મણિલાલ નભુભાઈ સાહિત્ય
સાધના-૧૬૦, ૨૧૨, ૨૪૨

મ ન દિ ગુ જીવનચરિત્ર-
૫૭, ૬૭, ૯૮, ૨૧૧,
૨૩૭, ૨૫૪, ૨૬૫, ૨૬૬,
૨૭૭, ૨૮૫

મહાકાલ-૧૧

મહાજનમંડળ-૨૮૪

મહાભાષ્ય-૧૧૫

મહારાજ દાદાજીન કેસ-૮

માવેલી માધવ-૫૮

માહુકથોપનિષદ-૧૫૯

મૃગચક્રિકા-૨૪૬

મોનીઝમ ઓગ અદ્વૈતીઝમ ?
-૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૬

યોગમિત્ર-૨૧૭

રસમંજરી દીપ-૨૧૭

રાજયોગ-૧૧૬, ૧૫૦, ૧૫૨,
૧૫૭

રાસ ગોકુલા-૭૬, ૨૧૩

રુદ્રશ્યામાન્તિક-૨૧૭

રૂઢેરિક્ષ-૧૬૦

લક્ષ્મણનેક અને તેના વિશુદ્ધ
સુખો-૨૫૧

લઘુ મૃદુલી-૧૮, ૧૯

લાઈટ ઓફ એસિયા-૧૧૬, ૨૩૬

લેકન-૧૬૦

લોન્ડન ઓફ ડોમન મેન્સ-૮૬,
૧૧૫

લ્યુસિફર-૧૫૫, ૧૫૭

વડોદરાવત્સવ-૨૧૪

વનરાજ આવડો-૧૧૯

વર્ડ્સ ઓફ આઈડિયા એન્ડ
વીન-૧૬૧

વસત-૧૩, ૧૫, ૧૮, ૨૨ થી

૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૩, ૩૮, ૩૯,
૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૯,
૫૦, ૫૨, ૫૩, ૫૬, ૫૭,

૫૮, ૫૯, ૬૧, ૬૩, ૬૮,
૬૯ ૭૦, ૭૧, ૭૩, ૭૫,
૭૬, ૭૭, ૭૯, ૮૧, ૮૨,
૮૫, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૮૧,
૯૨, ૮૬, ૧૦૦, ૧૦૧,
૧૦૩, ૧૦૪, ૧૧૫ થી ૧૨૧
૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૮૧,
૨૮૬, ૨૮૮

પ્રમુખાન્યરિત-૨૧૧

પ્રમુખાન તેજપાન-૧૬૦

ચાક્રપાટ-૨૧૭

ચાક્રમુખા-૧૧૬

ચાક્રિક વ્યાખ્યાનો-૨૪૫, ૨૪૬

વિક્રમચરિત-૧૬૦

વિક્રોનંશીનમુ-૧૫૬

વિચારસાગર-૨૧૩

વિદ્યાનિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા-
૨૫૬

વિગેના ઓરીએન્ટલ જર્નલ-

૧૧૫, ૧૨૨, ૧૪૮, ૧૫૬

નિરાદતાપન-૨૧૮, ૨૬૧

નિવિધ વ્યાખ્યાનો (ગુરુ ૨ નિભાગ

૧) ૧૧૦

ચોક્કસ ઓફ સામયે-સ-૨૫૬

રત્નરત્નાકરરત્ન-૨૧૭

રત્નિભાગર-૨૬૧

શારીરક લાભ-૬૮

શિક્ષણ અને સહશિક્ષણ-૨૧૭

શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ-૨૨૩

શિક્ષણતક-૨૧, ૨૬, ૨૮

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો વેદાન્ત

-૨૫૨

શ્રુતિસારસમુદ્રણ-૧૬૦

પદ્ધતિનસમુચ્ચ-૧૫૬

સત્યપ્રકાશ-૮

સત્યપ્રકાશ-૨૮૩

સત્યપ્રકાશની ચરિત્રાવલિ-૬૨,

૧૫૮, ૨૮૩, ૨૮૪

સદ્ગતિ-૧૫૧, ૧૫૬

સગરાદિત્યચરિત-૨૧૭

સમાપિણતક-૧૬૦, ૨૧૭

સમૂહી ક્રાન્તિ-૨૭૪

સપાક્રમિત્ય-૨૧૩

સર્વદર્શનસંગ્રહ-૬૬

સદિપ્ત મુસાકપ-૧૬૦

સાકોદરાનાગરમધુ-૬૭

સારસંગ્રહ-૨૧૭

સાહ્યનિચાર-૨૬૬, ૨૭૦,

૨૭૬, ૨૭૯, ૨૮૦

સદાતકૌમુદી-૧૮, ૧૧૫

સિદ્ધાન્તસાર-૧૫૦, ૧૫૫,

૨૨૩, ૨૨૪, ૨૩૦, ૨૮

૨૪૪, ૨૪૮, ૨૫૨,

સિદ્ધાંતસારનુ અવલોકન-૨૨૭,
૨૪૮

સીકેટ ડોક્ષ્ટ્રીન-૧૬૨

સુદર્શન-૧૧, ૧૫૨, ૧૫૭,
૧૫૮, ૧૭૬ થી ૧૮૧,
૨૧૩, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૩૭,
૨૪૬, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૫,
૨૫૭, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૪

સુદર્શન મધ્યાવનિ-૧૦, ૧૮૧,
૨૧૭, ૨૪૬, ૨૫૭, ૨૬૭,
૨૮૦

સુદર્શનના આઠ દ્રષ્ટા અને પ્રવ-
ર્તક-૧૭૮, ૨૮૦

મુડ-દસ ગાદિ-૧૯

સ્પેક્ટેટર-૭૮, ૧૧૯, ૧૨૦

સ્મરણમુકુર-૪૧, ૪૩, ૧૧૮,
૧૧૯, ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૮૪

સ્વાદ્વાદમજરી-૧૬૦, ૨૧૮

હુનૂમનાટક-૨૬૧

હિતેન્દ્ર-૨૧૩

હિન્દુધર્મ-૧૬૩, ૧૬૪

હિન્દુસ્તાન-૨૧૩, ૨૧૬

હિન્દુમત્ વ્યાખ્યાનો-૭૮, ૨૬૬

સંસ્થાઓ

અધ્યાત્મ મંડલ (સભા)-૧૫૮

આર્યસમાજ-૭, ૧૦, ૧૧

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની-૪

એન્જિનિયરિંગ કોલેજ-૨૦, ૩૯,
૪૧, ૫૫, ૬૪

એન્જિનિયરિંગ હાઈસ્કૂલ-૬૨

ગુજરાત સાહિત્ય સભા-૨૮૦

ગુજરાતી નાટક કંપની-૩૦૩

ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયન-૭૧,
૭૨, ૮૬, ૨૬૫

ગુ વ સોસાયટી (ગુજરાત
વિદ્યા સભા)-૧૫૯, ૨૧૮,
૨૬૧, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૫૬,
૨૭૭, ૨૬૫, ૩૦૩

તત્ત્વશોધક સભા-૯

થિયોસોફિકલ સોસાયટી-૭, ૧૧,
૭૬, ૭૭, ૭૮

ધર્મસભા-૯

પૂનમ યુનિવર્સિટી-૧૬૨

પ્રાર્થના સમાજ-૭, ૮, ૯, ૧૦,
૨૧, ૨૫

ફાર્મસ ગુજરાતી સભા-૮૦, ૨૬૭

બુદ્ધિવર્ધક સભા-૯, ૮૦, ૨૬૭

બોમ્બે થિયોસોફિકલ સોસાયટી-
૨૨૪

બ્રાહ્મ સમાજ-૮, ૯

महाजनमंडली-२८३
 • मानवधर्मसभा-८
 मुंगर गुजराती नाटक मंडली-
 १६२, १६३, २६१
 मुंगर सुनिवर्तिनी-१०२, १०४
 लो कभीनी-१५१
 शामजीदास कोलेज-१०१, १०२,
 १०६, २६५

साओदरा सातिशुभेच्छक सभा-
 २१, २५, ६७
 साक्षरसहायक प्रगल्भोधक मंडली
 -२१६
 स्वसुधारक मंडली-२१, २५
 हिंदुसेवक सभा-२४८